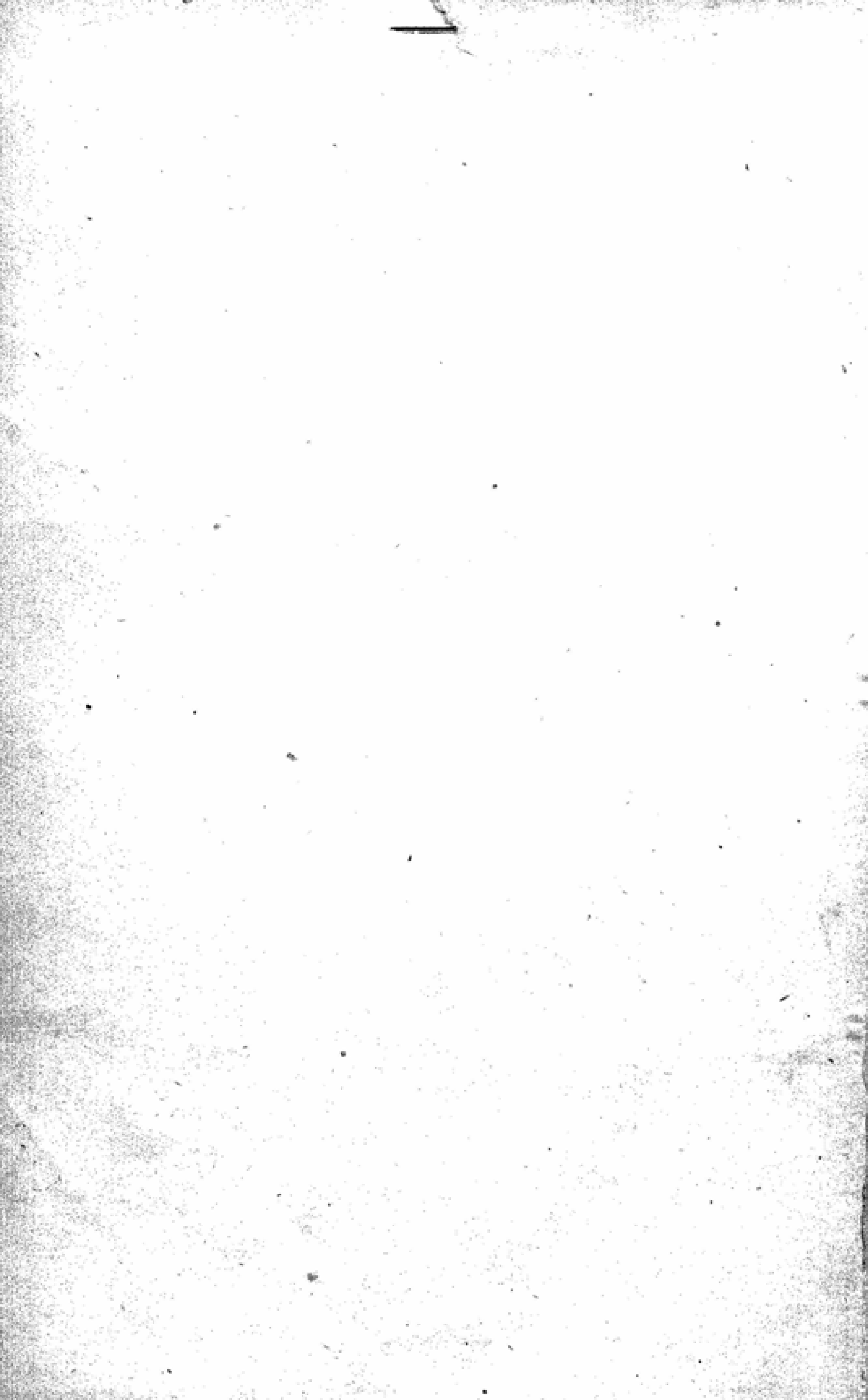

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

WETENSCHAPPEN.

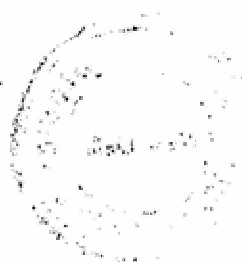

VERSLAGEN EN MEDEDEELINGEN

DER

KONINKLIJKE AKADEMIE

VAN

WETENSCHAPPEN.

Afdeeling LETTERKUNDE.

VIERDE REEKS.

ZESDE DEEL.

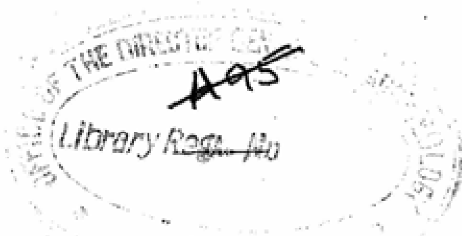

AMSTERDAM,
JOHANNES MÜLLER.
1904.

GEDRUKT BIJ JOH. ENSCHEDÉ EN ZONEN.

INHOUD

VAN HET

ZESDE DEEL

DER

VIERDE REEKS.

PROCESSEN-VERBAAL

DER

GEWONE VERGADERINGEN.

VERSLAGEN.

MEDEDEELINGEN.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 9den MAART 1903.

Tegenwoordig de heeren: KERN, Voorzitter, VAN BONEVAL FAURE, NABER, ROGGE, VAN DE SANDE BAKHUIJZEN, VAN DER WIJCK, DE GOEJE, ASSER, VERDAM, PIERSON, DE LOUTER, SYMONS, S. MULLER FZN., FOCKEMA ANDREAE, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, DE HARTOG, HAMAKER, VAN LEEUWEN, VALETON, POLAK, SILLEM, KLUYVER, BLOK, J. J. M. DE GROOT, HOLWERDA, VAN HELTEN, CALAND, BOISSEVAIN, VÖLTER, VAN DER HOEVEN, WARREN, CONRAT, HESSELING, WOLTJER, D'AULNIS DE BOUROUILL, OPPENHEIM, J. V. DE GROOT en KARSTEN, Secretaris; voorts de Correspondent JONKER.

De Notulen der vorige Vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen zijn:

Mededeeling van de HH. Speijer, Quack en Wildeboer, dat zij verhinderd zijn de vergadering bij te wonen.

Een manuscript van Dr. Huizinga dat door den Voorzitter, ter beoordeeling of het zal uitgegeven worden, in handen wordt gesteld van de HH. Warren en Caland.

De Voorzitter deelt mede dat het in de vorige vergadering ingediende geschrift van Dr. Hesseling, op advies der Commissie van Redactie en het geassumeerde lid Prof. Kern, zal opgenomen worden in de werken der Akademie.

Daarna brengt de Commissie voor de latijnsche prijsverzen bij monde van den Heer Karsten verslag uit op den wedstrijd van 1902.

De Commissie concludeert om de eerepenning toe te kennen aan het gedicht getiteld: *Feriae aestivae*, waarvan de auteur, bij opening van het naambriefje, blijkt te zijn de Heer Prof. Dr. P. H. Damsté te Utrecht, en te doen drukken, indien de schrijvers verlof geven hun naambriefje te openen, de gedichten: *Capreae*, *Cilix*, *De excidio urbis Sancti Petri*, *Juvenilia* en *Perfugium nostrum*.

Hierna leest de voorzitter een schrijven voor van Mevr. de Wed. Spruyt ter begeleiding van een portret van wijlen haar echtgenoot dat zij aan de Akademie aanbiedt; hij herdenkt daarbij den overledene met woorden van groote waardeering, die aan Mevr. Spruyt met een dankbrief zullen worden overgebracht.

Vervolgens leest de Heer Karsten het levensbericht voor van wijlen ons medelid Prof. Mr. J. C. G. Boot, nadat de familie is binnengeleid.

Bij de rondvraag doet Prof. de Goeje eene mededeeling over een Arabische term voor een spiegel, die beantwoordt aan het latijnsche woord *Sexangulum*. Dit stuk zal opgenomen worden in de Verslagen en Mededeelingen.

Hierna wordt de vergadering gesloten.

VERSLAG DER COMMISSIE VAN BEOORDEELING DER LATIJNSCHE PRIJSVERZEN VAN 1902.

Vijf en twintig mededingers namen dit jaar deel aan den wedstrijd voor latijnsche poëzie, sommigen met meer dan één, een enkele zelfs met tien gedichten.

Van zes inzendingen vermelden wij alleen de titels, daar zij van vorm of inhoud geheel onvoldoende geen nadere bespreking verdienen:

Ob Wilelmae Batavorum reginae restitutam valetudinem, *Campanaria turris munera*, *Exitium Sancti Petri olim stantis in Martinica*, *Familia*, *Mors*, *Batavorum arx nova.*

Een min of meer loffelijke vermelding verdienen de volgende gedichten:

De bello boerico, een wel wat nuchtere beschrijving van den Zuidafrikaanschen oorlog, in goed latijn, maar met groote metrische fouten.

De pegmatis mense Junio Romae incendi solitis, d. w. z. een technisch accurate beschrijving van het jaarlijksche vuurwerk op den Monte Pincio.

Post mortem Michaelis filii, een uit eigen ervaring ontsproten treurige, maar ook wel wat zeurige Elegie op den dood van een geliefd kind.

Lyrica. Tien zangen in de meest verschillende maten. Als proeven van metrische vaardigheid verdienen de meesten allen lof. Als de maker bij rijker inspiratie zijn gedachten helder en eenvoudig leert uitdrukken, valt er goed werk van hem te verwachten.

Caritas, een gerekte verheerlijking van de Liefdadigheid, met bespreking van philantropische stichtingen als het klooster

1*

op den Sint Bernard, de waterinrichting van wijlen pastoor Kneipp, e. d. m. De verzen zijn onberispelijk.

Solyma eversa, een vermetele poging om ons te ontroeren door gruwelscènes uit de verwoesting van Jerusalem. De taal is hier en daar gewrongen en duister.

Mater, *Epinicion ad Lyram*, een rhetorisch loflied op de harmonie en de poëzie, met vermelding van Homerus, Vergilius, Dante en ten slotte Paganini. De verzen verraden een geoefende hand.

Elegia. De aanvang dezer Elegie, waar voor het zieleoog des dichters op het eenzame strand de gestalte verrijst van een verloren vriend, spant onze verwachting, die echter wordt teleurgesteld, als bij de komst van strandbezoekers de verschijning verdwijnt, zonder dat wij haar bedoeling en die des dichters begrepen hebben.

Veneta turris, een niet onverdienstelijke lijkzang van de ingestorte Campanella te Venetië op haar eigen ondergang. Na een apostrofe aan andere Italiaansche torens, wien hetzelfde lot dreigt, troost zij zich met de vergankelijkheid van al het aardsche, getuige Carthago, Ilium en het Romeinsche rijk.

Na deze schifting bleven er nog een aantal gedichten over, die in aanmerking konden komen om gedrukt te worden en bovendien twee, die de medaille waardig schenen.

Van de eerste groep legden wij na een herhaald onderzoek nog de volgende ter zijde:

Christi natalis solemnia, een verdienstelijk, maar wat omslachtig en ordeloos gedicht, bevattende naïve en aardige herinneringen uit des schrijvers kinderjaren aan het kerstfeest en de daarmede gepaard gaande markt- en kerkbezoeken en huiselijke feestelijkheden.

De Visitatione Virginis. Correct van maat en taal bevatten deze uitvoerige zangen schoone passages, bijv. hoe de natuur zich tooit in haar rijksten praal overal waar Maria voorbijwandelt op haar langen tocht om Elisabeth te gaan begroeten.

Overgroote uitvoerigheid vermoeit echter elders den lezer en de vertalingen der beroemde lofzangen blijven beneden den eisch.

De bello Angloboero confecto bevat 250 onberispelijke hexameters over de heerlijkheden van vrede en eendracht en de rampen en ellenden van oorlog. De auteur blijft zich verdiepen in algemeene beschouwingen, waarbij de bespreking van den boerenkrijg een ondergeschikte plaats inneemt.

Zeer verdienstelijke gedichten in deze groep zijn *Savanarola*, een biographie van den hervormer en *Epistola Maecenatis ad Horatium*, die wij bij minder mededinging van nog betere allicht voor uitgaaf zouden aanbevelen. Van veel minder allooi is een tweede gedicht, door den auteur van *Savanarola* mede ingezonden, *in Romam* getiteld, een verheerlijking van het bevrijde Italië, met felle invectieve tegen het vroegere pauselijk regime.

Ten slotte kozen wij dus uit deze groep *vier* gedichten, die ons uitnemend genoeg voorkwamen om gedrukt te worden:

In de eerste plaats *Cilix*, de Cilicier, een talentvolle compositie, vol vernuft en geleerdheid, zooals wij er vroeger meer ontvingen. De auteur liet zich inspireeren door een klassiek verhaal te vinden in Vergilius Georgica IV 116 vlgg.

De excidio Urbis Sancti Petri, een treffende beschrijving van de verwoesting van St. Pierre op Martinique, dat als tweede prijsvers was ingezonden door den auteur van het vroeger vermelde vuurwerk op Monte Pincio.

Juvenilia, een keurig afgerond vers over het voetbalspel, waarvan de geschikte dispositie der stof en de frissche levendigheid der beschrijving van den spannenden wedstrijd onze aandacht ten einde toe geboeid houden.

Perfugium nostrum is een gedicht van geheel anderen aard. Het vrome begin stelt ons Jezus voor biddend met en voor zijn discipelen; eenigszins abrupt gaat de dichter dan over tot de boosheid dezer wereld en haar hoofdzonde, de *auri sacra fames*, om naar aanleiding daarvan te eindigen met sympathieke beschouwingen over den nobelen strijd der Boeren in Zuidafrika.

Nadat een onzer, die meende dat ook *Cilix* voor de medaille in aanmerking moest komen, zijn gevoelen had prijsgegeven, bleef ten slotte voor dat eerbewijs een keus te doen tusschen twee gedichten *Feriae aestivae* en *Capreae*. Een onzer gaf de voorkeur aan het laatstgenoemde, de meerderheid echter aan het eerstgenoemde, waaraan dus de medaille werd toegekend.

Feriae aestivae bestaat uit vijf meest korte zangen en behandelt de gymnasiale zomervacantie. De eerste zang beschrijft kort den middag voor den afloop van den cursus: wij voelen den druk der hitte in het benauwde lokaal; de loomheid van leerlingen en leeraar deelt zich aan ons mede, en we verlangen met hen naar den laatsten klokslag. De 2e zang geeft een frissche groet aan de duinen, gelijk de 4e in elegische maat aan de zee. De 3e zang is een poëtische brief aan een vriend in Zwitserland, die maar steeds te vergeefs uitziet naar eenig bericht van zijn vriend aan zee. Onze praeceptor verontschuldigt zich door een smakelijke beschrijving van het dulce otium aan het zeestrand, waar allerlei ons welbekende bezigheden van het niets doen hem beletten een pen op het papier te zetten. De laatste zeer korte zang geeft de terugkeer naar de stad en tot den arbeid.

Het andere gedicht *Capreae*, dat na het bekroonde in den bundel de eereplaats zal innemen, bevat in 255 vloeiende hexameters de beschrijving van een bezoek aan Capri: de wandeling naar boven, het uitzicht — met een excursie over de schoone dagen toen daar Faunen en Nereiden woonden —, de bouwvallen van Tiberius' paleis met een excursie over de onbillijke beoordeeling die dezen Keizer wedervoer —, verder iets over de ruïnes der Noormannen, en eindelijk, eenigszins uit den stijl vallend, een karateristiek van de vier soorten van bezoekers van Capri en de blauwe grot: de Engelschen met hun roode reisboeken, het schilderslegioen, de dichters — waarbij von Scheffel ter sprake komt — en de jonggehuwden. Aan veelheid van stof ontbrak het dus den dichter niet.

Het resultaat van ons zorgvuldig onderzoek en overleg is dus dat wij besloten hebben de medaille te geven aan den dichter van *Feriae aestivae*, wiens naambriefje, dat wij U verzoeken te openen, tot motto heeft „Sul mare è il Paradiso, „Sul mare io vuo' morir", en bovendien te laten drukken vijf gedichten, indien de makers verlof geven hun naambriefje te openen, in deze volgorde:

Capreae, motto „Musa iuvante", *Cilix*, motto „Iam sub „fine laborum", *De excidio urbis Sancti Petri*, motto „in tenui „labor", *Iuvenilia*, motto „O mihi praeteritos", *Perfugium nostrum*, motto „Frater est", en de overige naambriefjes te vernietigen.

25 *Febr*. 1903.

H. T. Karsten.
S. A. Naber.
J. van Leeuwen Jr.

PROGRAMMA

CERTAMINIS POETICI

IN ACADEMIA REGIA DISCIPLINARUM NEERLANDICA EX LEGATO HOEUFFTIANO

IN ANNUM MCMIV INDICTI.

A.d. VII Idus Martias in consessu Ordinis litterarii tres iudices de XXVII carminibus rettulerunt hunc in modum:

Sex carmina nimis exilia visa sunt statimque seposita: *Ob Wilhelmae restitutam valetudinem*, *Campanariae turris munera*, *Exitium Sancti Petri in Martinica*, *Familia*, *Mors*, *Batavorum arx nova.*

Decem carmina rebus mediocria tamen propter formam aliqua laude non carebant: *De bello boerico*, *De pegmatis Romae incendi solitis*, *Post mortem Michaelis filii*, *Roma*, *Lyrica*, *Caritas*, *Solyma eversa*, *Mater*, *epinicion ad lyram*, *Elegia*, *Veneta turris.*

His omnibus carminibus reliqua longe praestabant, quae secundis curis inter se comparavimus eo eventu, ut *quinque* poemata minus perfecta, *Christi natalis solemnia*, *De Visitatione Virginis*, *De bello Angloboero confecto*, *Savanarola*, *Epistula Maecenatis ad Horatium*, postponerentur his *quatuor: Cilix*, *De excidio Sancti Petri*, *Juvenilia*, *Perfugium nostrum*, utque *duo* carmina, *Capreae* et *Feriae aestivae* de praemio certarent, quod tandem concessum est *Feriis aestivis*, cuius scedula aperta nomen prodidit *Petri Helberti Damsté Ultraiectini.* Praeter hoc igitur carmen praemio ornatum in lucem prodibunt etiam *Capreae*, *Cilix*, *De excidio Sancti Petri*, *Juvenilia*, *Perfugium nostrum*, simulac poetae schedulas suas aperiendi veniam dederint.

Ad novum certamen cives et peregrini invitantur his legibus ut carmina latina non ex alio sermone versa nec prius edita argumentive privati nec quinquaginta versibus breviora nitide et ignota iudicibus manu scripta, sumptu suo ante Kal. Januarias proximi anni mittant *Hermanno Thomae Karsten*, Ordinis litterarii Academiae Ab-actis, munita sententia, item inscribenda schedulae obsignatae, quae nomen et domicilium poetae indicabit. Ceterum iudicibus gratum erit, si poetae in transscribendo portabile prelum Britannicum (*typewriter*) adhibere velint.

Praemium victoris erit nummus aureus quadringentorum florenorum. Carmen praemio ornatum sumptibus ex legato faciendis typis describetur eique subiungentur alia laude ornata, quando schedulae aperiendae venia dabitur.

Exitus certaminis in consessu Ordinis mense Martio pronuntiabitur, quo facto schedulae carminibus non probatis additae Vulcano tradentur.

Amstelodami.
Id. April MCMIII.

H. Kern.
Ordinis Præside.

SEXANGULUM.

BIJDRAGE VAN DEN HEER

M. J. DE GOEJE.

In mijn kleine bijdrage tot den feestbundel in 1901 aan Prof. Boot aangeboden bij gelegenheid van zijn negentigsten geboortedag, getiteld „Latijnsche woorden in 't Arabisch" schreef ik: „Vreemd is 't woord *sedjandjal* voor spiegel, dat bij een voor-islamischen dichter voorkomt en waarnaast ook de vorm *zedjandjal* wordt geciteerd. Aan de juistheid der verklaring, dat dit 't Lat. *sexangulum* teruggeeft, kan men haast niet twijfelen. Ik heb aan verschillende oudheidkenners gevraagd of zij ook zeshoekige Romeinsche spiegels kenden, maar tot nog toe geen bevestigend antwoord gekregen. Men moet dus onderstellen dat, misschien slechts korten tijd, een dergelijke spiegel modeartikel is geweest en in Arabië is verzeild, waar men toen *sexangulum* als algemeenen naam van speculum heeft gebruikt. Voor zulk een verschijnsel zijn in elke taal analogiën te vinden".

Tot mijn verrassing vind ik in het laatst verschenen N°. van het halfmaandelijksch tijdschrift *al-Machriq*, Revue Catholique orientale, dat te Beyrouth in Syrië wordt uitgegeven (p. 155 seqq.) een artikel van P. Anastase over dit onderwerp. Na de verschillende verklaringen der Arabische lexicographen van *sedjandjal* vermeld te hebben, schrijft hij het volgende;

„De slotsom is, dat de meeningen over dit onderwerp onzeker zijn. Nu echter geloof ik de ware verklaring gevonden te hebben. Toen ik op zekeren dag de winkels op de Garenmarkt te Bagdad langs liep, zag ik bij een koopman spiegels van allerlei vormen, en daaronder eenige zeshoekige, gevat in eene dikke ronde houten lijst. Ik bevond verder dat de Bedawi's deze soort zeskantige spiegels *sedjandjal* noemen, daarentegen die waarvan het glas een anderen vorm heeft *mdwîja* d. i. glanzige of *m'rdja* d. i. spiegel. Ik vond deze onderscheiding merkwaardig en zei bij mij zelf daar moet een taalgeheim in zitten. Nadat ik ze nu nauwkeurig bekeken had en gezien dat inderdaad de eerste soort zeskantig was, zei ik: dan heb ik het geheim der benaming gevonden. 't Moet de Arabische vorm zijn van 't Romeinsche sexangulum, met bijgedacht speculum, en dus den zeshoekigen spiegel beduiden. 't Substantief is weggevallen en 't adjectief heeft daarvan de beteekenis opgenomen, zoonals dit dikwerf geschiedt".

Hij gaat dan over tot het geven van voorbeelden, hoe de Romeinsche *x* in 't Arabisch is uitgedrukt en geeft daarna eene afbeelding van den spiegel.

Deze vondst bevestigt mijne conjectuur en heeft daardoor dubbele waarde, dat P. Anastase meent de afleiding zelf voor 't eerst ontdekt te hebben.

Merkwaardig is ook zijne mededeeling, dat de Bedawi's nog heden den zeskantigen spiegel *sedjandjal* noemen. Inderdaad komt 't woord voor in een hedendaagsch Bedawinenlied bij Socin, Diwan aus Central-Arabiën, Ged. 66 vs. 17, waar de wangen der geliefde *sedjandjalî* genoemd worden.

De geleerde uitgever zegt in 't Glossar: „wahrscheinlich Silberplättchen (Ogl. [Originalglosse] Papier)." Daar het naar den vorm een adjectivum relativum van *sedjandjal* is, meen ik dat het door „spiegelglad" moet vertaald worden.

De Redacteur van *al-Machriq* van zijnen kant slaat eene afleiding voor uit het Hebreeuwsche *çegalgal* dat „rond" beteekent, omdat de meeste spiegels rond zijn, vooral op grond dat hem geen voorbeeld bekend is, dat de Latijnsche *x* in

't Arabisch *dj* (of *g*) geworden is. Bij 't kleine aantal woorden die uit 't Latijn zijn overgenomen, is dat geen wonder. Wij hebben wel een paar voorbeelden van den overgang in *k* aan 't einde van een woord. Uit 't Grieksch zijn veel meer woorden in 't Arabisch gekomen, maar daaronder slechts zeer enkele waarin een ξ en dan slechts aan 't einde des woords voorkomt. Mij blijft de voorgestelde afleiding uit sexangulum juist toeschijnen.

M. J. de Goeje.

NASCHRIFT.

Dr. P. Herzsohn, de eerste die, zoover ik weet, het Arabische *sedjandjal* met *sexangulum* vergeleken heeft, deelt mij mede dat er nog eene andere verklaring mogelijk is. Plinius n.l. verhaalt (Liber 37, Cap. 5) dat de beryll in zeshoekigen vorm (forma sexangulari) moet geslepen worden om zijn schoonen glans te krijgen, wat door Solinus (ed. Mommsen p. 195) herhaald wordt. De zoo geslepen beryll is de glanzende bij uitnemendheid en heeft daardoor tot het ontstaan van de woorden *briller*, *brillant* enz. geleid. Nu is 't best mogelijk dat de oud-Arabische dichter in zijne vergelijking „gepolijst als de sedjandal" dezen beryll bedoeld heeft.

Inderdaad zou deze vernuftige verklaring veel voor zich hebben. Doch na de mededeeling van P. Anastase kan zij niet aangenomen worden zonder de hulp van min of meer gewaagde onderstellingen.

d. G.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 20sten APRIL 1903.

Tegenwoordig de heeren: KERN, Voorzitter, NABER, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, VAN DER WIJCK, ASSER, DE LOUTER, S. MULLER FZN., FOCKEMA ANDREAE, VAN RIEMSDIJK, SPEIJER, HAMAKER, HOUTSMA, VAN LEEUWEN, VALETON, POLAK, SILLEM, KLUYVER, HOLWERDA, DE BEAUFORT, DE SAVORNIN LOHMAN, CALAND, BOISSEVAIN, WARREN, CONRAT, HESSELING, WOLTJER, J. V. DE GROOT en KARSTEN, Secretaris.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen zijn:

Een brief van den Minister van Binnenlandsche Zaken ter mededeeling dat Prof. P. J. Blok de Regeering zal vertegenwoordigen op het Historisch Congres te Rome.

Een schrijven van de Société Rouennaise de Bibliophiles, verzoekende inlichtingen omtrent een Hollander geheeten *Sevender*, aan wien in den jare 1627 een interessante brochure is opgedragen „Discours apologétique de l'instinct animal et admirable de l'éléphant", geschreven door David Ferrand.

Mededeelingen van het overlijden van het rustend lid der Akademie N. Beets en het gewone lid W. Pleyte.

Naar aanleiding dezer beide berichten spreekt de Voorzitter de volgende woorden: Zoo hebben wij wederom 't verlies van twee onzer medeleden te betreuren. In de maand Maart zijn kort na elkander overleden Pleyte en Beets. Reeds lang waren beiden verhinderd om met ons ter vergadering op te gaan, de eerste door ziekte, de laatste door hoogen ouderdom. Pleyte heeft zich als Aegyptoloog verdiensten verworven, die door een deskundige beter zullen kunnen gewaardeerd worden dan door mij, die op het gebied der Aegyptologie een leek ben. Door zijne betrekking aan 't Museum van Oudheden kwam hij er toe zijn aandacht te wijden aan onze vaderlandsche oudheden en door verschillende onderzoekingen en gewaardeerde geschriften onze kennis van de oudheden op Nederlandschen bodem te vermeerderen. Begaafd met smaak en kunstzin, heeft hij ook door zijn werkzaamheid aan 't stedelijk Museum in de Lakenhal een gunstigen invloed uitgeoefend op de belangstelling in kunst bij de bewoners van de stad zijner inwoning, die dankbaar herdenken wat hij ook in andere opzichten ten bate zijner medeburgers tot stand heeft gebracht.

Ons rustend medelid Beets is overleden, hoogbejaard, na een rijk gezegend leven, waarin hij ten volle de gelegenheid heeft gehad en gebruikt om met zijn groote gaven te woekeren en onze letterkunde te verrijken met gewrochten die zijnen naam zullen doen leven tot in verre nageslachten. Er is zeker niemand wiens naam in den lande meer bekend en geëerd was dan die van Nicolaas Beets, van Hildebrand. Dat was niet alleen een gevolg van zijn uitnemend schrijverstalent en den door en door Nederlandschen geest die in al zijne werken doorstraalt, maar ook van zijne geheele persoonlijkheid. Hij was een man, wiens toespraken en gesprekken steeds tintelden van geest, tevens waardig en bezadigd in al zijn handelingen. Hij behoorde tot de keur van onze groote mannen; dat kunnen wij, die hem gekend hebben getuigen en dat zullen zij, die na ons komen als een waar getuigenis erkennen. Zoo lang een

Nederlandsch volk en een Nederlandsche taal bestaat, zal de naam van Nicolaas Beets prijken in 't geschiedboek van onzen stam.

Hierna erlangt de heer Polak het woord voor zijne bijdrage over den *Staatsman en Geschiedschrijver Androtion*.

De spreker begint met er op te wijzen, dat deze opvatting, als zoude de door Demosthenes ten behoeve van clienten in 355 en 352 v. Chr. aangevallen staatsman en redenaar Androtion identisch zijn met den door Plutarchus en anderen af en toe genoemden Atthidograaf, benevens dat deze laatste als een der voornaamste zegslieden moet beschouwd worden van Aristoteles in diens in 1891 teruggevonden geschrift *Over den Staat der Atheners*, — dat die leer, hoewel door de de meest gezaghebbende Duitsche geleerden van den tegenwoordigen tijd, vooral door Wilamowitz en Eduard Meyer, gehuldigd, en ook door de meeste Engelsche en Fransche deskundigen tot de hunne gemaakt, inderdaad aan ernstige bezwaren onderhevig is. Wat de identiteit betreft tusschen den Staatsman en den geschiedschrijver, doet spreker uitkomen dat deze zich nauwelijks laat rechtvaardigen door *één* bericht van Zosimus uit Ascalon (of Gaza) uit de zeer late oudheid; dat de lotgevallen van den Staatsman een zich bezighouden met historischen arbeid onaannemelijk maken; en dat in het bijzonder de verbanning naar Algara, waarvan Plutarchus omtrent den geschiedschrijver getuigt, in den levensloop van den Staatsman ternauwernood een geschikte plaats kan vinden. Ook de afhankelijkheid van Aristoteles in zijn *Staat der Atheners* van den historicus Androtion is door geen enkel steekhoudend bewijs te verdedigen. Waar controle alsnog mogelijk is, ziet men verschil, geen overeenkomst tusschen die beiden.

In aansluiting aan Henri Weil betoogt spreker ten slotte, dat zijns bedunkens de Atthidograaf als een zoon, of misschien — gelijk Weil aanneemt — als een kleinzoon van den Staatsman kan worden beschouwd, en dat deze opvatting, hoewel evenzeer hypothese als de door hem bestreden theorie, van allerlei kleine omstandigheden in onze overlevering, vooral

van allerlei eigenaardigheden der weinige bewaard gebleven fragmenten een aannemelijker verklaring geeft dan de orthodoxe leer ten dezen in staat is te geven.

Met den spreker treden in debat de Heeren Valeton, Naber, Woltjer en Boissevain.

De bijdrage wordt afgestaan voor de Verslagen en Mededeelingen.

Hierna brengt de Heer Warren ook namens den Heer Caland verslag uit over de in hun handen gestelde verhandeling van den Heer Huizinga, getiteld: „Van den vogel Charadrius". Op hun advies wordt besloten dit stuk op te nemen in de werken der Akademie, nadat den schrijver enkele verbeteringen zullen zijn voorgesteld.

Bij de rondvraag deelt de Voorzitter mede, dat hij zijn 70ste jaar heeft voleindigd.

Hierna wordt de vergadering gesloten.

Verslag over eene Verhandeling van Dr. J. Huizinga

getiteld:

Van den Vogel Charadrius.

Eene glasschildering aan de Kathedraal te Lyon vertoont o. a. de voorstelling van een vogel met geopenden snavel voor een bedlegerig persoon; iets hooger ziet men den vogel zich in de lucht verheffen, terwijl een breede straal uit zijn lichaam stroomt. Deze voorstelling is het uitgangspunt der in onze handen gestelde verhandeling van den heer Huizinga, getiteld: „Van den Vogel Charadrius", waarin de Schrijver tracht aan te toonen dat wij hier den laatsten uitlooper hebben van een oud gebruik, van eene sympathie-tooverhandeling om geelzucht te genezen door de kwaal van den lijder op een gelen vogel over te brengen. De schrijver meent het uitgangspunt te mogen zoeken in een tooverhandeling door het Kauśika Sūtra beschreven en in eenige Vedische versregels vermeld. Onder de daar als genezing brengend vermelde vogels wordt ook de *hāridrawa* genoemd. De schrijver concludeert dat deze vogel identiek is met den *χαραδριός* en tracht vast te stellen welke vogel daaronder moet worden verstaan en welk verband er is tusschen het indische en het grieksche geloof. Ofschoon *ons* het geleverde betoog niet klemmend voorkomt, meenen wij toch aan uwe vergadering te mogen voorstellen deze verhandeling, die met smaak geschreven is, van groote belezenheid getuigt en het belangrijke onderwerp op boeiende wijze behandelt, in de Verhandelingen onzer Akademie op te nemen. Omtrent eenige punten van min of meer gewicht hebben wij bedenkingen. Zoo de schrijver dit wenscht verklaren wij ons gaarne bereid hem die mede te deelen.

S. J. Warren.
W. Caland.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 11den MEI 1903.

Tegenwoordig de heeren: KERN, Voorzitter, VAN BONEVAL FAURE, NABER, ROGGE, VAN DEN BERG, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, VAN DER WIJCK, DE GOEJE, ASSER, VERDAM, PIERSON, DE LOUTER, SYMONS, S. MULLER FZN., CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, FOCKEMA ANDREAE, SPEIJER, HAMAKER, VALETON, SILLEM, KLUYVER, BLOK, J. J. M. DE GROOT, VAN HELTEN, ROËLL, DE BEAUFORT, WILDEBOER, BOISSEVAIN, VAN DER HOEVEN, WARREN, CONRAT, HESSELING, WOLTJER, D'AULNIS DE BOUROUILL, HARTMAN, OPPENHEIM, J. V. DE GROOT en KARSTEN, Secretaris; voorts de Correspondent JONKER.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen zijn:

Een brief van den Minister van Binnenlandsche Zaken, meldende dat de benoeming van de Heeren Kern en Naber tot Voorzitter en Onder-Voorzitter door Hare Majesteit bekrachtigd is.

Verlof van de inzenders der prijsverzen *Juvenilia* en *De*

excidio urbis S. Petri om hun naambriefjes te openen, de auteur van het eerste gedicht is de Heer Adhémar d'Alès te Orleans, van het tweede de Heer Aloysius Sirletti te Rome.

Hierna leest de Heer Pierson zijn „Beschouwingen aangaande Holland's welvaart bij Engelsche economisten der zeventiende eeuw". Spreker verdeelde de geschriften, waarover hij handelde, in drie groepen. In dezulke, waarin aangedrongen wordt op het nemen en handhaven van krachtige maatregelen ten einde Holland's overmacht te fnuiken. In dezulke, waarin de in dien geest genomen maatregelen aan een meer practische dan wel principieele kritiek worden onderworpen. Eindelijk in die, waarin Holland's welvaart als een min of meer wetenschappelijk probleem opgevat en verklaard wordt. Tot de eerste groep bracht spreker de werken waarover reeds de Heer S. Muller Fzn. heeft gehandeld in zijn *Mare clausum*; voorts die van Thomas Mun en van Charles Davenant. In de tweede de anonyme werken: *Brittannia Languens* (1680) en *Consideration on the East India trade* (1701), benevens de *Discourses* van Sir Dudley North. In de derde hield hij zich inzonderheid bezig met de geschriften van Sir William Petty, Sir William Temple, Sir Thomas Culpepper, Sir Josiah Child en de schrijvers, die de denkbeelden van laatstgenoemden hebben bestreden, onder welke ook John Locke moet worden genoemd.

Spreker nam uit een en ander aanleiding om het mercantilistische stelsel en den bijval, dien het zelfs bij bekwame mannen genoten heeft, te verklaren; maar vooral om licht te doen vallen op het groote verschil in kapitaal-rijkdom, dat destijds tusschen Engeland en Nederland bestond.

De voordracht geeft aanleiding tot eene discussie met den Heer Blok en zal worden opgenomen in de Verslagen en Mededeelingen.

Alsnu erlangt de Voorzitter het woord voor zijn Bijdrage over „Beteekenis en oorsprong van 't Asidhārā-vratam der Indiers", zijnde het oude gebruik der zwaardlegging, waarbij een man bij eene vrouw slapende, die hij niet wilde aanraken,

een bloot zwaard tusschen zich zelf en haar legde. Na voorbeelden te hebben aangehaald van dit oud gebruik bij verschillende Europeesche volken, toont spreker aan, dat het ook voorkomt bij de Osseten in den Kaukasus en bij de oude Indianen, waaruit hij het besluit trekt dat het gebruik eigenaardig Indo-Germaansch is geweest.

Ook deze bijdrage is bestemd voor de Verslagen en Mededeelingen, en geeft aanleiding tot een debat met de Heeren Symons, de Goeje en Speyer, die hulde brengen aan den spreker voor de wijze waarop hij, pas rustend lid geworden, zijn *otium* opvat.

Hierna doet de Voorzitter mededeeling van het Rapport van den Heer S. Muller namens hem en den Heer van Riemsdijk over het verzoek der Société Rouennaise de Bibliophiles om nadere inlichtingen betreffende den Heer Sevender, aan wien werd opgedragen een werkje van den Heer David Ferrand, gepubliceerd in 't begin der 17e eeuw. Aan genoemde Société zal dit Rapport worden toegezonden.

Bij de rondvraag biedt Prof. Symons een handschrift aan van den Heer Blöte te Tilburg, behelzende een uitvoerig onderzoek over den Zwanenridder. De Heeren Symons en S. Muller zullen onderzoeken of het handschrift door de Akademie kan worden uitgegeven.

De Heer S. Muller biedt aan voor de Bibliotheek het VIIe deel der nagelaten geschriften van R. Fruin en de Heer Wildeboer de 3e druk van zijn Letterkunde des Ouden Verbonds.

De Heer Blok brengt rapport uit over het Historisch Congres te Rome, door hem bijgewoond als gedelegeerde der Regeering en dat zijns inziens zeer aan het doel heeft beantwoord; niet minder dan 156 voordrachten werden daar gehouden.

Op advies van Prof. Blok zal voor de Bibliotheek worden aangekocht het Handboek der Nederlandsche palaeographie, uitgave van de Erven van der Kamp te Groningen.

Hierna wordt de vergadering gesloten.

BETEEKENIS EN OORSPRONG VAN 'T ASIDHĀRĀ-VRATAM DER INDIËRS.

BIJDRAGE VAN DEN HEER

H. KERN.

„In de oudheid was het gewoonte, wanneer een man bij eene vrouw sliep die hij niet wilde aanraken, dat hij tusschen zichzelf en haar een zwaard legde." Met deze woorden leidt Grimm in zijn Rechtsalterthümer [1]) eene reeks in van voorbeelden waaruit het bestaan van bedoeld oud gebruik bij verschillende volken blijkt. Hij begint met te herinneren aan 't voorbeeld van Sigurd en Brynhilde, zooals wij dat kennen uit de Völsunga-saga, de Snorra-edda en de Saemundar-edda; vermeldt dan nog twee andere voorbeelden uit de Skandinavische oudheid: het geval van Hrólf en Ingigerd bij Thorlacius, en dat van Gormo bij Saxo, die zich o. a. aldus uitdrukt:

„Ceterum ne inconcessum virginis amorem libidinoso complexu praeripere videretur, vicina latera non solum alterius complexibus exuit, sed etiam *districto mucrone* secrevit."

Overgaande tot voorbeelden van hetzelfde gebruik bij andere volken dan de Noord-Germanen, haalt Grimm aan wat wij lezen in de Middeleeuwsche, Duitsche, Fransche en Engelsche bewerkingen der geschiedenis van Tristan en Isolde; voorts wat de Duitsche heldensage verhaalt van Wolfdietrich en de Heidendochter, van Orendel en Vrouw Breide.

---

[1]) Deutsche Rechtsalterthümer, blz. 168.

Na nog een voorbeeld uit een Duitsch volkslied, volgt een aanhaling uit de Pentamerone, waar in de geschiedenis van Fonzo en Fenizia gezegd wordt: „Ma fegnenno avere fatto vuto a Diana, de non toccare la mogliere la notte, mese la *spata* arrancata come staccione 'miezo ad isso ed a Fenizia." Met nog een voorbeeld uit de Hausmärchen, en een verwijzing naar de sage van Amicus en Amelius in de verschillende daarvan bestaande bewerkingen, besluit Grimm de reeks der aan de sagenlitteratuur ontleende voorbeelden met aan te stippen dat ook in de geschiedenis van Aladdin uit de Duizend-en-één-Nacht hetzelfde gebruik voorkomt.

Ten aanzien der vraag in hoeverre sporen van 't gebruik in rechtsboeken te vinden zijn, laat Grimm zich aldus uit: „In de wetten en oorkonden wordt van deze wijdverbreide gewoonte wel is waar geen melding gemaakt, maar het schijnt dat het bij den „bedsprong", wanneer de gevolmachtigde den echt met de vorstelijke bruid in schijn moest voltrekken, tot in later tijd werkelijk in acht is genomen. Zoo werd nog in 1477, bij 't huwelijk van Maria van Bourgondië met Aartshertog Maximiliaan, toen de gevolmachtigde van dezen, Lodewijk Paltsgraaf van Veldenz, gelaarsd en gespoord het huwelijksbed besteeg, een *bloot zwaard* tusschen hem en de bruid gelegd; vgl. Birkens Ehrenspiegel p. 855. In een Engelsche door W. Scott (op Tristrem p. 345) aangehaalde komedie „Jovial Crew", voor 't eerst gespeeld in 1644, heet het Bedr. 5, Toon. 2: „told him, that he would be his proxy and marry her for him, and lie with her the first night with a *naked cudgel* betwixt him."

Tot zoover Grimm, wiens slotsom dat het bedoelde gebruik wijdverbreid was ik met nog eenige voorbeelden nader wensch te staven, voorbeelden ontleend aan de volksletterkunde der Osseten en de klassieke geschriften der Indiërs.

Onlangs heeft Prof. Wsewolod Miller te Moskau, die als kenner van de taal en volksletterkunde der Osseten *facile princeps* is, zich opnieuw verdienstelijk gemaakt door de uitgave van een bundel „Digorsche Vertellingen", in tekst en

vertaling [1]). In deze verzameling van uit den mond des volks door Osseten in Digorschen tongval opgeschreven verhalen komt als N°. 4 voor een vertelling getiteld „Dzanbolat en Antoniqo". Zoo heetten twee broeders van aanzienlijken huize, die elkaar hartelijk liefhadden en genoegelijk in volmaakte eendracht hun uitgestrekte goederen beheerden. Eens bij gelegenheid van een schuttersfeest dat zij voor hun onderhoorigen aanrichtten, veroorloofden de lieden zich als hun meening te kennen te geven dat het nu voor Dzanbolat werkelijk tijd werd om te trouwen, want „wie weet, wat u kan overkomen," zeiden zij, „en als gij geen vrouw neemt, zou uw goed onbeheerd blijven." Ook zijn jongere broeder drong er bij hem op aan, doch Dzanbolat toonde zich weinig geneigd om aan die aanmaning gehoor te geven, want, zeide hij, „ik gevoel tot nog toe niet den minsten lust om een vrouw te nemen — het vrouwvolk is een duivelsch gebroed. Ik ben lang zoo schoon niet als gij, Antoniqo, en als zij nu eens, in u behagen vindende, u zal verlokken, zullen wij, liefhebbende broeders, op elkaar verbitterd raken en vijanden worden. Zie, daarvoor ben ik bang." „Wel," antwoordde Antoniqo, „daar weet ik wel een middel op; ik zal verhuizen en mijn woning vestigen in 't Kabardinsche veld, zoodat uw vrouw mij nooit te zien zal krijgen."

Kort en goed, Dzanbolat liet zich eindelijk overhalen, en nam een vrouw, waarna Antoniqo aanstonds verhuisde.

Na verloop van een geruimen tijd, moest Dzanbolat van huis om een tocht te ondernemen, zijn vrouw en eenjarig zoontje achterlatende. Een maand later was het wederom schuttersfeest en de bevolking van zeven dorpen kwam te zamen in 't huis van Dzanbolat om daar onthaald te worden. Bij die gelegenheid kwam een dienstknecht van Dzanbolats vrouw op den inval om eigenmachtig zich naar Antoniqo te spoeden

---

[1]) Digorskija Skazanija po zapisjam J. T. Sobiewa, K. S. Gardanowa i S. A. Tukkajewa, s perewodom i primječanijami Wsew. Millera. Moskwa, 1902.

en uit naam zijner meesteres hem uit te noodigen mede te komen. Doch Antoniqo weigerde, zeggende: „Ik heb mijn broeder mijn woord gegeven; als ik ga en hij dat te weten komt, zal hij op mij vertoornd wezen, en dat zou ik om alle schatten der wereld niet willen.” De knecht kwam terug bij zijne meesteres en maakte haar arglistig wijs dat Antoniqo wel is waar uit vrees voor den toorn van Dzanbolat niet dorst medekomen, maar dat hij, te oordeelen naar zijn woorden, anders wel lust zou hebben haar te zien. Verontwaardigd joeg Dzanbolats vrouw hem weg uit haar tegenwoordigheid, hetgeen niet belette dat de leugenachtige knecht op nieuw naar Antoniqo ging en dezen nu zeide: „Indien gij aan God gelooft, haast u, anders ga ik niet meer alleen van hier: zij zal mij dooden, en het zal beter voor mij wezen dat gij mij op staanden voet doodt, en ik niet te schande gemaakt worde.”

Toen de onergdenkende Antoniqo deze woorden hoorde, geloofde hij den man, gaf aan de valsche uitnoodiging gehoor en begaf zich te paard naar het huis zijns broeders. Intusschen was de dienstknecht hem reeds vooruitgesneld en toen hij den ruiter het huis zag naderen, ijlde hij naar Dzanbolats vrouw en zeide: „Zie, gij hebt mij niet willen gelooven, maar daar komt hij aangereden, kijk maar eens.” Wat moest de vrouw nu doen? Zij moest het nu wel gelooven, en toen zij van 't bovenvertrek beneden gekomen was, stond Antoniqo reeds aan de deur. Zijn verschijning greep haar zóó aan, dat zij in onmacht viel.

Zoodra zij door de zorgen der omstanders weer bijgekomen was, begaf zij zich naar de bovenverdieping en gaf haar bedienden bevel den gast bij haar te brengen. Zoo geschiedde. Toen Dzanbolats vrouw hem zag, zeide zij tot hem: „Dezen nacht moet gij volstrekt hier blijven.” Doch Antoniqo zeide: „Ik kan hier niet blijven; als Dzanbolat mij hier vindt, zal hij op mij vertoornd zijn, want ik heb hem mijn woord gegeven: „ik zal mij niet aan uw vrouw vertoonen,” en daarom leef ik van hem verwijderd.” Zij zeide: dezen nacht zal hij

nog niet komen, en als gij iets om mij geeft, slaap dan dezen nacht vóór mij of met mij: en wij zullen tusschen ons beiden in leggen: — gij uw zwaard, — en ik mijn stalen schaar." Nu bleef Antoniqo bij Dzanbolats vrouw, en toen de nacht gekomen was, ontdeed zij hem van zijne kleederen en ontkleedde zichzelve, daarop legden zij het zwaard en de schaar tusschen zich in en gingen slapen [1]).

Het verdere beloop van 't verhaal behoeft hier niet meegedeeld te worden. Het is voldoende aan te stippen dat Antoniqo het door hem gegeven woord niet schond en dat ondanks den schijn van ontrouw, waardoor voor een wijl zijn broeder op een dwaalspoor geleid werd, de ware toedracht der zaak eindelijk aan 't licht kwam en de gebroeders zich verzoenden.

Eene bijzonderheid in dit verhaal die ik elders niet heb aangetroffen is dat de vrouw als bewijs van trouw haar schaar nederlegt. Daardoor gaf zij te kennen dat zij ook van haar kant geen poging zou aanwenden haren zwager te verleiden.

Ik kom nu tot voorbeelden van 't *Asidhārā-vratam*, d. i. het Zwaardegge-gelofte, of *āsidhāraṁ vratam*, waarvan in de Indische letterkunde sprake is. Zoo wordt in den Raghuvaṁça verhaald, hoe Rāma, na zijne geliefde vrouw herwonnen te hebben, op zijn door 't luchtruim snellenden wagen van Laṅkā naar zijn land terugkeert en al koutende met Sītā

---

[1]) Het gedeelte van den Ossetischen tekst, te beginnen met „Toen Dzanbolats vrouw" luidt met vervanging van de Russische letterteekens door Latijnsche, als volgt:

Dzanbolati osä oi ku fäwidta, wäd in zaxta: „Axsäwi din ami änänilläuun nä jes." Antoniqo ba in zaxta: „Mänän ami nilläuwän nä jes: ami mä otemäi Dzanbolat ku ärbajafa, wäd mäbäl ä zärdä fäxxoddzänäi, oituxxän äma in äz dzurd rawardton — dä osi razmä din nä fätsäudzänän, zäg'gä, — äma xetsänäi där nuri waldängä omäi tsärun." Je ba in zaxta: „Axsäwi ma n'erbatsäudzänäi, äma mä kad jestäbäl nimajis, wäd mä razi kenäbä mä xättsä nixxussänä axsäwi, nä kärädzei astäu ba niwwärdzinan: du dä äxsargard, äz ba mä bolatkärdän. Otemäi Dzanbolati wosi xättsä nilläudtäi Antoniqo, äma ku äräxsäwäi, wädta in Dzanbolati wosä ä qäbpältä ralasta, äxe qäbpaltä där, äma sä astäu äxsargard äma bolatkärdän niwwardtontsä, otemäi nixxusdtäntsä.

de rivier Sarayū nadert niet ver van de hoofdstad Ayodhyā. Daar wachtte hij de komst af van zijn halfbroeder, den braven Bharata, die, daarvan hield hij zich overtuigd, niet zou dralen hem de heerschappij over te geven, want Rāma had, trouw aan zijn woord, den tijd van zijn verbanning volbracht. Men weet wat de oorzaak van die verbanning was. Koning Daçaratha had Rāma, als den oudsten en voortreffelijksten zijner zonen tot troonopvolger bestemd, maar Kaikeyyī, Rāma's stiefmoeder, eischte krachtens een gunstbewijs dat Daçaratha haar vroeger verleend had, dat haar zoon Bharata de kroon zou beërven en Rāma voor 14 jaren verbannen zou worden. Tegen wil en dank en met een bloedend hart moest de oude Koning, wilde hij zijn woord niet breken, toegeven en kort daarna stierf hij van hartzeer. Toen Bharata, die ten tijde van de kuiperijen zijner moeder afwezig was, terug ontboden en te Ayodhyā aangekomen, vernam wat er gebeurd was, geraakte hij buiten zichzelven van verontwaardiging en verklaarde beslist geen koning te willen worden. Onmiddellijk reisde hij Rāma, die inmiddels zijn ballingschap aanvaard had, achterna en haalde hem aan den berg Citrakūṭa in. Hij bracht zijn ouderen broeder, dien hij hartelijk liefhad en als zijn meerdere eerde, de droeve tijding van 't overlijden huns vaders, betuigde zijne blijvende onderdanigheid en verklaarde wel als stedehouder van Rāma het bewind te willen voeren, maar de koninklijke waardigheid aannemen, neen, dat nooit. Hij verzocht de schoenen van Rāma te mogen hebben en toen hij die gekregen had, nam hij ze, na afscheid genomen te hebben, mede naar Nandigrāma, waar hij bleef wonen zonder de hoofdstad te betreden. Doelende op 't edele gedrag van Bharata, zegt Rāma tot Sītā:

pitrā nisṛṣṭām madapekṣayā yaḥ Çriyaṁ yuvāpy aṅkagatām abhoktā | iyanti varṣāṇi tayā sahogram abhyasyatīva vratam āsidhāram | [1]) D. i. „Hij, die de Heerschappij, door zijnen vader afgestaan, uit achting voor mij, hoe jong hij ook was,

---

[1]) Raghuvaṁça XIII, 67.

niet heeft willen genieten, terwijl zij onder zijne hoede was (en: terwijl zij aan zijne zijde rustte), en zoo veel jaren met haar als het ware het zwaardegge-gelofte in acht nam."

Om ten volle de beteekenis van deze woorden te begrijpen, moet men in 't oog houden dat, volgens Indische beeldspraak, de Rājaçrī, des Konings Fortuna en heerlijkheid, de tweede wettige gemalin des konings heet. Haar mocht en wilde Bharata niet aanraken, want zij behoorde aan Rāma, en hij, Bharata, was slechts diens gevolmachtigde. Daarom behandelde hij haar als degene doet die een zwaard legt tusschen zichzelven en eene vrouw bij wie hij slaapt zonder haar te willen aanraken.

Een ander voorbeeld vinden wij in de Geschiedenis van Somaprabhā uit den Kathārit-sāgara [1]). De inhoud van 't verbaal is, in 't kort, als volgt. Zekere rijke koopman, Dharmagupta geheeten, had een dochter, die reeds bij hare geboorte de kenmerken droeg van meer dan menschelijke begaafdheid. Het gevoel van eerbied dat Dharmagupta voor zijne buitengewone dochter koesterde mengde zich met angst toen hij uit haren mond den eisch hoorde dat zij aan niemand mocht uitgehuwelijkt worden. Daarom verborg hij haar in huis en strooide het bericht uit dat zij gestorven was. Dan, terwijl Somaprabhā — zoo heette het beeldschoone meisje — eens op het platte dak gestegen was om naar de menigte die 't lentefeest vierde te kijken, werd zij gezien door een koopmanszoon, met name Guhacandra. De jonge man, betooverd door haar aanblik, keerde met loome schreden, als verbijsterd, huiswaarts. Hij werd ziek van verliefdheid, zoodat zijn vader, Guhasena, medelijden met hem kreeg en naar Dharmagupta ging om diens dochter voor zijn zoon ten huwelijk te vragen, doch zijn aanzoek werd door Dharmagupta afgewezen onder voorwendsel dat zijne dochter aan verstandsverbijstering leed.

Toen nu de kwaal van zijn zoon in hevigheid toenam, besloot Guhasena nog een poging te doen, en de hulp van den Koning in te roepen. Inderdaad gelukte het hem den Koning

---

[1]) Aldaar Tarañga 17, 64 vgg.

te bewegen dat hij Dharmagupta met dwangmiddelen bedreigde. Om erger te voorkomen zeide Somaprabhā tot haren bedrukten vader: „Geef mij tot vrouw, vaderlief! moge u om mijnentwege geen onheil treffen, maar gij moet uitdrukkelijk als voorwaarde bedingen dat mijn echtgenoot mij nimmer zijn bed zal doen bestijgen.” Onder deze voorwaarde stemde Dharmagupta er in toe zijne dochter ten huwelijk te geven, en ook Guhasena maakte geen bezwaar, dewijl hij inwendig lachende bij zichzelven dacht: „laat mijn zoon maar eerst getrouwd zijn!” Weldra werd het huwelijk voltrokken en voerde Guhacandra zijne bruid naar zijne woning. ’s Avonds zei Guhasena onbetamelijkerwijze tot zijn zoon: „Neem uwe jonge vrouw in bed, want wien kan men beletten dat hij bij zijn eigen vrouw slaapt?” Toen Somaprabhā deze woorden van haar schoonvader hoorde, ontstak zij dermate in toorn dat haar oogen vlammen schoten en zij dreigend den wijsvinger tegen hem ophief. De oude heer schrok zoo hevig dat hij oogenblikkelijk dood nederzeeg. Ontzet dacht Guhacandra bij zichzelf: „De godin des Doods is als echtgenoote in mijn huis binnengekomen.” En nu volgen deze regels:

Tataç cānupabhuñjāno bhāryāṁ tāṁ gṛhavartinīm |
siṣewe Guhacandro’sāv āsidhāram iva vratam |

D. i. „En daarna nam Guhacandra als het ware het zwaardeggegelofte in acht door zijn vrouw, terwijl zij bij hem in huis woonde, niet te genieten.”

De bedoeling des vertellers is duidelijk: hij wil zeggen dat Guhacandra niet in werkelijkheid het *asidhārā-vratam* in acht nam, maar dat hij door Somaprabhā niet aan te raken handelde alsof tusschen beide de zwaardlegging had plaats gehad. Of de Indische dichters het gebruik alleen bij overlevering kenden dan wel of het nog in hun tijd bestond, blijkt niet.

Al de aangehaalde gevallen, met ééne uitzondering, komen voor bij Indogermaansche volken. Die éénе uitzondering vindt men in de geschiedenis van Aladdin, waarvan het tooneel der handeling in China geplaatst wordt. Doch de namen der personen, te beginnen met Aladdin en de Prinses Badrabudur

zijn zuiver Arabisch, en het gebruik der zwaardlegging is in China onbekend. Van gezaghebbende zijde is mij verzekerd dat ook de Arabieren het niet kennen. Het vermoeden dringt zich dus op, dat de zeer fantastische vertelling van Aladdin, zoo niet in den geheelen opzet, dan toch in eenige bijzonderheden, aan Indische verhalen ontleend is. Hoe het zij, voor zooverre de ons bekende voorbeelden ons veroorloven een oordeel uit te spreken, mogen wij het voor waarschijnlijk houden dat het gebruik eigenaardig Indogermaansch was.

Vraagt men naar den oorsprong van 't gebruik, dan geloof ik dien te moeten zoeken in 't geloof dat in 't zwaard een geheime kracht schuilt, die uit en door zichzelve den schuldige, den valschaard straffen zal. Dit denkbeeld vindt men uitgedrukt in 't verhaal van Amicus en Amelius, waar Amicus tot de vrouw van zijn vriend, als zij hem wil verlokken, volgens de Latijnsche bewerking, zegt:

„Vide ne mihi aliquo modo appropinques, quia statim hoc ensi morieris" [1]).

Bij een primitieven toestand van beschaving zal men het geduchte zwaard beschouwd en vereerd hebben als een zgn. feties, bezield met een geheime demonische kracht. Eene merkwaardige uiting vindt men in een oude Iersche sage, de Serglige Conculaind, waar gezegd wordt dat de helden bij 't groote jaarfeest in de vlakte van Murthemne de gewoonte hadden te brallen op hun heldendaden en ten bewijze van de waarheid hunner beweringen de tongen der verslagen vijanden te vertoonen. Om bedriegerij te voorkomen, moest dan ieder zijn zwaard over de dijen leggen, want — zoo heet het verder — „hun zwaarden keerden zich tegen hen, wanneer zij een valsche zege voorgaven. Dit was natuurlijk omdat demonen tegen hen uit hun wapens spraken" [2]).

In een later tijdperk van ontwikkeling zal de voorstelling

---

[1]) Aangehaald door Willems, op Brabantsche Yeesten, B. II, Cap. 4.

[2]) „Ar imsóitis a claidib friu, in tan dognitis gúchomram. Deithbir ón, ar no labraitis demna friu dia n-armaib". Windisch Irische Texte I, p. 206.

van de demonische macht des zwaards zich in zooverre gewijzigd hebben dat men het wapen bezield dacht door den Zwaardgod. Als godheid was deze alomtegenwoordig, maar evenals elk godenbeeld, mits behoorlijk ingewijd, beschouwd werd als door den god bewoond, bezield, zonder dat men daardoor iets tekort deed aan zijn alomtegenwoordigheid, zoo kon het zwaard de zichtbare zetel zijn van den Zwaardgod, als de plaats waar zijne macht zich het duidelijkst openbaarde. Het zwaard werd dus iets heiligs; daarom zwoer men er bij en daarom verrichtte het wonderen.

Het geloof aan de demonen en den zwaardgod is voor ons een bijgeloof, maar het geloof aan de heiligheid van 't gegeven woord is ons gebleven. Waar dit geloof verslapt, is eene maatschappij ten ondergang gedoemd.

DE STAATSMAN EN DE GESCHIEDSCHRIJVER ANDROTION.

Bijdrage van den heer

H. J. POLAK.

I.

In het jaar v. Chr. 355, onder het archontaat van Elpines, had Androtion, lid en blijkbaar invloedrijk lid van den Raad der Vijfhonderd, het voorname administratieve orgaan der Atheensche democratie, in de volksvergadering voorgesteld aan het college waarvan ook hij deel had uitgemaakt, bij zijn aftreden den gouden krans toe te kennen, dien langdurige gewoonte tot het zichtbaar bewijs gestempeld had der tevredenheid van het volk, den souvereinen Demos, over het scheidende regeeringslichaam, en welks onthouding als een ernstig teeken gold eener misnoegdheid, die door de getroffenen bijna als een stigma kon worden beschouwd. Ook ditmaal ging, trots enkele bezwaren door Midias, den welbekenden beleediger van Demosthenes, geopperd, het desbetreffende psephisma door. Maar de uitvoering werd volgens Atheensch staatsrecht geschorst, doordat twee aanwezigen, Euctemon en Diodorus, verklaarden zich tegen het in werking treden van het gevallen besluit te zullen verzetten door tegen den voorsteller de aanklacht te richten wegens onwettigheid, de *γραφὴ παρανόμων*.

In tegenstelling met dien van Midias was de door beide mannen gekozen weg noch de kortste noch de loyaalste. Doch het is zelfs voor ons duidelijk waarom juist deze ingeslagen werd. De aanklagers bedoelden, — en het wordt met alle wenschelijke duidelijkheid gezegd, — niet voornamelijk den

Raad, maar om redenen van politieke en persoonlijke vijandschap bovenal den persoon van den voorsteller te treffen. De hoofdaanklager, Euctemon, schijnt zijn zaak zelf bepleit te hebben. Diodorus, de deuteroloog, riep de hulp in van den toen ongeveer dertigjarigen Demosthenes. En Demosthenes bediende zijn client naar hartewensch en naar den eisch des tijds. Er werden uiterst scherpzinnige, we mogen gerust zeggen uiterst spitsvondige, argumenten aangevoerd om de onwettigheid van het voorstel ter bekransing te betoogen. Bovenal, er werden handen vol slijk opgeraapt om er niet Androtion alleen, maar ook diens vader, mee te bekladden. Niettegenstaande, of misschien juist door al dien ijver, mislukte de aanval. Androtion werd blijkbaar vrijgesproken, en de tegenstanders hadden te wachten op een nadere gelegenheid, die zich — ongetwijfeld tot hun eigen verrassing — een paar jaren later aanbood.

Dezelfde naam Androtion komt, als van iemand uit ongeveer denzelfden tijd, nog in gansch andere hoedanigheid voor. Androtion heet de schrijver eener zoogenaamde *Atthis*, een dier min of meer kroniekmatige geschiedenissen van het land Attica, die, meest van de mythische tijden af tot op de eigen dagen van den schrijver bijgewerkt, met weinig litteraire pretensies bovenal nauwkeurige opgaven beoogden te verstrekken aangaande allerlei belangwekkend detail, niet het minst dienende ter verklaring der Attische staats-, rechts- en godsdienstige instellingen. Het lag voor de hand, — en juist indien het ware uitgebleven zouden wij reden hebben gehad ons te verwonderen, — den door Demosthenes aangevallen redenaar en den door Plutarchus, Pausanias, Aelianus, benevens door grammatici en lexicografen als Atthideschrijver af en toe geciteerden Androtion als een en denzelfden persoon te beschouwen. Dit is dan ook in de zeer late oudheid — zooveel wij weten — éénmaal, door de moderne geleerden van de zestiende eeuw af herhaaldelijk gedaan. Het laatste evenwel niet zonder een in vroeger en later tijd bijwijlen herhaald protest. Op het oogenblik echter schijnt alle protest verstomd, en wordt, in

Duitschland wel het sterkst, maar ook elders, ook ten onzent, op zeer enkele uitzonderingen na de gelijkstelling als een feit aangenomen dat geen nadere bewijsvoering meer behoeft. *C'est un fait acquis à la science.* Den stoot gaf — om van de ouderen alsnog te zwijgen — in 1855 Arnold Schaefer in zijn *Demosthenes und seine Zeit*, en bij zijn eindoordeel, trouwens door argumenten gestaafd, — zij 't ook niet in zijn beide uitgaven door dezelfde argumenten, — dat staatsman en Atthidograaf identisch zijn, sloten zich, om alleen de voornaamsten te noemen, achtereenvolgens aan Ernst Curtius, Blass, Christ, Wilamowitz, laatstelijk Ed. Meyer; Jebb en Sandys in Engeland; in Frankrijk G. Radet. „Die einzelnen Atthidenschreiber sind Kleitodemos" (juister: Kleidemos), „*Androtion, Schüler des Isokrates, gegen den Demosthenes in der uns noch erhaltenen Rede auftrat*, Phanodemos, Demon, Philochoros." Aldus kort, bondig, en met de meest denkbare ondubbelzinnigheid Christ in zijn *Litteraturgeschichte*. Levendiger, zooals we dat van hem gewoon zijn, maar even beslist, uit zich op herhaalde plaatsen van zijn *Aristoteles und Athen* Wilamowitz. Zoo voornamelijk waar hij in een afzonderlijk hoofdstuk den ontwikkelingsgang der *Atthis* schildert. „Einen sehr *bedeutenden* fortschritt *bedeutete* es, dasz der praktische staatsmann Androtion von Gargettos die unfreiwillige musze seiner verbannung in Megara dazu benutzte, die chronik *mit entschiedener bevorzugung des politischen teiles und in dem rhetorischen geschmacke der zeit* zu schreiben, frühestens in den vierziger jahren." (I bl. 287). Elders wordt van den schrijver gewaagd als van den „gewiegten finanzmann," tegen wien slechts verdachte advocatenkunsten werden in het werk gesteld. Elders weer noemt hij hem: „ein anderer Isokrateer;" en het scheelde niet veel of zijn ijver had hem er toe gebracht om Androtion, behalve tot staatsman, financier, historicus, nog bovendien tot exegeet, tot half officieelen tolk van het voorvaderlijke sacrale recht der Atheners te verklaren. Gelukkig heeft hij in de Indices alsnog gelegenheid gevonden om deze laatste ontdekking terug te

nemen. Doch van het overige is en blijft hij overtuigd, zóó overtuigd, dat hij argumenteeren voor overbodig houdt. Gelijke overtuiging is Ed. Meyer toegedaan in de verschillende deelen zijner nog niet geheel voltooide *Geschichte des Alterthums*. De gelijkstelling van den Atthidograaf met den adressaat van Demosthenes' smaadrede vindt men bij hem nergens ondubbelzinnig uitgedrukt, maar steeds stilzwijgend verondersteld. Des te meer nadruk wordt — en dit bij herhaling — gelegd op een andere zijde van Androtion's persoonlijkheid waarop ook Wilamowitz, gelijk zoo even werd opgemerkt, geenszins verzuimde de aandacht te vestigen: dat hij een der oudere leerlingen zou zijn geweest van Isocrates. Rijst de vraag: waarom wordt juist dit punt zoo bijzonder sterk op den voorgrond gesteld?

Het antwoord geven deze twee plaatsen. Ed. Meyer zegt (dl. III § 152): „Etwas genauer bekannt sind uns nur die Arbeiten über Athen, die Atthis des Androtion aus der ersten Hälfte des vierten Jahrhunderts, die Aristoteles benutzt hat". En Wilamowitz: „Ein anderer Isokrateer, Androtion, hat dem Aristoteles vermutlich sehr viel mehr geliefert als wir noch beweisen können". (I p. 305.)

Hier hebben wij „des Pudels Kern". De identiteit op zichzelf zou allicht de heeren slechts matig warm gemaakt hebben. Ze geldt, indien ze geldt, die van een staatsman van wien we weinig, met die van een schrijver van wien we niet veel weten. Doch het andere is belangwekkender stof. De staatsman Androtion moet nadrukkelijk leerling van Isocrates worden genoemd, om — daar deze immers zijn toehoorders smaak voor geschiedbeoefening en geschiedschrijving wist in te boezemen — het aannemelijk te maken dat in den redenaar ten slotte tevens een historicus stak. De Atthidograaf Androtion moet identisch zijn met den door Demosthenes aangeklaagden redenaar, omdat zóó alleen de opvatting zich laat rechtvaardigen, dat de schrijver der Ἀθηναίων πολιτεία bij voorkeur hem zou hebben gevolgd, — anders gezegd, nageschreven. Laat ik hier volledigheidshalve bijvoegen, dat geen der beide

groote geleerden ten opzichte van dit laatste eigenlijk de πατὴρ τοῦ λόγου is. Zij hebben slechts met hun klankvollen naam een meening gesteund, die aanstonds na het verschijnen der Ἀθηναίων πολιτεία verkondigd werd, — het eerst, meen ik, zij 't ook met gansch andere bedoelingen, door Friedrich Cauer [1], — en die vrij wel op weg is een dogma te worden [2]).

Want het koor der tegenstemmers is bitter zwak. Slechts weifelend had zich in tegenovergestelden zin uitgelaten Kenyon, de eerste uitgever van het Aristotelische werk. Op forscher toon, en tot tweemalen toe, Henri Weil. [3]). Ook ik heb, ruim tien jaar geleden van de toen nieuwe ontdekking verslag gevende, een enkel woord van protest doen hooren. Ik had toenmaals voor mijne van de geijkte meening afwijkende zienswijze geen onwederlegbaar bewijs, en heb dit, nu een toevalligheid oorzaak is dat ik de kwestie weer opneem, ook thans niet. Alleen, de zekerheid dat ik toenmaals dwaalde is mij van de andere zijde nog altijd niet gegeven. Ik betwijfelde toen, en ik verstout mij te blijven betwijfelen, de identiteit van den redenaar en den historicus. Ik had toen bezwaar tegen de leer dat hij, Androtion, een der voornaamste zegslieden zou zijn geweest van den schrijver der Πολιτεία Ἀθηναίων. En wat ik sedert gelezen heb heeft ook dit bezwaar niet opgeheven.

Om het vraagstuk tot zooveel klaarheid te brengen als waarvoor het vatbaar is, zal het allereerst geraden zijn ons den levensgang van den staatsman duidelijk voor oogen te stellen, zoo duidelijk als de uiterst schaarsche gegevens dit veroorloven. Onze hoofdbron zijn twee oraties van Demosthenes, de *Androtionea* en de *Timocratea*, uit den aard der zaak en vooral waar het de waardeering betreft eenigszins troebele bronnen. Men weet het: onpartijdigheid van den politieken tegenstander te vergen is van den antieken Helleen te veel vergen. Daarnaast staan een paar woorden in het middeleeuwsche Lexicon van Suidas, een niet overduidelijke uitlating van Hermogenes met bijbehoorende laat-middeleeuwsche scholien, een paar regels in een leven van Isocrates, waarbij

dan nog gaandeweg vier opschriften gekomen zijn, waarvan twee defect. Het materiaal betreffende den vader, die ons niet geheel onverschillig kan zijn, is nog minder bevredigend. Wat zich met behulp dezer magere gegevens omtrent beiden laat vaststellen, komt ongeveer neer op het volgende.

De volle naam van Diodorus' en Demosthenes' tegenstander is Ἀνδροτίων Ἄνδρωνος Γαργήττιος. Dit staat door een officieel opschrift, waarover aanstonds, onomstootelijk vast. De vader, Andron, is — zooals reeds Ruhnkenius twijfelend aannam — lid geweest van den in 411 v. Chr. ingestelden gematigd-aristocratischen Raad der Vierhonderd, wat hem niet verhinderd heeft, toen kort daarna de politieke wind naar een anderen hoek begon te draaien, het voorstel te doen tot het in staat van beschuldiging stellen zijner ultra-aristocratische ambtgenooten, onder wie Antiphon, de bekende redenaar. Ook dit weten we — het betrekkelijke voorstel is in zijn officieelen vorm bewaard gebleven — met een waarschijnlijkheid die van absolute zekerheid niet veel verschilt. De zwenking naar links schijnt Andron evenwel geen blijvend voordeel gebracht te hebben. Is Demosthenes te vertrouwen, dan zou hij later staatsschuldenaar geworden, ten gevolge daarvan in de gevangenis geworpen zijn, en zich daaruit op arglistige wijze hebben bevrijd; — „tijdens de Dionysia met boeien en al den kerker zijn uitgedanst", zooals Demosthenes het met drastische boosaardigheid uitdrukt. Nog twee trekjes omtrent Andron als jonge man biedt ons Plato. In den *Protagoras* komt zijn naam voor — nauwkeurig aangeduid met Ἄνδρων ὁ Ἀνδροτίωνος — als van een der leergierige jongelingen die, tijdens een van Protagoras' bezoeken aan Athene, waarschijnlijk in 423 v. Chr. te stellen, bij Callias op lage bankjes gezeten, den op hoogen zetel tronenden Hippias van Elis als hovelingen omringden. Eveneens komt zijn naam voor, — alweer als Ἄνδρων ὁ Ἀνδροτίωνος, zoodat alle twijfel omtrent de identiteit is buitengesloten, — in den ongeveer gelijktijdig gedachten dialoog *Gorgias*. Hij sluit zich daar aan bij de bekende uitspraak van Callicles, dat een beetje wijs-

begeerte voortreffelijk, veel wijsbegeerte uit den booze is, dat men er van moet proeven, zonder er in te verdrinken. Die opvatting teekent den man der praktijk, en een man der praktijk is ook de zoon, om wien het ons hier te doen is, tot op vrij hoogen ouderdom geweest en gebleven.

In de *Androtionea* wordt verzekerd dat hij toen reeds meer dan dertig jaar praktisch werkzaam was gewcest. Deze oratie is, gelijk gezegd, van 355 v. Chr. Dit brengt ons dus voor het begin van Androtion's mannelijken leeftijd minstens tot 385 v. Chr. En dat we hier niet met de rhetorische overdrijving van een tegenstander te doen hebben, wordt te pas bewezen door het fragment eener inscriptie [1]), waaruit blijkt dat hij zeker vóór 376 v. Chr. — volgens de dateering van Koehler — *ἐπιστάτης*, derhalve lid van den Raad der Vijfhonderd moet zijn geweest. Daar eerst de dertigjarige leeftijd den toegang tot den raad opent, daar het mogelijk maar niet waarschijnlijk is dat hij aanstonds bij het bereiken van den vereischten leeftijd lid der *βουλή* is geworden, en dat het lot hem aanstonds bij zijn eerste lidmaatschap als tijdelijk voorzitter aanwees, moet hij minstens vóór 406 v. Chr. geboren zijn. Zoo we 410 stellen, gaan we zeker niet te hoog; Sandys is geneigd 415 v. Chr. aan te nemen. Hij zou dan op ongeveer 25-jarigen leeftijd begonnen zijn in de volksvergadering op te treden, *πράττειν τὰ πολιτικά*. Een vroeger leeftijd daarvoor te stellen acht ik bedenkelijk, trots de theorie die den ephebus niet uitsloot. Demosthenes was juist dertig, toen hij, de wet van Leptines bestrijdende, voor het eerst persoonlijk in politieke kwestiën partij nam. Het door mij gestelde geboortejaar, één jaar nadat zijn vader, vermoedelijk als een goede dertiger, lid der aristocratische regeering was geweest, zal dan ook van de werkelijkheid wel niet ver verwijderd zijn te achten, en komt èn met Demosthenes' uitlating èn met het door de zoo even vermelde inscriptie verstrekte gegeven zoo goed mogelijk overeen.

Omtrent Androtion's jonge jaren vernemen we slechts één detail: de zooals ik zeide met zeldzame eenstemmigheid door

ouden en modernen herhaalde verzekering, dat hij een der leerlingen zou zijn geweest van Isocrates. Ἀνδροτίων Ἄνδρωνος Ἀθηναῖος, ῥήτωρ καὶ δημαγωγός, μαθητὴς Ἰσοκράτους, lezen we bij Suidas, den lexicograaf of compilator van ongeveer de tiende eeuw na Chr. En in een leven van Isocrates, zeer waarschijnlijk van Zosimus uit Ascalon of Gaza, tijdgenoot van keizer Anastasius en dus vijf eeuwen ouder [5]), heet het: „hij — Isocrates — heeft een menigte leerlingen gehad, waarvan de beroemdste waren; Theopompus en Ephorus, beiden historici; Hyperides, Isaeus, Lycurgus, die tot de decas der Attische redenaars behooren; voorts Philiscus, Isocrates van Apollonia, 's meesters naamgenoot, Theodectes, *Androtion de schrijver der Atthis, tegen wien ook Demosthenes geschreven heeft*, en Python van Byzantium, Philippus' hofredenaar." [6]) Dezelfde meening schijnt evenwel reeds veel vroeger verkondigd. In het geschrift *Over de Stijlvormen* van den rhetor Hermogenes, wiens korte bloeitijd ongeveer 140 n. Chr. valt, wordt van de *parisosis*, een soort van proza-eindrijm van de grootere of kleinere onderdeelen eener periode, opgemerkt dat er ontelbaar vele zoodanige bij Isocrates voorkomen, enkele bescheidenere ook bij d e n redenaar, d. w. z. Demosthenes. „Vooral" — zoo lezen we verder — „zijn bij hem zeldzaam de zoodanige als: ὅπερ Εὐκτήμων -- ἅμα τῇ τε πόλει βοηθεῖν οἴεται δεῖν καὶ δίκην ὑπὲρ αὑτοῦ λαβεῖν, τοῦτο κἀγὼ πειράσομαι ποιεῖν., de aanvangswoorden der *Androtionea*. Van een zóó opzettelijke parisosis weten we geen tweede voorbeeld, althans niet bij d e n redenaar. De reden waarom dit sieraad aanstonds bij den aanvang is te pas gebracht, hebben we bij onze beschouwingen over de oratie zelve ontvouwd." [7]) Bedoelde beschouwingen zijn òf nooit uitgegeven òf vroegtijdig verdwenen. De laat-Byzantijnsche scholiasten van Hermogenes, wien deze commentaar al even onbekend was als ons, zeggen er evenwel het hunne van. Zoo verklaart o. a. Ioannes Siceliota, dat Demosthenes in zijn *Androtionea* met de rhetorische kunststukjes van Isocrates wilde wedijveren; dat hij ze evenwel belachelijk vond, en ze daarom tot één enkelen zin in den aanhef beperkte;

aldus toonende dat, indien hij er zich op spitste, hij hetzelfde kon, maar het niet wilde. „Immers" — aldus onze scholiast — „Androtion was een Isocratisch redenaar, gelijk de meerderheid zijner rechters. Want daar Isocrates honderd jaar onderricht gegeven had" (excusez du peu!) „is hij de leermeester geweest van ongeveer al zijn medeburgers." Dit is bekoorlijk fantaseeren, gelijk gij ziet. [2]) Maar toch geloof ik dat hij en zijn collegaas de meening van Hermogenes in hoofdzaak correct hebben weergegeven. Doch ook dit geloof ik, dat we niet wel zouden doen ons zonder meer bij deze getuigenissen van Suidas, van Zosimus, van Hermogenes neer te leggen.

Want vooreerst: Hermogenes heeft ter wille der theorie sterk overdreven. Parisosen zijn er wel degelijk ook bij Demosthenes, niet massaal gelijk bij Isocrates, maar ze zijn er, en kunnen door den aard der Grieksche woorduitgangen niet altijd vermeden worden. [3]) Maar „een zoo opzettelijke en uitgewerkte heeft Demosthenes elders niet." Ik doe opmerken, gelijk Blass — hoewel voorstander van de meening dat Androtion tot de leerlingen van Isocrates zou hebben behoord — het reeds deed, dat de rhetor aan het slot der geciteerde periode weglaat de woorden: *πειράσομαι ποιεῖν ἐὰν ἄρ' οἷός τ' ὦ*, waardoor het eindrijm zoo goed als verdwijnt. Vervolgens: was Demosthenes inderdaad kinderachtig genoeg om te meenen dat hij met Isocrates of een Isocrateeër wedijverde, indien hij in den aanhef, — en alleen in den aanhef, — één stijlfiguur eenigermate nabootste? Is hier voldoende grond om Androtion tot Isocrateeër te stempelen? Want, in de derde en voornaamste plaats: tegenover de verzekering van bovengenoemde heeren beroep ik me op — Isocrates zelven.

In de *Antidosis* § 93 telt Isocrates zijn oudste leerlingen op van ongeveer 393 v. Chr., toen hijzelf nog niet oud en Androtion een jongmensch van zeventien of achttien jaar was. Hij noemt er acht, of — wil men Timotheus, Conon's zoon, meêrekenen — negen. Van Androtion wordt niet gerept. Hij zal daar wel zijn goede redenen voor gehad hebben, meent Blass. „Ein weiterer alter Schüler von ihm (war) Androtion,

Andron's Sohn von Gargettos, den er wohl seine Gründe hat, nicht unter den übrigen zu nennen." [10]) Welke wel? Toch niet wegens het proces van 355, alsof dit zijn goeden naam ernstig zou hebben aangetast? En Onetor dan, dien Isocrates ter aangehaalde plaatse wèl noemt, en dien wij uit Demosthenes' redevoeringen tegen Aphobos en hemzelven van een allesbehalve eervolle zijde leeren kennen? Toch schroomt Isocrates niet, ook Onetor te rekenen onder diegenen, „die de staat met gouden kransen heeft geëerd, *als mannen die niet naar een anders mans goed haakten*, maar zich brave burgers betoonden die veel van het hunne ten behoeve van het algemeen hebben besteed". Door op de wijze van Blass te redeneeren brengen we onbewust onze zienswijze en onze opvattingen op den tijdgenoot over. Toen aan de *Antidosis* waarschijnlijk in 354 v. Chr. de laatste hand werd gelegd, — men stelt de uitgave op goede gronden in het jaar 353, — was Androtion invloedrijker dan ooit. Het proces van 355 was met zijn vrijspraak geëindigd, een tweede poging van Diodorus en Euctemon nog nauwelijks in 't zicht, en het lijdt geen twijfel dat, had hij inderdaad tot Isocrates' leerlingen behoord, de leermeester op hem evenzeer roem zou hebben gedragen als op Timotheus.

Dit zij genoeg om aannemelijk te maken dat de bewering der lateren, die ook Androtion tot Isocrates' leerlingen brengen, minst genomen op zeer zwakke voeten rust. [11]) Of ze haar eenigen grondslag vond in den veronderstelden wedijver van Demosthenes met Isocrates door middel van één of twee parisosen in den aanhef eener redevoering, dan of ze ook op andere ons onbekende feiten of traditiën steunde, is tegenwoordig natuurlijk niet meer uit te maken. Wij kunnen slechts te rade gaan met de ons verstrekte gegevens. En dan bevestigt het eenige positieve gegeven dat ons ten dienste staat de door mij bestreden theorie niet. Van Androtion's overigens geheel ondergegane oratorie heeft Aristoteles ons één bijtend woord bewaard, dat juist in den tijd die ons bezig houdt moet zijn gesproken. Hij zou van Idrieus, den broeder en lateren opvolger van den Karischen dynast Maussollus, hebben gezegd:

gelijk de van den ketting losgelaten honden de voorbijgangers lastig vallen en bijten, zoo werd de uit zijn boeien bevrijde Idrieus hinderlijk [12]). Dit klinkt zeer weinig Isocratisch, en herinnert veel meer in zijn energische scherpte aan zoo menige welbekende beeldspraak van Demosthenes.

Doch het zij zoo: ook Androtion zij hoorder van Isocrates geweest. In alle gevalle dan toch op de wijze van Isaeus, Hyperides, en Lycurgus, van wie op de althans oudere autoriteit van Hermippus hetzelfde wordt beweerd [13]); op de wijze zooals een paar menschengeslachten vroeger Alcibiades en Critias leerlingen van Socrates heetten. Dat wil zeggen: hij kan, gelijk zoo velen, alvorens zich aan de publieke zaak te wijden in zijn jeugd een poos den beroemdsten leeraar der welsprekendheid van zijn tijd hebben gehoord. Dat dit geheel iets anders is dan zooals de zaak voor Ephorus en Theopompus staat, die door den meester zorgvuldig en systematisch tot historici werden opgeleid, werden getraind, springt vanzelf in 't oog. [14]) Heeft de staatsman Androtion de lessen van Isocrates gevolgd, hij deed het in zijn jeugd. En hij moet zijn geschiedwerk, indien hij het schreef, geschreven hebben in zijn ouderdom. Ook Blass erkent: „es ist auch schwer zu denken, dass ein so vielgeschäftiger Staatsmann wie Androtion in Athen zu dergleichen die Musse gefunden hätte". (*Att. Ber.*² II p. 21). Hij moet, gelijk Plutarchus getuigt, het geschreven hebben te Megara, tijdens zijn ballingschap. We vragen: wanneer is de staatsman Androtion verbannen? En is hij inderdaad verbannen?

Juist vijftig jaar geleden, in de *Mnemosyne* van 1853, beantwoordde E. J. Kiehl de beide vragen toestemmend, en vond hij het antwoord op de eerste doodeenvoudig. Androtion had zijns bedunkens het proces van 355 verloren, was veroordeeld, en dientengevolge in verbanning gegaan. Kiehl was blijkbaar de *Timocratea* op 't oogenblik vergeten. De dwaling is vergefelijk. Maar minder vergefelijk is het dat bijna een halve eeuw later, na al wat sedert over de zaak geschreven is, Sandys [15]) de oude dwaling weer oprakelt. Om een

bevredigender — laat ik liever zeggen, een minder onbevredigend — antwoord te erlangen, dienen we, zooveel het bekend is, den draad van Androtion's leven weer op te vatten.

De aanklacht van 355 was op grond van een persoonlijk feit geschied. Euctemon en Diodorus waren in hun persoon door Androtion getroffen en zij beoogden wraak op zijn persoon. De specialiteit van Androtion schijnt namelijk te zijn geweest financiën en wat daarmede samenhangt. Een „gewiegten finanzmann" noemt hem Wilamowitz. Het volksbesluit van 376 of nog iets vroeger, onder zijn presidium genomen, en waarvan wij slechts droevige resten bezitten, schijnt niet van politieke strekking te zijn geweest. Anders staat het met het besluit *C. I. A.* II 74, dat de uitgever Koehler geneigd is in de 102e Olympiade, zeggen we gemakshalve 370 v. Chr., te plaatsen. Hoe fragmentair ook dit tot ons moge gekomen zijn, zooveel zien we wel dat daarin sprake is van een der daden waar Androtion zelf het meest groot op ging, en waarom zijn vijanden, o. a. Demosthenes, niet genoeg op hem konden smalen, de versmelting van oude kransen ter vervaardiging dier πομπεῖα waarop we later zullen hebben terug te komen, onder toezicht eener commissie, waarvan Androtion voorzitter was. [16]) In den loop van 356 stond hij, terwijl hij tevens lid was der Βουλή, opnieuw aan het hoofd eener buitengewone commissie, ditmaal belast met het invorderen voor de schatkist van achterstallige gelden. Dat hierbij met veel noodige, en misschien ook overbodige hardheid werd te werk gegaan, ligt in den aard der zaak en ook eenigermate in het Atheensche temperament. In allen gevalle laadde hij toen op zich den onverzoenlijken haat van Euctemon, een der gewone ontvangers (ἐκλογεῖς) van de belastingen, dien hij onder beschuldiging van aan den staat toekomende gelden onder zich te houden voor zijn commissie daagde; en van Diodorus, dien hij — het is onbekend, waarom — langs een omweg van vadermoord betichtte. Misschien iets vroeger, in den aanvang van den zoogenaamden Bondgenooten-oorlog van 357/355 v. Chr., — volgens de waarschijnlijke dateering van den uitgever G. Radet, [17]) —

was Androtion naar het eiland Amorgos gezonden, en we bezitten nog nagenoeg volledig het opschrift, dat namens de bewoners der hoofdstad Arcesine hem dank bracht voor zijn humaan beheer. Hem wordt het gewone eerbewijs, een gouden krans, toegekend „omdat hij" — zegt het decreet — „niemand noch der burgers noch der in de stad komende vreemdelingen geleerd, en der stad renteloos geld voorgeschoten had ter betaling van het garnizoen." Dit maakt wel een vreemd contrast met de beschuldigingen, niet slechts van onnatuurlijken wellust, — de aangeklaagde vorderde de beschuldigers te vergeefs op deze hunne bewering voor een rechtbank ad hoc waar te maken, — maar ook van eigenbaat en onscrupuleuse geldmakerij. Men late voor de bewoordingen van het volksbesluit van Arcesine nog zoo zeer de overdrijving der zwakken gelden, ik zeg het Blass na, dat de inhoud daarvan en de smaadredenen van Demosthenes zich vrijwel wederkeerig opheffen.

Waarschijnlijk in 355/354 was Androtion gezant bij Maussollus. En toen beging de oude vos, denkelijk door aanhoudenden voorspoed overmoedig geworden, minst genomen een onvoorzichtigheid. Tijdens den tocht nam hij met zijn medegezanten Glauketes en Melanopos een koopvaarder van Naucratis in Aegypte in beslag, — het is niet zeer duidelijk op welken grond, — en verklaarden ze de lading voor goeden prijs. Een verzoek der geplunderde kooplieden aan de Atheensche volksvergadering om teruggave der buitgemaakte goederen werd van de hand gewezen. Maar de heeren bleven de opbrengst der lading — 9½ talent — onder zich houden in plaats van die, zooals behoorlijk was, in de schatkist te storten. Eenigen tijd daarna, tijdens een der chronische perioden van geldverlegenheid van den Atheenschen fiscus, stelde Aristophon, nog wel Androtion's partijgenoot, het benoemen eener commissie van enquête voor naar de houders van aan den staat toekomende gelden en goederen, en Euctemon, de oude vijand, vestigde de aandacht op het geval van Androtion en zijn collegaas. Het kwam tot stormachtige tooneelen in de volksvergadering, en Euctemon zette een psephisma door, krachtens

hetwelk de ζητηταὶ het door de schatkist geleden nadeel zouden verhalen op de trierarchen, de kapiteins van het schip dat de aanhaling had gedaan, behoudens het recht van dezen, zichzelven schadeloos te stellen ten koste der gezanten, de eigenlijke schuldenaars.

Androtion en zijn ambtgenooten deden het onmogelijke om zich van den dreigenden ondergang te redden. Immers, volgens Attisch recht was ten gevolge der bijkomende boeten, — het tienvoud voor het zoogenaamde „heilige" gedeelte, het dubbele voor de rest, — de terug te betalen som verdriedubbeld en in te vorderen bij lijfsdwang. Eerst beproefden zij het psephisma van Euctemon te treffen door een aanklacht wegens onwettigheid. Toen de rechters hen in het ongelijk stelden, namen ze een kennis, Timocrates, in den arm. Deze wist een volksbesluit door te drijven, krachtens hetwelk de oogenblikkelijke en ook de toekomstige staatsschuldenaars althans tegen lijfsdwang zouden gevrijwaard worden. Maar op hun beurt tastten nu Diodorus en Euctemon dit psephisma op grond van onwettigheid aan. Toen besloten Androtion en de beide anderen een geldelijk offer te brengen. Zij betaalden de hoofdsom alvorens de wettelijke termijn verstreken was. Het proces ging desniettegenstaande door en voor Diodorus, ditmaal den hoofdaanklager, schreef ook nu Demosthenes de pleitrede, de zeer uitvoerige *Timocratea*. Den uitslag kennen wij niet, maar de zaak had, door het betalen van Androtion en de anderen, voor beide partijen vrij wel alle belangrijkheid verloren. Dit alles moet geschied zijn in den loop der jaren 353 en 352. Één ding kunnen we intusschen constateeren, — ik doe het met de woorden van Arnold Schaefer, aan Androtion alles behalve welgezind, — „Androtion scheint durch die Angriffe seiner Gegner, welche Demosthenes mit Reden unterstützte, an Geltung bei der Bürgerschaft nicht eingebüszt zu haben." (I^2 p. 389.)

We hooren daarna nog eenmaal van Androtion. Zes jaar later, in den zomer van het jaar 346 v. Chr., redigeerde hij het decreet, waarop een zoon van zijn ouden medestander Timocrates een amendement voorstelde en dat wij

in zijn geheel bezitten, waarbij aan Spartokos en Paerisades, zonen van Leukon en gezamenlijk koningen van Bosporus, de gewone eerbewijzen worden toegekend omdat ze Athene door toevoer van graan hadden ondersteund; waarin voorloopige bepalingen werden gemaakt omtrent teruggave der door den Attischen staat aan het Bosporaansche koninkrijk alsnog verschuldigde gelden; waarbij eindelijk vergunning gegeven werd matrozen te pressen ter bemanning der koninklijke oorlogsvloot. De aanhef luidt: Ἐπὶ Θεμιστοκλέους ἄρχοντος -- Ἀνδροτίων Ἄνδρωνος Γαργήττιος εἶπεν, zoodat omtrent de identiteit geen twijfel hoegenaamd kan bestaan. Na dit jaar — altum de eo silentium.

Over Androtion's karakter zijn Schaefer en Blass slecht te spreken. Als laatstgenoemde van den boosaardigen haat gewaagt dien Demosthenes' *Androtionea* en *Timocratea* ademen, laat hij er aanstonds op volgen: „freilich ist kein Grund, uns für Androtion und Genossen zu erwärmen; was sie treffen mochte verdienten sie auch." (III², 1, p. 34). Dit nu dunkt mij van ons late nakomelingen, die vanzelf buiten deze partijstrijden uit een grijs verleden staan, te hard geoordeeld. Androtion komt ook mij voor geen staatsman van beteekenis te zijn geweest. Nergens treffen wij tijdens de veelbewogen geschiedenis van het Athene dier dagen zijn naam in de voorste rij. Hij is — voor zooveel wij alsnog kunnen oordeelen — beslist minder geweest dan Callistratus, dan Aristophon, dan Aeschines, of Eubulus of Hyperides. Maar daarom is hij toch nog niet, — alweer voor zooverre wij zien, — als een veil monster te beschouwen, evenmin als bijvoorbeeld Aeschines. Mij komt hij voor onder hen die toenmaals de publieke zaak te Athene behartigden een dier dii minores te zijn geweest, waarvan er twaalf op het dozijn gaan. Een roerig en een handig man, die het verstond gedurende een veertigjarige werkzaamheid op de woelige wateren der Atheensche democratie zijn scheepje steeds in veiligheid te brengen.

En de ballingschap te Megara dan, waar blijft bij dit alles deze? Ballingschap voor den atthidograaf moeten we op gezag

van Plutarchus wel aannemen, willen we niet ons eenig positief gegeven laten varen en ons ten zijnen opzichte alle vaste grond onder den voet voelen ontzinken. Plutarchus bericht: „den ouden hebben, naar het schijnt, de muzen vergund hun schoonste en beste geschriften te voltooien met behulp en medewerking der ballingschap. Zoo heeft Thucydides van Athene zijn historie in Thracie geschreven; Xenophon zijn werken in het Eleische Scillus; Philistus in Epirus; Timaeus van Tauromenion te Athene; de Athener Androtion te Megara; de dichter Bacchylides in den Peloponnesus." [18]).

Allereerst doe ik opmerken dat Plutarchus met geen enkel woord van de identiteit van den staatsman en den historicus rept, en dat ze evenmin zonder meer uit den samenhang volgt. Ware dit het geval, men zou met evenveel recht Xenophon en den dichter Bacchylides tot staatslieden kunnen en moeten stempelen. Uit zijne plaats volgt niets, dan dat hij vooraan en voornamelijk een aantal historici noemt. Zelfs de bescheidener conclusie van Carl Müller in de Inleiding der *F. H. Gr.*: „Ex Plutarchi loco colligimus, *Androtionem in Atheniensium republica aliquomodo conspicuum fuisse: in exilium enim actus est*:" — zelfs deze conclusie is mogelijk, niet dwingend. Of Plutarchus zijn namen in chronologische orde noemt, en ons zoodoende in de gelegenheid stelt omtrent den leeftijd van den atthidograaf althans een gissing te wagen, — dit punt laat ik voorshands rusten.

Maar, goed; nemen we beider identiteit en daarmede de verbanning van den staatsman voorloopig aan. Deze moet dan in allen gevalle na 346 vallen, toen Androtion minstens niet ver van de zeventig was. Vreemd alsdan, dat we niets van dit feit hooren; vreemd waar het een man geldt die lange jaren geen onbekende was in de Attische politiek, waar het een tijd geldt, — den tijd der pax Philocratea en van de laatste jaren der worsteling tusschen Athene en Philippus, — dien we tamelijk wel in bijzonderheden kennen. Vreemd verder, dat de oude practicus zich ten slotte aan zoo bespiegelenden arbeid zetten. Men werpe mij noch Thucydides, noch Xenophon, noch Phi-

listus, noch Timaeus tegen. Voor allen staat het geval anders. Thucydides deelt zelf mee, dat hij van den aanvang af het oogmerk had den Peloponnesischen oorlog althans ten deele te beschrijven. Xenophon gaf eveneens gebeurtenissen uit zijn eigen leven en zijn eigen tijd. Philistus schijnt in de kracht zijner jaren begonnen te zijn. Timaeus woonde vijftig jaar te Athene, van boeken en documenten van allerlei aard omgeven. Maar op zijn ouden dag eene *Atthis*, welker waarde en beteekenis in de allervoornaamste plaats moet berusten op hare aan officieele documenten getoetste berichten, — zulk een werk op zijn ouden dag te gaan samenstellen in den vreemde, te Megara: het is zeker niet alledaagsch.

Mijne conclusie is: dat het bericht van Plutarchus omtrent de ballingschap van den geschiedschrijver, wel verre van de identiteit te steunen, haar integendeel in het licht der ons bekende chronologie van den staatsman hoogst onaannemelijk maakt. Een invloed van Isocrates, die zich eerst na verloop eener halve eeuw zou openbaren; een werk van geduld en eruditie voor een ouden practicus op non-activiteit; een boek dat op officieele documenten berusten moet in den vreemde ontworpen en samengesteld: — onmogelijk is dit alles niet, maar waarschijnlijk evenmin. Voorloopig ben en blijf ik geneigd, den redenaar en den Atthidograaf Androtion voor twee verschillende personen te houden.

II.

Wenden we ons thans tot de fragmenten der *Atthis*, om te zien of deze eenige nadere gegevens aan de hand doen. Bijzonder talrijk zijn ze niet. Alles te zamen 63, of, de aan Androtion en Philochoros gemeenschappelijke fragmenten meêgerekend, 69; en daaronder vele uiterst laconieke benevens enkele problematieke. Geen wonder alzoo dat de oudere geleerden, die zich hoofdzakelijk daarop grondden en er nog minder van

kenden dan wij, tot zeer uiteenloopende gevolgtrekkingen kwamen. J. G. Vossius in zijn rijke collectanea *de Historicis Graecis* schijnt de strijdvraag onbeslist gelaten te hebben; zijn latere bewerker Westermann is natuurlijk aanhanger van de leer der identiteit. Zijne gronden zijn het u bekende citaat van Zosimus, en dat „alii etiam Isocratis discipuli ad historiam scribendam sese contulerunt." Ruhnkenius verklaart in zijn beroemde *Historia Critica Oratorum Graecorum* van den redenaar: „ad hunc Jonsius - - refert Ἀτθίδα, *cujus auctor nobis ab oratore diversus videtur.*" Dit is lapidairstijl die ons niet veel verder brengt. Een eigenaardig standpunt nam Perizonius in (ad Aelian. *V. H.* VIII, 6), volgens wien de *Atthis* zoo ongeveer tot den tijd der dertig tyrannen reikte, — zeker verkeerd, — en wat den schrijver aangaat: „ut disertius loquar, scripsisse (videtur) ante Mummii Achaici tempora."

Laten we liever uit eigen oogen beproeven te zien. Het laatst dateerbare fragment, — zeggen de voorstanders der identiteits-theorie — is dat over de διαψήφισις, de herziening der burgerlijst, ἐπὶ Ἀρχίου ἄρχοντος, v. Chr. 346/5; een fragment dat Androtion met Philochoros gemeen heeft (*Philoch.* fr. 133); daaruit blijkt — het spreekt van een feit, één jaar na 's redenaars voorstel betreffende de zonen van Leukon geschied, — dat de feiten, in zijne *Atthis* vermeld, gaan tot de laatste levensjaren van den redenaar en staatsman, en niet verder. „Die Zeit der Abfassung stimmt vollkommen," — meent Schaefer, — „wenigstens führt von den erhaltenen Fragmenten keines über die Ol. 108,3 = 346 (v. Chr.) vorgenommene Prüfung der Bürgerrollen hinaus" (I² p. 390.) Met uw verlof, zoude ik zeggen, dit is een uiterst zwak argument. Het zoude beslissend zijn indien het vaststond dat het aan Androtion's laatste boek ontleend was. Doch Harpocration, door wien we het citaat kennen, zegt slechts: „het volledigst hebben over de onder het archontaat van Archias gehouden διαψηφίσεις gehandeld Ἀνδροτίων ἐν τῇ Ἀτθίδι καὶ Φιλόχορος ἐν ἕκτῳ τῆς Ἀτθίδος." Wij kunnen, zooals de zaak nu staat, er niets anders uit concludeeren, dan dat dit voor

ons het laatst dateerbare fragment uit Androtion's *Atthis* is; niets meer.

Uit hoeveel boeken de *Atthis* bestond is niet met absolute zekerheid te zeggen. Op grond van een slordig citaat bij Stephanus Byzantinus (fr. 52 M.) met Salmasius een twintigste boek te construeeren, is buiten kijf verkeerd. Het laatste citaat dat naar een bepaald boek verwijst staat bij Harpocration s.v. *Ἀμφίπολις*: „de stad werd vroeger *Ἐννέα ὁδοί* geheeten, *ὡς Ἀνδροτίων ἐν δωδεκάτῃ Ἀτθίδος*". Ook aan dit bericht is gemorreld. En het is zeker opvallend dat in een ongetwijfeld chronologisch geordend werk eerst zoo laat van den ouden naam van Amphipolis melding wordt gemaakt. Edoch, de eenig denkbare correctie, bij Harpocration twaalfde boek te veranderen in tweede, is ook niet erg verlokkend. Palaeografisch is ze ditmaal onaannemelijk [19]), zakelijk niet zonder bedenkingen, en eigenlijk slechts een hulpmiddel in extremis. Daar we ook elders op dergelijke chronologische moeilijkheden stuiten [20]), daar we ook ten opzichte der veel beter bekende *Atthis* van Philochorus voor dezelfde raadselen staan, kunnen we voorshands niet anders dan voor beide de oplossing van Boeckh aanvaarden: „libris posterioribus passim inserta esse, quae in prioribus erant omissa".

Den inhoud der verschillende boeken vermogen we slechts in de algemeenste omtrekken vast te stellen. Het eerste behandelde natuurlijk den voortijd en de koningsgeschiedenis. Het tweede liep minstens tot de hervormingen van Clisthenes. Het derde gaf vermoedelijk de zoogenaamde pentekontaëtie, den Peloponnesischen oorlog, de revolutie die de dertig aan 't bewind bracht, met de daarop gevolgde woelingen tot aan het herstel der democratie. De inhoud van het vierde boek laat zich uit de twee fragmenten, waarvan het eerste waarschijnlijk daar niet op zijn plaats is [21]), in 't geheel niet preciseeren. Het vijfde wijst, door het noemen van den op een gezantschapsreis door de Lacedaemoniers gedooden Hagnias, over wiens erfenis later zooveel te doen is geweest, vermoedelijk op den oorlog tusschen Thebe en Sparta van 378—371

v. Chr. [22]); door het noemen van Cephisodotus en diens dubbelzinnig gedrag bij en na het beleg van Alopeconnesus, in verband met Demosthenes' *Aristocratea* (§§ 153/167), op gebeurtenissen van het jaar 360/59 v. Chr. Het zesde noemt onder meer de geografische namen Arcesine en Neones, en schijnt dus onder anderen gehandeld te hebben over den Bondgenooten-oorlog van 357/55 en over althans een gedeelte van den Phocensischen of zoogenaamden Heiligen Oorlog. Het zevende is slechts vertegenwoordigd door de insgelijks geografische namen Μετάχοιον en Stryme [23]); het eerste wijst alweer op den Phocensischen oorlog, waarin zich alsnu ook Philippus van Macedonie gemengd had, en brengt ons tot de gebeurtenissen van 352/1 v. Chr.; het tweede, Stryme, tot iets vroegeren tijd, vermoedelijk 360—359 v. Chr. Uit het achtste is slechts bewaard de bloote vermelding van Acontion als naam eener stad op Euboea, zoowel door Xenagoras als door Androtion; maar het is mij niet gelukt dezen naam met de veelvuldige troebelen op Euboea van die tijden in een positief verband te brengen. Een negende, tiende en elfde boek worden niet genoemd. Over het eenige citaat uit het twaalfde, dat betreffende Amphipolis, is reeds gesproken.

Uit dit vluchtige overzicht van den vermoedelijken inhoud dringt althans deze vraag naar voren. Indien inderdaad het geschrift uit minstens twaalf boeken heeft bestaan, wat moet wel de inhoud van de vijf laatste zijn geweest? Reeds het zevende naderde het jaar 350; voor de vijf volgende blijft slechts een tijdsverloop van nog geen tien jaar beschikbaar, want circa 340 v. Chr. zal de staatsman, die toen minstens zeventig telde en nergens onder de merkwaardige Μακρόβιοι wordt genoemd, toch wel geacht mogen worden overleden te zijn. Dit is toch, zelfs bij aanneming der grootst mogelijke uitvoerigheid in het behandelen der laatste gebeurtenissen, wel wat zeer schrale stof voor zooveel beschikbare ruimte; waarbij niet dient vergeten dat, indien het geschiedwerk inderdaad van den staatsman is, deze reeds van het vijfde af histoire contemporaine heeft beschreven. Doch, daar de aanwezigheid van

een twaalfde boek niet muurvast staat, wil ik op dit argument niet nader aandringen.

Met des te meer nadruk wensch ik te doen uitkomen, dat van al de criteria, die de voorstanders der identiteit verder tot steun hunner bewering plegen aan te voeren, geen enkel bij nadere toetsing stand houdt; dat sommige zelfs veeleer voor het omgekeerde pleiten. Hoedanig was de gezindheid, de geest, de stijl van Androtion's *Atthis?* Zeer gemakkelijk is een afdoend antwoord op deze vragen niet, waar — om voorloopig slechts dit éénе te doen uitkomen — ook niet één enkel fragment in de eigen woorden van den schrijver is medegedeeld. [24]) Geen wonder derhalve dat de heeren het vaak onderling oneens zijn. Om met de gezindheid te beginnen: volgens Eduard Meyer was de *Atthis* van Androtion, leerling van Isocrates, naar vorm en inhoud een modern werk „das den aristokratischen Standpunkt vertrat" (dl. V § 909). Volgens Wilamowitz daarentegen is kenmerkend voor de *Atthis* in het algemeen, dus ook voor die van Androtion, dat ze staat „auf dem demokratischen standpunkt der zeit, in der ihre litterarischen verarbeiter leben". (*Arist. u. Ath.* I p. 279). Evenzoo staat het met de rhetorische kleur van het werk, die men meent te bespeuren. Carl Müller, A. Schaefer, Wilamowitz, allen leggen ze daar nadruk op. Alleen Blass — ofschoon, gelijk ge u herinnert, mede aanhanger der identiteits-theorie — is zoo verstandig geweest te verklaren dat hij niets zag waar niets te zien viel. Hetzelfde geldt verder van wat Wilamowitz met de rhetorische kleur in één en denzelfden volzin verbindt, dat Androtion's kroniek zich zou onderscheiden door „entschiedene bevorzugung des politischen teiles". (Ib. p. 288). Doch om er niet van te spreken dat ook de mythologische tijd geenszins verwaarloosd schijnt [25]), verwijs ik naar fr. 44, aan Marcellinus' *Leven van Thucydides* § 28 v.v. ontleend, betreffende drie homonymen van den beroemden geschiedschrijver: Thucydides zoon van Melesias, een van Pericles' antagonisten, een Pharsalisch naamgenoot dien Polemo (en ik voeg er bij de historicus zelf VIII 92 § 8) vermeldt;

„en bovendien" — gaat hij voort — „is er nog een vierde Thucydides, uit den demos Acherdus, een dichter van wien Androtion in zijn *Atthis* gewag maakt, zeggende dat zijn vader Ariston heette. Deze was tijdgenoot van Plato Comicus, van den tragediedichter Agathon, van den epicus Niceratus en eenige anderen, gelijk Praxiphanes verklaart in zijn werk over Historie". Leggen we naast dit bericht de ongeveer gelijkluidende scholia op Aristophanes' *Acharnens.* 703 en *Vesp.* 947: „er zijn vier Thucydidessen geweest, de geschiedschrijver, de Gargettier, de Thessalier, en (Thucydides Melesias' zoon), een voortreffelijk redenaar," dan valt het moeilijk, niet aan een gemeenschappelijke bron te denken die geheel of ten deele op Androtion's *Atthis* teruggaat. Het zijn dezelfde namen, dezelfde persoonlijkheden, met slechts één verschil: de dichter Thucydides zou volgens Androtion Acherdusier, niet Gargettier geweest zijn. Of deze vermelding, deze al of niet erkenning van een célébrité de clocher, een dwingenden grond oplevert om in den Atthidograaf den staatsman te herkennen, zal later nog ter sprake komen; voor 't oogenblik vergenoeg ik me met de opmerking dat de gewezen staatsman, indien hij de historicus is, naast de politiek zich ook aan de litteratuur gelegen liet liggen. En niet slechts in dit éene geval. Hij handelde ook over Orpheus (fr. 36), en — indien een niet in Müller's Sylloge opgenomen bericht in de Scholien op Aristides geloof verdient [20]), — waarschijnlijk in verband hiermede insgelijks over Homerus. Zooveel omtrent de door mij niet waargenomen sterk politische kleur. En wat de zoo nadrukkelijk beweerde rhetorische aangaat: wat dunkt u van dit fragment: „Halicarnassus. -- De bewoner heet Ἁλικαρνασσεύς. -- Maar Androtion in het derde boek der *Atthis* zegt Ἁλικαρνάσσιος" (fr. 6.) Of wel: „Capae: stad aan den Hellespont. Androtion in het derde boek der *Atthis.*" (fr. 7) Of: „Panakton: een Attisch grenskasteel. Androtion in het derde boek der *Atthis.*" (fr. 8.) Van dien aard zijn er acht-en-twintig. De niet-geografische artikelen zijn niet veel smakelijker. Zoo fr. 10, uit Harpocration s. v. Δέκα καὶ Δεκαδοῦχος: „Over de na het afzetten

der dertig te Athene gekozen tienmannen en wat er verder is geschied heeft Androtion in zijn derde boek gesproken." Maar vanwaar dan de meening dat Androtion „in dem rhetorischen geschmacke der zeit" schreef? (Wilam. l.l. I p. 288.) Men beroept zich alleen en altijd weer op één fragment, het 49e, dat, aan Pausanias VI, 7 § 6 seqq. ontleend, kortelijks de lotgevallen bespreekt van den fameusen Rhodischen pankratiast Dorieus, die, ofschoon in den Peloponnesischen oorlog partijganger der Spartanen en als zoodanig door de Atheners gevangen genomen maar ter wille zijner beroemdheid weer vrijgelaten, later juist door de Spartanen op een valsch vermoeden van verraad is ter dood gebracht. Het aan Androtion ontleende gedeelte luidt, — ik vertaal woordelijk —: „wat nu den dood van Dorieus betreft, daaromtrent is in de *Atthis* van Androtion gezegd, dat zich toen de zeemacht van den grooten Koning, met Conon als strateeg aan boord, op de hoogte van Caunus bevond; dat het volk der Rhodiërs zich door Conon liet overhalen om van de Lacedaemoniers af te vallen en zich bij de symmachie van den grooten Koning en de Atheners aan te sluiten, maar dat Dorieus juist toen afwezig was en zich in de omstreken van den Peloponnesus bevond. Desniettegenstaande werd hij door de Lacedaemoniers gegrepen, naar Sparta gevoerd, veroordeeld en ter dood gebracht. „Indien nu" — gaat Pausanias voort — „Androtion geheel naar waarheid heeft bericht, dan komt het mij voor dat hij de Lacedaemoniers van dezelfde onbesuisdheid heeft willen betichten, waaraan de Atheners zich hadden schuldig gemaakt toen zij Thrasyllus en diens ambtgenooten na den slag bij de Arginusen ter dood veroordeelden." [27]) Gij hoort het: „indien Androtion naar waarheid heeft bericht, dan komt het mij — Pausanias — voor," en wat daar verder volgt. Dat de parallel door Androtion werd getrokken, niet door Pausanias, blijkt niet. Maar zoo ja, dan is dit nog ver van de subjectiviteit b. v. van Xenophon in de *Hellenica*. En op grond nu van dit éène fragment spreekt de eene moderne geleerde den anderen na omtrent de rhetorick van Androtion's *Atthis!*

Er is nog een verwant punt dat ik even ter sprake wensch te brengen. Eduard Meyer, op een plaats waarvan ik reeds gewag maakte, stelt tegenover de „rationalistischen Bearbeitungen der Sagengeschichte,” zooals de ouderen die gaven, Androtion's manier of zienswijze. „Die Atthis van Kleidemos (um 380) *war noch ganz in der rationalistischen Art des Hellanikos gehalten*, die des Androtion — war formell und inhaltlich ein modernes Werk.” Het kan aan mijn stompzinnigheid liggen, maar de tegenstelling is mij niet geheel helder. Wanneer ik bij Androtion lees dat de Thebaansche Sparten zoo heeten, niet omdat ze uit de door Cadmus, of door Athene, gezaaide drakentanden zijn voortgesproten, maar omdat ze, na Cadmus uit Phoenicie gevolgd te zijn, *verspreid woonden* (διὰ τὸ - - σποράδην οἰκῆσαι); wanneer ik bij hem lees dat, daar de oude Thraciers lezen noch schrijven konden, Orpheus, die toch uit Thracie stamde, geen wijze kan zijn geweest en dat de omtrent hem bestaande mythen ficties waren [28]); wanneer ik bij hem lees dat het Amphictyonen-verbond zoo heet, niet naar Amphictyon, den zoon van Deucalion, maar omdat het in den aanvang gevormd was uit de om Delphi wonende stammen (ὀνομασθῆναι Ἀμφικτίονας τοὺς συνελθόντας), welke uitlegging evenzoo gegeven werd door Alexander's jongeren tijdgenoot Anaximenes van Lampsacus: — wanneer ik deze excerpten lees, dan wil het mij voorkomen dat Androtion's rationalisme van dat der oudere en jongere historici alleen in zooverre verschilt, dat *het nog al grammaticaal getint* is. Wanneer de emeritus-staatsman inderdaad dit alles geschreven heeft, dan constateeren wij boekmenschen met genoegen, dat een menschenleven met cijfers en politieke intrigues doorgebracht niet bij machte is geweest een overwegend bespiegelenden en grammaticalen zin te dooden, die eer op den invloed van Aristoteles dan op dien van Isocrates wijst.

Ik meen aangetoond te hebben dat de min of meer positieve criteria, die de identiteit van den staatsman en den Atthidograaf Androtion moesten waarmerken, inderdaad of niet aanwezig zijn of veeleer de omgekeerde conclusie wettigen. Vindt

men deze laatste bewering alsnog te gewaagd, men zal althans moeten erkennen dat zooveel belangstelling voor de letterkundigen, zelfs de minder bekende, van zijn volk; zooveel verlichte belangstelling voor de historia mythica, bij een ouden practicus merkwaardig genoeg en welhaast een unicum verdienen te heeten. Thucydides, ook een rationalist, hield zijn belangstellende kritiek op andere aangelegenheden gericht. [29])

Van nog meer gewicht evenwel dunkt mij de volgende opmerking. Onder de administratieve daden, waar Androtion blijkbaar groot op ging, behoorde het hernieuwen der zoogenaamde πομπεῖα, gouden schalen en ander vaatwerk dat bij de plechtige optochten (πομπαί) dienst moest doen, dat een tijdlang uit de verbeurd verklaarde goederen der Dertig was vervaardigd, en waartoe nu Androtion en zijn commissie, toen dit fonds blijkbaar was uitgeput, oude defecte staatskransen lieten omsmelten. Demosthenes denkt daar natuurlijk anders over. Hij vindt den bedoelden maatregel een gruwel. „Reeds daarom alleen," — zegt hij — „al had Androtion den staat geen ander onrecht aangedaan, verdiende hij niet éénmaal, maar driewerf den dood." (*Androt.* § 69). Reeds de heftigheid der invective is ons een bewijs dat de aangeklaagde aan den maatregel hechtte. Het blijkt verder uit het opschrift dat hij op de nieuwe schalen liet aanbrengen: „door de goede zorgen van Androtion vervaardigd" (Ἀνδροτίωνος ἐπιμελουμένου); uit het op deze zaak betrekkelijke fragmentaire opschrift; uit de woorden van den aanklager zelven. (§ 74). [30]). Welnu: wie of wat behalve Demosthenes licht ons omtrent den aard der πομπεῖα nader in? De *Atthis* van Androtion? Toch niet; die van Philochorus (fr. 124) [31]). Acht gij zulk een bescheidenheid bij een Helleen aannemelijk? Pleit niet reeds dit éëne feit veeleer voor tweeërlei persoonlijkheid?

III.

De kracht van al deze argumenten evenwel zou zwak blijken, indien inderdaad voldingend kon worden bewezen dat de schrijver der *Ἀθηναίων Πολιτεία*, dat Aristoteles, voor zijn ongeveer in 325/322 v. Chr. uitgegeven geschrift de *Atthis* van Androtion zou hebben gebruikt; men is zelfs geneigd te vermoeden, geplunderd. Beweerd wordt dit uit den treure. Reeds in 1891 verzekert Fr. Cauer: „Dass Androtion die Schrift vom Staate der Athener benutzt hat, ist nicht wahrscheinlich -- Dagegen hindert nichts, in Androtion einen der Gewährsmänner zu sehen, denen der Verfasser unserer Schrift (volgens hem niet Aristoteles) folgt." Tien jaar later Ed. Meyer: „die Atthis des Androtion aus der ersten Hälfte des vierten Jahrhunderts, die Aristoteles benutzt hat." Krasser dan al de anderen, en op bladzijde na bladzijde van zijn *Aristoteles und Athen*, Wilamowitz. De bewijzen evenwel staan in omgekeerde verhouding tot het zelfvertrouwen waarmede de verzekering wordt voorgedragen. Allereerst zal het oorbaar zijn, argumenten van het volgende gehalte te elimineeren: „Ein anderer Isokrateer, Androtion, hat dem Aristoteles *vermutlich sehr viel mehr geliefert als wir noch beweisen können*." (I. p. 305). Of wel „unzweifelhaft ist, *was auch ohne beweis angenommen werden müszte*, dasz Aristoteles die jüngste und *stilistisch anspruchvollste* Atthis des Androtion benutzt hat, nicht ohne eigne schwere irrtümer, *aber auch nicht ohne berechtigte kritik*." (ib. p. 277). Ohne Beweis! Men moet Wilamowitz zijn om dit te durven vorderen. Ieder ander, die met zulk een eisch van onvoorwaardelijk autoriteitsgeloof aankwam, zou eenvoudig het recht verbeuren dat men naar hem luisterde. Nu het Wilamowitz is die zoo spreekt, zullen we, bij ontstentenis van bewijzen, de hoffelijkheid hebben althans zijn nadere uiteenzettingen na te gaan. Doch alvorens dit: ook met de rechtmatige kritiek, die zijns bedunkens Aristoteles tegen de berichten van zijn voorganger, den Atthidograaf, aanwendt, staat het zonderling geschapen. Ze bestaat namelijk — volgens

Wilamowitz — daarin, dat Aristoteles een en andermaal iets geheel anders bericht dan Androtion, zonder meer. Dat heet dan „stillschweigend berichtigen!" Zoo b.v. waar de Ἀθηναίων Πολιτεία omtrent Solons' *Seisachthie* een gansch andere voorstelling geeft dan blijkens Plutarchus Androtion deed. „Von politik und geschichte verstand er (Aristoteles) etwas; darum erzählt er dem Androtion nicht nach, dasz die niederschlagung aller schulden nur eine conversion gewesen wäre, würdigt vielmehr diese hypothese des finanzmanns keiner widerlegung." (I. p. 44). Tot mijn leedwezen gaat Ed. Meyer hier met hem mee [32]). Wat ons betreft, we grijpen naar ons hoofd en vragen ons af, of waar men zoo redeneert debat alsnog mogelijk is.

Want, wenden we ons van dergelijke algemeenheden af, waarmede absoluut niets is aan te vangen; beroepen we ons niet met Wilamowitz op inwendige overtuiging en „rückschlüsse," die hij „durchaus nicht bezweifelt," maar die voor andersdenkenden natuurlijk alle bewijskracht missen; vragen we alleen en uitsluitend naar positieve bewijzen van overeenstemming tusschen de Ἀθηναίων Πολιτεία en het weinige dat ons van Androtion's *Atthis* is overgebleven, dan is de oogst merkwaardig schraal. Eigenlijk komt slechts éénе vrij wel gelijkluidende plaats in aanmerking. Immers de drie „kleineren Anklänge," die Cauer bovendien meent te hebben bespeurd verdienen ternauwernood aandacht en wederlegging. C. 38 vertelt Aristoteles dat na het bezetten van Munichia door de mannen van Phyle en hun overwinning op de Dertig de aristocratische of stadspartij daags daarna de Dertig afzette, en tien burgers koos met volmacht tot het beëindigen van den strijd. De Grieksche woorden luiden: τῇ ὑστεραίᾳ τοὺς μὲν τριάκοντα κατέλυσαν, αἱροῦνται δὲ δέκα τῶν πολιτῶν αὐτοκράτορας ἐπὶ τὴν τοῦ πολέμου κατάλυσιν. Fr. 10 van Androtion, waarover reeds in ander verband gehandeld is en dat aan Harpocration is ontleend, zegt: περὶ τῶν μετὰ τὴν κατάλυσιν τῶν τριάκοντα Ἀθήνησι χειροτονηθέντων ἀνδρῶν δέκα καὶ τῶν ἑξῆς εἴρηκεν Ἀνδροτίων ἐν τῇ τρίτῃ. Een sterk bewijs van overeen-

stemming en afhankelijkheid aan een der beide zijden! Als Aristoteles gewild had, kon hij in § 5 van Isocrates' *Callimachea* precies hetzelfde lezen. Nog onbeduidender, en nauwelijks noemenswaard, zijn de aanrakingspunten tusschen 'Αθ. Πολ. c. 15 § 3 betreffende de overwinning van Pisistratus bij den demos Pallene en Androtion fr. 42, alleen hierin bestaande dat een scholiast op Aristophanes' *Acharneus*. vs. 234 de twee berichten in één adem noemt, maar zonder de woorden van Androtion mede te deelen [33]); benevens 'Αθ. Πολ. 28 § 2 en Androtion fr. 43, die niets gemeen hebben noch kunnen hebben, dan dat in beide berichten Thucydides Melesias' zoon als tegenstander van Pericles wordt genoemd. De drie „kleineren Anklänge" kunnen dientengevolge gevoegelijk in het niet verdwijnen.

Alvorens evenwel tot het nader in oogenschouw nemen van de eenige plaats over te gaan, die ten dezen werkelijk gewicht in de schaal komt leggen, moet ik me schijnbaar het inslaan van een zijweg veroorloven.

Androtion fr. 3 is sprake van twee financieele colleges te Athene, dat der κωλακρέται en dat der ἀποδέκται. Omtrent deze twee magistraatscolleges dan lezen we bij Harpocration, aan wien (s.v. 'Αποδέκται) het fragment ontleend is: „De Apodekten zijn een college" — *eine Behörde*, zouden onze naburen zeggen — „bij de Atheners, waarvan de redenaars en comici veelvuldig gewagen. Aristoteles in de 'Αθηναίων Πολιτεία heeft verklaard dat ze met hun tienen waren, -- en in 't algemeen hun werkkring nauwkeurig uiteengezet. *Dat de Apodekten door Clisthenes in plaats der Kolakreten zijn ingesteld, zegt Androtion in zijn tweede boek.* (ὅτι δὲ ἀντὶ τῶν κωλακρετῶν οἱ ἀποδέκται ὑπὸ Κλεισθένους ἀπεδείχθησαν, 'Ανδροτίων β'.)" Dit nu is absoluut onjuist; de Kolakreten zijn ook na Clisthenes gebleven, en van hun toenmalige vervanging door de Apodekten staat bij Aristoteles geen woord. Wilamowitz, die dit evengoéd, zoo niet beter weet dan ik, schuift de schuld op den lexicograaf. „Es ist selbstverständlich schuld dieses oder eines anderen epitomators, dasz es so aussieht, als

wären nach Androtion die apodekten durch Kleisthenes an stelle der kolakreten getreten". (I, p. 52, n. 19). Dit lijkt mij een tendentieuse en bedenkelijke uitvlucht. Er wordt geen grond opgegeven waarom Harpocration, die in den regel juist refereert, ditmaal verkeerd gerefereerd zou hebben. Maar indien — wat mij waarschijnlijker voorkomt — de schuld bij Androtion zelven ligt, dan hebben we het merkwaardige verschijnsel dat een financieele specialiteit onvoldoende ingelicht blijkt omtrent het bestaan van financieele beambten [34]).

We zouden met deze gevolgtrekking weifelen, indien niet een tweede geval de zoo even geuite onderstelling scheen te steunen. Het is een der moeilijkste punten uit de 'Αθηναίων Πολιτεία, een dat tot de meest uiteenloopende opvattingen aanleiding heeft gegeven, en waaromtrent ik — geen financieman — me dan ook slechts met de noodige reserve uitlaat: de hervorming van het Attische munt- en gewichts-systeem door Solon. Hiervan zegt de 'Αθηναίων Πολιτεία c. 10: „Vóór zijn wetgeving stelde Solon de schulddelging in, en daarna de vermeerdering der maten, gewichten en munten. (*τήν τε τῶν μέτρων καὶ σταθμῶν καὶ τὴν τοῦ νομίσματος αὔξησιν.*) Onder hem werden namelijk de maten grooter (*μείζω*) dan de Pheidonische, en de mine, die vroeger een gewicht van zeventig drachmen had, werd op volle honderd gebracht. De oude *χαρακτήρ* (het munttype? de munteenheid?) was daarbij de dubbele drachme, het *δίδραχμον*". Geheel verschillend luidde volgens Plutarchus (*Sol.* c. 15). Androtion's voorstelling. Na de gewone opvatting vermeld te hebben dat de *σεισάχθεια*, de „lastafschudding", was een *χρεῶν ἀποκοπή*, een schulddelging, gaat hij voort: „Evenwel hebben sommigen, waaronder Androtion, geschreven, dat de armen verblijd werden, niet met een schulddelging, maar verlicht door een matiging der rente, en dat ze den naam *σεισάχθεια* gaven aan dezen menschlievenden maatregel en aan de daarmede gepaard gaande vermeerdering der maten en waardebepaling (*τιμήν*) der munt. Hij bracht namelijk de mna, die te voren 73 drachmen bedroeg, op honderd; zoodat, daar men met een gelijk getal

(als tot dusverre), maar met minder innerlijke waarde (δύναμις) betaalde, de betalenden grootelijks gebaat, en de ontvangenden niet geschaad werden". Op zichzelf is dit duidelijk genoeg. Indien de schuldenaars een schuld van 100 drachmen, vroeger aangegaan, thans (tegenover landgenooten?) met een zilverwaarde van tot dusverre 73 drachmen konden kwijten, ontvingen zij althans door deze conversie eene bate van 27 %. Dat zou dan de lastafschudding zijn. Maar, indien deze voorstelling der zaak juist is, dan heeft Aristoteles een grove fout begaan: immers, de munteenheid, de drachme, is alsdan niet zwaarder, maar lichter geworden. En zoo vat dan ook Wilamowitz de zaak op. „Leider, leider ist alles (wat Aristoteles dienaangaande bericht) nicht blosz falsch, sondern zeigt eine kaum glaubliche unbekanntschaft mit der sache. - - Der gewiegte finanzmann Androtion - - verstand die sache: aber er hat die seisachthie allerdings misverstanden - -. Selbstverständlich ist es für die beurteilung des Aristoteles bezeichnend, dasz er hier dem Androtion folgt, ohne ihn zu verstehn". (I p.p. 42/44). Kras en puntig, zooals gewoonlijk; alleen maar, is het ook billijk en juist?

Er bestaat namelijk nog een andere opvatting van de plaats van Aristoteles, door dr. J. P. Six ontwikkeld, door ons medelid Holwerda nader toegelicht en bevestigd. Versta ik haar met mijn leekeverstand in financiezaken — waarover ook Kaibel indertijd met het oog op onze plaats klaagde — naar behooren, dan zegt Aristoteles dat Solon het zilvergewicht der door een mna vertegenwoordigde geldsom van 70 gewichtsdrachmen op honderd bracht; derhalve inderdaad de mna zwaarder maakte; en dat de munteenheid toenmaals door het didrachmon werd vertegenwoordigd. Eerst veel later, sedert Hippias, werd het muntgewicht gehalveerd, het didrachmon tot tetradrachmon verklaard, de drachme toen alzoo tot de helft der voormalige zwaarte gebracht. Is deze theorie juist, dan is het niet Aristoteles die zich vergist heeft, maar — gelijk dr. Six reeds opmerkte — Androtion. Terecht heeft alsdan Aristoteles, gesteld dat hij haar gekend heeft, Androtion's

opvatting niet tot de zijne gemaakt, gelijk hij, zooals reeds vroeger werd opgemerkt, niets afweet van den — zeker scherpzinnig bedachten, maar onmogelijken — band, door Androtion tusschen de schulddelging en de munthervorming gelegd. En opnieuw staan we voor het merkwaardige verschijnsel, dat een financieele specialiteit zich vergist, nu niet in den werkkring van financieele beambten, maar in den aard van een financieelen maatregel.

Ik kom thans tot de reeds vaak genoemde overeenkomstige plaats, waarbij ik, hopende op de toegevendheid uwer vergadering, iets meer Grieksch en zelfs Grieksche grammatica te pas zal moeten brengen. Sprekende over de instelling en toepassing van het ostracisme zegt Aristoteles (c. 22 §§ 3/4): „als, twee jaren na de overwinning bij Marathon, de demos stoutmoediger was geworden, heeft men toen voor het eerst de wet op het ostracisme toegepast, die ingesteld was wegens het wantrouwen in de machthebbers, omdat Pisistratus in zijn hoedanigheid van volksleider en veldheer zich tot alleenheerscher had opgeworpen. En van zijne bloedverwanten werd het eerst geostraciseerd Hipparchus zoon van Charmus uit den demos Collyte, wegens wien Clisthenes wel het meest die wet had ingesteld, daar hij juist hem wenschte te verdrijven.” Wat de zaak betreft, blijkt dat volgens de voorstelling van Aristoteles het ostracisme werd ingesteld door Clisthenes, dus ongeveer 507 v. Chr., maar eerst negentien jaar later toegepast, twee jaren na den slag bij Marathon, en derhalve 488 v. Chr. De Grieksche woorden waar het bijzonderlijk om te doen is luiden: *θαρροῦντος ἤδη τοῦ δήμου τότε πρῶτον ἐχρήσαντο τῷ νόμῳ τῷ περὶ τὸν ὀστρακισμόν, ὃς ἐτέθη διὰ τὴν ὑποψίαν τῶν ἐν ταῖς δυνάμεσιν, ὅτι Πεισίστρατος δημαγωγὸς καὶ στρατηγὸς ὢν τύραννος κατέστη. καὶ πρῶτος ὠστρακίσθη τῶν ἐκείνου συγγενῶν Ἵππαρχος Χάρμου Κολλυτεύς, δι' ὃν καὶ μάλιστα τὸν νόμον ἔθηκεν ὁ Κλεισθένης, ἐξελάσαι βουλόμενος αὐτόν*. Nu lezen we bij Harpocration s. v. *Ἵππαρχος* onder meer: *ἄλλος δέ ἐστιν Ἵππαρχος ὁ Χάρμου --. περὶ δὲ τούτου Ἀνδροτίων ἐν τῇ β' Φησὶν ὅτι συγγενὴς μὲν ἦν Πεισιστράτου τοῦ τυράννου καὶ πρῶτος ἐξωστρακίσθη τοῦ περὶ τὸν ὀστρακισμὸν*

νόμου τότε πρῶτον τεθέντος διὰ τὴν ὑποψίαν τῶν περὶ Πεισίστρατον, *ὅτι δημαγωγὸς ὢν καὶ στρατηγὸς ἐτυράννησεν.* Op één detail na is de overeenkomst, de hier en daar woordelijke overeenkomst, treffend, en reeds de eerste uitgever der *'Αθηναίων* Πολιτεία, Kenyon, deed haar uitkomen. „The words *ὅτι - - ἐτυράννησεν* are so nearly identical with those of Aristotle that the one author must have drawn from the other." Wie van de twee voorganger, wie naschrijver is geweest, is voor Wilamowitz natuurlijk niet twijfelachtig. Trots dat de opgave van Aristoteles nauwkeuriger is, — want uit het citaat bij Harpocration zouden we moeten opmaken dat de instelling van het ostracisme van 488 dateert, — vernemen we alweer: „wir erreichen wieder das verhältniss, das Aristoteles von ihm (Androtion) abhängt." De schuld der gewraakte onnauwkeurigheid draagt zijns inziens Harpocration. Ik ben het ditmaal met hem eens, zij het ook om een geheel andere reden.

Want zelfs zijn vriend en toenmalige medewerker Kaibel gaat nu eens niet met hem mede. Deze heeft vooreerst bezwaar tegen de constructie van *τῷ νόμῳ τῷ περὶ τὸν ὀστρακισμόν* in de aangehaalde woorden van Aristoteles „Es scheint mir nicht glaublich, dass Aristoteles hier *περί* mit dem Accusativ gesetzt haben sollte, so ausgedehnt auch sonst bei ihm dieser Gebrauch ist. Das Gesetz ist ein Schriftstück, das den Ostrakismos zum Thema hat; das heisst *λέγει ὁ νόμος περὶ τοῦ ὀστρακισμοῦ.*" (*Stil u. Text der* Πολ. 'Αθ. pp. 174 v.v.) Wel erkent hij dat ook in het Androtion-citaat bij Harpocration dezelfde ongewone constructie voorkomt, maar „also lernen wir nur, dass die Corruptel *περὶ τὸν ὀστρακισμόν* eine sehr alte ist, was uns nicht hindern kann sie zu verbessern." Dat is mij wat al te radicaal, en ik denk er niet aan hem hierin te volgen. Maar wat hij in verband met deze eigenaardigheid omtrent het fragment van Androtion opmerkt dunkt mij wel der overweging waard. „Jeder wird zugeben, dass die fragliche Construction für den an schwerfällig technologische Ausdrücksweise nicht gewöhnten Androtion noch viel unglaublicher ist. Und wer mag glauben dass Androtion

so erzählt hat! .... Die an sich denkbare Möglichkeit, dass Aristoteles den Androtion wörtlich ausgeschrieben habe, ist ausgeschlossen, und deutlich ist dass das scheinbare Androtionfragment nichts ist als ein elendes Excerpt aus Aristoteles. In dem Lexikon des Harpokration hat wol ursprünglich so gestanden *'Ανδροτίων ἐν τῇ β' <καὶ 'Αριστοτέλης ἐν τῇ 'Αθηναίων Πολιτείᾳ> φησίν.*" [35])

De argumentatie kon klemmender zijn, maar zijn conclusie maak ik geheel tot de mijne. En wel voornamelijk op grond van wat Kaibel wèl ziet, maar averechts toepast: juist wegens de ongewone constructie van *περί* cum accusativo, waar wij den genetivus zouden verwachten. Ze is in de vierde eeuw zoo zeldzaam niet als Kaibel schijnt te meenen, maar is toch, geloof ik, zoo massaal aangewend speciaal Aristotelisch. „Ad significandam eam rem, de qua agitur ac disputatur, *περί* etiam c. acc. ita usurpatur, ut ab usu praep. *περί* c. gen. non videatur discerni posse," lezen we in den *Index Aristotelicus* van Bonitz. Hij voert ten bewijze een aantal plaatsen aan, die zich zonder moeite met vele andere laten vermeerderen. Alleen reeds uit de *Rhetorica* teekende ik verscheidene op, nog meer uit de *Politica*. Hier zal ik me tot het geven van twee beperken. *Polit.* IV 12 § 10 (p. 1300*a*) staat: *ἀλλὰ περὶ μὲν τούτων ἐπὶ τοσοῦτον εἰρήσθω νῦν. περὶ δὲ τὰς τῶν ἀρχῶν καταστάσεις πειρατέον ἐξ ἀρχῆς διελθεῖν.* En *Rhett.* III, 12 i. f. (p. 1414): *περὶ μὲν οὖν τῆς λέξεως εἴρηται, καὶ κοινῇ περὶ ἁπάντων καὶ ἰδίᾳ περὶ ἕκαστον γένος.* [36]). Aristoteles bezigt m. i. de dubbele constructie om stilistische redenen, om te varieeren, om cacofonie te voorkomen, om den hiatus te vermijden. *Περὶ τῶν τῶν ἀρχῶν καταστάσεων* klinkt afgrijselijk; hij schrijft dus *περὶ τὰς τῶν ἀρχῶν καταστάσεις.* En wat het vermijden van den hiatus betreft: alleen reeds op grond hiervan zou ik aarzelen op de plaats waarvan we zijn uitgegaan met Kaibel en Wilamowitz *τῷ νόμῳ τῷ περὶ τοῦ ὀστρακισμοῦ* te schrijven. [37]).

Doch is het aannemelijk dat vóór Aristoteles Androtion dezelfde toch minder gewone constructie niet alleen, maar ook in

precies dezelfde uitdrukking zou hebben aangewend? Dat Aristoteles hier machinaal zou hebben nageschreven, maar met de hem bijzonder eigene fraseering? Wie dit met mij ongerijmd acht moet met mij Kaibel's conclusie aanvaarden: dat in het citaat bij Harpocration de woorden van Androtion weggelaten, en die uit de 'Ἀθηναίων Πολιτεία, waarschijnlijk uit zucht om te verkorten (vgl. § 1 i. f.), niet geheel juist medegedeeld zijn. Is dit zoo, dan reduceert zich het aantal alsnog vergelijkbare plaatsen, die de afhankelijkheid der 'Ἀθηναίων Πολιτεία van Androtion moeten staven, eenvoudig tot nul.

Waarom desniettegenstaande in het bijzonder Wilamowitz aan dit dogma vasthoudt, verbeeld ik me wel te begrijpen. Hij gaat uit van de in hare algemeenheid ook mijns bedunkens onaantastbare stelling, — weswegens hij evenwel beweert heel wat smaad en spot te hebben moeten verduren, — dat Aristoteles zijn geschrift over de Atheensche staatsregeling voornamelijk uit boeken, bijzonderlijk uit wat hij „die chronik'' noemt, dat wil zeggen uit *Atthiden*, heeft opgebouwd. Maar niet tevreden met het ontwikkelen van dit juiste algemeene gezichtspunt, zoekt hij naar een bepaalden man en een bepaald boek die zijn theorie feitelijk moeten steunen. [38]). En als zoodanig grijpt hij Androtion aan, omdat, wanneer de op dien naam gaande *Atthis* inderdaad van den met Demosthenes gelijktijdigen redenaar afkomstig is, een bezigen als voornamen zegsman van den ietwat ouderen tijdgenoot door Aristoteles zich inderdaad zeer wel hooren laat. Doch op hoe wrakken grondslag beide beweringen in werkelijkheid rusten, meen ik in het voorgaande te hebben aangetoond. De identiteit der beide personen steunt positief alleen op het getuigenis van den ruim acht eeuwen later geleefd hebbenden Zosimus. En de overeenkomst in de berichten bleek overal, waar wij nog zelfstandig vergelijken en controleeren kunnen, afwezig of onaannemelijk. Met welk recht vordert men dan dat wij haar aannemen zullen waar eigen controle onmogelijk is? Het valt gemakkelijk te decreteeren dat „Androtion dem Aristoteles vermutlich sehr viel mehr geliefert (hat) als wir noch beweisen

können." Doch tegenover dergelijke machtspreuken houdt eigenlijk alle wetenschappelijke discussie op. Men gelooft ze, of — gelijk met mij het geval is — men gelooft ze niet.

IV.

Wien ik dan wèl voor den auteur der *Atthis* houd? Alvorens te antwoorden vraag ik verlof, nogmaals een kleinen zijsprong te mogen maken.

Omtrent Cephisodotus, den Atheenschen veldheer aan den Hellespont van 360/59, van wien vroeger reeds is gewaagd, deelt ons Demosthenes in zijn *Aristocratea* (§ 167) mede, dat deze, door Charidemus bij het beleg van Alopeconnesus in het nauw gebracht, tot een voor Athene ongunstig verdrag werd genoopt. Bij zijn terugkeer deswegens aangeklaagd werd hij afgezet, tot een boete van vijf talenten veroordeeld, en het scheelde slechts drie stemmen of het doodvonnis ware over hem uitgesproken. Ook hier moet ik de Grieksche woorden mededeelen. Charidemus *γράφει δὴ τὰς συνθήκας ταύτας τὰς πρὸς Κηφισόδοτον, ἐφ᾽ αἷς ὑμεῖς οὕτως ἠγανακτήσατε καὶ χαλεπῶς ἠνέγκατε, ὥστ᾽ ἀπεχειροτονήσατε μὲν τὸν στρατηγόν, πέντε ταλάντοις δ᾽ ἐζημιώσατε, τρεῖς δὲ μόναι ψῆφοι διήνεγκαν τὸ μὴ θανάτου τιμῆσαι.* Omtrent hetzelfde proces van denzelfden Cephisodotus bericht Harpocration: *Ἀνδροτίων ἐν πέμπτῃ Ἀτθίδος ἱστορεῖ, ὡς Ἀλωπεκόννησον πολιορκῶν ἀπεχειροτονήθη, καὶ κριθεὶς ἑάλω, καὶ ἀπέτισε πέντε τάλαντα* (fr. 17). Daar Harpocration, gelijk steeds waar hij zich op Androtion beroept, slechts refereert zonder de eigen woorden aan te halen, is de overeenkomst in dictie niet bijzonder treffend, maar die van den inhoud des te meer. De Atthidograaf geeft niets wat ook niet Demosthenes geeft; en terecht merkt Weil op: „quant à ce procès, Androtion chez Harpocration - - n'ajoute rien à ce que nous apprend Démosthène." Maar Aeschines (*Ctesiph.* § § 51/52) leert ons wèl iets meer, iets, waar hij met bijzondere veront-

waardiging over uitweidt: dat een der aanklagers van den hetzij onbekwamen, hetzij ongelukkigen veldheer Demosthenes is geweest, Demosthenes, de trierarch van het eigen schip waarop Cephisodotus als opperbevelhebber zijn armzalige expeditie gemaakt had. Waarom ontbreekt dit detail bij Androtion? Waarom is zijn bericht en dat van Demosthenes vrij wel identiek? Heeft soms Demosthenes hier Androtion gevolgd? Die veronderstelling zou het toppunt van absurditeit zijn. Of heeft omgekeerd Androtion hier Demosthenes nageschreven, de eene doodvijand den anderen, omtrent een gebeurtenis waarvan beiden tijdgenoot waren? Alvorens we dit gelooven make men de weergalooze vergevingsgezindheid aannemelijk, waarmede de door Demosthenes zoo bitter gehoonde staatsman juist dat detail schijnt verzwegen te hebben, hetgeen dezen in de oogen van vele tijdgenooten blijkbaar niet tot onverdeelde eer strekte. Maar er is een derde mogelijkheid: het bericht van Demosthenes is inderdaad door Androtion overgenomen, maar deze Androtion was niet de redenaar en staatsman, in 355 en 352 door Demosthenes op bestelling aangevallen.

Dit is dan ook, gelijk ik reeds herhaaldelijk te kennen gaf, mijne meening. Wie de Atthidograaf dan eigenlijk wèl geweest is? Mijns bedunkens niet de staatsman, maar een zijner nakomelingen, een zoon, of — wil men met Weil liever dit aannemen — een kleinzoon. Zoo verklaart zich, zou ik meenen, allerlei wat tot dusverre onverklaarbaar bleef. Allereerst de verbanning naar Megara. Voor den tijdgenoot van Demosthenes konden we ternauwernood een aannemelijken datum of een geschikte gelegenheid hiertoe vinden, tenzij hoogstens op vergevorderden ouderdom. Maar in de verwarde tijden van een generatie later, toen ook de Atheensche staat meêgesleept werd in de woelende branding der Macedonische politiek, in het verwarde net van intrigues der elkander ten doode bekampende Macedonische kroonpretendenten, toen waren verbanningen aan de orde van den dag. Ten gevolge van een dier tallooze revoluties en contra-revoluties zàl daarom de Atthidograaf, dien ik me als patriot, dat wil zeggen als anti-Macedonisch gezind

voorstel, naar Megara zijn uitgeweken en in ballingschap het patriottische werk eener geschiedenis van Attica hebben ter hand genomen. Hij had de filosofische ontwikkeling van zijn tijd min of meer meêgemaakt; vandaar zijn grammatisch getint rationalisme. Hij was natuurlijk Gargettier; vandaar zijn belangstelling in de ware of vermeende aanspraken op dorpsgenootschap van den poëet Thucydides. Hij gewaagde van Arcesine in zijne *Atthis*, vermoedelijk met vermelding van het gouverneurschap zijns grootvaders: — de stêlê met het vereerende decreet der burgerij van Arcesine zal wel in afschrift in het familie-archief aanwezig zijn geweest. Hij repte niet van zijns grootvaders aandeel in het vervaardigen der πομπεῖα, omdat, wat deze als een verdienstelijke daad beschouwde, onder invloed van den inmiddels classiek geworden en niet veel later, sedert Demochares, bijna gecanoniseerden Demosthenes misschien als een wandaad was begonnen te gelden. Hoogstwaarschijnlijk was hij niet identisch met den Androtion, op wiens naam een vooral door Latijnsche schrijvers geciteerd werk over den landbouw, — een Γεωργικὸν — gesteld wordt; voor zijne rekening komt alleen de *Atthis*. [39]). En ik stel me voor dat deze geschreven zal zijn tusschen 310 en 300 v. Chr.

En zoo komt weer het bericht van Plutarchus tot eere, dat door Arnold Schaefer geheel verworpen werd [40]), welks chronologische betrouwbaarheid althans ternauwernood door iemand meer tegenwoordig in bescherming wordt genomen. Ge herinnert u dat hij onder de historici, die hun werk in ballingschap schreven, achtereenvolgens noemt: Thucydides, Xenophon, Philistus, Timaeus, Androtion. Van vier der vijf genoemden kennen we vrij wel den levensloop, en kunnen we dus met betamelijke zekerheid vaststellen dat èn het feit der ballingschap zelf èn de chronologische opeenvolging der namen in den haak is. Waarom dan a priori aangenomen dat dit met de twee laatstgenoemden niet het geval mag wezen? Hebben Weil en ik gelijk, dan is ook ten opzichte van hen de zaak in orde. Misschien ware het iets juister geweest, indien Plutarchus in omgekeerde orde geschreven had: „Androtion

en Timaeus". Want indien men met mij het verschijnen van Androtion's *Atthis* tusschen 310 en 300 v. Chr. stelt, is ze zeker lang voor het slot van Timaeus' geschiedwerk in het licht verschenen, zelfs ongeveer een halve eeuw vroeger. En toch is de volgorde bij Plutarchus niet absoluut verkeerd. Timaeus is zeer oud geworden. Daar zijn geboortejaar hoogstwaarschijnlijk 352 v. Chr. valt, zijn hij en de Androtion, dien ik me als schrijver der *Atthis* voorstel, geheel en al tijdgenooten, en hebben we ons, door Plutarchus' getuigenis zoo absoluut ter zijde te stellen, mijns bedunkens weer eenmaal wijzer geacht dan de uit den aard der zaak beter onderrichte ouden.

De *Atthis* van Androtion dunkt mij geschreven tusschen 310 en 300 v. Chr., zeide ik. Waarom ik juist aan deze tijdsbepaling hecht? Omdat ik me wensch aan te sluiten bij de — naar ik geloof — algemeen geldende opvatting, die de *Atthis* van Androtion vóór die van Philochorus geschreven acht. Van Philochorus' levensomstandigheden weten we niet veel, en van de chronologie ervan hoogstens een paar algemeenheden. We mogen aannemen, dat hij tusschen 330 en 260 v. Chr. moet hebben geleefd; dat zijn groote geschiedwerk zeker na 306 v. Chr. aangevangen en misschien tot 261 v. Chr. voortgezet is. En nu lezen we een en andermaal in onze bronnen: *καθά φησιν Ἀνδροτίων τε καὶ Φιλόχορος, ἑκάτερος ἐν τῇ Ἀτθίδι.* Of wel: *Ἀνδροτίων ἐν πέμπτῃ τῆς Ἀτθίδος καὶ Φιλόχορος.* Al te veel wensch ik voor mij aan dit argument niet te hechten. De hier in acht genomen volgorde komt achtmaal voor; niet veel op de ongeveer tweehonderd fragmenten van Philochorus. En zij die bereid zijn op deze opeenvolging der namen, meest bij Harpocration, wèl hun chronologisch gebouw op te trekken, wat moeten zij aanvangen met dit citaat bij denzelfden Harpocration — ten opzichte van fr. 130*a* van Philochorus —: *ὡς συνιδεῖν ἔστιν ἔκ τε τῆς Φιλοχόρου καὶ ἐκ τῆς Ἀνδροτίωνος ὁμοίως ἕκτης*, waar dus de namen juist andersom op elkander volgen? [41]).

Indien dan ook ik me in dezen aan de zijde mijner voorgangers schaar, geschiedt dit uitsluitend op inwendige gron-

den. Het kan mijns bedunkens niet louter toeval zijn dat er van Androtion zoo betrekkelijk weinige fragmenten bewaard zijn gebleven; dat de overgroote meerderheid van dit weinige er zoo uiterst armzalig uitziet; dat nooit ofte nimmer zijn eigen woorden worden geciteerd. Hoe gansch anders is het met Philochorus gesteld. Daar een rijke, en bij elke nieuwe vondst nog aanzwellende oogst van fragmenten; de meeste veel uitvoeriger, zeer vaak zelfs met de eigen woorden des schrijvers weergegeven [42]). De *Atthis* van Androtion — zoo stel ik me de zaak voor — is al zeer spoedig na haar verschijnen door de veel rijkere en omvangrijkere van Philochorus overvleugeld. Ze schijnt noch van groote eruditie, noch van overgroote nauwkeurigheid getuigd te hebben. Zoo zal het gekomen zijn dat ze weldra naar den achtergrond is geraakt, en alleen door snuffelaars — door Philochorus zelf om te beginnen — af en toe ingezien werd. Zoo verklaar ik me althans de schaarschheid harer fragmenten, en het niet zoo heel veel belangrijke nieuwe dat ze ons leeren.

Wat hier voorgedragen is, is insgelijks slechts een hypothese. Maar ik hoop me aan geen zelfverblinding schuldig te maken, wanneer ik me met de gedachte vlei dat deze hypothese er ietwat waarschijnlijker en aannemelijker uitziet, dan wat de groote meerderheid der vakgenooten op het oogenblik betreffende Androtion, zijn *Atthis*, en haar verhouding tot Aristoteles' Ἀθηναίων Πολιτεία als vaststaande pleegt aan te nemen, — ik zeide bijna, op te dringen.

Wilamowitz, pikant als altijd, zegt ergens in zijn voortreffelijk werk *Aristoteles und Athen* (I p. 150, not. 48), dat ik buitengewoon hoog stel, niettegenstaande ik gemeend heb ééne bewering daaruit te moeten bestrijden: „es gibt immer auf erden leute die mehr wissen als sie drucken lassen und leute die mehr drucken lassen als sie wissen". Aan u het oordeel, tot welke der beide categorieën, althans opzichtens het onderwerp waarover ik de eer had u bezig te houden, gij mij wenscht te brengen.

AANTEEKENINGEN.

---

¹) (bij pag. 35.) In zijn — curieus genoeg door geen der anderen die over de verhouding van Androtion tot de Ἀθηναίων Πολιτεία schreven vermelde — verhandeling: *Hat Aristoteles die Schrift vom Staate der Athener geschrieben?* 1891. Verklaart soms deze titel dit stilzwijgen?

²) (bij pag. 35.) Zoo lees ik in eene verdienstelijke Leidsche dissertatie bij deze woorden in den tekst: „cur Aristoteles post libros politicos scriptos suam de rebus nonnullis sententiam mutasse non potuit?" (p. 7.) deze noot: „Accedit fortasse, quod paulo ante Ἀθ. Πολ. in lucem emissam Androtionis liber comparuit: *ex quo de multis rebus meliora edoctus esse potest.*" (Dr. H. D. Verdam, *De Senatu Areopagitico.* 1902). Vgl. o. a. ook Ed. Meyer, *Gesch. d. Alt.* II § 408 Anm.

³) bij pag. 35.) Kenyon (ad Aristot. Ἀθ. Πολ. c. 22 § 3) schrijft o. a. „The date of Androtion is doubtful, *but it appears more probable, that he lived somewhat later than Aristotle, quite at the close of the fourth century.*" H. Weil (*Les Plaidoyers politiques de Démosthène*, 2ᵉ *Série,* 1886) zegt in zijn inleiding op de *Androtionea*, waarover later meer, „il est donc probable que l'historien Androtion était un homonyme plus jeune de l'orateur, peut-être son petit-fils." En in het *Journal des Savants* van 1891 (pp. 197—214), bij gelegenheid eener uitvoerige bespreking der pas gevonden Ἀθηναίων Πολιτεία, lezen we omtrent de zaak die ons thans bezig houdt: „Faut-il compter Androtion au nombre des auteurs consultés par Aristote? Nous ne le pensons pas, et voici pourquoi." Volgt het verschil van opvatting tusschen Aristoteles en Andro-

tion opzichtens de *σεισάχθεια*, dat Weil evenwel niet à fond, d. w. z. in verband met Solon's verdere munt- en gewichtshervormingen bespreekt, maar waaraan hij de volgende conclusie vastknoopt: „nous pensons donc que *l'Atthis* d'Androtion fut publiée après notre traité, *et nous nous confirmons dans l'opinion que cet Androtion n'est pas le même que l'homme d'État si odieusement diffamé dans deux plaidoyers de Démosthène, mais un homonyme plus jeune de ce dernier, peut-être son petit-fils.*"

4) (bij pag. 37). C. I. A. II 27: Ἀμ[εινίας Σ]φήττ[ιος ἐγραμμάτευεν]· ἔδοξεν τῇ βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ· Ἀμεινίας ἐγραμμάτευεν, Ἀνδροτίων . . . . ς (Γαργήττιος?) ἐπεστάτει. [. . . . εἶ]πεν. εἶναι Ἀ [. . . . τῷ Σι]κελιώτῃ [ἀτέλειαν τοῦ] μετοικίου οἰκοῦντι Ἀθήνησιν αὐτῷ καὶ ἐκγόνοις.

5) (bij pag. 38). Opgenomen o. a. in Westermann's Βιόγραφοι p. 253 seqq., met de aanteekening in de Praefatio p. xvij: „Zosimi Ascalonitae sive Gazaei esse videri monui in ed. vit. dec. orr. p. 9, 21." In deze afzonderlijke uitgave (1833) der aan Plutarchus valschelijk toegeschreven levensbeschrijvingen van de tien canonische Attische redenaars, — Westermann gelooft aan de echtheid, — lezen we in de aan den tekst voorafgaande *Commentatio*: „Sunt autem (behalve de ps.-Plutarchea) qui nova quaedam afferant. Unum nomino, *Zosimum Ascalonitam* vel *Gazaeum*, cuius ut mea fert opinio, Isocratis et Demosthenis vitas habemus haud spernendas." Hierbij deze aanteekening: „vitam Demosthenis Zosimi nomine inscriptam (vier codd., volgens Westermann, hebben inderdaad het opschrift: Ζωσίμου Ἀσκαλωνίτου βίος Δημοσθένους) primum ex Codd. Romano et Parisino edidit Reiskius. Auctor sic exorditur: δευτέρῳ λοιπὸν ἐπιβῆναι τῷ Παιανιεῖ καιρός. καὶ μή μοι χαλεπήνῃς, ὦ θεία κεφαλή, δεύτερος ταττόμενος, ἡδέως ἂν πρὸς αὐτὸν ἐφθεγξάμην. εἰ γὰρ δεῖ τἀληθὲς λέγειν, αὐτὸς σὺ σαυτῷ ταύτην τὴν τάξιν προὐξένησας, μηδαμοῦ τῇ νεότητι τῷ μεγέθει τῶν ῥημάτων ἐπιδιδοὺς σεαυτόν, μηδ' ἀμυήτοις ῥητορικῶν συγχωρῶν ἐπιβῆναι τοῖς σοῖς. διὸ προτελεσθέντες τοῖς τοῦ Θεοδώρου („malim Θεοδωρείου." West., onnoodig m. i.) οὕτως τοῖς σοῖς μυστηρίοις ἐπιχειρεῖν τολμῶμεν. Maioris aliquanto pretii est

quam et ex loco modo laudato et propter orationis similitudinem ab eodem auctore profectam esse auguror, vita Isocratis, quam primum (sic) ex duobus mss. Florent. ediderunt Andr. Mustoxydes et Dem. Schinas." Westermann's gissing dunkt mij zeer aannemelijk, mits men slechts in het oog houde dat ze gissing is, niet overlevering. Zeer voorzichtig laat zich Blass uit: „eine dritte ungenannt überlieferte Biographie, *vielleicht des Zosimos aus Askalon oder Gaza*, schöpft zum Theil aus Plutarch, enthält jedoch daneben noch andere Nachrichten *nicht ohne Werth*." (*Att. Ber*[2]. II p. 9). Wat mij betreft: de weinige nova dezer in hinderlijk geaffecteerden stijl vervatte levensbeschrijving lijken mij niet onbedenkelijk. Geen directe leugens, maar amplificaties en combinaties, die zelfs het anders aannemelijke verdacht maken. Zóó het bericht, welks druppel waarheid in een zee van verdichting verdronken wordt: *μαθητὴς δ' ἐγένετο Φιλοσόφου μὲν Σωκράτους, ῥήτορος δὲ Θηραμένους, τοῦ μαθητοῦ Γοργίου* (p. 254 W.), met het langwijlig uitgesponnen, schoon uiterst vermakelijke verhaal, hoe Isocrates den veroordeelden Theramenes in den dood wilde volgen, maar door dezen weerhouden werd met de volgende opmerking: blijf liever leven, om de traditiën mijner school in eere te houden. (*ὥστε ζῶν πλέον ἔτι τιμᾶς, ἐνδεικνύμενος τὴν ἐμὴν διδασκαλίαν.* ib.) Zóó: *ἐλάμβανε δὲ χρήματα πάμπολλα ὑπὲρ τῆς διδασκαλίας, παρὰ μὲν τῶν πολιτῶν οὐδέν, ὥσπερ γέρας τοῦτο κατατιθέμενος καὶ τροφεῖα καταβάλλων τῇ πατρίδι, παρὰ δὲ τῶν ξένων ,α δραχμάς.* (evenzoo ps.-Plut. p. 838e). Zóó eindelijk, dat de Atheners, *θαυμάσαντες αὐτοῦ ἣν εἶχε πρὸς τὴν πόλιν εὔνοιαν, δημοσίᾳ Φιλοτίμως ἔθαψαν.* (p. 259 W.) Sapienti sat!

[6]) (bij pag. 38). *Ἔσχε δὲ μαθητὰς πολλοὺς μέν, τοὺς δ' εὐδοκιμηκότας καὶ ἐπιφανεῖς τούτους· Θεόπομπον, Ἔφορον, ὧν καὶ ἱστορίαι Φέρονται, Ὑπερείδην, Ἰσαῖον, Λυκοῦργον, οἵτινές εἰσι τῶν ι' ῥητόρων τῶν κριθέντων τε καὶ ἀναγινωσκομένων, εἶτα Φιλίσκον, Ἰσοκράτην ὁμώνυμον αὐτοῦ, Θεοδέκτην, Ἀνδροτίωνα τὸν τὴν Ἀτθίδα γράψαντα, καθ' οὗ καὶ ὁ Δημοσθένης ἔγραψε, καὶ Πύθωνα τὸν Βυζάντιον, τὸν ῥήτορα Φιλίππου.* (p. 256/7 W.)

[7]) (bij pag. 38). *Σχήματα δὲ καλά, ἃ καὶ ἐκπρεπῆ ποιεῖ*

τὸν κόσμον, -- αἵ τε παρισώσεις, αἵπερ καὶ πλεονάζουσι παρὰ τῷ Ἰσοκράτει· εἰσὶ δὲ καὶ παρὰ τῷ ῥήτορι, οὐ μὴν τοσαῦταί γε οὐδὲ τοιαῦται· μάλιστα δ' ἐκεῖναι παρ' αὐτῷ σπάνιαι, ὅσαι τὸ καθ' αὑτὰς ἀκριβὲς ἔχουσιν, οἷόν ἐστι καὶ τό „τῇ τε πόλει βοηθεῖν -- κἀγὼ πειράσομαι ποιεῖν"· τοιαύτην γὰρ παρίσωσιν καὶ οὕτως ἐπιτετηδευμένην οὐδεμίαν εὑρεῖν ἑτέραν ἔχομεν παρά γε τῷ ῥήτορι. ἀλλὰ τὴν μὲν αἰτίαν, δι' ἣν ἐνταῦθα ἐπετήδευσεν οὕτω κεκοσμημένον προσκόρως τὸν λόγον εὐθὺς ἐν προκαταρκτικοῖς παρασχέσθαι, θεωροῦντες τὸν λόγον αὐτὸν τὸν κατ' Ἀνδροτίωνος εἰρήκαμεν. ὅτι δ' οὖν σπανίως χρῆται τῷ τοιούτῳ, φανερόν. οὐ μὴν ταῖς γε παρισώσεσιν αὐταῖς σπανίως, ἀλλὰ χρῆται μὲν αὐταῖς μετρίως, μετὰ μέντοι τινὸς παραμυθίας. (Hermog. Περὶ Ἰδεῶν, Α' c. 12: Vol. II p. 332 seqq. Sp.)

[8]) (bij pag. 39). De Grieksche woorden luiden — ik geef ze fidei faciendae causa —: ὁ Ἀνδροτίων Ἰσοκρατικὸς ἦν ῥήτωρ, καὶ οἱ πλείους τῶν δικαστῶν. ἑκατὸν γὰρ ἔτη διδάξας Ἰσοκράτης σχεδὸν τῶν πολιτῶν πάντων διδάσκαλος ἦν. δείκνυσιν οὖν ὁ ῥήτωρ διὰ τῆς τῶν ἰσοτήτων εἰσβολῆς τοῖς Ἰσοκρατικοῖς, ὡς οὐ δυσχερὲς τὰ τοιαῦτα καλλύνειν, εἴ τις βούλοιτο δηλοῦν· παιδικὸν δὲ μᾶλλον τὸ πρᾶγμα καὶ οὐ σπουδῆς ἄξιον. διὸ καὶ παραδείξας αὐτὸ ὡς ἐστι ῥᾴδιον, εὐθὺς ἀπέστη καταγέλαστον ἀποφήνας τὸν περὶ ταῦτα σπουδάζοντα. (Joannes Siceliota ap. Walz. *Rhett.* VI p. 329). De honderd jaren onderwijs zijn natuurlijk een misverstaan òf van de honderd leerlingen, die Isocrates heette gehad te hebben (cfr. v.c. ps.-Plut. *Isocr.* p. 837c.), òf van de honderd jaar, die hij volgens sommigen zou hebben geleefd. (id. p. 837e; Anonym. (Zosim.) p. 258 West.; Phot. p. 487a).

[9]) (bij pag. 39). Zooals Hermogenes ll. zelf toegeeft, maar μετρίως, gelijk hij zegt, wat natuurlijk een uiterst betrekkelijk begrip is. Ik teeken een paar aan — het is hier de plaats niet een onderwerp van zooveel uitgebreidheid volledig te behandelen — al zij, gelijk in den tekst, erkend dat de parisose bij Demosthenes u i t z o n d e r i n g is. *Olynth.* II § 13: οὐ μόνον -- τὰ συμμαχικὰ ἀσθενῶς καὶ ἀπίστως ἔχοντα

φανήσεται Φιλίππῳ, ἀλλὰ καὶ τὰ τῆς οἰκείας ἀρχῆς καὶ δυνάμεως κακῶς ἔχοντα ἐξελεγχθήσεται. Hier zou Isocrates ongetwijfeld Φιλίππῳ φανήσεται geschreven hebben. Maar geheel Isocratisch in den vorm is: *θαυμάζω εἴ τῳ ποτε ἀνθρώπων ἢ γέγονεν ἢ γενήσεται, ἂν τὰ παρόντα ἀναλώσῃ πρὸς ἃ μὴ δεῖ, τῶν ἀπόντων εὐπορῆσαι πρὸς ἃ δεῖ*, en aanstonds daarop: *ὃ γὰρ βούλεται, τοῦθ' ἕκαστος καὶ οἴεται.* (*Olynth.* III § 19); *ἐκ δὲ τοῦ τὰ μὲν Ἑλληνικὰ πιστῶς, τὰ δὲ πρὸς τοὺς θεοὺς εὐσεβῶς, τὰ δ' ἐν αὑτοῖς ἴσως διοικεῖν μεγάλην εἰκότως ἐκτήσαντο εὐδαιμονίαν.* (ib. § 26). Evenzeer: *δύναμίν τινα -- ἢ συνεχῶς πολεμήσει καὶ κακῶς ἐκεῖνον ποιήσει.* (*Phil.* A' § 19); *οὐ γὰρ ἀφαιρεῖσθαι τὸ προσελθεῖν τῷ δήμῳ καὶ λόγου τυχεῖν, οὐδ' ἐν ἐπηρείας τάξει καὶ φθόνου τοῦτο ποιεῖν.* (*De Cor.* § 13); *ὥστε δὴ ταῦτα λυθῆναι καὶ μὴ τὰ δίκαια ποιεῖν ἀναγκασθῆναι, οὐκ ἔσθ' ὅ τι οὐκ ἐδίδοσαν.* (ib. § 104); *τὸν ἑκάστου καιρὸν οὐ παρεθέντα οὐδὲ ἀγνοηθέντα οὐδὲ προεθέντα ὑπ' ἐμοῦ.* (ib. § 303); *οὐκοῦν καὶ τῷ -- μηδεμίαν κρίσιν εἰπεῖν, καὶ τῷ μὴ δίκας αἰτεῖν, καὶ τῷ πανταχόθεν διδόναι λαβεῖν, κτλ.* (*Aristocr.* § 85.) Eindelijk, naast het *βοηθεῖν οἴεται δεῖν* der *Androtionea* vergelijke men *Mid.* § 46: *οὐ γὰρ ὅστις ὁ πάσχων ᾤετο δεῖν σκοπεῖν.* Zooveel voorloopig.

[10]) (bij pag. 40). *Att. Ber.*^{2}, II p. 19.

[11]) (bij pag. 40). Het is een wonderlijk geval met de leerlingen van Isocrates. De namen crescunt eundo. Bij ps.-Plutarchus lezen we daaromtrent: *ἐμαθήτευσε δ' αὐτῷ καὶ Θεόπομπος ὁ Χῖος καὶ Ἔφορος ὁ Κυμαῖος καὶ Ἀσκληπιάδης ὁ τὰ τραγῳδούμενα συγγράψας καὶ Θεοδέκτης ὁ Φασηλίτης, ὁ τὰς τραγῳδίας ὕστερον γράψας, -- Λεωδάμας τε Ἀθηναῖος καὶ Λάκριτος ὁ νομοθέτης Ἀθηναίοις* (waarschijnlijk zeer oude lacune; „post *Λάκριτος* videtur *ὁ Φασηλίτης καὶ Λυκοῦργος* excidisse." West.), *ὡς δέ τινές φασι καὶ Ὑπερείδης καὶ Ἰσαῖος.* (p. 837c) Photius („quo nullus apertius atque impudentius Plutarchum compilavit". Westerm. in de *Prolegg.* zijner speciaal-uitgave van de *Vitt. Decem Oratt.* p. 9) onderricht ons: *γεγόνασι δὲ αὐτοῦ ἀκροαταὶ καὶ Ξενοφῶν ὁ Γρύλλου καὶ Θεόπομπος ὁ Χῖος καὶ Ἔφορος ὁ Κυμαῖος -- ἐπὶ τούτοις καὶ Ἀσκληπιάδης, ὃς*

τὰ τραγῳδούμενα συνεγράψατο. Θεοδέκτης δὲ ὁ Φασηλίτης, καὶ αὐτὸς ὕστερον τραγῳδίας συνταξάμενος. ἀλλὰ καὶ Λαοδάμας ὁ Ἀθηναῖος καὶ Λάκριτος ὁ νομοθετήσας Ἀθηναίοις, ὡς δέ φασιν ἄλλοι, καὶ Ὑπερείδης καὶ Ἰσαῖος. Het zijn geheel dezelfde namen, in dezelfde volgorde en met dezelfde karakteristiek, ja, met vermoedelijk dezelfde lacune; alleen is er één naam in den aanhef bijgekomen, die van Xenophon, op geen anderen grond, dunkt me, dan dat beiden *δημόται* waren. Zosimus noemt voor een deel weer anderen: Isocrates van Apollonia, Philiscus, Androtion, Python; en van de oratores Attici naast *Ὑπερείδην, Ἰσαῖον*, ook *Λυκοῦργον*, welke laatste bij ps.-Plutarchus slechts door eene (trouwens zeer aannemelijke) conjectuur aanwezig is, maar in den tekst in het leven van Lycurgus, p. 841*b*. Philostratus (*Vitt. Soph.* I 17) vindt eigenlijk alleen Hyperides noemenswaard: *ἀκροαταὶ τοῦ ἀνδρὸς τούτου πολλοὶ μέν, ἐλλογιμώτατος δὲ Ὑπερείδης ὁ ῥήτωρ. Θεόπομπον γὰρ ἐκ τῆς Χίου καὶ τὸν Κυμαῖον Ἔφορον οὔτ' ἂν διαβάλλοιμι οὔτ' ἂν θαυμάσαιμι.* Doch ook Aeschines mag zonder Isocrates' onderricht geen redenaar geworden zijn; vgl. ps.-Plut. p. 840 b: *ἀκροατὴς δὲ γενόμενος ὡς μέν τινες λέγουσιν Ἰσοκράτους καὶ Πλάτωνος, ὡς δὲ Καικίλιος Λεωδάμαντος*, wat door lateren ten gevolge eener zeer gewone naamsverwisseling nog fraaier wordt aangekleed, zoodat hij een leerling zou zijn geweest, *ὡς μὲν Δημήτριος ὁ Φαληρεύς φησί, Σωκράτους τοῦ φιλοσόφου, εἶθ' ὕστερον τοῦ Πλάτωνος*: al welke *αὐτοσχεδιάσματα* door Caecilius, Idomeneus en Hermippus werden bestreden. (*Scholl. Aeschin.* Or. 2 § 1). En ten slotte vindt men (ps.-Plut., en een scholiast op Demosthenes p. 701) dat ook deze wel van Isocrates' lessen kan hebben geprofiteerd. Het aangevoerde zal, dunkt me, wel voldoende zijn om mijne bewering te staven: dat men met het aannemen van bekende persoonlijkheden als leerlingen van Isocrates niet te voorzichtig kan zijn.

[12]) (bij pag. 41). Aristot. *Rhett.* III, 4 (p. 129 Sp): *εἰσὶ δ' εἰκόνες οἷον ἣν Ἀνδροτίων εἰς Ἰδριέα, ὅτι ὅμοιος τοῖς ἐκ τῶν δεσμῶν κυνιδίοις. ἐκεῖνά τε γὰρ προσπίπτοντα δάκνειν, καὶ Ἰδριέα λυθέντα ἐκ τῶν δεσμῶν εἶναι χαλεπόν.*

[13]) (bij pag. 41). „Der Unterricht (van Lycurgus) bei Isocrates, den wohl gleichwie für Hypereides Hermippos bezeugte, *hat nichts unwahrscheinliches --. Darum wurde er dennoch so wenig wie Hypereides und Isaios zum Isokrateer*, weil das praktische Interesse bei ihm überwog". (Blass, *Att. Ber.*[2] III, 2, p. 98).

[14]) (bij pag. 41). Voor deze door niemand in twijfel getrokken daadzaken is het overbodig bewijsplaatsen aan te voeren; alleen doe ik opmerken dat het *Leven van Isocrates* van Zosimus een zeer bekende anecdote van den zeer bekenden Ephorus aldus inleidt: ἀμέλει Ἐφόρου τινὸς αὐτοῦ μαθητοῦ ἀπελθόντος ἐν τῇ πατρίδι καὶ ἐλθόντος πάλιν πρὸς τὸ ἀναλαβεῖν καὶ δόντος τὰς ,α, ἐκάλει τοῦτον Δισέφορον. (sic).

(15) (bij pag. 41). Ad Aristot. Ἀθ. Πολ. c. 22 § 3, p. 85/6: „he (Androtion) probably left Athens *soon after B. C. 355*, retired to Megara, and there wrote his Ἀτθίς in the enforced leisure of banishment."

[16]) (bij pag. 42). Men herkent o. a.: παραδοῦναι δὲ/ . . . ις τὰ μὲν πο[μπεῖα] /Ἀνδροτίων/ τὰ τοῦ ἀρ[χαίου νεώ.], en in fr. *b*: κατὰ τὸ Ἀνδ[ροτίωνος ψήφισμα.]

[17]) (bij pag. 43). *Bulletin de Correspond. Hell.* 1888, pp. 224 v.v.

[18]) (bij pag. 46). Καὶ γὰρ τοῖς παλαιοῖς, ὡς ἔοικεν, αἱ μοῦσαι τὰ κάλλιστα τῶν συνταγμάτων καὶ δοκιμώτατα φυγὴν λαβοῦσαι συνεργὸν ἐπετέλεσαν. Θουκυδίδης Ἀθηναῖος συνέγραψε τὸν πόλεμον τῶν Πελοποννησίων καὶ Ἀθηναίων ἐν Θρᾴκῃ περὶ τὴν Σκαπτὴν Ὕλην· Ξενοφῶν ἐν Σκιλλοῦντι τῆς Ἠλείας· Φίλιστος ἐν Ἠπείρῳ· Τίμαιος ὁ Ταυρομενείτης ἐν Ἀθήναις· Ἀνδροτίων Ἀθηναῖος ἐν Μεγάροις· Βακχυλίδης ὁ ποιητὴς ἐν Πελοποννήσῳ. (Plutarch. Περὶ Φυγῆς, *Morr.* p. 605c.)

[19]) (bij pag. 49). De woorden van Harpocration luiden nml.: Ἀμφίπολις -- πόλις αὕτη τῆς Θρᾴκης. πρότερον δὲ Ἐννέα Ὁδοὶ ἐκαλεῖτο, ὡς Ἀνδροτίων ἐν ΙΒ´ Ἀτθίδος· (zonder variant, behalve dat in B, Vatic. 1362, ἐν ontbreekt.) Μαρσύας δ' ἐν Μακεδονικοῖς διὰ τὸ περιοικεῖσθαι τὸν τόπον Ἀμφίπολιν ὠνομάσθαι, πρότερον Ἄκραν καλουμένην· οἱ δὲ Ἄρεος πόλις.

[20]) (bij pag. 49). Vgl. b.v. frr. 10, 11 iuncto fr. 14. In de twee eerste fragmenten, ontleend aan Harpocrat. s. vv. Δέκα καὶ δεκαδοῦχοι en Μόλπις is sprake van de Tienmannen, na het afzetten der Dertig in de stad, en van een ander tiental, door dezen voor den Piraeeus aangesteld, van gebeurtenissen, derhalve na den Peloponnesischen oorlog; fr. 14 (uit Stephanus Byzantinus) noemt de Arginusische eilanden, toch wel naar aanleiding van den slag van 406 v. Chr., een der gebeurtenissen tijdens dien krijg. De twee eerste citaten worden gebracht tot het derde boek (ὡς 'Α. ἐν γ' 'Ατθίδος fr. 11, hoewel één codex, C, een Breslauer van de 15e eeuw, „liber valde negligenter scriptus" volgens Dindorf, ἐν πέμπτῃ 'Ατθ. heeft, wat weer uit anderen hoofde onaannemelijk is; fr. 10 zonder variant εἴρηκεν 'Ανδροτίων ἐν τῇ γ'); fr. 14 heet ontleend aan 'Ανδροτίων (3 codd. bij Mein. 'Ανωτίων) ἐν τῷ τετάρτῳ τῆς 'Ατθίδος.

[21]) (bij pag. 49). Dewijl daarin sprake is van de Βουφόνια uit den mythischen voortijd (Βουφόνια ἑορτὴ 'Αθηναίων πάνυ ἀρχαία) heeft Wilamowitz, zeker wel terecht, het 'Ανδροτίων μέμνηται διὰ τῆς τετάρτης der Schol. ad Aristoph. *Nubb.* 985 veranderd in διὰ τῆς πρώτης, contra codd. naar 't schijnt, wat in dit geval nauwelijks gewicht in de schaal legt. (*Arist. u. Ath.* I p. 288, not. 39.)

[22]) (bij pag. 50). Philochor. fr. 153, uit Harpocrat. s. v. 'Αγνίας· 'Ισαῖος ἐν τῷ πρὸς Εὐκλείδην περὶ χωρίου. τοῦτον καὶ τοὺς συμπρεσβευτὰς αὐτοῦ φησὶν 'Ανδροτίων ἐν ε' τῆς 'Ατθίδος καὶ Φιλόχορος ὡς ἑάλωσάν τε καὶ ἀπέθανον ὑπὸ Λακεδαιμονίων. Schoemann in zijn aanteekeningen op Isaeus (Or. XI περὶ τοῦ 'Αγνίου κλήρου) p. 453 meent: „quamdiu -- Hagniae hereditas a filia adoptiva ac dein a Glaucone possessa fuerit, definiri non potest, *quum nesciamus quo tempore Hagnias mortuus sit.* Obiisse eum in legatione pro rep. suscepta docet Isaeus § 8: et *fuit hic fortasse idem,* cujus ex Androtione et Philochoro mentionem facit Harpocratio. -- *Sed tempus hujus rei plane ignoramus.*" Eene tijdsbepaling beproefde Schaefer (*Demosth. u. s. Zeit* III B. 234 seqq.): „im pelop. oder korinth. Kriege,

schwerlich im böot. Kriege". Dit laatste is juist de opvatting van Blass, *Att. Ber.*[2] II p. 566/7 not.

[23]) (bij pag. 50). Omtrent Μετάχοιον (Φρούριον Βοιωτίας μεταξὺ Ὀρχομενοῦ καὶ Κορωνείας. Steph. Byz. s.v.) vgl. vooral Ephorus fr. 153: Ἑρμαῖον ἐν Κορωνείᾳ τῆς Βοιωτίας τόπος οὕτω καλούμενος· ἐστὶ πεδινὸς ἐν αὐτῇ, τῶν ἄλλων ἀνωμάλων ὄντων· ἐν ᾧ παρατεταγμένοι ποτὲ Κορωνεῖς σὺν τοῖς βοηθήσουσιν (-σασιν?) αὐτοῖς στρατιώταις ἐκ τοῦ Μεταχοίου μετὰ τῶν Βοιωταρχῶν, ὅτε τὴν πόλιν κατέλαβε καὶ τὴν ἀκρόπολιν εἶχεν ὑφ' ἑαυτῷ Ὀνόμαρχος ὁ Φωκεὺς προδοθεῖσαν αὐτῷ, αὐτοὶ μὲν μείναντες ἀπέθανον ὑπὸ τῶν ἀμφὶ τὸν Ὀνόμαρχον ἀποκλείσαντες τὰς πύλας, ἵν' αὐτοῖς μηδὲ βουλομένοις ἐξείη φυγεῖν καὶ καταλιπεῖν τὴν πατρίδα. οἱ δὲ τῶν Βοιωτῶν βοηθήσαντες αὐτοῖς στρατιῶται ἐκ τοῦ Μεταχοίου ἔφυγον εὐθὺς ἐν ἀρχῇ τῆς μάχης, αἰσθόμενοι ἕνα τεθνάναι τῶν Βοιωταρχῶν Χείρωνα. Of inderdaad dit weinig bekende feit uit den eindeloozen Phocensischen oorlog ook door Androtion vermeld werd, en hoe het in eene *Atthis* op zijn plaats is, laat zich uit de nietszeggende en bovendien nog corrupte woorden van Stephanus Byzantinus (Ἀνδροτίων — fr. 24 — δὲ ἐν τῷ (waarom niet τῇ? ARV τὴν) ζ' Μετάχοιρον αὐτῶν (Berkelius Μεταχοίου ναέτης: „probabilius fuerit Μετάχοιον οἰκῶν." Meinek.) φησὶ καὶ ἴσως περιφραστικῶς.) niet met zekerheid opmaken.

[24]) (bij pag. 51). Omtrent de eenige schijnbare uitzondering, fr. 4, oordeelt Wilamowitz terecht: „das ist offenbar keine rede des Androtion, sondern ein gesetzesfragment, das Androtion als beleg angeführt hatte, die worte selbst sind verdorben." (*Arist. u. Ath.* I p. 52). Het fragment is ontleend aan de Scholia op Aristophanes' *Aves* 1541, en luidt (b.v. in de FHG): ὡς Ἀνδροτίων γράφει οὕτως· „τοῖς δὲ ἰοῦσι Πυθῶδε θεωροῖς τοὺς κωλακρέτας διδόναι ἐκ τῶν ναυκληρικῶν ἐφόδιον ἀργύρια, καὶ εἰς ἄλλο ὅ τι ἂν δέῃ ἀναλῶσαι." Ongetwijfeld juist heeft Wilamowitz l.l. ἐκ τῶν ναυκραρικῶν geëmendeerd, met beroep op Ἀθ. Πολ. 8 § 3 i. f. en zoo citeert Br. Keil in zijn *Anonymus Argentinensis* p. 164, zonder zelfs aan te geven dat hij naar een conjectuur citeert, die ik trou-

wens geen oogenblik in twijfel trek. Maar heeft Wilamowitz ook gelijk wanneer hij in de aanteekening (not. 18) niet slechts het tusschenstaande *ἀργύρια* „an sich unsinnig" acht, — dàt staat zeker vreemd, — maar, zoo ik hem wèl begrijp, aan het einde van den zin een bepaalde som verlangt, „*H.* z. b.", en in aansluiting aan de Ἀθ. Πολ. l.l. *ἐκ τοῦ ναυκραρικοῦ ἀργυρίου* in het scholion voorstelt? Dus met omzetting? Want het hyperbaton *ἐκ τοῦ ναυκραρικοῦ ἐφόδιον ἀργυρίου* is zeker in een wetsvoorschrift niet aan te nemen. Ook een bepaalde som dunkt mij bij het algemeene voorschrift in *διδόναι* weinig aannemelijk. Daar de Venetus — si Dindorfio et Dübnero fides — *τῶν νῦν κληρικῶν εἰς ἐφόδια* biedt, zou mij waarschijnlijker voorkomen: *τοῖς - - θεωροῖς τοὺς κωλακρέτας διδόναι ἐκ τῶν ναυκραρικῶν εἰς ἐφόδια ἀργύριον κτλ.* Evenmin zie ik met Wilamowitz *identiteit* tusschen het hier besproken wetsfragment en Ἀθ. Πολ. c. 8 § 3. Immers, daar lezen we: *ἐν τοῖς νόμοις τοῖς Σόλωνος οἷς οὐκέτι χρῶνται πολλαχοῦ γέγραπται· ‚τοὺς ναυκράρους εἰσπράττειν', καί, ἀναλίσκειν ἐκ τοῦ ναυκραρικοῦ ἀργυρ⟨ίο⟩υ'.*

[25]) (bij pag. 51). Frr. 28 (Cadmus); frr. 29, 30 (id.); fr. 31 (Oedipus); fr. 32 (Attische Poseidon-mythen); fr. 37 (Aegeus), waardoor de aanwezigheid van het frr. 28—30 berichte in eene *Atthis* duidelijk wordt.

[26]) (bij pag. 52). *Ἀρχαιότατος δέ ἐστιν ὁ Ὅμηρος, ὡς ἴσμεν. εἰ δέ τις εἴποι· καὶ μὴν πρὸ αὐτοῦ γέγονεν Ὀρφεύς, λέγομεν ὅτι ὁ Ὀρφεὺς πρὸ αὐτοῦ γέγονε, τὰ δὲ δόγματα Ὀρφέως Ὀνομάκριτος μετέβαλε δι' ἐπῶν, χρόνῳ ὕστερον Ὁμήρου γενόμενος.-- ὅσοι δὲ πραγματείας ἑτέρας ἔγραψαν, ἐποποιοὶ καλοῦνται· ἢ γὰρ περὶ ἀστρονομίας, ἢ φυσικάς τινας, ἢ ἱερὰς ἔγραψαν βίβλους. ὅτι δὲ καὶ ἀρχαιότερος* (Orpheus dan Homerus? Of Homerus dan de „*ἐποποιοί*?") *μαρτυρεῖ καὶ Ἀνδροτίων καὶ Αἰσχίνης καὶ Ἡρόδοτος.* — een wonderlijke combinatie van *μάρτυρες*. (Scholl. op Aristides' Ὑπὲρ *τῶν τεττάρων*, t. III p. 545 Dind.)

[27]) (bij pag. 53). Het citaat is te lang om het hier in zijn geheel te geven; het op Androtion betrekking hebbende

gedeelte luidt: τὰ δὲ ἐς τοῦ Δωριέως τὴν τελευτὴν ἐστὶν ἐν τῇ συγγραφῇ τῇ Ἀτθίδι Ἀνδροτίωνι εἰρημένα, εἶναι μὲν τηνικαῦτα ἐν Καύνῳ τὸ βασιλέως ναυτικὸν καὶ Κόνωνα ἐπ' αὐτῷ στρατηγόν, Ῥοδίων τε τὸν δῆμον πεισθέντα ὑπὸ τοῦ Κόνωνος ἀπὸ Λακεδαιμονίων μεταβαλέσθαι σφᾶς ἐς τὴν βασιλέως καὶ Ἀθηναίων συμμαχίαν, Δωριέα δὲ ἀποδημεῖν μὲν τότε ἐκ Ῥόδου περὶ τὰ ἐκτὸς (ἐντὸς Dind.) Πελοποννήσου χωρία [del.?], συλληφθέντα δὲ ὑπ' ἀνδρῶν Λακεδαιμονίων αὐτὸν καὶ ἀναχθέντα ἐς Σπάρτην ἀδικεῖν τε ὑπὸ Λακεδαιμονίων καταγνωσθῆναι καὶ ἐπιβληθῆναί οἱ θάνατον ζημίαν. εἰ δὲ τὸν ὄντα εἶπεν Ἀνδροτίων λόγον, ἐθέλειν μοι φαίνεται Λακεδαιμονίους ἐς τὸ ἴσον ἔτι (?l. αἰτίας?) Ἀθηναίοις καταστῆσαι, ὅτι καὶ Ἀθηναίοις ἐς Θράσυλλον καὶ τοὺς ἐν Ἀργινούσαις ὁμοῦ Θρασύλλῳ στρατηγήσαντας προπετείας ἐστὶν ἔγκλημα.

[28]) (bij pag. 54). De vrome Aelianus, wien we het bericht danken (*V. H.* VIII, 6), acht de bewering onbetamelijk. Ἔνθεν τοι καὶ τολμῶσι λέγειν, μηδὲ τὸν Ὀρφέα σοφὸν γεγονέναι Θρᾷκα ὄντα, ἀλλ' ἄλλως τοὺς μύθους αὐτοῦ κατεψεῦσθαι. Ταῦτα Ἀνδροτίων λέγει, εἴ τῳ πιστὸς ὑπὲρ τῆς ἀγραμματίας καὶ ἀπαιδευσίας Θρᾳκῶν τεκμηριῶσαι. Vgl. evenwel Diogen. La., die, natuurlijk op ouder gezag, *Praef.* § 5 verklaart: οἱ δὲ τὴν εὕρεσιν (τῆς φιλοσοφίας) διδόντες ἐκείνοις (τοῖς βαρβάροις) παράγουσι καὶ Ὀρφέα τὸν Θρᾷκα, λέγοντες φιλόσοφον γεγονέναι καὶ εἶναι ἀρχαιότατον. ἐγὼ δέ, εἰ τὸν περὶ θεῶν ἐξαγορεύσαντα τοιαῦτα χρὴ φιλόσοφον καλεῖν οὐκ οἶδα, τὸν πᾶν τὸ ἀνθρώπειον πάθος ἀφειδοῦντα τοῖς θεοῖς προστρῖψαι, καὶ τὰ σπανίως ὑπό τινων ἀνθρώπων αἰσχρουργούμενα τῷ τῆς φωνῆς ὀργάνῳ. Is dit niet Aristotelische opvatting, met hare minachting voor de θεολόγοι, b.v. *Metaph.* XI, 6 (p. 1071*b*), II, 4 (p. 1000*a*) (ἀλλὰ περὶ μὲν τῶν μυθικῶς σοφιζομένων οὐκ ἄξιον μετὰ σπουδῆς σκοπεῖν.)?

[29]) (bij pag. 55). Het eenige gelijksoortige bij Thucydides is zijn uiteenzetting van het verschil tusschen den historischen Teres en den mythischen Tereus (II 29); en zelfs dit schijnt niet geheel gelijksoortig, maar blijkbaar eer polemiek tegen een z. i. onhistorische identificatie, hetzij van toenmalige redenaars hetzij van ons onbekende schrijvers.

[30]) (bij pag. 55). Dat § 74 der *Androtionea* zoo goed als identisch is met § 182 der *Timocratea* ziet een ieder bij den eersten oogopslag. Maar is hierdoor ook de conclusie van Sauppe, Weil, Blass gerechtvaardigd, dat de *Androtionea* hier uit de betrekkelijke paragraaf der *Timocratea* is geinterpoleerd? Er is ééne bedenking hiertegen, die m. i. niet zoo geheel van gewicht ontbloot is. De bedoelde passus luidt in zijn tweede helft, die voor de beantwoording der vraag alleen verdient in aanmerking te komen: *καὶ τοιαῦτα καὶ τοσαῦτα τὸ πλῆθος κάκ' εἰργασμένοι εἰς τοῦθ' ἅμα ἀναισθησίας καὶ τόλμης προεληλύθασιν, ὥστε μέμνηνται τούτων ὡς καλῶς αὐτοῖς διῳκημένων, ὥσθ' ὁ μὲν οἴεται δι' ἐκεῖνον ὑφ' ὑμῶν σωθήσεσθαι, ὁ δὲ παρακάθηται καὶ οὐ καταδύεται τοῖς πεπραγμένοις*. In den gelijkluidenden passus *Timocr.* § 182 ontbreekt niet slechts *ἅμα*, wat niets te beduiden heeft, maar ook *ὥστε μέμνηνται τούτων ὡς καλῶς αὐτοῖς διῳκημένων*. Met Blass' opmerking: „verba *ὥστε μέμνηνται* -- *διῳκημένων* absunt a Tim., recte videlicet" komen wij niets verder. Wie ter wereld achtte het noodig, bij het veronderstelde overbrengen dezer paragraaf van de *Timocratea* naar de *Androtionea* dezen zin, voor den samenhang volkomen overbodig, voor de rhetorische werking wegens het opeenvolgende *ὥστε* (*ὥστε μέμνηνται, ὥσθ' ὁ μὲν οἴεται*) eerder storend, uit zijn duim te zuigen? Mij komt dan ook een andere oplossing, zoo ik Blass wèl begrijp reeds door Emperius voorgestaan, waarschijnlijker voor. Niet slechts deze eene paragraaf, maar een geheele pericope van beide oraties (*Androt.* §§ 69—78 = *Timocr.* §§ 176—186) is nagenoeg gelijkluidend. De redenaar heeft namelijk zelf geinterpoleerd. M. a. w. hij heeft de gansche peroratie der *Androtionea*, die hij een machtig stuk eloquentie achtte, met geringe wijzigingen, door voornamelijk den pluralis te bezigen, naar de *Timocratea* overgebracht. Niet bijzonder gelukkig, naar mijne wijze van zien. Want eigenlijk richt hij zich ook in de laatste oratie voornamelijk tegen Androtion. Zóózeer, dat waar hij het over de *πομπεῖα* heeft, de singularis weer verschijnt; o. a. *Timocr.* § 186: *ἀλλ' Ἀνδροτίων ὑμῖν*

πομπείων ἐπισκευαστής, Ἀνδροτίων, ὦ γῆ καὶ θεοί. Nu acht ook ik § 74 der *Androt.* (= § 182 der *Timocr.*) wel is waar oorspronkelijk slechts voor de latere oratie geschreven; maar evenzeer, dat de spreker zelf bij de definitieve uitgave van beide bijeen behoorende oraties ook dit gedeelte naar de *Androti nea* overbracht, gelijk hij met de overgroote meerderheid van de rest juist andersom deed. Natuurlijk bracht hij ook ditmaal een kleine wijziging aan, d. w. z. de passage moet in de *Androtionea* eindigen met het alleen daar passende ὥστε μέμνηνται τούτων ὡς καλῶς αὐτοῖς διῳκημένων. Even natuurlijk is dat latere overschrijvers geheel normaliseerden, en zooveel mogelijk het eene stuk uit het andere aanvulden, zooals o. a. reeds uit *Timocr.* § 184 i. f., vergeleken met *Androt.* § 76 i. f. voldoende blijkt.

[31]) (bij pag. 55). Πομπεῖα δὲ λέγεται τὰ εἰς τὰς πομπὰς κατασκευαζόμενα σκεύη, ὡς ὁ αὐτὸς ῥήτωρ (Demosthenes) κατ' Ἀνδροτίωνος ὑποσημαίνει. ‚Πομπείοις δέ', φησὶ Φιλόχορος, ‚πρότερον ἐχρῶντο οἱ Ἀθηναῖοι τοῖς ἐκ τῆς οὐσίας τῶν τριάκοντα κατασκευασθεῖσιν· ὀψὲ δέ, φησί, καὶ Ἀνδροτίων ἄλλα κατεσκεύασεν'.

[32]) (bij pag. 57). „Im Widerspruch mit ihnen und mit der allgemeinen Tradition, z. B. Philochoros fr. 57, hat Androtion aus der „Abwälzung der Lasten" eine harmlose Schuldenreduction durch die Reduction des Münzfusses gemacht, und diese Auffassung ist durch Boeckh zu fast allgemeiner Anerkennung gelangt. Dagegen Grote, Busolt, und vor allem Koehler, der mit Recht jeden Zusammenhang zwischen Schuldentilgung und Münzreform bestreitet. Ebenso hat Aristoteles den Hergang dargestellt, der Androtion kennt und indirect bekämpft". (II § 406 A.) Geheel eens zijn de heeren het toch nog niet.

[33]) (bij pag. 58). Ὃ δὲ εἰπεῖν βούλεται, τοῦτό ἐστιν· ὁμῶς διακεῖσθαι -- πρὸς τὸν σπεισάμενον Λακεδαιμονίοις, ὡς πάλαι πρὸς Πεισίστρατον τὸν τύραννον, ἡνίκα συνεστήσαμεν ἐν Παλλήνῃ τὴν μάχην. (paraphrase van 's dichters woorden: καὶ βλέπειν Παλλήναδε, of, zooals men thans terecht leest, Βαλλήναδε.) μέμνηται δὲ τούτου καὶ Ἀνδροτίων καὶ Ἀριστοτέλης ἐν Ἀθηναίων πολιτείᾳ.

[34]) (bij pag. 59). Met genoegen zie ik dat Bruno Keil in zijn jongste werk, *Anonymus Argentinensis* (1902), er evenzoo over oordeelt. Uit zijn omvangrijke uiteenzetting (pp. 163—167) schrijf ik over: „(Die Worten des Androtion) besagen klipp und klar, dass Kleisthenes die Kolakreten aufhob und an ihre Stelle die Apodekten setzte, *und enthalten so zunächst zwei Unrichtigkeiten:* die Kolakreten sind nicht aufgehoben: Beweis die Inschriften; die Apodekten sind im 5 Jhd. nicht an Stelle der Kolakreten getreten.-- Daraus folgt für mich, dass Androtion von den Kolakreten nur soviel wusste, wie er aus den alten -- solonischen Gesetzen über ihre Stellung entnehmen konnte, *welche ihm aus der Ferne der 2. Hälfte des 4. Jhds. betrachtet und bei sonstiger völliger Unkenntniss* mit der der Apodekten der demosthenischen Zeit identisch zu sein schien. *Wozu aus einer solchen Kenntniss noch ein Stückchen als Wahrheit retten wollen?* Auch die Einsetzung der Apodekten durch Kleisthenes ist dem Atthidographen nicht zu glauben." (p. 166).

[35]) (bij pag. 63). Eenigermate pleit hiervoor ook, dat Harpocration, gelijk behoorlijk is, heeft: *ὅτι δημαγωγὸς ὢν καὶ στρατηγὸς ἐτυράννησεν*, waaruit 'Αθ. Πολ. 22 § 3 i. f. het verkeerde *ὅτε* van den papyrus verbeterd is; veel waarschijnlijker dan het *ὁ γὰρ* van Wilam.-Kaib. Kaibels' bezwaren tegen het „real-causale *ὅτι*" berusten op niets, dan dat *ὅτι* in deze beteekenis in het korte geschrift niet meer, en bij Aristoteles over 't geheel zelden voorkomt.

[36]) (bij pag. 63). Daar constructies al evenmin als iets anders uit de lucht plegen te vallen, heeft natuurlijk deze Aristotelische eigenaardigheid hare voorloopers, — schaarsche evenwel, — bij de groote Attische schrijvers. Bij Plato vindt men *a*) met nomina: *Crit.* 12, p. 50d: *οἱ νόμοι οἱ περὶ τοὺς γάμους.*; *Legg.* VIII, 9, p. 842d: *ὁ περὶ ταύτην τὴν πόλιν νομοθέτης*, geen van welke twee gevallen eigenlijk met de Aristotelische geheel identisch is. Wel is dit zoo *b*) met verba: *Phaed.* 58, p. 109 c: (*οὐρανός,*) *ὃν δὴ αἰθέρα ὀνομάζειν τοὺς πολλοὺς τῶν περὶ τὰ τοιαῦτα εἰωθότων λέγειν.* (waarschijnlijk

om redenen van euphonie); *Soph.* 20, p. 232b: ἀναλάβωμεν ἓν πρῶτον τῶν περὶ τὸν σοφιστὴν εἰρημένων. ἓν γάρ τί μοι μάλιστα κατεφάνη αὐτὸν μηνύειν.; *Gorg.* 45, p. 490 e: περὶ σιτία λέγεις καὶ ποτὰ καὶ ἰατροὺς καὶ φλυαρίας. Bij Isocrates is door mij, salvo errore et omissione, deze constructie *vier* — of, zoo men wil, *vijfmaal* — gevonden: Or. 5 (*Philipp.*) § 11: ὁρῶν ὅτι χαλεπόν ἐστι περὶ τὴν αὐτὴν ὑπόθεσιν δύο λόγους ἀνεκτῶς εἰπεῖν.; ib. § 99: κατ' ἐκείνην τὴν ἡλικίαν ὅτ' ἔγραφον περὶ τὴν αὐτὴν ὑπόθεσιν ταύτην; Or. 15 § 61: ὥστε τοὺς -- πρότερον γράψαντας περὶ τὴν ὑπόθεσιν ταύτην ἅπαντας ἠφανικέναι τοὺς λόγους.; Or. 15 § 248: περὶ -- τοὺς ἔργον ποιουμένους, ὅπως χρησίμους αὐτοὺς -- τῇ πόλει παρασχήσουσι, βλασφημεῖν οἴονται χρῆναι, naast het veel frequentere βλασφημεῖν περί τινος (vgl. b.v. §§ 2; 228; 258). Maar vooral interessant is § 181: ὁρῶντές τινες τῶν πολὺ πρὸ ἡμῶν γεγονότων περὶ μὲν τῶν ἄλλων πολλὰς τέχνας συνεστηκυίας, περὶ δὲ τὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχὴν οὐδὲν τοιοῦτον συντεταγμένον, εὑρόντες διττὰς ἐπιμελείας κατέλιπον ἡμῖν, περὶ μὲν τὰ σώματα τὴν παιδοτριβικήν, -- περὶ δὲ τὰς ψυχὰς τὴν φιλοσοφίαν, περὶ ἧς ἐγὼ μέλλω ποιεῖσθαι τοὺς λόγους. Voor Aristoteles heb ik, behalve natuurlijk de Πολιτεία, meer bepaald de *Politica*, de *Rhetorica* en de *Metaphysica* nagegaan. Wat nu de Ἀθηναίων Πολιτεία betreft, de in den tekst besproken plaats is inderdaad de eenige, waar περί cum acc. met περί cum genet. vrij wel gelijkwaardig is. Overal elders heeft hij aldaar νόμος en νομοθετεῖν c. gen. Zoo ὁ περὶ τῶν ταμιῶν νόμος c. 8 § 1; Σόλωνος θέντος νόμον εἰσαγγελίας περὶ αὐτῶν c. 8 § 4 i. f.; ὁ περὶ τῶν κλήρων καὶ ἐπικλήρων (νόμος) c. 9 § 2 en c. 42 § 5; οἱ περὶ τῶν τυράννων νόμοι c. 16 § 10; τοὺς νόμους τοὺς περὶ τῶν Ἀρεοπαγιτῶν c. 35 § 2; Σόλων οὕτως ἐνομοθέτησεν περὶ τῶν ἐννέα ἀρχόντων c. 8 § 2; τοῖς νόμοις οἳ ἂν τεθῶσιν περὶ τῶν πολιτικῶν c. 31 § 2; ja zelfs even vóór de plaats die ons bezig houdt ὁ περὶ τοῦ ὀστρακισμοῦ νόμος. Geen wonder derhalve dat Kaibel veranderde, — alleen, waar blijft ditmaal de onvolprezen εὐλάβεια? — en dat van Herwerden in zijn nuttigen Index (p. 217) betreffende onze plaats aanteekent;

„si sana lectio, cfr. l. 11." Dat desniettegenstaande twijfel ongerechtvaardigd en verandering uit den booze was, bewijzen behalve de in den tekst aangehaalde plaatsen nog de volgende, waarmede ik slechts een bloemlezing uit mijne aanteekeningen geef. *Polit.* I, 5 § 8: ὁμοίως δ' ἔχει καὶ περὶ τὰς ἄλλας (ἀρετάς); II, 3 § 13: ἔχει δὲ καὶ περὶ τὴν αἵρεσιν τῶς ἀρχόντων τὸ ἐξ αἱρετῶν αἱρετοὺς ἐπικίνδυνον.; II 6 § 23: Φαύλως δ' ἔχει καὶ περὶ τὰ κοινὰ χρήματα τοῖς Σπαρτιάταις.; III 6 § 9: ἔπειτα καὶ περὶ τὴν αἵρεσιν τὸν αὐτὸν ἂν δόξειεν ἔχειν τρόπον., en zoo passim. Maar *Polit.* I, 3 § 11: τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον ἔχει καὶ περὶ τῶν ἄλλων κτημάτων.; II 8 § 9 i. f.: περὶ μὲν οὖν τῆς Λακεδαιμονίων πολιτείας - - τοῦτον ἔχει τὸν τρόπον.; III, 3 § 3: Φανερὸν δ' ἐντεῦθεν - - πῶς ἔχει περὶ αὐτῶν. We lezen *Polit.* III, 1 § 5: περὶ ὀνόματος γὰρ ὁ λόγος, maar III, 8 § 6: διὸ κατὰ τὰς ὁμολογουμένας ὑπεροχὰς ἔχει τι δίκαιον πολιτικὸν ὁ λόγος ὁ περὶ τὸν ὀστρακισμόν., waar men evenwel (met Kaibel) een verschillende beteekenis-nuance heeft aan te nemen. Niet echter *Polit.* IV, 12 § 1: ἐχομένη δὲ τούτων ἐστὶν ἡ περὶ τὰς ἀρχὰς διαίρεσις, maar ibid. § 2: περὶ πάντων γὰρ τούτων δεῖ δύνασθαι διελεῖν κατὰ πόσους ἐνδέχεται γενέσθαι τρόπους.; evenmin III, 10 § 10: ἔχει δ' ἀπορίαν καὶ περὶ τῆς δυνάμεως κτλ., vergeleken met III, 8 § 1: περὶ δὲ τὸν πολίτην ἔτι λείπεταί τις τῶν ἀποριῶν. Herhaaldelijk leest men, ook in de *Politica*, θεωρεῖν περί τινος, maar IV, 4 § 1: ἐπεὶ δὲ πεφροιμίασται τὰ νῦν εἰρημένα περὶ αὐτῶν καὶ περὶ τὰς ἄλλας πολιτείας ἡμῖν τεθεώρηται πρότερον, ἀρχὴ τῶν λοιπῶν εἰπεῖν κτλ., blijkbaar slechts variandi causa. Wat eindelijk de cstr. van νόμος en νομοθετεῖν in de *Politica* aanbelangt, men vergelijke II, 5 § 4: ἔτι δὲ νόμον ἐτίθει (Hippodamus) περὶ τῶν εὑρισκόντων τι τῇ πόλει συμφέρον, ὅπως τυγχάνωσι τιμῆς.; ib. § 8: οὐ καλῶς δ' οὐδ' ὁ περὶ τῆς κρίσεως ἔχει νόμος, met II, 5 § 12: τοὺς ἀρχαίους νόμους λίαν ἁπλοῦς εἶναι καὶ βαρβαρικούς, (σημεῖον) - -· οἷον ἐν Κύμῃ περὶ τὰ φονικὰ νόμος ἐστίν κτλ.; II 6 § 13: (bij de Spartanen) ὑπεναντίος δὲ καὶ ὁ περὶ τὴν τεκνοποιΐαν νόμος πρὸς ταύτην τὴν διόρθωσιν., en iets verder, § 22: τῷ δὲ περὶ

τοὺς ναυάρχους νόμῳ καὶ ἕτεροί τινες ἐπιτετιμήκασι.; IV 10 § 7: τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον καὶ περὶ τοῦ ὅπλα κεκτῆσθαι καὶ τοῦ γυμνάζεσθαι νομοθετοῦσι., maar o. a. VII 14 § 1: δεῖ γὰρ ἀποβλέποντα νομοθετεῖν ⟨περὶ⟩ ταύτην τὴν κοινωνίαν πρὸς αὐτούς τε καὶ τὸν τοῦ ζῆν χρόνον.; II, 2 § 1: τοῦτο δ' ἄν τις καὶ χωρὶς σκέψαιτο ἀπὸ τῶν περὶ τὰ τέκνα καὶ τὰς γυναῖκας νενομοθετημένων.; II 6 § 21: οὐ καλῶς δ' οὐδὲ περὶ τὰ συσσίτια -- νενομοθέτηται τῷ καταστήσαντι πρῶτον.; VII 13 § 15: ὅτι δὲ δεῖ τὸν νομοθέτην μᾶλλον σπουδάζειν ὅπως καὶ τὴν περὶ τὰ πολεμικὰ καὶ τὴν ἄλλην νομοθεσίαν τοῦ σχολάζειν ἕνεκεν τάξῃ καὶ τῆς εἰρήνης, μαρτυρεῖ τὰ γινόμενα τοῖς λόγοις. Slechts terloops wijs ik op I 5 § 4: τὸ ζητούμενον καὶ περὶ γυναικὸς καὶ παιδός, naast VI 5 § 7: καί τι (τὸ codd.) σόφισμα ζητεῖν καὶ περὶ ταύτην (τὴν ἀρχήν).; op VI 5 § 4: ἄλλη δ' (ἀρχή)· περὶ τῶν αὐτῶν μὲν γάρ, ἀλλὰ περὶ τὴν χώραν ἐστί κτλ.; § 5: ἀναγκαιοτάτη δὲ σχεδὸν καὶ χαλεπωτάτη τῶν ἀρχῶν ἐστιν ἡ περὶ τὰς πράξεις τῶν καταδικασθέντων; § 8: αἱ περὶ τὴν φυλακὴν τῆς πόλεως (ἀρχαί).; § 9: ἔνθα μὲν οὖν ἐπὶ πᾶσι τούτοις ἀρχαὶ πλείους εἰσίν, ἔνθα δ' ἐλάττους, οἷον ἐν ταῖς μικραῖς πόλεσι μία περὶ πάντων, waar m. i. geen reden bestaat om met Sylburg, Bekker, Susemihl ἐπὶ te lezen; op VI 5 § 11: αἱ μὲν οὖν ἀναγκαῖαι ἐπιμέλειαί εἰσι περὶ τούτων, περί τε τὰ δαιμόνια καὶ τὰ πολεμικὰ καὶ περὶ τὰς προσόδους κτλ.; op VI (VII) 1 § 5 (p. 1317 a 37): καθάπερ ἐν τοῖς περὶ τὰς φθορὰς καὶ τὰς σωτηρίας τῶν πολιτειῶν εἴρηται πρότερον (vgl. IV 9 § 8 i. f.), en meer dgl. die ik thans voorbijga om nog alleen opmerkzaam te maken op III 1 § 1: τοῦ νομοθέτου πᾶσαν ὁρῶμεν τὴν πραγματείαν οὖσαν περὶ πόλιν en VIII 1 § 1: ὅτι μὲν οὖν τῷ νομοθέτῃ μάλιστα πραγματευτέον περὶ τὴν τῶν νέων παιδείαν, οὐδεὶς ἂν ἀμφισβητήσειεν, waarmede het der moeite waard is te vergelijken *Metaph.* I 6 (p. 987 b 1): Σωκράτους δὲ περὶ μὲν τὰ ἠθικὰ πραγματευομένου, περὶ δὲ τῆς ὅλης φύσεως οὐδέν en I 8 (p. 989 b 34): διαλέγονται μέντοι καὶ πραγματεύονται περὶ φύσεως πάντα. Zoo staat *Metaphys.* I 2 in. (p. 982 a 5): σκεπτέον ἡ περὶ ποίας αἰτίας καὶ περὶ ποίας ἀρχὰς

ἐπιστήμη σοφία ἐστίν, maar I 6 (p. 987 a 34): *ἐπιστήμης περὶ αὐτῶν (τῶν αἰσθητῶν) οὐκ οὔσης.*; zoo XII 9 (p. 1085 a 7): *ὁμοίως δὲ καὶ περὶ τῶν ὕστερον γενῶν τοῦ ἀριθμοῦ συμβαίνει τὰ δυσχερῆ*, naast p. 1086 b: *ἄνευ μὲν γὰρ τοῦ καθόλου οὐκ ἔστιν ἐπιστήμην λαβεῖν, τὸ δὲ χωρίζειν αἴτιον τῶν συμβαινόντων δυσχερῶν περὶ τὰς ἰδέας ἐστίν*, klaarblijkelijk wegens redenen van eufonie. Thans nog een paar voorbeelden uit de *Rhetorica*. *Rhett.* I 4 (p. 19, 4 Sp.): *δῆλον ὅτι πρὸς μὲν τὴν νομοθεσίαν αἱ τῆς γῆς περίοδοι χρήσιμοι, -- πρὸς δὲ τὰς πολιτικὰς συμβουλὰς αἱ τῶν περὶ τὰς πράξεις γραφόντων ἱστορίαι*, evenecns bloot om eufonische reden; ib. I 4 (p. 16, 13/14 Sp.): *πρῶτον μὲν οὖν ληπτέον περὶ ποῖα ἀγαθὰ ἢ κακὰ ὁ συμβουλεύων συμβουλεύει, ἐπειδὴ οὐ περὶ ἅπαντα ἀλλ' ὅσ' ἐνδέχεται καὶ γενέσθαι καὶ μή. ὅσα δὲ ἐξ ἀνάγκης ἢ ἔστιν ἢ ἔσται -- περὶ δὲ τούτων οὐκ ἔστι συμβουλή*, naast b.v. l. 19: *περὶ ὧν οὐδὲν πρὸ ἔργου (προὔργ.) τὸ συμβουλεύειν*, en p. 17, 14: *περὶ μὲν πόρων τὸν μέλλοντα συμβουλεύσειν*, en zoo meermalen. Ten slotte nog dit voorbeeld, *Rhett.* III, 17 (p. 156, 27 Sp.): *ἔστι δὲ τὰ μὲν παραδείγματα δημηγορικώτατα* (toch wel *-κώτερα*), *τὰ δ' ἐνθυμήματα δικανικώτερα· ἡ μὲν γὰρ (δημηγορία) περὶ τὸ μέλλον, -- ἡ δὲ (δίκη) περὶ ὄντων ἢ μὴ ὄντων.* Voor 't oogenblik — *rivos claudamus.*

[37]) (bij pag. 63). Met Kaibels meening: „noch weniger hindert natürlich der Hiatus, der hier am Schluss eines Kolon so unanstössig ist wie überall." (*Stil u. Text* p. 175), zou ik aarzelen mede te gaan, zelfs al waren er geen andere veel overwegender bedenkingen tegen zijn tekstwijziging aan te voeren. Ik zou kunnen verwijzen naar Blass' opmerking: „pausa autem vocis, quae fit in fine membri vel periodi, in universum hiatum non excusat'' (*Praef. ad* 'Αθ. Πολ.[3] p. XV), maar nog liever naar deze andere uitspraak van denzelfden geleerde: „sed ab inferendis hiatibus, *qui non traditi sint*, profecto editori sedulo est cavendum." (ib. p. XVI).

[38]) (bij pag. 64). Slechts schijnbaar uit hij zich bescheidener in den aanvang van zijn hoofdstuk over de *Atthis* (*Arist. u. Ath.* I 260): „dann wollen wir uns diese haupt-

quelle des Aristoteles selbst ansehn, in wie weit sie eine einheit ist: *die hoffnung, dass wir einen Autornamen finden werden, bitte ich jedoch den leser von vorn herein fern zu halten.*" Versta ik hem wèl, dan bedoelt hij, — en hij moet dit bedoelen, wil deze verklaring niet in flagranten strijd komen met wat hij herhaaldelijk verkondigt omtrent de verhouding der Ἀθηναίων Πολιτεία tot Androtion, — dat wij bij Aristoteles zelven geen auteursnaam van een der Atthidografen moeten verwachten, zooals hij wèl Solon passim en c. 14 § 4 Herodotus noemt.

[39]) (bij pag. 67). De naam Ἀνδροτίων, — te vergelijken met Ἀρχετίων (Demosth. Or. 21 § 134); Δαμοτίων (Cauer *Del. Inscr.*[2] nr. 292, 24); Δημοτίων Timocles ap. Athen. VI, 42, p. 243b); Ἑρμοτίων (Cumanud. Ἐπιτ. nr. 6, l. 25); Ἐροτίων (Cauer nr. 282); Εὐρυτίων (*Odyss.* Φ 295; Cau. nr. 292, 44); Πρωτίων (Cumanud. nr. 2189; 3277; Kaib. *Syll.* 133; Cauer nr. 57); en de algemeen bekende Ἀριστίων, Ἠετίων, Ἡφαιστίων, Σωτίων — is ver van algemeen, veel minder algemeen dan die van zijn vader Andron, maar toch geen privilegie van den zoon van dezen Andron. Een andere Androtion komt voor bij Cumanudes onder nr. 1299 (Καλλίας Ἀνδροτίωνος Χολλείδης), blijkbaar ook Athener; een latere musicus van dien naam bij Agathias A. P. XI 352; een andere A. P. VII 228 (Αὑτῷ καὶ τεκέεσσι γυναικί τε τύμβον ἔδειμεν|Ἀνδροτίων.); nog een andere, een commentator van Sophocles, wordt vermeld bij Fabricius *Bibl. Gr.* II p. 744.

[40]) (bij pag. 67). „Ob aber auf Plutarchs Angabe von Androtions Verbannung und Aufenthalt in Megara irgend etwas zu geben ist, scheint mir höchst zweifelhaft zu sein". (*Demosth. u. s. Zeit*[2] I p. 390). „Pour maintenir l'identité de l'historien et de l'orateur, A. Schaefer met en doute ce que Plutarque rapporte de l'exil de l'historien. Mais je ne vois pas de bonne raison pour maintenir cette identité." (H. Weil, *Les Plaidoyers politiques de Démosthène*, 2e Série, p. 11).

[41]) (bij pag. 68). Harpocr. s. v. Ἱερὰ τριήρης. We zien dat dit voorval, waarop Demosthenes *Phil.* A' § 34 zinspeelt,

bij beide Atthidografen in het zesde boek vermeld werd.

[42]) (bij pag. 69). Woordelijke citaten van Philochorus geeft Harpocration, tot wien ik me met opzet beperk, s. v. v. Κοβαλεία (fr. 24 Müll.); Ἐπίβοιον (fr. 32); Πρὸς τῇ Πυλίδι Ἑρμῆς (fr. 81); Θεωρικά (fr. 85); Πομπείας (sic) (fr. 124); Κατατομή (fr. 138); Ἀνεπόπτευτος (coll. c. Ἐποπτευκότων) (fr. 148).

BESCHOUWINGEN OVER HOLLAND'S WELVAART BIJ ENGELSCHE ECONOMISTEN DER ZEVENTIENDE EEUW.

BIJDRAGE VAN DEN HEER

N. G. Pierson.

De welvaart van ons land heeft in de Engelsche economische geschriften der zeventiende eeuw een zeer voorname plaats bekleed. Natuurlijk trokken onze visscherij en vrachtvaart, onze handel en nijverheid, weldra ook ons koloniaal bezit, het meest de aandacht, maar nog andere zaken gaven reden tot verwondering. Belastingen werden hier geheven, die elders ondragelijk zouden zijn geweest; toch vond men nergens meer welvaart. Publieke schulden waren aangegaan, die elders alle beschikbare middelen zouden verslonden hebben; toch was onze rentestand bijzonder laag. Welke toovermacht bezat dit volk, waardoor het na zijn langen strijd met Spanje, ja reeds gedurende dien strijd, zooveel vermocht? Was het verstandelijk ongemeen begaafd? Deze vraag is niet onaangeroerd gebleven en soms ontkennend beantwoord. Volgens William Carter bezaten de Hollanders „a more dull and heavy constitution" dan zijne landgenooten; toch noemt hij „their cunning as piercing as their practice (is) common"; hetgeen wel niet vleiend is voor onze voorvaderen, maar kwalijk overeen te brengen met de hun toegekende „dull and heavy constitution". Hierover schijnen onze beoordeelaars het met elkander eens te zijn geweest, dat wij echte kooplieden waren. Lewes Roberts, die in 1641 een boekje uitgaf over *The treasure of trafike*, beweert dat wij uit alles geld weten te slaan. Wij

zouden desnoods onze zwaarden verkoopen, op het gevaar af dat daarmede onze eigen halzen werden afgesneden.

De geschriften, waarin over den bloei van Holland en Zeeland gesproken wordt, laten zich verdeelen in drie groepen. In die der eerste wordt geijverd voor maatregelen van wetgeving tegen ons. Engeland moet zorgen niet verder door de Hollanders en Zeeuwen overvleugeld te worden en het verlorene te herwinnen; de tusschenkomst van den Staat is daartoe op verschillende wijze noodig. In sommige van deze geschriften, niet in alle, openbaart zich nijd, haat; andere ademen een milder geest, maar dringen daarom niet minder op afdoende maatregelen aan. Doch als zulke maatregelen genomen zijn, en hiermede kom ik tot de geschriften der tweede groep (die men talrijker zou wenschen) lokken zij kritiek uit; zij brengen, zoo luidt de grief, juist het tegenovergestelde teweeg van datgene, waarvoor zij zijn bestemd. In de derde groep wordt onze welvaart een wetenschappelijk probleem, dat aanleiding geeft tot zeer uiteenloopende beschouwingen.

Over de geschriften der eerste groep spreek ik slechts zeer ten deele, want reeds meer dan dertig jaren geleden heeft Mr. S. Muller Fzn, thans ons geacht medelid, in zijn voortreffelijk academisch proefschrift, *Mare Clausum*, daarvan, voor zoover zij op zijn onderwerp betrekking hadden, verslag gegeven. De brochures van Hitchcock en Camden uit het eind der 16^e^, die van John Keymer, Sir Thomas Overbury, Welwod, Tobias Gentleman uit de eerste helft der 17^e^ eeuw, worden evenals de aan Sir Walter Ralegh toegeschrevene uitvoerig door hem vermeld. Bij een dezer laatste, bij de bekende *Observations touching trade and commerce* — waarvan William Oldys heeft aangetoond, dat het stellig niet geschreven kan zijn door Sir Walter; volgens hem is John Keymer daarvan de schrijver [1]) — moet ik echter een oogenblik stilstaan, want daarin komt

[1]) Zie *The Works of Sir Walter Ralegh*, Oxford edition 1829, Deel I, bl. 441. John Smith, in zijn *Chronicon Rusticum-Commerciale*, London 1747, Deel I bl. 139, meent daarentegen dat niet Keymer maar Cockayne de schrijver was.

iets voor, dat met betrekking tot ons onderwerp bijzonder belang heeft. De schrijver van dit tot Jacobus I gericht vertoog verzekert, dat Amsterdam destijds gewoonlijk een graanvoorraad had van 700,000 quarters of 2,000,000 hectoliters. Een misgewas in Engeland, Frankrijk, Italië of Portugal zou Holland wel gedurende zeven jaren verrijkt hebben. Uit een statistisch oogpunt hebben mededeelingen als deze geringe waarde. De schrijver der *Observations* heeft van den omvang onzer visscherijen zulke overdreven voorstellingen gegeven, dat men geen zijner cijfers vertrouwen kan [1]). De 2,000,000 hectoliters schenken wij hem dus terstond. Toch meen ik op zijn gezag te mogen aannemen, dat Engeland ten tijde van Jacobus I geen voldoende graanvoorraden bezat en zich dus bij misgewas in Holland moest komen voorzien. Dit heeft beteekenis voor de beoordeeling van Engeland's kapitaalrijkdom in die dagen. Ik kom daarop later terug.

Den geest, waarin de geschriften, over welke de heer Muller spreekt, zijn opgesteld, vindt men terug in die van Thomas Mun, een der eerste schrijvers, die aan het mercantilistische dogma een min of meer afgeronden vorm hebben gegeven. Vooral zijne brochure: *England's treasure by forraign trade, or the ballance of our forraign trade is the rule of our forraign trade*, heeft groote vermaardheid erlangd. Zij is tusschen 1635 en 1640 geschreven, doch eerst in 1664 gedrukt. De titel geeft den inhoud nauwkeurig aan: hier wordt de leer der voordeelige en der onvoordeelige handelsbalans voorgedragen. Voordeelig is de handelsbalans, wanneer de waarde der uitvoeren die der invoeren te boven gaat, want dan is er tegenover het buitenland een saldo in te vorderen, dat in geld zal binnenkomen; en den geldvoorraad te doen aangroeien, naar het mercantilistische dogma, is het doel waarmede een land, dat geen goud- of zilvermijnen heeft, met het buitenland handel drijft. Ik zal later

---

[1]) Zie hierover J. R. M'Culloch, The literature of political economy, London 1845, bl. 231 en Mr. A. Beaujon, Overzicht der Geschiedenis van de Ned. Zeevisscherijen, Leiden 1885, bl. 65.

doen opmerken, dat uit deze theorie niet noodwendig het stelsel van bescherming voortvloeit; doch Thomas Mun was een verklaard protectionist, en wanneer hij over Holland's welvaart spreekt legt hij deze gezindheid met bijzonderen nadruk aan den dag. Hij pleit voor scheepvaartwetten, voor het belemmeren der vreemde visscherij op de Engelsche kusten. Mun was geen vriend van ons. Ten onrechte, zoo verzekerde hij, zag men in de Nederlanden het bolwerk van Engeland tegen Spanje. De toestand was juist andersom; Engeland was „the main fountain of their happiness, both for war and peace."

Mun en zijne geestverwanten hebben hun doel bereikt, de Acte van Navigatie schonk hun wat zij verlangden. En daar de bepalingen dezer wet over het geheel in den smaak vielen van het Engelsche volk, laat het zich verklaren, dat geschriften als die waarvan ik tot nog toe gesproken heb allengs zeldzamer zijn geworden. Maar wel openbaarde zich nog na de invoering der Navigatiewetten de oude vrees, dat Holland op handels- en scheepvaartgebied Engeland te machtig zou blijven. Zij vertoonde zich zeer levendig tot op het eind der zeventiende eeuw. Charles Davenant, een der meest vermaarde publicisten uit den tijd van Willem III en Koningin Anna, heeft aan die vrees in sterke bewoordingen uiting gegeven.

Een zonderling aangelegde geest was Charles Davenant. Van al de economisten der zeventiende eeuw is er geen, dien het meer studie vereischt goed te rangschikken. Niet omdat hij onduidelijk of onnauwkeurig schrijft, verre van dien. In de voorrede van een zijner werken spreekt hij van „nicety and care" als hoofddeugden die een schrijver moet betrachten, en men kan hem niet verwijten, dat hij deze deugden zou hebben verwaarloosd. Maar hij zegt telkens dingen, waarvan men eerst na veel nadenken begrijpt, hoe hij ze kan overeenbrengen met zijn stelsel. Het zou niet moeilijk zijn uit zijne geschriften een aantal plaatsen bijeen te garen ten gunste van deze bewering, dat Davenant met het mercantilische dogma ten slotte geheel gebroken had. Zijn laatste boek over economische onderwerpen, *An Essay upon the probable methods of making a people*

gainers in the balance of trade, verschenen in 1699, doet bij wijlen de vraag rijzen, of de schrijver van de oude leer iets meer had voorgehouden dan de woordenkens; of hij onder een voordeelige handelsbalans niet juist het tegenovergestelde begreep van hetgeen de mercantilisten gewoon waren daaronder te verstaan. Ik beken dat ik dit lang heb geloofd en eerst tot andere denkbeelden ben gekomen na op de voornaamste zijner uitspraken in bijzondere mate die „nicety and care" te hebben toegepast bij het lezen, die hij voor het schrijven zoo noodig achtte. Davenant was wel degelijk een mercantilist, maar een verfijnde. Hij begreep, dat de handelsbalans van een volk ongunstig kon zijn voor een zekeren tijd, terwijl het zich de middelen verschafte om haar later in hooge mate gunstig te doen worden. Wel moest de handel met het buitenland, naar hij zich uitdrukte, „some overplus" in geld verschaffen; maar dat „overplus" kon aanvankelijk bestaan in goederen, die men dan later tegen geld inruilde; in „goods to be sold in foreign countries". Den uitvoer te bevorderen ter verkrijging van goud en zilver, was ook voor hem het ware richtsnoer voor een wijze handelspolitiek; maar de verkrijging van goud en zilver moest als einddoel worden opgevat, in menig geval juist langs omwegen het best bereikbaar.

Om den uitvoer te bevorderen, moet men goedkoop leeren voortbrengen. Davenant meende, dat nergens zoo duur werd voortgebracht als in Engeland, en hij schreef dit toe, ten deele aan de armenwet, die „sloth and beggary" aankweekte, ten deele aan de hooge accijnzen, die noodig waren geworden door de zware oorlogskosten. Wel is waar werden ook in Holland, (volgens hem nog steeds het toonbeeld van welvaart) hooge accijnzen geheven; maar de Hollanders waren ongemeen zuinig, zoodat zulke belastingen bij hen zoo hinderlijk niet konden zijn.

Op ons land heeft hij steeds het oog gericht, telkens brengt hij ons ter sprake; niet in een bepaald onvriendelijken geest, maar toch om zijn landgenooten ernstig te waarschuwen tegen de gevaren, waaraan zij blootstaan, indien zij tegenover ons niet

op hunne hoede zijn. In een geschrift van het jaar 1697 spreekt hij over een voorgedragen wetsontwerp, inhoudende het verbod om Indische en Perzische kleedingstoffen te dragen. Hij is daar sterk tegen. Wel begrijpt hij wat tot het indienen van dit ontwerp heeft geleid, en hij billijkt dat ten deele. Verbonden alle landen van Europa zich onderling om den handel met Azië te beëindigen, dan zou dit zeer goed zijn, meent hij, immers de wegstrooming van heel wat goud en zilver verhoeden. Maar zulk een verbintenis zal nooit tot stand komen, en Engeland moet er vast op rekenen, dat indien het zijn eigen handel met het Oosten bemoeilijkt de Hollanders dien handel geheel in beslag zullen nemen. Daardoor zullen zij dermate winnen, dat Engeland „must hereafter be contented to trade by their protection and under their banner". Nu reeds is er grond om te vreezen, dat zij zullen beproeven „to undersell us, beat us out and bear us down, in all the foreign markets". In Indië vooral hebben zij niets verzuimd wat strekken kon om vasten voet te krijgen. Onze schrijver drukt echter de verwachting uit, dat de Hollanders eenige dankbaarheid zullen betoonen; dat Engeland, na zooveel voor Holland gedaan te hebben, betere voorwaarden dan de bestaande zal kunnen bedingen met betrekking tot den Aziatischen handel. Die met China en Japan moet voor de Engelschen worden opengesteld. De Engelsche factorijen mogen geen letsel ondervinden. De peperhandel evenmin. Wat de Acte van Navigatie betreft, daarvan spreekt Davenant alleen in verband met de Engelsche koloniën in Noord-Amerika, en dan is hij vol lof over hare werking, want hij wil dat de koloniën uitsluitend met het moederland zullen handel drijven. Inzonderheid New-York moet streng voor de Hollanders gesloten blijven, want als zij dáár eenmaal kwamen zouden zij spoedig een deel van den tabakshandel van Virginië bemachtigen.

Ook het onderwerp der visscherij komt bij Davenant ter sprake. Hoe kan het anders? Het was een der onderwerpen, waarbij de Engelsche schrijvers van die dagen bij voorkeur de aandacht bepaalden. De winsten, die vooral de haringvisscherij aan de

Hollanders verschafte, waren zonder twijfel belangrijk, doch men overschatte ze nog sterk, gelijk ik reeds zooeven heb vermeld. In de verzameling pamphletten van Professor Foxwell te Cambridge (die eerlang in het bezit der London University zal overgaan) vond ik een stukje van het jaar 1662, getiteld ΙΧΘΨΟΘΗΡΑ *or The Royal trade in fishing discovering the inestimable profit the Hollanders have made thereof.* Daarin wordt een gedetailleerde berekening gegeven van hetgeen destijds een haringbuis (die gezegd wordt £ 500 te kosten) ieder seizoen van vier maanden inbracht. Dit zou bruto £ 1000 zijn geweest. De uitgaven op £ 335 schattende, komt de schrijver tot een winst van £ 665, min de waardevermindering van den buis! Maar hij neemt dan ook aan, dat 100 last of 1400 ton aan haring werd verkregen, een hoeveelheid die zeker op 2 à 2½ maal de normale was geraamd. [1])

Aan zulke fabelachtige winsten gelooft Davenant wel niet, toch ziet hij, en terecht, in de haringvisscherij een bron van groote voordeelen en het ergert hem, dat zijne landgenooten niet een aanzienlijk deel daarvan weten te verkrijgen. Hij wil den Hollanders het visschen niet bemoeilijken, want er is plaats genoeg voor allen. Maar hij klaagt er over, dat zij nooit meer een vergunning vragen om te visschen op de Engelsche kust, gelijk zij tot het eind der regeering van Jacobus I pleegden te doen, welke vergunning hun dan nooit geweigerd werd. En wanneer de Hollandsche schepen de Britsche ontmoeten laten zij deze nooit rustig aan het werk. Daaraan moet een eind komen. Davenant wil voorts een groote visscherij-compagnie gesticht hebben, met £ 400,000 kapitaal, waarin de Staat voor £ 50,000 moet deelnemen.

Vergeleken met de Engelsche schrijvers van het begin der zeventiende eeuw, kan deze publicist uit den tijd van Willem III welwillend worden genoemd. Men moet echter aan M'Culloch, die in zijn *Literature of Political Economy* een paar

---

[1]) Zie de aan Semeyns ontleende opgave bij Mr. A. Beaujon, Overzicht der geschiedenis van de Ned. Zeevisscherijen, Leiden 1885, blz. 65.

bladzijden aan hem wijdt, toegeven dat Davenant's denkbeelden op het gebied van handelspolitiek bekrompen waren. Tot lof van hem kan ik niet veel zeggen. Toch dit eene, en dat is niet gering. Hij heeft een oog gehad voor het onvolkomene van zijn eigen economische kennis. Hij zegt ergens: „We hope hereafter to be followed by abler hands who shall finish what we are but beginning". Zulk een uiting in economische geschriften van dien tijd is waarlijk een unicum. Dat er behoefte bestond aan een wetenschap, die de economische verschijnselen naar een vaste methode zou verklaren, en dat met die verklaring nauwelijks een begin was gemaakt, daarvan had toen schier niemand eenig besef. Bij Davenant ziet men dat besef ontwaken. En de „abler hands", op wier komst hij hoopte, zijn gekomen; reeds twee jaren nadat zijn *Essay* van 1699 was gedrukt, verscheen een werk, waardoor het zijne geheel in de schaduw werd gesteld. Straks zal ik daarvan melding maken, want wij zijn nu genaderd tot een tweede groep van schrijvers; tot dezulken, die de protectionistische staatkunde van hun land, hetzij in eenige harer onderdeelen, hetzij in haar geheel, scherp hebben afgekeurd.

Tot deze groep behoort in de eerste plaats een klein anoniem geschrift, ten jare 1670 verschenen, onder den titel *The royal fishing revived.* Na aangetoond te hebben hoeveel de Hollanders aan hunne visscherijen verschuldigd zijn, betoogt de schrijver dat de Acte van Navigatie moet worden ingetrokken, zoodat men alle buitenlandsche schepen zal kunnen gebruiken. Want een Engelsch schip kost het dubbel van hetgeen een Hollandsch kost, ook heeft het veel meer bemanning noodig, zoodat de Acte van Navigatie het varen duur maakt. Hij wil ook vrijen invoer van pik, teer, hennep, ijzer en hout. En voor zoover goederen die in ruil voor uitgevoerde visch binnen komen aan invoerrechten onderhevig zijn, moeten die rechten worden afgeschaft.

Belangrijker dan deze korte brochure is een boekdeel dat in 1680 het licht heeft gezien, mede anoniem, onder den titel

Brittannia Languens, or a discourse of trade, showing the grounds and reasons of the increase and decay of land-rents, national wealth and strength, with applications to the late and present state and condition of England, France and the United Provinces. Het merkwaardige van dit werk bestaat hierin, dat de Acte van Navigatie daarin bestreden wordt van streng mercantilistisch standpunt.

Dat de schrijver dit standpunt inneemt, ieder hoofdstuk bijna van zijn boek getuigt ervan. Den geldvoorraad te vermeerderen is ook volgens hem het groote doel van den buitenlandschen handel. Wordt dat doel gemist, hij verklaart het meer dan eens, dan is er „a disease of trade''; dan mag de handel voordeelig zijn voor den koopman, de natie heeft er schade van. Maar het mercantilisme van dezen schrijver — dien men met eenigen goeden wil behoort te lezen om hem recht te doen wedervaren — is van dezelfde verfijnde soort als die, waardoor dat van Davenant zich onderscheidt, echter in de slotsommen veel ruimer. Men moet, zoo geeft hij te verstaan, alvorens een oordeel te vellen over een bepaald gedeelte van het handelsverkeer, nagaan hoe daarvan de werking is in verband met andere deelen. En dezelfde methode moet men toepassen op de wetgeving. Zoodoende bespeurt men, dat hetgeen schijnbaar den geldvoorraad doet aangroeien, dien inderdaad vermindert.

Dit geldt bepaaldelijk van de Acte van Navigatie. Waarin vinden de Hollanders hun grootste voordeelen? In hetgeen men noemt „the huxtering trade", het varen en handeldrijven van de eene vreemde haven op de andere. Zij koopen in land A, verkoopen het aangekochte, dat zij zelven hebben vervoerd, in land B en brengen het prijsverschil, na aftrek der onkosten, in klinkende munt thuis. Dat is het bedrijf dat de Hollanders rijk maakt, daarin moet men dus hunne mededingers worden. Maar de Acte van Navigatie bemoeilijkt dit niet weinig, want volgens hare bepalingen moeten de Engelsche schepen gebouwd worden van Engelsch hout, dat zeer duur is, en voor drie vierden bemand met Engelsch scheepsvolk. Daardoor kan men

niet goedkoop varen. De zaak wordt nog erger doordien in Engeland hooge invoerrechten worden geheven, die belemmerend werken op den uitvoer, dus op den handel. De titel van een der voornaamste hoofdstukken in dit boek is: *Of clogs upon trade in general.* Van die *clogs* geeft de schrijver een lange opsomming, en hij stelt aan zijn landgenooten de Hollanders ten voorbeeld, die na hun afval van Spanje zich krachtig hebben aangegord om hun handel te ontwikkelen. De Engelschen deden juist het omgekeerde, „but have clogged their navigation and merchants more and more".

Tot de begane fouten rekent hij een gedeelte der wetgeving met betrekking tot Ierland. Om de Engelsche grondbezitters te bevoordeelen heeft men den invoer van Iersch vee verboden. Andermaal een averechtsche politiek, want daardoor zijn sommige levensmiddelen in prijs gestegen — een nieuwe belemmering van uitvoerhandel en scheepvaart — terwijl het verkeer met Ierland grootendeels in vreemde handen is overgegaan, want de zaken die Ierland met zijn vee vroeger van Engelschen kocht, koopt het nu van anderen. Dat kwaad is onherstelbaar, daar de Ieren bespeurd hebben, dat zij elders goedkooper dan in Engeland terecht konden komen, zoodat zij nooit derwaarts zullen terugkeeren. Opnieuw vindt de schrijver nu aanleiding om te wijzen op de Hollanders, die zich verstandiger wisten te gedragen. Tuk op handel (ravenous after trade) dringen zij als bijen door in alle hoeken en gaten. Zij verstaan ook de kunst om nieuwe takken van bedrijf te scheppen. Zoo wisten zij van de vervolgde Engelsche dissenters velen, die de lakennijverheid beoefenden, tot zich te trekken, met dit gevolg dat zij nu zelfs het wol voortbrengend Engeland van fijn laken voorzien.

Dit laatste is den schrijver een doorn in het oog. En niet hem alleen, maar velen met hem. Het Britsche Museum bezit een lijvige verzameling, waaraan de algemeene titel van *Tracts of Wool* is gegeven; bij herhaling wordt daar dezelfde klacht geuit. Het begint al vroeg. Er is in dien bundel een brochure uit het jaar 1645 van een rechtsgeleerde, Sir Nathanael Brent,

waarin het de grootste ramp wordt genoemd — the greatest bane which ever the commerce of this country received — dat de Hollanders er toe gekomen zijn lakens en andere wollen stoffen te maken. Sir Nathanael was een verlicht man, hij kende het ware middel om aan die mededinging het hoofd te bieden. „There is no other way under heaven to do it but by devising ways to sell our manufactures at cheaper rate". Zoo liberaal als hij dachten echter niet allen. Er was, zoo meenden velen, wel degelijk „an other way under heaven", en die bestond in het verbieden van den woluitvoer; niet tijdelijk, zooals reeds meermalen was geschied, maar voor goed. Onder de voorstanders van dezen maatregel treft men William Carter aan, dezelfde die ons „a dull and heavy constitution" toekende, ook Sir Thomas Manley, dien wij straks in het geschil over de rentestand zullen terugvinden. Zij hebben, naar men weet, hun pleit gewonnen. Bij een wet van 1699 is de woluitvoer uit het geheele Vereenigde Koninkrijk verboden [1]).

De schrijver van *Brittannia Languens* gaat deze quaestie niet voorbij, doch hij behandelt haar niet principieel. Hij vindt het gevaarlijk (most dangerous) een artikel uit te voeren, dat grondstof van nijverheid is. Straks wordt het een bron van welvaart voor de naburen en dan komen die onschuldige grondstoffen (those innocent materials) terug in den vorm van gewapende mannen en schepen — „to the terror and confusion of an unwise and lazy people". Toch ziet hij in het uitvoer-

---

[1]) Voor de geschiedenis, niet alleen van de Engelsche handelspolitiek met betrekking tot de wol, maar ook van de rijke litteratuur over dat onderwerp vindt men uitvoerige bijzonderheden in het reeds hierboven aangehaalde werk van John Smith, *Chronicon Rusticum-Commerciale, or Memoirs of Wool*, etc. *being a collection of history and argument concerning the woolen manufacture and woolen trade in general; particularly, the rise, progress, improvements, declensions, revolutions, and the respective causes thereof (with a vien of the different prices of wool at certain distant periods) in England, as given by a succession of writers from ancient down to the present times.* In twee deelen, London 1747.

Zie verder Adolf Held, Zwei Bücher der Socialen Geschichte Englands, Leipzig 1881, bl. 497 en verv.

verbod geen heil, want het wordt telkens ontdoken ten gevolge van samenspanning tusschen buiten- en binnenlandsche belanghebbenden. Hij beveelt daarom liever iets anders aan, dat sprekend gelijkt op hetgeen reeds in 1645 sir Nathanael Brent had voorgestaan. „The only safe expedient must be by easing our navigation and trade equally with forreigners, in which case having so much advantage in the materials, we could not fail of an answerable success in the manufacture". Met andere woorden, verwijder de „clogs", zorg dat de Engelschen even goedkoop kunnen voortbrengen en varen als de Hollanders, dan zullen zij door hun natuurlijk voordeel op het punt der grondstof de lakennijverheid wel heroveren.

Er spreekt uit dit boek geen diepte van wetenschap, maar veel practisch gezond verstand. Uit een oogpunt van stijl staat het ver beneden de werken van Davenant, maar het predikt een betere economische politiek. Doch wanneer men *Brittannia Languens* gelezen heeft, gevoelt men meer dan ooit behoefte aan diepzinniger lectuur. Men wil een werk ter hand nemen, waarin het vraagstuk der bescherming ernstiger wordt opgevat; waarin de beteekenis van den handel met het buitenland helder wordt aangewezen, hetgeen slechts mogelijk is bij een juister blik op de voorwaarden van stoffelijke volkswelvaart in het algemeen. Was nog niemand in die dagen bij machte zulk een werk te leveren?

Het antwoord op deze vraag is gegeven, toen ik sprak van die „abler hands", door Davenant verwacht, die zouden beeindigen, wat hij slechts begonnen had. In 1701 is onder den titel: *Considerations on the East India trade* een anoniem boek verschenen, van welks schrijver men niets te veel zegt door te verklaren, dat hij een waardige voorganger is geweest van Adam Smith.

De Aziatische handel was een der onderwerpen, die destijds veler aandacht bezig hield. Mocht die handel inderdaad een bron van voordeel heeten voor de volken, die daaraan deel namen? Door verschillende personen werd dit ernstig in twijfel getrokken. Wat zenden wij naar Azië? zoo vroegen zij. Goud

en zilver. En wat krijgen wij terug? Kleedingstoffen, die onze eigen voortbrengselen verdringen, voorts allerlei nuttelooze zaken: „China beads, monkey-faced babies", ja wat al niet! Tegen deze redeneering was reeds door velen in verzet gekomen, zelfs door verklaarde Mercantilisten, bijvoorbeeld door Mun, die betoogd had dat Engeland in ruil voor de Aziatische goederen, die het uitzond, veel meer goud en zilver terug ontving dan het tot verkrijging van diezelfde goederen had afgestaan; ook Davenant, naar ons zooeven gebleken is, had den Aziatischen handel in bescherming genomen. Niets van dit alles evenwel laat zich in de verte vergelijken met de Considerations on the East India Trade van den Anonymus van 1701. Daarin wordt een betoog geleverd voor volledige toepassing der beginselen van vrijen handel, en dit betoog is zoo grondig, geeft blijk van zulk een diep inzicht in het doel en wezen van het internationale ruilverkeer, dat het niet warm genoeg kan geprezen worden.

Duitsche schrijvers over de geschiedenis der staathuishoudkunde vóór Adam Smith plegen bij het melding maken van oude geschriften, waarin voor vrijen handel is geijverd, bijzonderen nadruk te leggen op de in 1691 verschenen *Discourses upon Trade* van Sir Dudley North, en die zijn inderdaad zeer opmerkelijk, wat hunne strekking aangaat. North verkondigt zeer verlichte denkbeelden. Maar hij motiveert ze zoo vluchtig, dat de lezing zijner Discourses op niemand een diepen indruk kan hebben gemaakt. Het beste in zijn boekje is de Voorrede, die een aantal uitmuntende stellingen bevat; als de schrijver die stellingen gaat verdedigen, houdt hij op interessant te zijn.

Hoe geheel anders onze Anonymus van 1701! Hij dringt tot het hart der vraagstukken door en brengt ze onder het ware licht, zoodat de oplossing zich als van zelf aan ons vertoont. Internationaal verkeer is, naar zijne opvatting, niet anders dan besparing van voortbrengingsmoeite en als zoodanig met het gebruik van werktuigen op ééne lijn te stellen. Beperking van dat verkeer door bemoeilijking van den invoer heeft volkomen dezelfde gevolgen als een verbod van het bezigen

van bepaalde gereedschappen hebben zou. Het is werkverschaffing, ja, maar op dezelfde wijze als het doen heen en wederdragen van steenen dat zijn zou. Kunt gij sommige benoodigdheden goedkooper krijgen uit Indië dan door ze zelf te vervaardigen, koop ze dan en gebruik uwe krachten voor andere doeleinden. Moet gij daarvoor goud of zilver afstaan, wat nood? Gij wint toch in waarde. „To prohibit the consumption of Indian manufactures is by law to establish vain and unprofitable labour".

Wie zoo oordeelt, men begrijpt het, heeft op de concurrentie der Hollanders een geheel anderen blik dan de meeste zijner tijdgenooten. Deze schrijver vindt het bijvoorbeeld ongerijmd door premiën de haringvisscherij te bevoordeelen. En het baat zeer weinig; „with all this encouragement the merchant does not fit out busses", want de Hollanders kunnen de haring goedkooper leveren dan de Engelschen. Daarvan is de reden, dat zij verplicht zijn met minder winst genoegen te nemen, getuige hun lage rentestand. Laat volstrekte handelsvrijheid worden ingevoerd, laten alle gilden worden afgeschaft; dan zult gij eerlang dezen toestand zien geboren worden, dat het peil der winsten in Engeland niet hooger is dan in Holland. En wilt gij dat de Engelschen met de Hollanders zullen vermogen te concurreeren op het gebied der scheepvaart? Het middel ligt voor de hand: laat uw schepen bouwen in de koloniën; zoo verkrijgt gij tevens een bloeiende visscherij en maakt gij Engeland tot een stapelplaats van scheepsbenoodigdheden voor geheel Europa.

Dit boek is een fragment. Onze Anonymus had nog heel wat meer op het hart, doch hij heeft zijn arbeid niet voltooid; hij moest dien afbreken omdat, zegt hij, de dood van zijn besten vriend hem te veel met droefheid had vervuld. Maar wie kan dat boek vol frissche gedachten geschreven hebben? In den catalogus van het Britsch museum wordt het vermoeden uitgesproken dat de schrijver H. Martin zou zijn geweest. Maar wie was H. Martin? Ik heb een geschrift over een financieel onderwerp uit dien tijd gevonden, waarvan een zekere

Hugh Martin de auteur is geweest, maar het mist alle belangrijkheid en deze man kan dus niet de schrijver der Observations zijn. Ik vrees, dat onze Anonymus wel steeds een onbekende blijven zal. Dit is te betreuren, maar nog veel meer, dat de exemplaren van zijne voortreffelijke monographie zoo zeldzaam zijn geworden. Zij is opgenomen in een door M'Culloch uitgegeven verzameling: Early English tracts on commerce, maar van die verzameling zelve zijn niet meer dan honderd exemplaren gedrukt, en zij is dientengevolge slechts met moeite verkrijgbaar. Men behoorde van dit werk een goedkoope uitgave verkrijgbaar te stellen, want al is het vraagstuk verouderd, naar aanleiding waarvan het geschreven is, niet verouderd helaas zijn de dwaalbegrippen, waartegen het zich richt, en de argumenten van den schrijver zijn juist dezulke, die de meeste kracht hebben.

Ik kom nu tot de derde groep van schrijvers, tot dezulken namelijk, die in den bloei van ons land een belangrijk economisch probleem hebben gezien, aan welks oplossing zij hunne krachten wilden beproeven. En hier heb ik het eerst den naam te vermelden van een man, die in onze dagen in toenemende mate de aandacht trekt, van Sir William Petty, stamvader door de vrouwelijke lijn van het geslacht der Lansdowne's. Een Amerikaan, d^r^. W. L. Bevan, schreef in 1894 een monographie over hem (in de werken der *American Economic Association*), en vijf jaren later, in 1899, verscheen een nieuwe en vollediger uitgaaf van al hetgeen hij in het licht zond. Een merkwaardig en veelzijdig man is Petty zonder twijfel geweest. Hij was oorspronkelijk arts; te Utrecht, Leiden, Amsterdam en Parijs, zoo deelt hij zelf ons mede, heeft hij gestudeerd. In 1652 kwam hij als officier van gezondheid bij het leger dat Ierland moest bedwingen; maar toen de talrijke gronden, die aan dat leger tot belooning zijner diensten waren afgestaan, verdeeld moesten worden, was er behoefte aan iemand die van landmeten verstand had, en Petty meldde zich met goed gevolg daarvoor aan. Hij heeft zich voor zijn werk flink

laten betalen, niet minder dan 9665 acres wist hij zich te doen toewijzen, en aldus ontstond zijn groot Iersch vermogen. Na Cromwell's dood is hij over zijn gedrag in Ierland hevig aangevallen, misschien wel terecht. Petty was zeker geen man van hoog zedelijk gevoel. Hoort hem spreken — in zijn *Treatise of taxes and contributions* [1]) — over de verkwisting aan het Hof en de sommen die daar aan gunstelingen worden weggeschonken. Klaagt daarvoor niet al te luid, zegt hij; straks zijt gij misschien zelf een gunsteling. „The meanest man's child" kan daartoe opklimmen.

Als iemand van deze geestesrichting den bloei van ons land gaat verklaren, loopt hij voorzeker geen gevaar te kort te komen in nuchterheid. Petty spreekt over Holland in een boekje, dat eerst na zijn dood, in 1691, is uitgekomen, doch mijns inziens reeds omstreeks 1663 moet geschreven zijn. Het draagt den titel van *Political Arithmetick*, *or a discourse concerning* — en dan volgt een dozijn punten, waarover het *Discourse* loopen zal. Hoe heeft ons kleine land het zoover gebracht? Sommigen, zegt de schrijver, verheffen de Hollanders hemelhoog, als waren zij engelen, en verlagen de andere volken tot „fools, brutes and sots". Daarvoor bestaat geen aanleiding; men kan de zaak zeer wel tot klaarheid brengen zonder aan de Hollanders „angelical wits and judgments" toe te kennen. Zij danken hun welvaart ten eerste aan hun rijken en vruchtbaren grond, die in Holland en Zeeland een ongewone dichtheid van bevolking mogelijk maakt. Denk aan de voordeelen, uit die dichtheid ontspruitende, aan de verdeeling van arbeid, de bezuiniging op kosten van rechtswezen en politie, waartoe zij gelegenheid geeft. Denk verder aan deze gewichtige omstandigheid, dat Holland een vlak land is, zoodat men er overal windmolens kan plaatsen, hetgeen heel wat werkkrachten bespaart. Bovendien zijn Holland en Zeeland gelegen aan de monden van drie lange rivieren, die rijke streken doorkruisen, en in het land zelf zijn de waterwegen talrijk, dus de kosten

---

[1]) London, 1667.

van vervoer zeer gering. Geen wonder dat de scheepvaart er een groote uitbreiding kreeg en met haar de handel in alles wat zij behoeft. Zoo gaat Sir William voort, en ieder voordeel dat Holland bezit poogt hij onder cijfers te brengen, want hij wil ons politieke rekenkunde geven. De voordeelen der windmolens schat hij op ongeveer £ 150.000 per jaar, die van de dichtheid der bevolking op £ 100.000. Belangrijker dan deze wilde ramingen, die met rekenkunde niets gemeen hebben dan den vorm, zijn de opmerkingen van Petty over onze handelsvloot, welker kracht tegenover buitenlandsche mededinging hij daarin zoekt, dat zij bestaat uit schepen van zeer onderscheiden modellen, altijd passend voor het bijzondere doel, waarvoor zij zijn bestemd: voor lange en voor korte reizen, voor de visscherij, voor de kustvaart, voor tochten waarbij spoed een vereischte is of geen vereischte, voor zware en voor lichte goederen. Daarbij varen de Hollanders en Zeeuwen veel goedkooper dan andere volken. Kortom, hunne welvaart vloeit uit natuurlijke oorzaken voort; zij is niet gegrond „as some think upon the excess of their understandings." Ook hun lage rentevoet — straks zal u blijken dat deze heel wat pennen in beweging heeft gebracht — is „a necessary effect of all the premisses, and not the fruit of their contrivance."

Wij zijn dus niet bijzonder knap geweest volgens Petty, maar deze eer moet hij onzen vaderen toch laten, dat zij zich verstandig gedragen hebben tegenover de ketters. Petty houdt van de ketters, ten minste als econoom, want hij meent te kunnen aantoonen dat zij in ieder land op handelsgebied het vlijtigste deel der bevolking uitmaken. Grooten lof kent hij ook toe aan de zekerheid die de eigendomsrechten op vaste goederen bij ons genieten en die in Engeland zooveel te wenschen overlaat; „the title unto them is no more certain than it pleases the lawyers and authority to make them." [1])

---

[1]) Aan dit punt wordt bijzondere waarde gehecht door Andrew Yarranton, schrijver van het in 1676 verschenen uitvoerige werk (ruim

Voorts is hij zeer ingenomen met de bank van Amsterdam, die door haar stelsel van overschrijvingen groote besparing brengt in de behoefte aan gemunt geld.

Een zuivere mercantilist is Petty nooit geweest. Er bestaat van hem een klein, maar voortreffelijk boekje van het jaar 1682, getiteld *Quantulum Cunque, or a tract concerning money.* In de Dublin-uitgave zijner werken van 1769 heeft men verzuimd het op te nemen, maar nadat achtereenvolgens door verschillende schrijvers [1]) (Karl Marx is een van hen) de aandacht op dit werkje was gevestigd, heeft de Cambridge-uitgave van 1899 dit verzuim hersteld. Petty heeft op economisch gebied nooit iets beters geschreven. Het is een dialoog en heeft ten doel eenige wanbegrippen met betrekking tot het geld te bestrijden. „Is not a country the poorer for having less money?" wordt gevraagd, en het antwoordt luidt: „Not always. For as the most thriving men keep little or no money by them, but turn and wind it," zoo doet ook een volk. Dan wordt gevraagd, of een volk te véél geld kan hebben, en het antwoord luidt bevestigend. Ook te weinig? Zeer zeker, maar dan ligt het geneesmiddel voor de hand: men richte een bank

---

400 bladzijden) getiteld: *England's improvement by sea and land. To out-do the Dutch without fighting. To pay debts without moneys. To set at work all the poor of England with the growth of our own lands,* enz. enz. Al deze voordeelen zullen verkregen worden, zoodra men de eigendomsrechten op vaste goederen verzekert. Dan komen de Hollanders zich natuurlijk in Engeland vestigen en in Engeland ontstaat ongekende welvaart. „Now, Reader, doest thou think that the great Dutch Merchants and others rich in cash would stay there, if we had here publick security for our land that they might purchase safely here? I say they would come over in swarms and would willingly give thirty years purchase for lands here. So that the great merchants coming from thence, and buying estates here, will bring away the great riches from thence, and so increase trade here; and thereby the Dutch will decline gradually every year more and more, and within very few years their beloved mistress will depart, and will come and settle herself with us." (Deel I, bl. 38). De schrijver heeft nog andere plannen, maar aan dit hecht hij bijzondere waarde.

[1]) Het eerst, voor zoover mij bekend is, door M'Culloch, The literature of political economy, London 1845, bl. 154.

op. — Zoo spreekt geen orthodox mercantilist; en toch spelen Petty nog mercantilistische begrippen door het hoofd. In zijn *Political Arithmetick* schrijft hij woordelijk: „The great and ultimate effect of trade is not wealth at large, but particularly abundance of silver, gold and jewels."

Welke gronden geeft Petty voor die meening? Staat mij toe dat ik deze vraag niet voorbij ga. Het mercantilisme heeft een groote macht uitgeoefend, niet alleen op de publieke meening, maar op de inzichten van mannen, die onder de denkers van hun tijd toch waarlijk geen lagen rang hebben ingenomen, en het schijnt mij niet onbelangrijk dit te verklaren. Niemand beter dan Petty geeft ons daartoe gelegenheid, want er waren onder de economen van de 17e eeuw maar weinigen, die zich zoo kernachtig als hij wisten uit te drukken.

Men moet op de mercantilistische theorie niet minachtend neerzien. Voorzeker rustte zij op een dwaling, maar die dwaling is op verre na niet zoo gemakkelijk te wederleggen als sommigen zich hebben ingebeeld. Door middel van eenige geestigheden van slecht allooi komt men hier zoo min als elders tot het doel. Het mercantilisme is wel degelijk een ernstig onderzoek waard. Wanneer een man als Petty schrijft, dat het hoofddoel van den handel is, niet rijkdom in het algemeen, maar inzonderheid overvloed van edele metalen en juweelen, dan is het onze plicht om na te gaan, wat hem tot die uitspraak mag bewogen hebben.

Hij zegt het ons met de grootste klaarheid. Wijn, koren, vleesch, zijn slechts rijkdommen *hic et nunc*; louter vergankelijke zaken; edele metalen en juweelen daarentegen zijn „not perishable, not so mutable as other commodities, but are wealth at all times and all places." Ziedaar de oplossing van het probleem. Een volk, dat zijn voorraad goud en zilver vermeerdert, wordt rijker aan duurzame dingen; niet aan goederen die straks verdwenen zullen zijn, ja welker *bestemming* het is eerlang te verdwijnen, maar aan goederen welker bestemming het juist is om stand te houden. Met andere woorden: slechts een volk, dat ten gevolge van zijn handel edele

metalen en juweelen verkrijgt, vormt in waarheid kapitaal.

Ik zeide, dat de wederlegging van dit betoog niet bij uitstek gemakkelijk was. Zij kon slechts geleverd worden, toen men het ware karakter van het vlottend kapitaal had leeren doorgronden en tot het inzicht was gekomen van de voorwaarden, waaronder het wordt gevormd en in stand gehouden. Het vlottend kapitaal houdt stand zooals een rivier; er gaat telkens af, er komt telkens bij. Het woord duidt niet een stoffelijke eigenschap der dingen aan, maar een economischen toestand, waarin zij (in vele gevallen slechts gedurende een zéér korten tijd) verkeeren; voor den kapitaalrijkdom van een volk is niet de aard, maar het waardebedrag der zaken, die in dien toestand zijn, beslissend. Voor uitwerking dezer gedachten is het hier niet de plaats. Ik wilde slechts in het licht stellen hoe het mercantilistische dogma vat kon hebben op geesten die het stellig onmiddellijk zouden hebben verworpen, indien het zoo ongerijmd ware geweest als het in populaire geschriften van lateren tijd wel eens is voorgesteld.

Men houde daarbij in het oog, dat het mercantilisme als zoodanig zich met de meest verschillende denkbeelden van handel- en nijverheidspolitiek verdroeg. Het is gewoonlijk met protectionisme samen gegaan, maar voor dat samengaan bestond geen logische noodzakelijkheid. Dat de handel met het buitenland alleen dan een volk verrijkt, wanneer hij den voorraad edel metaal bij dat volk doet toenemen, is ééne stelling; een tweede, die daaruit in geenen deele voortvloeit, zelfs in sterke mate betwistbaar is, heeft tot inhoud, dat hooge invoerrechten daaraan op den duur bevorderlijk zijn. Wij hebben gezien dat de auteur van *Brittannia Languens* van zuiver mercantilistisch standpunt een kritiek der Acte van Navigatie wist te leveren, en dat schrijvers die hetzelfde standpunt innamen, het nut van den Indischen handel hebben betoogd, hoewel zij niet tegenspraken, dat door dien handel zelven geld uit het land ging. Het mercantilisme gaf inderdaad niets anders dan een aanwijzing van het doel, dat met den buitenlandschen handel beoogd moest worden. Met dit doel kon men instemmen en niettemin

tot zeer verschillende denkbeelden komen omtrent gewichtige vragen van economische politiek.

Van dit laatste vindt men een nieuw voorbeeld in een werk dat te goed bekend is om ons hier lang te mogen bezig houden, doch te zeer past in het kader, waarin wij ons thans bewegen, om onvermeld te mogen blijven. Ik bedoel de in 1672 verschenen *Observations upon the United provinces of the Netherlands* van den ons land zoo sympathieken Sir William Temple. Zoo vaak men van dit werk gesproken heeft, legde men nadruk op hetgeen daarin voorkomt tot beschrijving der Hollandsche toestanden, en als zoodanig is het zonder twijfel zeer belangrijk; niet veel belangrijker evenwel dan andere Engelsche beschrijvingen van ons land uit den zelfden tijd. Toen Temple zijne *Observations* in het licht gaf, was juist één jaar te voren de tweede uitgaaf verschenen — de eerste was van 1667 — van een hier te lande te weinig bekend en toch lezenswaardig boek, getiteld *The present state of the United States of the Low Countries*, van W. A., fellow of the Royal Society. Deze schrijver heeft ons land en volk niet minder lief dan Temple, en ook zijn boek is rijk aan belangrijke mededeelingen. Maar hij is geen denker, hij doet geen ernstige poging om de problemen op te lossen, waartoe de beschouwing van onzen economischen toestand aanleiding kon geven. En dat doet Temple wel degelijk. Hij wil onze welvaart niet alleen doen kennen, maar tevens verklaren.

En waar vindt hij de verklaring? Hij vindt die bovenal, behalve in onzen vlijt, waartoe wij gedreven worden door de dichtheid onzer bevolking, in onze zuinigheid. Op deze laatste legt hij bijzonderen nadruk. Ziet toch hoe onze eerste mannen gekleed gaan, let op den eenvoud hunner levenswijs. De Hollanders zenden hun uitstekende boter naar alle richtingen, zelven eten zij slechts Iersche boter. Hun fijne lakens gaan naar Engeland, voor zich zelven gebruiken zij grof Engelsch laken. Indische specerijen, Perzische zijden, gij vindt het alles bij hen in overvloed, maar niet in hunne woningen. Alleen op het punt van

Franschen wijn en brandewijn veroorloven zij zich eenige weelde, maar overigens welk een spaarzaamheid! Daarin ligt hunne kracht. Temple ziet echter met eenige zorg te Amsterdam de „nieuwe stad" met hare praalgebouwen verrijzen. Hij vreest, dat de Hollanders hunne oude deugd gaan ontrouw worden.

Door aldus de zuinigheid te prijzen verviel Temple niet tot gemeenplaatsen, maar kwam hij in botsing met een theorie, die kort te voren was verkondigd en die nog later vele aanhangers zou vinden. Ik noemde reeds Thomas Manley, en zal hem straks andermaal noemen. In een brochure tegen Sir Josiah Child, geschreven in 1669, behandelt hij het vraagstuk der verteringen en hij betoogt daarin het volgende. Vertering van buitenlandsche goederen is allernadeeligst, want daardoor gaat er geld naar den vreemde; dit gebeurt in Engeland op ruime schaal. Manley heeft vernomen, dat er wekelijks voor £ 7 à £ 800 aan kantwerk uit Italë wordt aangevoerd, en hij betreurt dit in hooge mate. Maar dit daargelaten acht hij het niet verkeerd „if men of estates drink, drab, live profusely, and die beggars, as long as every penny comes to the nation." Met andere woorden, als het geld maar in het land blijft, hinderen ruime verteringen niets. Men herkent hier terstond de mercantilistische leer, gegrond op een gebrekkig kapitaalbegrip. Manley was daarover reeds hevig aangevallen (door Sir Thomas Culpepper Jr.) doch men had hem niet wederlegd. Sir William Temple roert nu ditzelfde onderwerp aan, zonder nochtans Manley te noemen, en het is opmerkelijk wat hij daarvan zegt. Had Manley gelijk, dan kon de zuinigheid der Hollanders hunne welvaart niet verklaren, dan was derhalve Temple's opvatting van de oorzaken dier welvaart ten deele onjuist. Hoe kon hij echter van mercantilistisch standpunt zijne opvatting handhaven? Wel, hij toont eenvoudig aan, dat juist de mercantilistische leer de wenschelijkheid van geringe verteringen in het licht stelt. Wat doen de volken die weinig verteren met de goederen die zij onverbruikt laten? Zij voeren ze uit en krijgen er geld voor. Zoo blijkt dan zuinig-

heid het ware middel te zijn om den voorraad edel metaal in een land te doen aangroeien.

Op deze redeneering viel het een en ander af te dingen, en Temple zou krachtiger tegenover de dwaling die hij bestreed zijn opgetreden, indien hij het goud en zilver buiten de quaestie had gelaten. Maar zijn betoog moest hun tegen wie het gericht was onwederlegbaar schijnen, en hem zelven heeft het stellig bevredigd.

Tot verklaring onzer welvaart heeft Temple op nog andere zaken gewezen; op onze gastvrijheid tegenover uitgewekenen, op de rechtszekerheid die elkeen bij ons genoot, op de stiptheid waarmede de staat zijn verplichtingen nakwam, op het scherp toezicht, waaraan de uitgevoerde handelsgoederen werden onderworpen, op onze matige douanerechten. Onze Oost-Indische handel wekt in hooge mate zijne bewondering, doch men kan niet nalaten te glimlachen bij kennisneming van de cijfers die hij vermeldt: jaarlijks komen uit Oost-Indië wel 22 schepen binnen. Wel twee en twintig schepen! Hoe klein moet Engeland's Indische handel destijds zijn geweest als men dat getal groot achtte!

Soms is hij een weinig sceptisch. De Wisselbank te Amsterdam wordt gezegd meer schatten te herbergen dan ergens ter wereld bestaan. Is dat werkelijk zoo? Men wijst u de kelders waar zij liggen; gij ziet daar, naast metaal in staven, een menigte zakken liggen, waarvan ondersteld wordt, dat zij muntstukken bevatten. Het mag zoo wezen, zegt hij, „for aught I know.” Maar het publiek gelooft het en de gemeente staat borg voor alles wat de Bank schuldig is. Dat is genoeg.

Hoezeer hij ons ook lief heeft, niet gaarne zou hij in ons midden wonen. Holland is een goed land om te bereizen, niet om er duurzaam te vertoeven; maak er uw maitresse van, nooit uw vrouw. Wij hebben meer gezond verstand dan geest, meer „good nature” dan „good humour,” meer geld dan genoegen. Wij zoeken minder naar eer dan naar rijkdom. De vreemdeling vindt bij ons meer op te merken dan te begeeren, en meer menschen die zijne achting dan die zijne liefde zullen wekken.

De geschriften over ons land van Petty en van Temple hebben geen aanleiding gegeven tot economische debatten. Dit is wel het geval geweest met die van Culpepper en van Child, zelfs in ruime mate. Ik ga u daarvan verslag geven, doch moet te dien einde eerst even terug gaan tot het jaar 1621.

In dat jaar is een brochure verschenen getiteld *A tract against usurie*, waarvan de schrijver was Sir Thomas Culpepper Sr. Het was gericht tegen het hooge bedrag, 10 percent, waarop de wettelijke interest onder Koningin Elizabeth was bepaald en dat Sir Thomas tot 8 percent wilde verlaagd hebben. In levendige kleuren werden in die brochure de nadeelen geschilderd, die een hooge rentestand veroorzaakt. De handel lijdt daaronder, ook de verbetering van den grond, zelfs het behoud der bosschen, want ieder kapt nu zooveel hij kan om maar geld los te krijgen. In Holland, zegt de schrijver, is de rentestand aanmerkelijk lager, en de welvaart der Hollanders laat zich daaruit voor een groot deel verklaren. Maar hoe krijgt men in Engeland een lageren rentestand? Niets is eenvoudiger; door een wet die verbiedt om meer dan zóóveel te vorderen.

Achtereenvolgens somt hij de bezwaren op die tegen zijn plan geopperd kunnen worden. Sommigen zullen het bestrijden, omdat zij afkeerig zijn van elke verandering. Aan deze conservatieven brengt hij in herinnering, dat men de bakens moet verzetten, wanneer het getij verloopt. En het getij verloopt sterk. De Hollanders overvleugelen de Engelschen overal en de Franschen voorzien Engeland zelfs in goede oogstjaren van graan. Anderen zullen beweren, dat na verlaging van den wettelijken interest veel geld zal worden opgevraagd. IJdele vrees; een woekeraar neemt zijn geld niet terug om een paar percent minder rente. Daarenboven, de woekeraar kan tevens landeigenaár zijn, en renteverlaging doet den grond in waarde stijgen. Wie land zoowel als geld bezit, wint dan evenveel als hij verliest.

Deze brochure van 1621 was lang vergeten, toen zij zeven en veertig jaren later, in 1668, opnieuw werd uitgegeven, en

wel door twee personen, onafhankelijk van elkander. De eene was Culpepper's zoon, Sir Thomas Culpepper Jr., wiens vader hem bij zijn dood (in 1662) op het hart had gedrukt propaganda te blijven maken voor zijne denkbeelden. De ander was een veel voornamer persoon, Sir Josiah Child, een der grootste kooplieden, zoo rijk, dat toen zijn dochter met den Hertog de Beaufort trouwde, hij haar £ 50.000 kon medegeven. Karel II heeft eens een geschenk van hem ontvangen ter waarde van £ 10.000. Child was bovendien president der Oost-Indische Compagnie. Toevallig had hij het stuk van den ouden Culpepper in handen gekregen, het strookte geheel met zijn eigen begrippen, en hij nam het op in een boekje, getiteld *Brief Observations concerning trade and money*, als aanhangsel tot zijn geschrift.

De wettelijke interest was in 1668 niet meer 10 percent; achtereenvolgens was hij tot 8 en tot 6 percent verlaagd. Maar dit bevredigde Child zoomin als Culpepper Jr., men moest tot 4 percent komen. Daarvoor te ijveren was het doel der *Brief Observations*. Het boekje van Child heeft — dank voor een deel zij de hooge plaats die de schrijver in de handelswereld bekleedde — zeer veel aandacht getrokken. Nog in 1754 is het door Gournay in het Fransch vertaald. En over de denkbeelden, die het bevatte, is een strijd ontbrand, waarin niemand minder dan John Locke zich gemengd heeft.

Child begint met te wijzen op de verwonderlijke uitbreiding van Holland's handel en scheepvaart; om die te verklaren geeft hij een opsomming van al onze voortreffelijkheden. Wij blinken uit op niet minder dan vijftien punten. Wij worden bestuurd door mannen die verstand hebben van handelszaken; wij kennen geen eerstgeboorterecht, knoeien niet met de goederen die wij uitvoeren, bevorderen alle uitvindingen en verbeteringen. Onze schepen zijn groot en varen altijd onder goed geleide. Wij zijn uitermate zuinig en spaarzaam. Onze kinderen worden uitmuntend opgevoed, leeren keurig schrijven, knap boek houden. De douanerechten zijn in Holland laag; wel zijn de accijnzen het niet,

maar Child houdt accijnzen voor de billijkste belasting en ziet dus daarin geen bezwaar. Voorts worden onze armen goed verzorgd en tot arbeid verplicht, terwijl alle godsdienstige gezindheden hier geduld worden, zoodat Holland een toevluchtsoord is voor de vervolgden.

Heel wat lof, naar men ziet, maar dit alles bevat nog niet datgene, wat inzonderheid tot verklaring van Holland's welvaart strekken moet. Dat is, men heeft het reeds begrepen, onze lage rentestand, die in vredestijd 3, in oorlogstijd 4 percent bedraagt. Dat is de „causa causans" van al het overige. Niets evenwel verhindert Engeland om die „causa causans" voor zijn eigen welvaart in beweging te stellen. Men verlage de rente bij de wet tot hetzelfde lage peil; dan wordt het Britsche volk na korten tijd even rijk als het Hollandsche.

Dezelfde slotsom als die, waartoe in 1621 Sir Thomas Culpepper Sr. was gekomen, maar in één opzicht staat Child boven zijn voorganger. Culpepper twijfelde geen oogenblik aan de juistheid zijner inzichten; Child daarentegen begrijpt, dat hij zich kan vergist hebben. „It remains that we inquire carefully, whether the abatement of interest be in truth the cause of the riches of any country, or only the concomitant or effect of the riches of a country; in which seems to lie the intricacy of the question." Dit zorgvuldig onderzoek, evenwel, door hem zelven noodig verklaard, laat hij achterwege; des te meer roemt hij de voordeelen, die uit de renteverlaging moeten ontstaan. De koning zal op betere voorwaarden kunnen leenen, de domeinen zullen in waarde stijgen, de invoerrechten — wegens uitbreiding van den handel — meer opbrengen. Er zal meer vraag zijn naar werkkrachten, naar land. En tegenover onze naburen de Hollanders, thans ware Enak's kinderen, tegen wie wij strijden als dwergen en pigmeeën, zullen wij Simsons en Goliaths kunnen stellen. Waarom, bijvoorbeeld, kunnen de Hollandsche suikerraffinadeurs voor Engelsche koloniale suiker te Londen beter prijzen besteden dan hun Engelsche vakgenooten, hoewel zij de vracht naar Holland te betalen hebben? Het is, omdat de Engelsche raffinadeurs 6

percent rente moeten geven en daardoor nooit meer dan £ 6000, ten hoogste £ 10.000 in hunne ondernemingen kunnen beleggen; de Hollanders bouwen daarentegen raffinaderijen, waarin £ 20.000 à £ 40.000 steken, want die kosten hun slechts 3 percent in het jaar. Nu zegt men wel, dat de Hollanders ons veel geld leenen, maar wat beteekent dit? Het beteekent, dat zij ons mager vee zenden, dat zij vetgemest terug kunnen krijgen, zoodra zij het verlangen. Zij zenden ons wel geld, maar het ligt aan een ketting, en zoodra zij het willen trekken zij daaraan, met dit gevolg dat het geld met rente op rente tot hen wederkeert.

Het lag voor de hand, dat deze beschouwingen niet onwedersproken zouden blijven. Eer het jaar 1668 ten einde liep verscheen een naamlooze brochure tegen Child, waarvan de titel tegelijk de strekking deed kennen: *Interest of money mistaken, or a treatise proving that abatement of interest is the effect and not the cause of the riches of a nation* enz. Maar de schrijver van dit stuk gaf niet wat hij beloofde; hij herhaalde zijne stelling verscheidene malen, doch bewees haar niet. Child erkende nochtans in zijn *Short Reply*, dat men hem op het zwakste punt had aangevallen. „The gentleman... plants his main battery against that part which I confessed to be the weakest." Hoe poogt hij den aanval af te slaan? Er is hier, zegt hij, een wisselwerking. Rijkdom geeft lage rente, maar lage rente geeft ook rijkdom. Gelijk vrede overvloed schept, maar overvloed tot behoud van den vrede in staat stelt, gelijk de kip uit het ei komt en het ei uit de kip, zoo is het ook in dit geval. En nu gaat hij weder aan het opsommen van al de weldaden, die renteverlaging geven zal, voorbijziende, dat zijn betoog niets anders is dan een petitio principii. Juist dit viel te bewijzen, dat een van overheidswege gedecreteerde renteverlaging zou kunnen stand houden.

Er kwam nog meer kritiek. In 1669 verscheen een boekje van den man, tegen wiens verbruiksleer drie jaren later Sir William Temple zich zou verzetten, Thomas Manley: *Usury at six per cent examined and found unjustly charged*, zoo

luidde de aanhef van den weder bij uitstek langen titel. De kritiek is niet mild. Manley betoogt, dat het „huren van geld" — reeds hij gebruikte die economisch en juridisch zeer onnauwkeurige uitdrukking — even noodig is voor het algemeen welzijn als het huren van land of huizen; ook is lage rente nooit oorzaak, maar gevolg van rijkdom. Wie haar oorzaak noemt ziet het kind voor de moeder aan en zou met evenveel recht kunnen beweren, dat het groeien van het gras de oorzaak is van de lente. Manley geeft toe, dat Engeland's economische toestand te wenschen overlaat, maar hij wijt dit, behalve aan het veelvuldig verbruik van buitenlandsche waren, aan... de hooge arbeidsloonen, die vrij wat meer kwaad doen dan de hooge rentestand. Er is, zegt hij (let wel, in 1669) een algemeene samenspanning tusschen de werklieden om het loon te doen stijgen; wie vroeger 10 of 12 stuivers daags verdiende, heeft thans 16 of 20 stuivers. Dat komt niet van overvloed van werk en gebrek aan handen, gelijk sommigen beweren; het komt alleen daarvan dat de menschen slecht gestemd en veeleischend zijn. Zij willen boven hun stand leven en minder dagen werken. Door renteverlaging zal men niets verbeteren, juist omgekeerd. De Hollanders zullen hun geld terugtrekken, en zoo zal het geld schaarsch worden. Manley drijft den spot met degenen die hij bestrijdt. Vermakelijk vindt hij het denkbeeld om het verdwijnen der bosschen aan den hoogen rentestand te wijten. De bosschen verdwijnen niet door het kappen, maar omdat het bijplanten wordt verzuimd.

Deze beschouwingen van Manley hebben hem een ernstige bestraffing van Culpepper Jr. op den hals gehaald, in een ten jare 1670 verschenen brochure, *The necessity of abating usury reasserted.* Zijn de loonen in Engeland hooger dan elders, hooger dan voorheen? God geve, dat het zoo blijve, want hooge arbeidsloonen zijn een ware zegen. Te York verdient een arbeider minder dan te Londen; wie heeft ooit kunnen bespeuren, dat York er gelukkiger om was? Hij komt ook op, even als twee jaren later Temple het zou doen, tegen

Manley's verbruiksleer, maar zonder even diep als Temple in het onderwerp door te dringen. Lieden, die hun fortuin verkwisten en als bankroetiers sterven, kan men missen als de boer de ratten en muizen op het veld. Zij zijn „ongedierte". De schrijver maakt voorts van deze gelegenheid gebruik om zijn lievelingsdenkbeeld, de verlaging van den rentestand bij wettelijken maatregel, nader te bepleiten.

Houd ik u te lang met dit twistgeschrijf bezig? Kon het naïeve voorstel van de beide Culpepper's en Sir Josiah Child niet met een schouderophalen worden voorbij gegaan? Mijne meening is anders. Men moet die oude economische leeringen nauwlettend bezien; daarbij winnen zij meestal in belangrijkheid. Soms, gelijk het mercantilisme, vloeien zij voort uit verkeerde opvattingen, die nog ten huidigen dage bestaan, al leidt men daaruit niet meer dezelfde gevolgtrekkingen af. Soms zijn zij in haar wezen niet veranderd en namen zij alleen een nieuwen vorm aan, die ze voor den oppervlakkigen beschouwer onherkenbaar maakt. Het is dan geen ijdel werk dat aan te toonen, en juist dit wil ik nu beproeven voor de leer van Child.

Zij is niet dood, zij leeft nog. Of men zegt: van staatswege kan de rente worden verlaagd, dan wel: door onderlinge afspraken tusschen de werklieden, gesteund door minimum loonbepalingen van overheidswege, kan duurzaam het algemeene peil van het arbeidsloon worden verhoogd — waar ligt het principieel verschil tusschen deze beide uitspraken? Child moet begrepen hebben, dat door de renteverlaging de inkomsten uit arbeid stijgen zouden; de nadruk waarmede zijn geestverwant Culpepper tegen Manley opkwam, geeft reden om het te denken. In elk geval moeten zij, die het loon kunstmatig willen opschroeven zich hiervan bewust zijn, dat indien dit gelukt de rentestand dalen zal; het is hun immers te doen om een voor de arbeiders gunstiger verdeeling der inkomsten tusschen arbeid en kapitaal. De beide leeringen gaan dus hand aan hand; neen, zij zijn twee facetten van een en dezelfde leering. De eene laat den wetgever optreden, de

andere de arbeiders-coalitie. De eene wil onmiddellijk gewerkt hebben op den rentestand, maar het loon zal dan niet op het oude peil kunnen blijven; de andere laat een rechtstreeksche werking uitgaan op den stand der loonen, die echter op den rentestand invloed moet hebben. Ik vraag nog eens: waar ligt het principieele verschil? Is het eene te rangschikken onder de economische naieveteiten, waarom dan niet het andere?

Het komt mij voor dat tegenover Child geen enkel degelijk argument kan worden gebezigd, dat niet evenzeer tegenover de moderne loon-theoristen kracht heeft. Child wil de rente door wettelijke middelen verlagen. Maar indien dit voor een tijd gelukt, zal de vraag naar kapitaal, ten koste van de vraag naar arbeid, toenemen, daar in zeer vele gevallen de ondernemer keus heeft tusschen de aanwending van betrekkelijk veel kapitaal met betrekkelijk weinig arbeid, of van veel arbeid met weinig kapitaal. Dan worden ook die goederen betrekkelijk goedkoop, waarvan de prijs voor het meerendeel uit rente bestaat, terwijl de andere duur worden, dus minder gevraagd. Dientengevolge is er verbreking van evenwicht tusschen vraag en aanbod op menig punt. Doch het evenwicht zal zich moeten herstellen, daar de prijs der kapitaalfunctiën niet duurzaam beneden hare commercieele waarde blijven kan.

Ziedaar wat een wetenschappelijke bestrijding der leer van Child zou moeten inhouden. Mutatis mutandis past dit ook op ieder voorstel tot loonsverhooging langs kunstmatigen weg. De redeneering tegen Child is juist of onjuist; maar is zij juist, is het dus een ijdel pogen den prijs van goederen of diensten blijvend *beneden* hunne waarde te brengen, dan moet het ook een ijdel pogen wezen ze blijvend te brengen *boven* hunne waarde. Herstelt het verbroken evenwicht zich van zelf in het eene geval, dan doet het dit ook in het andere.

Ik wil op deze zaak niet dieper ingaan, want dat zou ons te ver afvoeren van ons onderwerp. Om misverstand te voorkomen voeg ik alleen hieraan toe, dat ik, van loonsverhooging sprekende, niet dacht aan bepaalde bedrijven, waarin kunstmatige beperking van het aanbod van werkkrachten bestaanbaar

is, maar van het peil der loonen in algemeenen zin. Van dit laatste alleen meen ik te mogen verklaren: indien het voor verhooging langs kunstmatigen weg vatbaar is, dan verdient Sir Josiah Child geen spot; dan was hij, zuiver theoretisch gesproken, veeleer de wegbereider van betere opvattingen dan in onzen tijd door velen gehuldigd worden.

Om den Engelschen schrijver der zeventiende eeuw voor verguizing te vrijwaren — hij heeft het aan ons verdiend — wil ik u nog op iets anders opmerkzaam maken. Zijne leer keurde men af, doch wat stelde men daarvoor in de plaats? Een verklaring van de oorzaken, die den rentestand beheerschen, die in den meest volstrekten zin onjuist was te achten: de rente zou afhangen van den *geld*voorraad, van de behoefte aan *geld*. Aldus Manley in zijne kritiek; aldus alle mercantilisten; en tot aanvulling van het vroeger over hen gezegde doe ik nu uitkomen, hoezeer de bijval, dien hun stelsel vroeger genoot, door deze opvatting werd bevorderd. Aldus ook de niet-mercantilisten der 17e eeuw, want het is mij nooit gebleken, dat één van hen op dit punt tot juiste inzichten is gekomen. Het zinsbedrog, dat in aanbod van kapitaal altijd aanbod van geld doet zien, was, indien ik mij niet ten eenenmale bedrieg, ook bij hen aanwezig [1]).

---

[1]) Een uitzondering maakt, voor zoover mij bekend is, alleen Nicholas Barbon, in zijn geschrift *A discourse of trade*, in 1690 te Londen verschenen. Hij zegt het volgende: „Interest is commonly reckoned for mony, because the mony borrowed at interest is to be repayed in mony, but this is a mistake: for the interest is paid for stock: for the mony borrowed is laid out to buy goods, or pay them before bought: no man takes up mony at interest, to lay it by him and lose the interest of it." (bl. 32). Met dat al is hij een voorstander der leer van Child; hij wil zelfs dat de rente beperkt worde tot 3 percent. „If the law allow no more interest than 3 percent they that live upon it must lend at that rate, or have no interest" (bl. 88). Zekerheidshalve wil hij echter bepaald zien, dat allen die geld aan den koning leenen 6 percent zullen genieten. Thans genieten zij 8 percent.

In Conrad's *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, Band 55 (1890), bl. 561—590, komt over dezen schrijver een zeer lezenswaardig artikel voor van Dr. Stephan Bauer.

Het bestond niet minder bij John Locke; reeds vermeldde ik dat de schrijver van den *Essay on human understanding* zich gemengd heeft in het geschil over den rentestand. Hij deed het in een ten jare 1691 door hem uitgegeven werkje: *Consequences of the lowering of interest and raising the value of money*. Zooals de titel ons leert handelt dit geschrift over twee onderling zeer verschillende onderwerpen. *The lowering of interest:* dat is de quaestie van Culpepper en Child; *raising the value of money:* dat beteekende in het jargon dier dagen juist het tegenovergestelde van hetgeen de woorden inhielden; want zoo noemde men destijds: uit een ons zilver of goud meer stukken slaan dan vroeger, zoodat een ons zilver of goud meer shillings dan vroeger zou gelden. Dus muntverzwakking. Destijds hadden eenige warhoofden dien maatregel bij gelegenheid van de aanstaande munthervorming aanbevolen; zij verwachtten daarvan allerlei voordeelen. Het was voor John Locke geen zware taak hunne betoogen te wederleggen, te minder nu dezelfde redeneeringen reeds op uitnemende wijze waren bestreden door Sir William Petty, in dat keurige boekje van 1682, waarvan ik gesproken heb, *Quantulum Cunque*.

Te luid en te uitbundig is Locke wegens zijne beschouwingen over het muntwezen geprezen, zooveel lof verdienen zij niet. Men heeft hem den man genoemd, die het eerst de ware leer heeft verkondigd ten aanzien van den dubbelen standaard, maar ook dit is niet juist. Reeds meer dan een eeuw te voren was door Gresham, den financieelen agent van Koningin Elisabeth, betoogd dat wanneer in een land gouden en zilveren munten in omloop zijn en de waarde van deze munten niet overeenstemt met hare onderlinge waardeverhouding, altijd de overschatte de andere verdringen. Wat wil nu Locke? Hij wil, dat Engeland den zilveren standaard zal behouden. „Two metals, as gold and silver, cannot be the measure of commerce both together, in any country... One may as well make a measure, v. g. a yard, whose parts lengthen and shrink, or a measure of trade of materials that have not always a settled, unvariable value to one another.''

Slechts één metaal kan „the money of account and contract" zijn, en om verschillende redenen moet als zoodanig voor Engeland het zilver worden gekozen. Zeer wel; dit is de bekende leer van het monometallisme. Maar wil nu Locke op grond van die leer onvoorwaardelijk aan het goud het karakter van wettig betaalmiddel tot ieder bedrag ontnemen? In geenen deele. Men zal kunnen voortgaan met gouden munt te slaan. „Gold, though not the money of the world, and the measure of commerce, nor fit to be so, yet may and ought to be coined, to ascertain its weight and fineness; and such coin may safely have a price, as well as a stamp upon it, by publick authority; so the value set be under the market-price." Men begrijpt de toevoeging dezer laatste woorden gemakkelijk; boven den marktprijs gewaardeerd, dus overschat, zou de gouden munt het zilvergeld verdringen. Locke, deze woorden schrijvende, dacht aan Gresham's wet. Het bedenkelijke van zijn voorstel — altijd van zijn eigen standpunt gesproken — lag daarin, dat het behoud van den zilveren standaard nu niet verzekerd werd. Hetgeen hij aanbeval is in practijk gebracht; daarop is een sterke daling van het goud gevolgd, en de waardeering van de *guinea* heeft wel aanvankelijk, maar niet duurzaam daarmede tred gehouden, zoodat het zilver als standaardmetaal geheel door het goud is verdrongen. Dat daardoor aan Engeland nadeel is toegebracht, zal niemand kunnen beweren; maar het was in strijd met hetgeen door Locke was gewenscht en het zou voorkomen zijn, indien niet het halfslachtige stelsel ware aangenomen dat hij had voorgestaan.

Is het voorafgaande deel van Locke's geschrift, dat over de renteverlaging handelt, belangrijker? Wordt hier de lof gerechtvaardigd, dien Roscher in zijn overigens zoo uitmuntend bewerkte Geschichte der Englischen Volkswirtschaftslehre hem toekent, van „der früheste grosse Systematiker der Volkswirthschaft" te zijn? Tot mijn leedwezen kan ik ook dat niet inzien. Na herhaalde en nauwgezette lezing heb ik evenmin in dit gedeelte iets kunnen vinden, dat inderdaad merkwaardig is te achten. Locke ontkent, dat men de rente naar wil-

lekeur kan regelen; maar dat was reeds door anderen ontkend, en over de vraag, welke oorzaken de rente bepalen, geeft hij niets anders dan hetgeen men in alle geschriften van dien tijd daarover vinden kan. Overvloed maakt het geld, zoo meent hij, goedkoop in tweederlei zin: daardoor wordt de koopkracht, maar ook de huurwaarde van het geld geringer, want rente is „hire of money." Derhalve, wanneer ik een hoogeren prijs betaal bij aankoop of tijd dan bij aankoop kontant, is dat verschil geen rente? Toch is hier geen „hire of money" in het spel.

Twijfel aan de juistheid van het mercantilisme komt bij Locke niet op. Een land, zegt hij, wordt rijk of arm evenals een boer die aan de markt zijne producten voor £ 1000 te gelde maakt en voor £ 900 aan verbruiksgoederen terug brengt. Hij houdt nu £ 100 over en daarmede is hij verrijkt. „If we import more consumable commodities than we export, our money goes out to pay for them, and we grow poorer." De gewone beschouwingen van zijn tijd. Als de boer voor £ 100 aan vee had medegebracht, zou hij dan niet evenzeer verrijkt zijn? Als een volk van goud of zilver te veel, van graan te weinig bezit en daarom voor goud of zilver graan koopt, doet het dan geen winstgevenden ruil? Men wint toch als de waarde van het ontvangene die van het afgestane te boven gaat? Locke ziet dat niet in. Er is meer dat hem verborgen blijft: hij bestrijdt niet alleen Child's renteleer, maar betwist zelfs eenigermate, dat lage rente voordeelig is voor een land. „High interest is thought by some a prejudice to trade; but if we look back we shall find that England never throve so well, nor was there ever brought into England so great an increase of wealth since, as in Queen Elizabeth's and King James I's and King Charles I's time, when money was at ten and eight percent." Dat durft de schrijver van den *Essay on human understanding* als een argument gebruiken! De luchtballon gaat naar boven; daarom heeft de luchtballon geen gewicht! Nu beweert hij wel niet dat de voorspoed in den tijd van Koningin Elizabeth en hare beide

opvolgens door de hooge rente werd veroorzaakt, maar alleen „that the lowering of interest is not a sure way to improve either our trade or our wealth." Kan men erger over een onderwerp beuzelen?

Slechts volledigheidshalve heb ik hier van Locke melding gemaakt. Had zijn roem geen beteren grondslag dan dien zijner economische geschriften dan zou hij slecht bevestigd zijn. Het behoeft niet ontkend te worden, dat hier en daar een goed gekozen argument aan zijne pen ontsnapt; maar het geheel van zijne beschouwingen verheft zich niet boven hetgeen in zijn tijd door anderen geleverd is en blijft voor een deel zelfs beneden dat peil. De aan Locke toegekende lof komt niet hem, maar den Anonymus van 1701 toe. In dezen schuilt werkelijk iets, ja veel, van den „Systematiker".

Eer ik eindig breng ik u nog eens terug tot den man, wiens optreden tot al dien pennestrijd aanleiding heeft gegeven, tot Child. In 1690 is onder den titel *A new discourse of trade* een verzameling zijner geschriften in het licht gekomen, die hij met een voorrede heeft verrijkt. Deze voorrede is belangrijk, omdat zij zich minder op het gebied der redeneering beweegt dan op dat der feiten. Tegenover Manley's bewering omtrent de hooge loonen in Engeland stelt hij, dat de arbeidsloonen in Holland nog twee stuivers per shilling, dus 16 percent hooger zijn. Voorts geeft hij een lange opsomming van „trades lost", en gaat hij na, hoeveel takken van handel en bedrijf voor zijn landgenooten al niet verloren zijn gegaan. Op Rusland voeren in 1689 twee en twintig groote Hollandsche schepen, van Engelsche slechts één; aan den handel op Groenland neemt Engeland te nauwernood deel, de Hollanders en Hamburgers gebruiken daarin 4 à 500 vaartuigen. De Engelsche handel met Oost-Indië is op de helft terug gezonken, terwijl de Hollandsche tot het tienvoud klom; ja, de Hollanders zijn er in geslaagd aan de Engelschen den handel van Schotland en Ierland — two of our own kingdoms — te ontnemen, „of which their low interest — dat is

telkens het refrein — has been the principal engine". Verloren ging „all the vast and notorions trade of fishing for white herrings upon our own coast". Verloren ging ook een deel van den zilverhandel met Cadix. Drie, zes, ja twaalf maanden vóór de aankomst der zilvervloot liggen daar en te Sevilla de Nederlandsche goederen, waarmede het zilver betaald moet worden, al gereed, hetgeen de lage rentestand in Holland al weder mogelijk maakt. „Generally, I say, the Dutch low interest has miserably lessened us in all trades of the world, not secured to us by laws or by some natural advantage".

Het komt mij voor dat de historisch-economische beteekenis van deze mededeelingen, die zich aansluiten bij hetgeen Child reeds vroeger had vermeld, niet gering is te achten. Er zal wel hier en daar wat overdrijving in schuilen, maar een groot koopman als hij, president der Oost-Indische Compagnie, kan in de hoofdzaak niet hebben misgetast. Een belangrijk deel van den zilverhandel met Cadix, zegt hij, is gekomen in handen van de Hollanders, „who by reason of the lowness of their interest can afford to let their stocks lie beforehand at Sevilla and Cadix against the arrival of the Spanish flota". Daaruit blijkt op welken voet wij destijds handel dreven: wij begonnen met goederen uit te zenden, met in het buitenland voorraden (stocks) te vormen, en kregen de tegenwaarde soms eerst vele maanden daarna. Zoo handelen betrekkelijk kapitaalrijke volken. Zoo handelt thans Engeland met Oost-Azië, met Noord-Amerika zelfs; zoo handelen wij zelven nog met onze Oost-Indische bezittingen. Volken, die weinig kapitaal bezitten, moeten bij hun internationaal verkeer een lijdelijke houding aannemen. Zij moeten afwachten, dat de goederen tot hen komen, eerst daarna kunnen zij met hunne eigene voortbrengselen voor den dag komen. Herinnert u thans, wat ik vroeger ontleend heb aan een der geschriften, die Sir Walter Ralegh worden toegeschreven, over de groote graanvoorraden te Amsterdam; ook wat ik ontleend heb aan Sir Josiah zelven over den omvang onzer toenmalige suikerraffinaderijen

vergeleken met de Engelsche. Stelt verder overal, waar hij van onze lage rente spreekt, de juiste uitdrukking: overvloed van kapitaal voor die woorden in de plaats. Welk een licht valt dan niet op den economischen toestand der beide landen, die Child met elkander vergeleek en op de oorzaken, die het eene land krachtig, het andere zwak maakten. De betrekkelijke kapitaalrijkdom was destijds bij ons, niet ginds te vinden. Niet Londen, Amsterdam was toen het brandpunt van het wisselverkeer. Gelijk men thans de noteeringen op Engeland tot maatstaf neemt voor de waarde van het buitenlandsche geld in de verschillende deelen der wereld, zoo moest men destijds de wisselkoersen op Amsterdam daarvoor gebruiken; hetgeen Thorold Rogers dan ook doet in zijne bekende monographie, The first nine years of the Bank of England, als hij de waardewisselingen van het Engelsche ruilmiddel van 1695—1703 wil doen kennen. Engeland was in de zeventiende eeuw nog altijd bij uitstek arm aan kapitaal. Die armoede, zich uitsprekende in zijn hoogen rentestand, verklaart voor een zeer groot deel zijn achterlijkheid in die dagen op het gebied van visscherij, handel en scheepvaart.

En dit is het geschied- en staathuishoudkundig vraagstuk, aan welks oplossing nog te weinig aandacht is gegeven, hoe Engeland allengs, aanmerkelijk vroeger dan Duitschland bijvoorbeeld, uit dien toestand is gekomen. De oorzaak van Engeland's economisch overwicht in onzen tijd ligt juist daar, waar vroeger die van Nederland's overwicht was gelegen.

Zal het zijn plaats behouden en niet te eeniger tijd door het Duitsche, nog meer door het Noord-Amerikaansche kapitaal overvleugeld worden? Zal na een reeks van jaren niet een andere Sir Josiah Child weder in een boek over Engeland een hoofdstuk kunnen schrijven: Of trades lost? Ziedaar een der vele vragen, de toekomst betreffende, die den economist stof tot denken geven.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 8sten JUNI 1903.

Tegenwoordig de heeren: KERN, Voorzitter, NABER, DE PINTO, ROGGE, VAN DE SANDE BAKHUIJZEN, VAN DER WIJCK, DE GOEJE, ASSER, VERDAM, S. MULLER FZN., FOCKEMA ANDREAE, SPEIJER, HAMAKER, HOUTSMA, VALETON, BLOK, J. J. M. DE GROOT, DE BEAUFORT, DE SAVORNIN LOHMAN, CALAND, WILDEBOER, BOISSEVAIN, HEYMANS, CONRAT, HESSELING, HARTMAN, OPPENHEIM, en KARSTEN, Secretaris; van de Natuurkundige Afdeeling de heer PEKELHARING.

De Notulen der vorige Vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen zijn mededeelingen van de HH. Warren, Roëll, Woltjer, J. V. de Groot en Symons, dat zij verhinderd zijn de vergadering bij te wonen. Verder een dankzegging van de Société des bibliophiles Rouenaise voor de verstrekte inlichting betreffende den heer Sevender, en van den heer Alexander Zappata voor de beoordeeling ten deel gevallen aan zijn gedicht de Visitatione Virginis.

Nadat de aanwezige familieleden zijn binnengeleid leest de heer Hartman zijn levensbericht voor van wijlen het medelid Prof. J. van der Vliet.

Bij de rondvraag biedt de heer Caland aan voor de Bibliotheek zijn boekje *Uber das rituelle Sutra des Bundhāyana* en de heer J. J. M. de Groot een werk van Otto Franke getiteld *die Rechtsverhältnisse am Grundeigenthum in China.*

Hierna wordt de Vergadering gesloten.

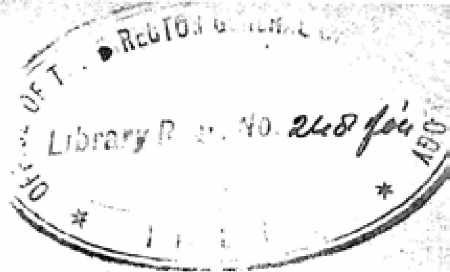

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 14en SEPTEMBER 1903.

Tegenwoordig de heeren: NABER, Onder-Voorzitter, DE GOEJE, VERDAM, DE LOUTER, SYMONS, SPEIJER, HAMAKER, HOUTSMA, VALETON, POLAK, BLOK, J. J. M. DE GROOT, HOLWERDA, VAN HELTEN, CALAND, WILDEBOER, BOISSEVAIN, HEYMANS, CONRAT, HESSELING, WOLTJER, D'AULNIS DE BOUROUILL, OPPENHEIM en KARSTEN, Secretaris.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen zijn mededeelingen van de HH Kern, Saussaye, Rogge en J. V. de Groot dat zij verhinderd zijn de vergadering bij te wonen.

Verder een brief van den Minister, d.d. 23 Juni met de vraag of één der leden de Regeering wil vertegenwoordigen bij het 17e Congrès de la Fédération des Sociétés d'histoire et d'Archéologie de Belgique; zal geantwoord worden dat geen der leden zich daartoe bereid verklaarde.

Een brief van den Minister d.d. 1 Aug. 1903 waarbij advies gevraagd wordt van de afdeeling der K. A. omtrent een ver-

zoek der Russische regeering, dat hier te lande een locaal comité worde opgericht van de vereeniging tot exploratie van Centraal Azië en het verre Oosten, die haar hoofdzetel heeft te St. Petersburg. Aan den Minister zal geantwoord worden dat de afdeeling deze zaak ter harte neemt en te zijner tijd den Minister het resultaat harer bemoeiingen zal mededeelen. De HH Kern, de Goeje en J. J. M. de Groot verklaren zich bereid zulk een comité te helpen tot stand brengen.

Eindelijk is ingekomen een bericht van het overlijden van ons medelid B. J. Lintelo Baron de Geer van Jutfaas dd. 4 Augustus. Prof. Naber herdenkt als waarnemend Voorzitter met een kort woord de verdiensten van den overledene als Romanist en op velerlei ander gebied en hoopt dat een der leden zich bereid zal verklaren een levensbericht van de Geer te geven.

Hierna erlangt Prof. J. J. M. de Groot het woord voor zijn voordracht over de Wahhabietenbeweging in Kansoeh in 1781—89.

De groote hervormingsbeweging tot zuivering van den Islam van alles wat er sinds zijne stichting door Mohammed uit oud- en nieuw heidendom is binnengeslopen, omstreeks 1730 door Abd'el Wahhāb in Arabië op touw gezet, greep de gansche Mohammedaansche wereld geweldig aan. Nog bijna een eeuw later deed zij haren machtigen invloed gevoelen op Sumatra, waar zij het rijk van Menangkaban vernietigde, onze legers tot het voeren van de welbekende Padri-oorlogen dwong, onze regeering door dien loop van zaken er toe bracht aldaar in het Gouvernement van Sumatra's Westkust rechtstreeksch bestuur te vestigen. Nog is het twijfelachtig of die beweging voor goed tot stilstand is gekomen. De vraag blijft of zij slechts sluimert, om dra opnieuw de Moslimsche wereld te beroeren, de heerschappij der Europeesche mogendheden over het Aziatische en Afrikaansche werelddeel ernstig te schokken, zwaar te beproeven.

De geschiedenis dier beweging is nog grootendeels ongeschreven. Gegevens daaromtrent, in Aziatische bronnen aangetroffen, verdienen dus alle aandacht. Vele sluimerden tot dusver

in de keizerlijke archieven van China, waarvan een groot gedeelte, nl. verscheidene duizenden, ja tienduizenden van decreten, in druk gegeven is door de zorg der Chineesche regeering zelf en wel onder den titel van *Sjing-hiven* of Keizerlijke Instructies. Een exemplaar dezer verzameling, in honderd banden, bevindt zich in de bibliotheek der Leidsche Universiteit.

Die bronnen wijzen op eene uitbarsting der Wahhabieten-beweging in de Chineesche provincie Kansoeh in het jaar 1781. Met geweld van wapenen trad de Chineesche regeering daartegen op. Tot twee malen toe ondernam zij een bloedigen, moorddadigen veldtocht tegen den aanhang dier z. g. Nieuwe Leer; het einde schijnt geweest te zijn totale uitroeiing van het Wahhabietendom. Eindelijk nog leest men uit die bronnen een en ander omtrent eene laatste stuiptrekking der beweging in 1789, mede in bloed gesmoord.

Omtrent die gebeurtenissen vindt men ook een verslag in de *Sjing-woe-ki* of „Beschrijving der Keizerlijke Veldtochten", een historisch werk over de thans regeerende dynastie, loopende tot 1842, geschreven door Wei Ynen. Dit leert, dat de beweging in het leven werd geroepen door een Mekkaganger Ma Mingsin, die de overleveringen of *soennah* in den echten, oorspronkelijken, orthodoxen vorm naar zijn vaderland uit het heilige land van den Kaaba medebracht. In 1781 geraakten de aanhangers der Nieuwe Leer met die der Oude handgemeen; een honderdtal lieden beten in het zand; de Profeet van Lan-tsjive, de hoofdstad van Kansoeh, rukte met zijne troepen tegen hen in het veld, doch leed een vreeselijke nederlaag, waarbij hijzelf het leven inschoot. De Onderkoning van Sjensi en Kansoeh, Leh'rh-kin, bracht toen de gansche provinciale krijgsmacht in het veld, hield de Wahhabieten voorloopig in bedwang, en zette Ma Ming-sin in Lan-tsjive in de gevangenis. Dit was olie in het vuur; de Wahhabieten wapenden zich aan alle kanten ter bevrijding van hunnen profeet, en rukten tegen Lan-tsjive op. De bevelhebber der stad liet hem toen op de wallen het hoofd afslaan.

Van alle kanten rukten nu keizerlijke troepen op tot ontzet,

zelfs uit Turkestan, en werden krachtig door de aanhangers der Oude Leer gesteund. De Wahhabieten leden nederlaag op nederlaag. Den 11den Aug. 1781 verscheen in Peking een decreet, waarin de mededeeling voorkomt dat Hai Lan-tsjhah en Ming Liang, de twee hoofdaanvoerders der keizerlijke legers de Wahhabieten hadden verpletterd in hunne schansen op de Hwa-lin en Loeng-mi heuvelen; het armzalig overschot, in een moskee saamgedreven, was toen bestormd en tot den laatsten man afgemaakt; Ma Ming-sin's bloed- en aanverwanten en honderden aanhangers der Nieuwe leer waren gevangen genomen, onthoofd, geworgd, naar andere provinciën verbannen; de aanvoerders levend in stukken gekorven, zooals altijd in China met opstandelingen pleegt te geschieden. Kortom, zóódanig werd huisgehouden, dat de Wahhabieten uit wanhoop en wraak opnieuw naar de wapenen grepen.

In den winter van hetzelfde jaar 1781 vingen zij aan met het bouwen van schansen op de Sjih-foeng bergen in het district Thoeng-wei, en deden hunne vrouwen en kinderen derwaarts verhuizen. Den 10den Juni 1784 barstte de opstand ten tweede male uit, en wel in Koe-ynen. Doch reeds een maand later brengen keizerlijke decreten de tijding dat de Wahhabieten waren verslagen, en hun hoofdaanvoerder Thiën Woe was gedood. Daarop deed de Onderkoning meer dan duizend hunner vrouwen en kinderen afmaken, hetgeen een nieuwen opstand teweegbracht. Toen zond de keizer den beroemden Mantsjoeschen veldheer Tuh Khang-ngan als zijn algemeen gevolmachtigde naar het tooneel van den strijd. Met een geweldige overmacht werd door dezen geageerd; slag op slag werd den Mohammedanen toegebracht, en ten slotte hun laatste wijkplaats op de Sjih-foeng bergen aangegrepen. Alles werd daar in een strijd, die twee dagen duurde, afgemaakt of gevangen, en de gevangen vrouwen en kinderen werden op keizerlijk bevel als slaven en slavinnen onder de overwinnaars verdeeld. Van de strijdbare mannen bracht vermoedelijk niemand er het leven af.

Vijf jaren lang verneemt men nu over de Wahhabieten niets meer. In 1789 eerst rapporteert de Onderkoning aan den

Troon dat zij op nieuw in beroering waren gekomen, doch allen waren geslacht of gevangen. Nogmaals schreef nu de keizer een verdelgingsjacht op alle Wahhabieten uit, die tengevolge had dat honderden werden verbannen naar noordelijk Mantsjoe. Hiermede eindigen de berichten omtrent die groote hervormingsbeweging, die dus zelfs tot in den noordoostelijken uithoek der Mohammedaansche wereld was doorgedrongen.

Bij het debat betwijfelde Prof. Houtsma of deze beweging in China wel een Wahhabietische mocht heeten. De spreker zeide dat dit ook voor hem nog een hypothese was, die echter ook door Prof. de Goeje voor zeer waarschijnlijk werd gehouden.

Hierna bracht Prof. Symons ook namens Prof. Blok verslag uit over een verhandeling van den Heer J. F. D. Blöte, leeraar aan de H. B. S. te Tilburg over de legende van den Zwanenridder. Zij adviseerden dit stuk wegens voortreffelijke methode en wetenschappelijke resultaten in de werken op te nemen, nadat den schrijver enkele verbeteringen aan de hand gedaan zullen zijn.

Bij de rondvraag wordt door Prof. Naber een korte mededeeling gedaan over de welbekende portretten weleer gevonden in Egyptische graven; hij brengt die ter tafel en stelt de leden in de gelegenheid om ze te vergelijken met koppen der Ptolemaeen op munten, naar aanleiding eener publicatie van den Heer Theod. Graf, die meent dat de portretten meestal bekende historische portretten voorstellen.

De secretaris biedt twee boekjes aan voor de Bibliotheek, een uit naam van Dr. *W. Zuidema*, getiteld „Waar is de kuil der Moordenaren?" Het werkje van pater van den Hagen V. J. „Waar is de kerk van Christus?" getoetst aan Bijbel en Geschiedenis" Leiden 1903, en een uit naam van den Heer *A. Héron*: Discours apologétique en faveur de l'instinct naturel et admirable de l'Eléfant, par David Ferrand, publié avec introduction par A. Héron.

Hierna wordt de vergadering gesloten.

Verslag over eene Verhandeling van den Heer J. F. D. Blöte

getiteld:

Das Aufkommen der Sage von Brabon Silvius, dem brabantischen Schwanritter.

In de vergadering van den 11den Mei ll. werd eene verhandeling van den heer *J. F. D. Blöte*, leeraar aan de Rijks Hoogere Burgerschool te Tilburg, getiteld: „Das Aufkommen der Sage von Brabon Silvius, dem brabantischen Schwanritter," in handen gesteld van den eersten ondergeteekende en den heer *S. Muller Fz.*, met de opdracht te onderzoeken, of zij overeenkomstig het verlangen van den schrijver haar plaats mocht vinden in de Werken der Akademie. De heer *Muller* heeft later verzocht, van zijn taak ontheven te worden, die daarna door den Voorzitter aan den tweeden ondergeteekende is opgedragen en door dezen aanvaard.

De naam van den heer Blöte is reeds sedert een tiental jaren (1894) met het onderzoek naar de overleveringen van den Zwaanridder onafscheidelijk verbonden. De heer Blöte verwerpt de vroeger algemeen aangenomen, aanvankelijk ook door hem zelven omhelsde, opvatting, die in den Zwaanridder een Germaansch of Keltisch mythologisch wezen meende te bespeuren, en tracht de sage te verklaren uit legendarisch opgesmukte historische gegevens. Van de waarneming uitgaande, dat de sage eerst na 1150 in de Fransche litteratuur te voorschijn komt en dat in de oudste overlevering de Zwaanridder uitsluitend optreedt als grootvader van Godfried van Bouillon en diens beide broeders, terwijl de vorstenhuizen van Brabant en van Kleef eerst in de 13de eeuw een Zwaanridder als stamvader krijgen, meent hij het prototype van den door Richard Wagners genie onsterfelijk geworden held te kunnen aanwijzen in een Normandischen baron Roger van Toëni († cca 1040), wiens kleindochter gehuwd was met Boudewijn, den broeder van Godfried van Bouillon en diens opvolger als koning van Jeruzalem. In Lotharingen, tijdens

of kort na den eersten kruistocht, zoude de sage van den Zwaanridder omgevormd zijn uit een oorspronkelijke familie-traditie van het Normandische huis der Toëni's.

De vernuftige, zij het ook aan bedenkingen onderhevige, hypothese van den Nederlandschen navorscher heeft bijval en bestrijding gevonden, bestrijding o. a. door geen mindere dan wijlen Gaston Paris, tegenover wiens gewichtige bezwaren de heer Blöte zijne stellingen met talent wist te verdedigen. Inmiddels is hij onvermoeid voortgegaan op den ingeslagen weg en heeft hij in een reeks van studies de verschillende overleveringen en lokaliseeringen van den Zwaanridder aan een nauwgezet onderzoek onderworpen. Zijne algemeene resultaten komen, zijn zienswijze omtrent den oorsprong der sage bevestigende, hierop neder. De traditie der verschillende geslachten, die zich een afstamming van den Zwaanridder toekennen, heeft haar uitgang genomen van ééne familie, de reeds genoemde Toëni's in Normandie. Van daar heeft de familietraditie zich in twee richtingen verplaatst: 1. naar Lotharingen, door het huwelijk van Rogers kleindochter met Boudewijn; 2. naar Engeland, door de Toëni's zelve, die na de verovering groot grondbezit op het eiland verwierven. In Lotharingen ontwikkelde zich uit de karige gegevens van een geslachtsoverlevering een werkelijke sage, die Godfried van Bouillon en zijn broeders tot kleinzoons maakte van den mysterieusen Ridder met den Zwaan. Van het geslacht van Boulogne is dan de afstammingslegende overgegaan op het hertogelijk huis van Brabant, van het huis van Brabant op dat van Kleef, van dat van Kleef op dat van Arkel.

Nadat de heer Blöte reeds in 1898 in een artikel, opgenomen in het *Zeitschrift für deutsches Altertum*, den Kleefschen Zwaanridder tot een punt van speciaal onderzoek had gemaakt, heeft hij in de thans voor de Werken der Akademie aangeboden verhandeling de ontwikkeling der sage in Brabant trachten op te sporen uit de bronnen, de Brabantsche kronieken van de 14de en 15de eeuw.

Als de voornaamste uitkomsten van des schrijvers jongste

onderzoek meenen wij te kunnen vaststellen: in de eerste plaats de conclusie, dat de aanspraak op afkomst van den Zwaanridder den hertogen van Brabant is toegekend ten gevolge van een huwelijk met eene vorstin uit het huis Bouillon; in de tweede plaats het bewijs, dat de zoogenaamde sage van Brabon Silvius allerminst een volkssage is uit den grijzen voortijd, maar een geleerd „Machwerk" uit het begin der 14de eeuw, uitgedacht ter rechtvaardiging dier afstamming.

De schrijver heeft zich echter met deze algemeene resultaten niet vergenoegd, maar in bijzonderheden trachten te bepalen, hoe, in welke trappen, wanneer en door wie dit treurig product der middeleeuwsche studeercellen tot stand is gebracht. Hij toont aan, dat de Brabonsage in haar oorspronkelijken, omstreeks 1325 ontstanen, vorm, niet tot ons is gekomen, maar dat zij bewaard is in drie redacties van de 15de eeuw, van welke die van Hennen van Merchtenen (1414) en die der Alderexcellenste Kroniek van 1497 den oudsten vorm nog laten doorschemeren, terwijl Willem van Berchen (1472) bijna woordelijk een jongere lezing weergeeft, die nog vóór 1355 haar beslag moet hebben gekregen. Met bewonderenswaardig gemak beweegt zich de heer Blöte in het doolhof der Brabantsche kroniekschrijving; groote belezenheid en uitgebreide kennis van het onderwerp wedijveren met een ongewone scherpzinnigheid in het ontwarren van de vaak ingewikkelde filiatie der verschillende berichten. De vraag kan rijzen, of de eerbiedwaardige som van arbeid, aan dit onderzoek ten koste gelegd, in juiste verhouding staat tot het belang der verkregen resultaten. Onvoorwaardelijk bevestigend zouden wij die vraag niet durven beantwoorden. Wanneer het vaststaat, dat de Brabontraditie een voortbrengsel is niet van scheppende poëtische kracht, maar van onverkwikkelijke quasi-geleerdheid, dan is de kwestie, of deze compilatie in eens dan wel geleidelijk ontstaan is, of zij het werk is van een auteur, die als schrijver van „Jacobs (Maerlants) Clarasien" wordt aangeduid, of van iemand, dien men op grond van een syntaktische eigenaardigheid in zijn Latijnsch taalgebruik den „sibi"-

Clericus kan noemen, op zich zelf van betrekkelijk ondergeschikte beteekenis. Toch is de uitvoerigheid van dit onderzoek niet zonder waarde voor de Brabantsche historiografie, met name voor de kennis der bronnen van de belangrijke kroniek van Willem van Berchen. Ook mag niet ontkend worden, dat de schrijver, nu hij eens het onderzoek der Brabantsche Zwaanriddertradities ter hand had genomen en daartoe tal van bronnen, gedrukte en ongedrukte, had moeten doorwerken, goede redenen kon doen gelden voor zijn streven om ook de minder belangwekkende vraagpunten niet aan zijn aandacht te laten ontsnappen, maar het onderwerp menschelijker wijze gesproken uit te putten. Bij het nagaan van die uitwerking tot in kleine bijzonderheden ontvangt men trouwens den indruk, dat de schrijver bij zijn neiging om alles te verklaren hier en daar wat al te spitsvondig redeneert en gevolgtrekkingen waagt, die, waar men met middeleeuwsche auteurs van dezen rang te doen heeft, al te stout schijnen, soms ook een te modern karakter dragen.

De aangestipte bezwaren mogen ons echter niet weerhouden om te adviseeren, de verhandeling van den heer Blöte op te nemen in de Werken der Akademie, een onderscheiding, die zij èn wegens de veelszins voortreffelijke wetenschappelijke methode van den schrijver èn wegens het belang van sommige der daarin neergelegde resultaten o. i. wel verdient. Wanneer de Afdeeling zich met ons voorstel mocht vereenigen, behouden wij ons voor, enkele opmerkingen, die voor een deel uit het hierboven gezegde voortvloeien, benevens verscheidene bedenkingen, den vorm rakende, onder de aandacht van den schrijver te brengen, die, naar wij vertrouwen, deze ernstig zal willen overwegen.

B. Symons.
P. J. Blok.

EENE BUDDHISTISCHE INSCRIPTIE AFKOMSTIG VAN JAVA.

MEDEDEELING VAN

J. S. SPEYER.

In de laatste dagen van September l.l. ontving Dr. BOESER, conservator van het Museum van Oudheden en privaat-docent in de Egyptologie aan de Rijksuniversiteit te Leiden, van een Duitsch medicus, baron Dr. F. OEFELE te Neuenahr, iemand die zich voor Egyptische oudheden sterk interesseert en dien hij in die hoedanigheid kent, een paar fotografieën van eene „buddhistische Gusstafel" die uit Toempang op Java afkomstig is. Het origineel heeft OEFELE in handen gehad, maar is niet meer in zijn bezit. De fac-similé's zond hij hem toe, omdat hij meende dat zij den heer BOESER „in holländischer und Museumsbeziehung interessieren dürften." Door wien en langs welken weg het origineel uit Toempang in Duitschland beland is, wordt niet medegedeeld, evenmin waar het zich op dit oogenblik bevindt. Wel deelt OEFELE mede dat er nog een tweede soortgelijk voorwerp voorhanden is. „Es existiert, schrijft hij, aber noch ein zweites Exemplar mit gleicher Inschrift aber anderer Zeilenverteilung. Davon habe ich nur Photographien gesehen. Auch das zweite Stück soll dem Gebiete von Toempang angehört haben."

Van de twee fotografieën, die hier fototypisch vergroot zijn

J. S Speyer. EENE BUDDHISTISCHE INSCRIPTIE AFKOMSTIG VAN JAVA.

Heliotypie, Van Leer. Amsterdam.

weergegeven, stelt de eene verschillende figuren voor, de andere reproduceert een opschrift. De figuren bestaan uit eene godin met acht armen, aangebeden naar het schijnt door vier personen, twee aan weerszijden; hunne nietigheid in vergelijking met het hooge wezen dat zij vereeren blijkt reeds hieruit, dat hunne getulbande hoofden maar even boven de knieën van de godheid reiken. Daarenboven zijn rechts en links van de hoofdfiguur drie rijen van boven elkander geplaatste Buddhabeeldjes te zien, acht in het geheel, die in de lucht schijnen te zweven; omtrent de twee benedenste, een aan elken kant, zou men misschien mogen aannemen, dat zij door den derden en vierden arm van de achtarmige godheid worden vastgehouden. De inscriptie bestaat uit twaalf korte regels van tien tot twaalf letterteekens en nog twee op een dertienden regel. Zij is goed geconserveerd, het schrift is scherp en duidelijk in het metaal ingegrift.

Eenige Duitsche geleerden, aan wie Oefele ze zien liet, konden de inscriptie niet lezen; dat wil zeggen, zij twijfelden niet omtrent het letterschrift, dat onmiskenbaar is, maar waren in het onzekere ten opzichte van de taal, waarin het stuk was opgesteld. De moeielijkheid der interpretatie zal dan wel de voorname reden zijn geweest, waarom de fac-simile's aan Dr. Boeser zijn toegezonden.

In het begin van October liet de heer Boeser mij de fotografieën zien en stond mij toe ze te huis op mijn gemak te bestudeeren. Dat de inscriptie in nāgarīschrift is gebeiteld, dat zij in gewoon Sanskrit is opgesteld en dat zij Buddhistisch is, ziet men terstond aan het op regel 5 duidelijk in het oog springende woord *mahāyānayāyinaḥ*. Spoedig slaagde ik in de ontcijfering van het geheel, die in hoofdzaak vast staat, al zijn er, zooals straks blijken zal, verscheidene punten onzeker. Hierom en omdat ik tot nog toe te weinig gelegenheid heb gehad ervaring op te doen op het gebied van Indische epigrafiek, legde ik de fotografieën met mijne transcriptie van het opschrift aan den besten kenner voor, onzen Voorzitter. Prof. Kern kon zich met mijne lezing en verklaring volkomen ver-

eenigen; in bijzonderheden deed hij mij hier en daar eene verbetering aan de hand; alle onzekerheid weg te nemen was ook hem niet mogelijk.

Getranscribeerd luidt onze inscriptie als volgt:

1. *ye dharmā hetuprabhavā hetun=te-*
2. *ṣān=tathāgato hy=avadat=teṣā-*
3. *ñca yo nirodha evamvādi mahā-*
4. *çramaṇaḥ deyadharmo=yaṃ prava-*
5. *ramahāyānayāyinaḥ parama-*
6. *ratnopāsakaḥ çrīmahārājā-*
7. *dhirāja çrīKṛtanagaravi$\underset{\times}{\text{kr'}}$ama-*
8. *s$\underset{\times}{\text{thā}}$na $\underset{\times}{\text{ca}}$jrotuṅga devamahā$\underset{\times}{\text{rā}}$-*
9. *? yad=atra puṇyan=tad=bhavatv=ācāryo-* (× under ?)
10. *pādhyāyamātāpitṛpūrvaṃgamaṃ*
11. *kṛtvā sakalasatvarāçer=a*
12. *nuttarajñānaphalāvāptaye*
13. *iti.*

[1]) Een × onder de getranscribeerde lettergreep beteekent dat de determineering mij onzeker schijnt. Den eersten akṣara op r. 9 laat ik geheel in het midden.

De onzekerheid omtrent de verklaring van eenige letterteekens bestaat, zooals men ziet, alleen ten opzichte van den naam van den koning, die in het middengedeelte van het opschrift voorkomt. Overigens kan omtrent den inhoud geen twijfel bestaan. In het gedeelte dat aan den koningsnaam voorafgaat (r. 1—6) wordt vermeld dat wij te doen hebben met een wijgeschenk gebracht door een volgeling van het Mahāyāna, en wel een *upāsaka*, een leekelid van de Buddhistische gemeente. Dan volgt titel (*rājādhirāja*) en naam van den in de wereld hooggeplaatsten schenker. Het derde gedeelte (r. 9—12) behelst den wensch dat de verdienstelijke handeling, door het opschrift vereeuwigd, bevorderlijk moge zijn aan het bereiken der Hoog-

ste Kennis door alle schepselen. Naar inhoud, toon en strekking zou dit laatste stuk reeds op zich zelf voldoenden grond opleveren om in den auteur van dit stuk, den gever van het wijgeschenk, een Mahāyānistisch Buddhist te herkennen.

Zooals gezegd, laat zich ons opschrift met volkomen zekerheid determineeren. De termen, waarin het is vervat, laten geen ruimte voor andere opvatting, want zij zijn vaste formules. Daar hebben wij allereerst den aanhef, die is het credo van iederen Buddhist, hier in zijn Sanskritgewaad gestoken, *ye dharmā hetuprabhavā* enz., waarvan men de Paliredactie met de vertaling er van vinden kan in Kern's *Geschiedenis van het Buddhisme in Indië* I, 285 vg. Dan volgt *deyadharmo 'yaṃ pravaramahāyānayāyinaḥ*, „dit is een vrome gave van een volger van het zeer voortreffelijke mahāyāna", eveneens eene gewone wijze van uitdrukking bij het geven van wijgeschenken door Mahāyānisten. In Bendall's *Catalogue of Buddhist Sanskrit Manuscripts in the University Library, Cambridge* vindt men tal van voorbeelden van die formule, daar gebezigd wanneer, wat dikwijls het geval is, een handschrift van een heiligen tekst als wijgeschenk werd aangeboden; vgl. ook de *Catalogue of Sanskrit Manuscripts of the British Museum* van denzelfde, bldz. 225 nr. 534. Ditzelfde geldt voor het derde gedeelte van ons opschrift, dat begint met *yad atra puṇyam*, en waarvan de vertaling is: „wat in deze handeling voor verdienstelijks gelegen moge zijn, dat moge, te beginnen met mijn geestelijken vader, mijne leermeesters, mijne moeder en mijn vader, aan het gansche heir der schepselen ten goede komen ter bereiking van het loon der Allerhoogste Kennis." Volkomen gelijk aan de onze maar met een enkele afschrijversfout, vindt men ze o.a. in Bendall's bovengenoemde *Catalogue* van Buddh. Sanskrithdss. te Cambridge Add. 1688 (bldz. 175), nagenoeg gelijk en zonder afschrijversfout Add. 1364 (bldz. 70). Een anders geformuleerden zegenwensch van gelijke strekking vindt men in het onderschrift van het schoone en met miniaturen verluchte palmblad-handschr., Add. 1643 (bldz. 152), van de Aṣṭasāhasrikā prajñāpāramitā; daar is de heil-

wensch in gebonden stijl (metrum vasantatilaka) uitgedrukt, en wel als volgt:

yat prāptam atra kuçalaṃ çaradindukānti
saubhāgyahāri bhavadustarasāgarānta-
magnās Tathāgatapadaṃ paramapraçāntaṃ
mātāpitṛpramukhasarvajanāḥ prayāntu.

Tot dusverre zijn wij vrij zeker gegaan. Gaan wij verder en willen wij nagaan van welken koning de inscriptie afkomstig is en uit welken tijd, dan beginnen de moeielijkheden. Doch eerst een enkel woord, wat de vindplaats betreft. Zooals zij door Dr. Oefele wordt opgegeven, behoeft men op inwendige gronden daaraan niet te twijfelen. Toempang ligt in de residentie Pasoeroean, afdeeling Malang; met tjandi Toempang, ook wel tjandi Djågå, benoemt men de te dier plaatse aanwezige overblijfselen van een Hindoe-heiligdom. Dr. Brandes heeft die bouwvallen grondig onderzocht en beschreven; allerlei Sanskrit-opschriften had men er reeds vroeger aangetroffen. Het letterschrift, nāgarītypen, die mij voorkomen ongeveer uit de 11e of 12e eeuw te zijn [1]), levert geen bezwaar op tegen de juistheid van de aan en door den heer Oefele verstrekte opgave. Het stereotiepe karakter van de formulieren, die het grootste gedeelte van den inhoud uitmaken, doet alleszins geloofwaardig schijnen wat diezelfde berichtgever mededeelt omtrent een tweede exemplaar met gelijke letterteekens, maar verschillende verdeeling over de regels. Het is jammer, dat de naam des konings nog niet met volmaakte zekerheid te geven is. Hij begint met *Kṛtanagara* en eindigt op *tuṅga*. Kenners van Java's geschiedenis, tevens vertrouwd met op Java gevonden Sanskritinscripties moeten hier onze gidsen zijn, waar naast taalkundige gegevens ook historische tot de oplossing kunnen medewerken. Daarom heb ik, in overleg met onzen Voorzitter, eene

---

[1]) Ik leid dit af uit de vergelijking van onze karakters met taf. V van Bühler's tabellen, behoorende tot zijne *Indische Palaeographie*; de teekens voor *pha*, voor *kṛ*, voor *jña* vertoonen een ouderwetsch karakter.

reproductie van de fotografieën, die ons mede-lid HOLWERDA welwillend voor mij heeft doen vervaardigen, aan het correspondeerend lid onzer afdeeling, Dr. J. L. BRANDES, onder bijvoeging mijner transcriptie, toegezonden.

Ook de verklaring van de afbeelding wensch ik aan meer bevoegden over te laten. Dr. H. H. JUYNBOLL achtte het niet onmogelijk dat de groote pop eene Durgā moet verbeelden. Wat wij omtrent de vermenging van Mahāyānistisch Buddhisme met Çivaïsme weten staat aan die verklaring niet in den weg. Voor weinige maanden heeft de Göttinger hoogleeraar KIELHORN in de „Nachrichten der Kön. Gesellsch. der Wissensch. zu Göttingen" (1903, III) onder meer eene inscriptie besproken, gevonden te Kasia in de provincie Gorakhpur, North Western Provinces. Deze, in Sanskrit en in versmaat, verheerlijkt in de eerste strophen uitdrukkelijk Çiva, dan (in vs. 3) evenzeer disertis verbis Tārā, de Buddha-çakti, en in strophen 4 en 5 wordt Buddha zelf aangeroepen als Tathāgata en als Munīndra (opperste der wijzen). Met dit onafwijsbare voorbeeld voor oogen is het a priori aannemelijk dat ook de bewuste Javaansche vorst, die zeer goed een tijdgenoot van den auteur van het Gorakhpur opschrift kan geweest zijn [1]), zijne devotie aan de Buddhas aan den dag gelegd heeft door hun een beeld te wijden van Çiva's gemalin.

Het kan echter wezen dat met de groote vrouwenfiguur inderdaad eene Tārā bedoeld is. In zijne *Mythologie des Buddhismus in Thibet und in der Mongolei* wijst GRÜNWEDEL er op (bldz. 158), dat in den grond der zaak Çiva's gemalin, en wel in hare goedaardige verschijningsvormen als Bhavānī, Devī, Gaurī het prototype is van de afgebeelde voorstellingen van de Mahāyānistische Tārā. De *ūrṇā*, die op Tārā's voorhoofd pleegt te prijken, is ook op onze afbeelding, als ik wel zie, aanwezig; maar eene acht-armige Tārā is vreemd. Let men op den strik en de rozenkrans, die de pop in twee van de rechtsche armen draagt, dan zou men geneigd zijn aan Amoghapāça te

---

[1]) KIELHORN stelt dat in de 11e of 12e eeuw.

denken, zie Grünwedel, t. a. p. bldz. 132, met de afbeeldingen op bldz. 129 en 130.

Hoe dit ook moge zijn, en al moet de verdere opheldering, met name de vaststelling van den persoon des konings en zijne dateering, aan onze Javanici worden overgelaten, heb ik gemeend de publicatie van het aan Dr. Boeser toegezonden opschrift daarom niet te moeten verschuiven. Dat mijne mededeeling een voorloopig karakter draagt, blijkt voldoende.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 12den OCTOBER 1903.

Tegenwoordig de heeren: NABER, Onder-Voorzitter, MATTHES, ROGGE, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, ASSER, PIERSON, SYMONS, S. MULLER FZN., FOCKEMA ANDREAE, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, DE HARTOG, VAN RIEMSDIJK, SPEIJER, HAMAKER, VAN LEEUWEN, POLAK, SILLEM, KLUYVER, BLOK, J. J. M. DE GROOT, HOLWERDA, VAN HELTEN, DE BEAUFORT, DE SAVORNIN LOHMAN, CALAND, WILDEBOER, BOISSEVAIN, VÖLTER, VAN DER HOEVEN, HEYMANS, CONRAT, HESSELING, WÖLTJER, D'AULNIS DE BOUROUILL, HARTMAN, OPPENHEIM, J. V. DE GROOT en KARSTEN, Secretaris; voorts de Correspondent JONKER.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen zijn:

Mededeeling van de HH. Valeton en Roëll dat zij verhinderd zijn de vergadering bij te wonen.

Twee prijsverzen voor de Hoeufftwedstrijd getiteld: *Jeanne d'Arc*, motto „Per ardua virtus" en „De insulis Tuanotu inundatione vastatis" motto..... quanti mantes volvuntur aquarum.

Een handschrift van den Heer Ch. Trauersier, inhoudende een fragment van een fransch dagboek uit het begin der vorige eeuw.

Hierna erlangt de Heer Karsten het woord voor zijn voordracht „Over Vergilius als episch dichter en over het ontstaan der Aeneis." Na medegedeeld te hebben dat hij deze beurt incidenteel vervult ten gevolge der ongesteldheid van Prof. Van der Wijck, vangt spreker aan met een beschouwing van de uiteenloopende oordeelen door Duitsche, Italiaansche, Fransche en Engelsche geleerden uitgesproken over V's verdienste als oorspronkelijk dichter. Een zorgvuldig onderzoek dienaangaande heeft eerst plaats gehad den laatsten tijd, vooral door den Engelschman Prof. *Sellar* en in dit jaar door Rich. Heinze, die beide tot een zeer gunstig eindoordeel over V's oorspronkelijkheid en scheppingskracht geraakten.

Vervolgens tracht spreker op grond velerlei waarschijnlijkheidsbewijzen aan te toonen, dat de groote tegenstrijdigheden tusschen het 3e en de overige boeken der Aeneis zich het best laten verklaren door aan te nemen dat dit boek een tweetal jaren voor die andere gecomponeerd is en dat V. eerst daarna uit nieuwe bronnen en meditatie geraakte tot den inhoud der Aeneis die wij bezitten, waarvan hij nieuwe sagen opnam en een leiding van Aeneis en de Troianen door andere goden dan in het 3e; de tegenstrijdigheden, die wij thans vinden, waren daarvan het onvermijdelijke gevolg. De mededeeling van Donatus, dat V. zijn 12 boeken eerst in proza concipieerde, wordt hiermede door den spreker zoo goed mogelijk in overeenstemming gebracht.

Eenige opmerkingen en bezwaren van den Heer Speijer worden door den spreker beantwoord.

Hierna erlangt de Heer Van Helten het woord voor zijn opmerkingen over n°. 285 van de Anthologia Latina:

Inter eils goticum scapiamatziaiadrincan (*var.*-am)
Non audet quisquam dignos edicere versus.
Calliope madido trepidat se iungere Baccho,
Ne pedibus non stet ebria Musa suis.

Bezwaren en opmerkingen van de HH. Symons en Kluyver worden door den spreker beantwoord.

Bij de rondvraag biedt de Heer Van de Sande Bakhuyzen aan namens Prof. v. Herwerden diens: „Collectanea critica, epicritica, exegetica etc." Lugd. Bat. 1903, waarover aan dit medelid dank zal betuigd worden.

Hierna sluit Prof. Naber, waarnemend Voorzitter, de Vergadering.

EENIGE OPMERKINGEN OVER N°. 285 (285, 285[a]) DER ANTHOLOGIA LATINA (ED. RIESE).

BIJDRAGE VAN DEN HEER

W. L. VAN HELTEN.

Inter eils goticum scapiamatziaiadrincan
Non audet quisquam dignos edicere versus.
Calliope madido trepidat se iungere Baccho,
Ne pedibus non stet ebria Musa suis

Volgens Luc. Mueller, Baehrens (zie diens uitgave der *Poetae latini minores* 4, 363) en Riese zou het verschil in metrum der beide disticha ons nopen hier aan twee verschillende gedichtjes te denken. M. i. evenwel ten onrechte: wat in vss. 3 en 4 gezegd wordt, staat in zoodanigen samenhang met den inhoud van 1 en 2, dat we geen grond hebben de overlevering, welke de vier verzen als een geheel geeft, te wantrouwen, te minder dewijl ook een variant van n°. 160 der *Anthologia* een zelfde verbinding vertoont van twee disticha, waarvan het eerste uit 2 hexameters, het tweede uit een hexameter en een pentameter bestaat.

Ter verklaring van den eersten versregel van ons epigram zijn totdusver verschillende commentaren en emendaties voorgesteld, die, naar ik meen, noch een bevredigenden zin opleveren, noch behoorlijk rekening houden met het got. idioom, noch voldoen aan de eischen der metriek: redelijkerwijze toch mogen we aannemen, dat de lat. dichter de door hem weergegeven got. woorden zóó heeft bijeengeplaatst, dat ze als bestanddeelen van een lat. vers konden gelezen worden.

Massmann laat (in *Zeitschrift für Deutsches Alterthum* 1, 379 vlgg.) de keus tusschen twee lezingen; tusschen

Inter hails sijais goticum, skap jah matjam jah drigkam

wat hij vertaalt met „Sei gegrüsst!" (gericht tot den binnentredende), „einen becher!" (een uitroep, tot den schenker gericht), „lasst uns essen und trinken!"

of

Inter hails sijais goticum skap jah matjan jah drigkan

dat volgens hem zou beteekenen „Sei gegrüsst" (du eintretender)! „(kellner) bring (dem eintretenden) zu essen und zu trinken!"

Wat den zin betreft, zouden we aan de eene of de andere dezer lezingen desnoods ons zegel kunnen hechten; evenwel niet zonder verwondering over de keuze van den lat. dichter, die, een paar uit den aard der zaak betrekkelijk zelden (alleen bij 't binnentreden van een nieuwen drinkebroer) door hem gehoorde uitingen ter karakteriseering van het gejoel bij een gotisch drinkgelag zou hebben gebezigd. Tegen de opvatting van *hails* met bijgevoegd *sijais* (den 2den pers. sing. des conjunctiefs van 't verbum substantivum) als „sei gegrüsst" (= „salve") kunnen we voorts op zich zelf genomen evenmin bezwaar maken: een got. *hails* (= een westgerm. *heil*, *hāl*, on. *heill*) vinden we in onze bronnen (somwijlen met een toegevoegden imperatief of conjunctief van 't verbum substantivum) herhaaldelijk gebruikt als begroetingsformule = „wees gegroet", eig. „wees gezond."

Ook de opvatting van *tzi* in *matzia* als schrijfwijze, door een copiïst gebezigd ter voorstelling van een in 't jonger Latijn voor *ti* in de plaats getreden *tsj*, is aan geen bedenking onderhevig. En zoowel met een lezing *matjam jah drigkam* als adhortatief als met die van *matjan jah drigkan* (= „te eten en te drinken") zou men zich gereedelijk kunnen vereenigen, aangezien het eene zoowel als het andere zijn steun vindt in hetgeen ons bekend is omtrent de gotische lexicologie en grammatica. Tot een protest nopen evenwel: primo het willekeu-

rige der toekenning van een beteekenis „poculum" aan *skap*, dat men in het Oudgerm. uitsluitend als benaming aantreft voor „dolium", „tina" of „haustrum"; secundo de niet minder willekeurig door Massmann (evenals trouwens door alle volgende commentatoren) voor het verbum *skapjan* aangenomen opvatting „praebere", een beteekenis, die we weliswaar in het Mhd. ontmoeten, doch tevergeefs in het Oudgerm. zouden zoeken, waar *gaskapjan* (got.), *sceppian* (os.), *sceppan* (ags.), *scaffan* (ohd.) in den zin van „formare, creare, constituere" of „haurire" wordt gebezigd; tertio het onmogelijke van een imperatief *skap*, waarvoor men volgens de got. grammatica *skapei* moest verwachten. Daarenboven stuiten we bij M.'s reconstructie op onoverkomelijke metrische bezwaren. Dat de romeinsche dichter *-ter* van *Inter* vóór een volgende *h* als een syllaba positione longa, daarentegen *skap* en *-jan* of *-jam* van *matjan* of *matjam* vóór een *j* van 't volgende woord als korte lettergreep had laten gelden, is moeilijk denkbaar. En eindelijk is niet voorbij te zien, dat de Romein de copulatieve conjunctie *jah* niet met een korte, maar met een lange vocaal moet gehoord hebben, want uit *ja* (= 't os. *ja* „en") had bij compositie met een „ook" of „en" beteekenend *nhwe* volgens bekende klankwetten *jāh* moeten voortkomen: immers was dit voegwoord, zooals ter eene zijde uit de got. pronominale vormen *sāh*, *sōh*, *hwammēh*, *þaih* etc., ter andere uit *hwazūh*, *hwanzūh* etc. blijkt, met nasalis consonans achter een vocaal, met nasalis sonans achter een consonant aangehecht; alzoo oorspr. *janhwe*, waaruit na klankwettige synkope van *n* en verlenging der daarvóór staande vocaal (mitsgaders klankwettige apokope van *-e* en het *w*-element van *hw*) got. *jāh*.

Jacob Grimm wil (in zijn *Geschichte der Deutschen sprache*[3], 318) onzen versregel lezen als;

Inter hails gothicum skapjam atazja jah drigkam

welks tweede helft dan zou beteekenen: „paremus pocula et bibamus." Hij bedenkt hierbij echter o. a. niet: ten eerste dat een door hem naar het ohd. *azzasi* utensilia aangenomen

got. *atazja* niet zonder meer met „pocula" te vertalen is; ten tweede dat het niet waarschijnlijk mag heeten, dat een Romein de got. zachte sibilans met een *z*-teeken zou hebben voorgesteld; ten derde dat uit gemelde lezing ware op te maken, dat de gotische drinkebroers het noodig achtten den binnentredende meer dan één beker ter beschikking te stellen; ten vierde dat bij die lezing van eenige versmaat geen sprake zou kunnen zijn.

Een derde commentator, Dietrich, doet (in zijn boekje *Ueber die aussprache des gotischen* bl. 26) de metriek evenmin tot haar recht komen. Tegen zijn

Inter heils goticum scapī ja matja' ja drincan

d. i. „breng zoowel te eten als te drinken" zijn als bezwaren, behalve het *Inter heils*, in te brengen: de (in 't vers) lange *a* van *scapī*, dat de lat. dichter met een korte vocaal in de paenultima moet gehoord hebben en kwalijk onder invloed van een analogon in zijn eigen taal met een langen klinker kan hebben te pas gebracht; voorts de tweeërlei quantiteit van *ja*, dat eerst als longa, daarna als brevis zou te lezen zijn; eindelijk de aangenomen elisie der *n* van *matjan*, waarmee in tegenspraak is de door *m* + consonant gevormde positie van *quis|quam dig|nos* in vs. 2 van ons epigram.

Luft trachtte (zie *Zeitschrift für Deutsches Alterthum, Anzeiger* 23, 392 vlgg.) de metrische klip *Inter heils* te ontzeilen door de lezing *geils*. Edoch zoowel deze verandering als de andere door hem voorgestelde tekstwijzigingen getuigen van zuivere willekeur. Hij leest:

Inter geils goticum scapjī ja gamatjam ja drincam

wat zou moeten beteekenen: „lustig! (kellner) schaffe damit wir essen und trinken", en onderstelt, zonder zijn meening op de een of andere wijze aannemelijk te maken, primo dat een gotisch, aan het ohd. *geil* laetus beantwoordend *geils* (*gails*) als een tot vroolijkheid opwekkende term zou gebezigd zijn; secundo dat de imperatief *scapei* tot *scapi* zou verkort wezen

en die korte *-i*, in de samenhangende rede met een volgende „opdat" uitdrukkende partikel *i* verbonden, een *j* ware geworden. Bovendien zondigt zijn vers tegen de metriek, in zooverre *jā* een korte syllabe moet voorstellen en voor de slot-*m* van *gamatjam* een reeds boven gewraakte elisie vereischt wordt.

Volgens de laatste, door Möller (in *Zeitschr. f. Deutsches Alterthum*, *Anz.* 25, 103 vlgg.) gedane poging om den besproken versregel verstaanbaar te maken zou de tekst van ons vers moeten luiden:

Inter heils goticum scapjam matjan ja drincan

d. w. z. „lasst uns zu essen und zu trinken schaffen." Ook hier weer metrische hindernissen: vooreerst het onmogelijke *Inter heils*, dat genoemde commentator tevergeefs tracht te rechtvaardigen met de opmerking „das gotische anlautende *h* war eben, im gegensatz zum lat. *h*, das ein nichts war, noch ein etwas, das als ein etwas vom dichter gefasst werden konnte, indem es mit dem *-r* position bildet"; voorts een hexameter met drie spondaeën aan 't slot. En zouden we bovendien, wanneer al eens voor *skapjan* het vermoedelijke eener beteekenis „schaffen" kon worden toegegeven, in plaats van „lasst uns schaffen" niet met meer recht een imperatief „schaff" of „schafft" moeten verwachten.

Dat de ter sprake gebrachte kwestie alzoo totnogtoe niet opgelost is, moge ter eene zijde een aansporing wezen om de vraag opnieuw onder de oogen te zien; aan den anderen kant evenwel kan de gedachte, dat een volstrekt zekere beantwoording in dezen niet te verwachten is, doen aarzelen zulk een taak te ondernemen. En wanneer ik niettegenstaande dit bezwaar die poging toch waag, zoo geschiedt dit alleen op grond der overweging, dat de voor te stellen interpretatie wellicht een meer bevredigenden zin dan de vroegere geeft, en *de ten grondslag gelegde tekst, die met taal noch metriek in conflict komt*, *tevens* (de verbetering der van de hand eens moderniseerenden afschrijvers herkomstige lezingen *eils* en *-tsi-* daargelaten) *slechts een tweetal geringe wijzigingen van den overge-*

leverden tekst, het plaatsen van een nasaalcompendium boven de slot-*a* van *matzia* en de vervanging der -*n* van *drincan* door *m*, vereischt.

Zeker kan het niet irrationeel heeten aan te nemen, dat de romeinsche dichter ter kenschetsing van het gejoel op een gotische drinkpartij *die* woorden gekozen heeft, welke hem, zulk een gelag bijwonend, het vaakst in de ooren klonken. En als zoodanig mogen in aanmerking komen: *heils*, *skapja* en *matjam jā drincam*. De laatste woorden = „laat ons eten en drinken” als aanhef van een veel gezongen drinklied. Het tweede als een uit de drinklustige kelen ieder oogenblik vernomen, tot den schenker gerichte roep: in verband toch met de talrijke gotische van het suffix -*ja* voorziene en van een substantief afgeleide persoonsnamen, als b.v. *haurnja* „horenblazer”, *fiskja* „visscher”, *liugnja* „leugenaar”, is het voor waarschijnlijk te houden, dat insgelijks van een substantief *skap* dolium of haustrum een got. derivatum gevormd was, 'twelk „een met een vat of schepvat te doen hebbenden persoon”, d. i. „een schenker” noemde (men vergel. ook het os. met *ward* procurator gevormde en „schenker” beteekenende *scapward*). En wat *heils* betreft, zoo zij er op gewezen, dat we niet alleen germaansche getuigenissen bezitten voor het gebruik van zulk een „salve” uitdrukkenden term bij de aanbieding van een welkomstdronk (vgl. Grimms *Grammatik* 4, 298), maar dat ook uit een in de *Praefatio* vóór Venantius Fortunatus' gedichten voorkomende beschrijving van germaansche drinkpartijen (z. *Mon. Germ. Script. ant.*, IV, pars prior, pag. 2) is op te maken, dat gedurende het gelag de daaraan deelnemenden elkaar heildronken toebrachten, d. i. een „prosit”, een „gezondheid” toeriepen: *ut inter illos*, zoo drukt zich genoemde dichter uit, *egomet non musicus poeta*, *sed muricus*... *poema non canerem*, *sed garrirem*, *quo residentes auditores inter acernea pocula salutem bibentes insana Baccho iudice debaccharent*.

En hoe moest respectief kon nu een lat. poëet deze woorden naspreken en in zijn hexameter te pas brengen? Bij het

weergeven van *heils* had hij met een in zijn idioom voorkomenden tweeklank te doen, en we moeten wel onderstellen, dat hij in dit geval niet anders gehandeld heeft, dan men in gelijke omstandigheden placht te doen, d. i. dat hij voor die hem vreemde klankverbinding de in zijn taal het dichtst daarbij staande gesubstitueerd, in plaats van de monosyllabische *ei* een disyllabische *e* + *i* gesproken heeft. De woorden *scapja* en *matjam* kon de Romein weliswaar desnoods met synesezis tweelettergrepig weergeven; doch veel meer lag het vóór de hand, dat hij in overeenstemming met den latijnschen vorm hier drielettergrepige vormen, *scapĭa* en *matĭam*, liet hooren. Bij het opnemen in zijn vers van den ontleenden vocativus *scapja* kon hij zich voorts richten naar de lat. vocatieven *nauta*, *agricola* etc., doch ook naar de uit het Grieksch herkomstige vocatieven op -*ā*. En de (trouwens zwak gearticuleerde) sluitletter der gotische partikel *jāh* liep als een voor 't oor en den mond des Romeins volstrekt vreemd geluid alle kans om door hem bij 't naspreken van dit woordje verwaarloosd te worden.

Resultaat: primo een versregel, ter kenschetsing van het gejoel bij een gotisch drinkgelag, met den zin „Onder 't gotisch geschreeuw van prosit! schenker! en onder 't zingen van laat ons eten en drinken"; secundo een hexameter, die als versus spondiacus onberispelijk mag heeten:

Inter he/ils goti/cum scapi,ā mati/am iā/drincan

Ten slotte nog een opmerking over het geheele epigram, dat sommige commentatoren (te beginnen met Massmann) een „stossseufzer" genoemd hebben „eines dachstubenpoeten, den der Goten zecherlärm in seiner arbeit störte", andere daarentegen (vgl. *Zeitschrift für Deutsches Alterthum*, *Anz.* 6, 374 en 25, 104) zich als een klacht hebben gedacht „dass unter dem gotischen regiment die poesie nicht gedeihen könne." Dat zoowel de eene als de andere opvatting niet juist is, blijkt ten stelligste uit vss. 3 en 4, voor wier verklaring men, wat het *pedibus stare* betreft, een plaats uit Gregorius Turo-

nensis, *Hist. Francorum* (VI 46 in de *Mon. Germ.*) vergelijke, waar van Chilpericus' libri wordt gesproken, *quorum versiculi nullis pedibus subsistere possunt*, terwijl men, wat het geheele verzenpaar aangaat, zich herinnere aan hetgeen Venantius Fortunatus in de zooeven geciteerde *Praefatio* omtrent het voordragen zijner gedichten op germaansche drinkpartijen meedeelt. *Calliope madido trepidat se iungere Baccho* = „de Muze mijdt het gezelschap van den zich bedrinkenden Bacchus", *Ne pedibus non stet ebria Musa suis* = „uit vrees, dat zij, dronken geworden, niet meer op haar voeten kan staan" of (want we hebben hier blijkbaar aan een opzettelijke dubbelzinnigheid te denken) „met het metrum overhoop komt te liggen." Kennelijk had alzoo de dichter het gevaar op 't oog, dat een poëet bij zijn optreden in een gezelschap van gotische drinkebroers liep, om zoowel zichzelf als zijn kunst te blameeren. Dat verder in verband met den zin dezer verzen voor *edicere* een in het nieuw Latijn aan 't compositum naar analogie van *dicere* „voordragen" toegekende beteekenis aannemelijk wordt, is waarschijnlijk; waarschijnlijker althans dan het vermoeden, door Baehrens en Riese op meer of min stellige wijze geuit, dat de var. *educere* als de oorspronkelijke lezing zou hebben te gelden.

VERGILIUS ALS EPISCH DICHTER EN HET ONTSTAAN DER AENEIS.

BIJDRAGE VAN DEN HEER

H. T. KARSTEN.

Hoe vindt gij de Aeneis? Wat is uw oordeel over Vergilius als episch dichter? Ziedaar vragen waarop het antwoord der philologen, voorzoover zij zich durven uitlaten, zeer verschillend uitvalt. Bij onze oostelijke naburen is het nog al eens ongunstig, zij zijn niet zelden geneigd om zich van de Aeneis af te maken met de fraze van Macrobius (v. 2, 13) „omne „opus Vergilianum velut de aliquo Homerici operis speculo „formatum est", dus een flets spiegelbeeld van Homerus. De jongste „Römische Litteraturgeschichte" (van Schanz) zegt o. a. van Vergilius „er ist im wesentlichen auf Nachahmung ange„wiesen, es fehlt ihm die Originalität", en zijn voorganger Teufell (blz. 459) schreef eenigszins schamper, dat het vooral Romaansche ooren zijn, die „durch diese vornehme Rundung „der Sprache" betooverd worden.

Zeker is het waar, dat Romaansche geleerden van naam heel anders oordeelden. Volgens Comparetti, auteur van „Vergil „nel medio evo", (Duitsche vert. p. 13) „is en blijft de Aeneis „een gedicht dat, geschiedkundig beoordeeld, vroeger noch „later zijns gelijke heeft, en is de betoovering, die het sinds „eeuwen op alle beschaafden uitoefent, ten volle verklaarbaar; „nabootser is hij alleen in het bijwerk en ook dan nog is hij „groot." De welbekende sympathie die de dichter in Frankrijk genoot en geniet is door St. Beuve in zijn Etude sur Virgile p. 36 met ietwat ouderwetsche élégance aldus gekenschetst: „Aujourd'hui il est avec Horace de ceux dout on ne se sépare

„plus, de ceux qu'on emporterait comme des Pénates, s'il „fallait absolument quitter le reste de la cité latine et de „l'antique patrie." [1])

Ik laat daar wat in deze uiteenloopende waardeeringen op rekening is te schrijven van ras- en temperamentverschil tusschen Germanen en Romanen, maar meen dat afkeuring van de Aeneis voor een goed deel het gevolg is van onbillijke vergelijking met de Homerische gedichten. Wie onder den indruk van Ilias en Odyssee het latijnsche epos gaat lezen is voor Vergilius verloren, tenzij hij het doet met het ernstige voornemen om door zorgvuldige vergelijking de eigenaardigheden van zijn werk te leeren kennen en verklaren, zoowel uit de persoon des dichters, als bovenal uit den tijd waarin, het volk waarvoor, het doel waarmede hij schreef, zooals Sainte Beuve het toenmaals deed en lang na hem de Edinburgsche Professor W. Y. Sellar in het eerste deel van zijn uitnemend boek over „the Roman poets of the Augustean age" (2e ed. Oxford 1883). Sellar is alles behalve blind voor de minderwaardigheid der Aeneis, wier materiaal, in tegenstelling met de grieksche epen, hij geput acht uit „study and reflexion", niet uit „strong and manysided contact with life" (p. 360); intusschen onderscheidt hij elders (324) aldus: „Ilias en Odyssee „zijn bovenal „epics of human life", de Aeneis is een „epic „of national glory", maar tevens is het vol van pathetische „toestanden en treffende gebeurtenissen die ons mede doen „voelen met de handelende personen en aan hun heldhaftig „lijden onze sympathie verzekeren." De grens tusschen Vergilius en de Alexandrijnen duidt hij juist aan, door te wijzen op de realiteit van het patriotisch element dat het gedicht bezielt en op het merkwaardig vermogen van den dichter om aan de oude legenden „living modern interest" te verleenen. Ten slotte noemt Sellar de Aeneis (p. 364): „een soliede „schepping van den klassieken geest, die hier voor het eerst „op grooten schaal een imaginairen voortijd afbeeldde en wist

---

[1]). Vergelijk ook G. Boissier in zijn Nouv. prom. archéol. 3e édit 1895.

„te bevolken met personen aan andere kunst of eigen fantaisie „ontleend, en die de dorre traditie bezielde door het voelen, „denken en streven van zijn eigen tijd."

Sellar's beschouwingen, die gegrond zijn op een meesterlijke analyse van alle elementen in den dichter, zijn voorgangers, zijn volk en zijn tijd, die tot het ontstaan der Aeneis hebben medegewerkt, bevatten reeds bijna alles, wat wij thans ook lezen kunnen in het prijzenswaardige werk van Richard Heinze over „Virgils epische Technik", Leipzig 1903; volgens Friedrich Leo het beste boek, dat over Vergilius, laat ons er bijvoegen in Duitschland, verschenen is. Duitsche grondigheid, uitvoerigheid en omvangrijke wetenschap komen hier in minder genialen vorm tot ongeveer dezelfde resultaten als de fijne wijsgeerige ontleding van den talentvollen Engelschman, wiens boek Heinze niet schijnt gekend te hebben.

Duitsche geleerdheid geeft in ons vak nog altijd den toon aan. Daarom zullen alle vrienden van Vergilius dit boek met vreugde begroeten, dat een vasten grondslag geeft voor de beantwoording der bovengestelde vragen, die meestal in zeer gunstigen zin uitvalt en een einde zal maken aan twijfel of aan geheele miskenning van V's verdiensten als episch dichter. De vraag, die hier alles beheerscht, is deze: hebben we in V. in hoofdzaak slechts een navolger te zien of was hij ook scheppend poeet? Die vraag wordt door H. in alle onderdeelen nagegaan en niet beantwoord door middel van dorre statistiek, al ligt ook die aan zijn conclusies ten grondslag, maar door nauwgezette ontleding van alle belangrijke passages die licht kunnen geven, waaraan hij beschouwingen en concluziën vastknoopt van aesthetischen aard, die voor Heinze's bevoegdheid op dit gebied een gunstig getuigenis afleggen. Zoo krijgen wij een voorloopig bevredigend antwoord op de volgende vragen: Waarin bestaat V's imitatie van anderen, bovenal van Homerus? Waar is de dichter zelf aan het woord en hoe heeft hij het gegevene zelfstandig verwerkt? Hoe is zijn opvatting en behandeling van het menschelijke karakter en hoe van het bovennatuurlijke, goden, fatum, wonderen, verschijningen e. d.

Hoe ontwikkelen zich de gebeurtenissen en hoe worden zij gemotiveerd? Hoe handelt hij met topographie en chronologie? Is zijn werk een doorloopend geheel of zijn de boeken en onderdeelen los aangeregen? Verder hooren wij over het pathetische en dramatische karakter der Aeneis tegenover den eenvoud van het Homerisch verhaal, over rhetoriek in alléén- en samenspraken, overbodigheid, duidelijkheid, afwisseling en geschikte rangschikking, en ten slotte, welken ethischen invloed hij op den hoorder of lezer wil uitoefenen en hoe hij dat bereikt heeft. Behalve de verskunst dus, waarover de pas verschenen commentaar van Norden op het VIe boek uitvoerig handelt, vinden wij bij H. alles wat ons een juiste en volledige voorstelling kan geven van V's epische kunst; alleen over invloeden van zijn latijnsche voorgangers en van het karakter, de denkbeelden en de historie van het Romeinsche volk zelf, geeft Sellar meer en beter.

H. heeft zijn oordeel over V. niet in een slotwoord samengevat, maar gegeven al naar mate de gelegenheid zich voordeed. Ik haal enkele zijner uitspraken aan, die kenmerkend zijn.

P. 446 lezen wij: „Voor de werking van een groot „en verheven gedicht zijn *eenvoud* en *beperking* hoofdver- „eischten; zij liggen ook ten grondslag aan de kunst van V.” Iets verder p. 448: „Hij is spaarzaam met details en schildert „met enkele groote trekken, hierin verschillend van de helleen- „sche epullia, waarmede men bijv. de Evanderscenen ten „onrechte vergeleken heeft.”

Later dit p. 456: „Sinds Aristoteles werd het wekken van „gemoedsaandoening hoe langer hoe meer het hoogste doel der „poëzie. Ook V. streeft daarna, niet echter door rechtstreeks „schrik en medelijden bij ons op te wekken (gruwelscenen „heeft zij niet), maar door ons de handelende personen voor „oogen te voeren „im Zustande des Affekts”, zoodat wij deelen „in hun lief en leed.”

Daarna blz. 458: „De Aeneis is voor het *dramatisch verhaal* „eeuwen lang het voorbeeld geweest. Daargelaten of hij het „gecreëerd heeft, is dit zeker, dat onder de ons bekende monu-

„menten van Helleensche dichtkunst geen enkel „in allen oder „auch nur allen wesentlichen Punkten" als zijn voorbeeld kan „gelden."

Eindelijk blz. 461 en 462: „De gedachte dat de poëzie „als opvoedster naast de philosophie kan optreden, kwam bij „Cicero nog niet op en de jongere grieksche en romeinsche „dichters huldigen nog met volle bewustzijn het beginsel *l'art* „*pour l'art.* Lucretius, de groote eenzame, bracht hierin ver„andering. V. is niet alleen de erfgenaam van zijn kunst„middelen, maar ook van zijn opvatting omtrent des dichters „roeping. Het doel, dat hij najaagt, is niet aesthetisch, maar „ligt op het gebied van het zedelijk-religieuze, dat voor V. „nauw verwant is met „politisch-nationale"; *hier* leerend, ver„heffend, stichtend te arbeiden is volgens hem niet bijzaak, „maar hoofdzaak voor den dichter, die als *vates* tegelijk leeraar „en opvoeder van zijn volk moet wezen."

Er is veel in deze uitspraken dat eigen indrukken wakker roept, die wij bij stille lezing der Aeneis ontvingen en dat de vraag naar V's. hooge waarde als oorspronkelijk dichter bevredigend beantwoordt en dat bovendien zoowel den indruk verklaart, dien zij terstond op den tijdgenoot maakte, als den geheel eenigen invloed, die de Aeneis op het denken en dichten van alle volgende geslachten tot en nog na de Divina Commedia van Dante heeft uitgeoefend.

Het zou een aantrekkelijk onderwerp zijn de eigenaardigheden van V's epische kunst te toetsen aan een der boeken of aan een aantal merkwaardige gedeelten; de tijd, dien ik ter beschikking had, liet dat evenwel niet toe, ik ga dus over tot een ander punt, dat ik reeds in studie had genomen over het ontstaan der Aeneis in haar tegenwoordige gestalte.

Ieder kent de Homerische kwestie, doch niet ieder weet dat er ook een Vergiliaansche is, minder belangrijk en van jongeren datum maar toch eene, die sinds het midden der vorige eeuw het vernuft der viri Vergiliani op de proef stelt en nog steeds naar eene oplossing vraagt.

Ter toelichting is een kort woord noodig over den inhoud der Aeneis, die gemakkelijk te overzien is. De eerste helft behandelt de lotgevallen van Aeneis en de zijnen tijdens en na den val van Troie tot hun aankomst in Italië, de tweede helft de oorlogen in Latium met de daaraan verbonden peripetien tot den dood van Turnus. Voor de Vergiliaansche kwestie is de eerste helft het meest van belang.

Het *eerste* boek begint met een kort prooemium waarin de toorn van Juno tegen de Trojanen als het alles beheerschend moment in de volgende gebeurtenissen op den voorgrond wordt gesteld. De storm door haar verwekt werpt de Trojanen, van Sicilie naar Italië willende varen, op de kust van Afrika. Gastvrij opgenomen door Dido verhaalt Aeneas in het *tweede* boek den ondergang van Troie en in het *derde* zijn zwerftochten tot hij op Sicilie en vandaar in Afrika landde. In het *vierde* tracht Dido hem bij zich te houden, maar van hoogerhand aan zijn bestemming herinnerd, vaart hij heimelijk weg terwijl de koningin den brandstapel bestijgt. Tegenwind doet Aeneas in het *vijfde* boek weder op Sicilie landen, waar hij de lijkfeesten viert ter eere van zijn vader Anchises, het vorige jaar aldaar gestorven en begraven. Een klein deel der schepen wordt door de vrouwen, die daar willen blijven in brand gestoken op aandrijven van Juno, op de overige gaat Aeneas in het *zesde* boek met de strijdbare manschap naar Cumae, waar hij volgens bevel van de schim zijns vaders met behulp der Sibyl in de onderwereld afdaalt.

Schijnbaar sluit de inhoud dezer boeken dus vast aanéén. Bij nader inzien blijkt dit echter anders. Het *derde* boek, de zwerftochten; lijdt aan tegenstrijdigheden met de omliggende, en wel in die mate, dat het moeielijk geschreven kan zijn door een dichter, die I en II gereed en IV—VI reeds in gedachte had, tenzij men niet alleen een wonderbaarlijke gedachteloosheid bij den dichter aanneme, maar ook een voor *dit* boek plotseling veranderd dichtplan, dat hij dan in de volgende terstond weder liet varen.

Deze bezwaren, vroeger minder geteld, zijn in 1863 door

F. Conrads in zijn *Quaestiones Vergilianae* samengevat en leidden hem tot de slotsom, dat III door Verg. was vervaardigd vóór alle andere boeken. Zijn meening, dat III een afzonderlijke creatie is, werd algemeen erkend, maar niet zijn slotsom, daar volgens anderen III juist het laatst gemaakte boek moet geacht worden; ook hiertegen werden ernstige bezwaren ingebracht. Prof. Sabbadini, een bekend latinist, verdedigde de laatste conclusie in 1887, maar keerde tot die van Conrads terug in 1900. Heinze, die de „Arbeitsweise" van V. uitvoerig behandelde, moest partij kiezen en trachtte de hypothese, dat III van latere geboorte is (volgens hem na het VIIIe of IXe boek) door nieuwe argumenten te handhaven. Het is hier niet de plaats om die argumenten, die m. i. geen van alle steek houden, te weerleggen; de kritikus Heinze staat verre achter bij den aestheticus; in plaats van streng bewijs krijgen wij te vaak omslachtige redeneeringen te lezen, waarvan de refutatie hier niet kort kan worden afgedaan en elders beter op haar plaats zal zijn. Thans moet ik er mij toe bepalen om de punten, waar het in deze op aankomt zoo beknopt mogelijk aan te duiden, om daarna mijn meening toe te lichten, dat *III vrij lang vóór de overige boeken geschreven is* en wel *vóórdat V. het plan van onze Aeneis nog in het hoofd had.* Hij maakte dat eerst ten gevolge van voortgezette studie en nadenken, toen III reeds gereed lag en daaraan zijn de vele tegenstrijdigheden te wijten, waarvan H. de gewichtigste onbesproken heeft gelaten.

Dat de meening van Conrads en anderen omtrent de prioriteit van III geen ingang vond, ligt hieraan dat zij bezwaren tegen het V^e^ boek er bij haalden, die met deze kwestie niet te maken hebben, en bovendien, op grond van enkele chronologische aanduidingen, de zwerftochten over zeven jaren trachtte te verdeelen, een poging door H. terecht als ijdel prijs gegeven. De chronologische data der Aeneis hebben geen andere dan poetische beteekenis. Die verwarring van kwesties en argumenten bracht de geleerden, ook nog W. Kroll in 1900, bijv. tot deze fantastische hypothese dat III en V

aanvankelijk één boek zijn geweest, later door V., na allerlei veranderingen en bijvoegsels, gesplitst, en gescheiden door IV. De hoofdbezwaren tegen III werden door deze zonderlinge hypothese echter in geen enkel opzicht verklaard. Mijn bewijsvoering zal dus een geheel andere zijn en U uit het volgende blijken.

Ik begin met te wijzen op een uiterlijk kenteeken van de zelfstandige positie van III te midden der andere boeken.

V. heeft er met opzet naar gestreefd om de boeken, hoe verschillend hun inhoud ook zijn mocht, uiterlijk althans aan het begin en het einde vast aaneen te hechten. In den loop van een boek vermijdt hij volstrekt geen lacunes van tijd of verhaal: bij het verblijf op Creta (III 135), te Carthago (IV 193), bij de oorlogstoebereidselen in Latium (VII 624), enz. worden dingen, die weken of maanden in beslag nemen met een paar verzen afgedaan; bij het begin der boeken daarentegen, sluit het verhaal zoo nauw aan het einde van het vorige boek, dat men ze direct aanéén kan rijgen; alleen vóór het X[e] en XIe wordt één *nacht* overgesprongen, waarin trouwens niets voorvalt, zoodat die boeken beginnen met het welbekende „Interea": „Ondertusschen was de dag aangebroken." Zelfs het VIIe boek, waarmede een *novus rerum ordo* geboren wordt, begint niet met dien *novus ordo*, maar zet eerst het verhaal van VI nog voort met 35 versregels. Hier blijkt duidelijk de opzettelijke toeleg tot uiterlijke verbinding der boeken.

Hoe staat het nu met III? Aan het slot van II vlucht Aeneas na de verwoesting van Troje tegen den dageraad met zijn vader en een *ingens numerus* van *matres*, *viri* en *puberes* naar het gebergte. Boek III zou dus, het verhaal voortzettende, moeten beginnen met hetgeen den volgenden morgen gebeurde, bijv. een voorstel van Aeneas of Anchises over de vlucht, of een beraadslaging over hetgeen men met die menigte zou beginnen. In plaats daarvan begint het met een mededeeling over de verwoesting van Troje, over het verzamelen van mannen en over geheimzinnige voorspellingen,

geheel berekend op een gehoor dat het voorgaande boek niet kende en deze dingen nog moest vernemen. Het is niet eens een recapitulatie van het voorafgaande verhaal — wat toch ook een unicum zou zijn — maar het is een ontboezeming, die, zooals H. zegt (356), in plaats van feiten *„eine Fülle von Empfindungen"* bevat, een soort prooemium bij den aanvang van een nieuw gedicht.

Later spreek ik over het gebrek aan aansluiting van III met het volgende boek.

Na dit uiterlijke kenmerk van zelfstandigheid, kom ik tot de tegenstrijdigheden tusschen III en de overige boeken.

Vergilius heeft de massa verhalen, die, zooals vooral Dionysius ons leert, over de reis van Aeneas in omloop waren, met vermijding van wat hij niet gebruiken kon, op zelfstandige en geniale wijze tot een geheel verwerkt, waarvan dit de leidende gedachte is: Aeneas steekt op goed geluk in zee zonder te weten waar hij heen moet: *incerti quo fata ferant, ubi sistere detur* (7, 146, 181), en verneemt eerst op Creta (162) door een droomverschijning van de Penaten uit naam van Apollo van Delos dat hij Hesperie moet zoeken, wat dan, weder uit naam van dien god, bevestigd wordt op het Harpyieneiland door Celaeno (250) en in Epirus door Helenus, koning en waarzegger. De Delische Apollo is dus de hooge leidsman van zijn tocht, waarvan de koers hem allengs duidelijker geopenbaard wordt.

Met deze voorstelling in III strijdt nu I v. 382, waar Venus zijn leidsvrouw heet geweest te zijn, *matre dea monstrante viam*, en IV 345 (vgl. 377), waar hij aan Dido zegt dat de *Aziatische* Apollo (en de *Lyciae sortes*) hem naar Italië zonden (*sed nunc Italiam magnam Gryneus Apollo, Italiam Lyciae iussere capessere sortes*), maar vooral strijdt met het IIIe boek de duidelijke mededeeling die de schim van Creusa hem nog in Troje doet op het einde van II v. 780:

Longa tibi exilia et vastum maris aequor arandum:
Et terram Hesperiam venies, ubi Lydius arva
Inter opima virum leni fluit agmine Thybris.

De twee eerste plaatsen kunnen desnoods lichtere vergissingen zijn, die ik echter straks in mijn systeem zal kunnen verklaren, maar het *vaticinium Creusae* is in onoplosbaren tweestrijd met de terstond daarop in III volgende onkunde van Aeneas omtrent zijn bestemming; *die* plaatsen kunnen niet zóó na elkaar geschreven zijn. De hypothese van Heinze e. a., dat III veel later ontstaan is, kan deze tegenspraak ook niet motiveeren. H. ziet er niets anders op dan het hulpmiddel der athetese te baat te nemen: V., zegt hij, had de 3 verzen in II moeten schrappen. Ook hierop kom ik terug.

De drie genoemde tegenstrijdigheden, geven zeer zeker nieuwen grond aan het vermoeden, dat III onafhankelijk van I, II en IV is ontstaan, d. w. z. of vóór hen of zoo lang na hen dat afwijkingen verklaarbaar zoo niet verschoonbaar werden.

Om uit dit alternatief een keus te doen, dienen nu verder mijn meerendeels nieuwe argumenten, die ook de laatste helft der Aeneis eenigszins in de vraag betrekken. Ik meen met groote waarschijnlijkheid te kunnen bewijzen, dat V. toen hij III in vers te boek stelde, de geheele Africaansche Dido-episode met al wat daarbij behoort (uitgezonderd wellicht de lijkfeesten voor Anchises) en bovendien ook het *bezoek aan de onderwereld*, nog niet in zijn Aeneisplan had opgenomen en nog volstrekt niet wist, dat hij die episoden, thans te lezen in I, II, IV en VI en de schepenbrand in V, ooit zou schrijven, maar dat deze eerst de vrucht waren van later onderzoek en nadenken. Ik grond deze gissing deels op het absolute stilzwijgen in III over den inhoud dier boeken, deels op meer positieve bewijzen.

Ik begin met de *Necyia* van het VIe boek en beweer dat V. in III nog alleen weet van een bezoek aan de *Sibylla Cumana*, en niet dacht aan een afdalen in de onderwereld. Sabbadini e. a. vergisten zich, toen zij het tegendeel aannamen op grond van III v. 441 vlg., waar Helenus zegt tot Aeneas: „Als gij te Cumae komt en aan de *divini lacus* (386 *inferni lacus*) *et Averna sonantia silvis*, zult gij de

„priesteres aanschouwen, die in een grot de toekomst voor-„spelt.” De plaats die hier wordt bedoeld met *goddelijke meren* en *van bosschen ruischende Avernus*, is dezelfde die in VI (13, 201) heet *luci et aurea tecta Triviae*, of *fauces grave olentis Averni*, d. w. z. niet de *inferi* zelf (in VI 134 *Stygii lacus*), maar hun bovenaardsche ingang. In dat zonderlinge hol *quo ducunt ostia centum* (VI 42), en dat men thans meent weergevonden te hebben (volgens Norden's mededeelingen), geeft Sibyl haar godspraken.

Wat zij Aeneas zou vertellen duidt Helenus aldus aan;

Illa tibi Italiae populos venturaque bella

Et quo quemque modo fugiatque feratque laborem Expediet.

Zij zal hem dus verhalen „de volken van Italie, de toekomstige oorlogen en zijn eigene lotgevallen daarbij,” een omvangrijk program, dat V. liet varen, toen hij later besloten had de *Italiae populi* in een eigen catalogus op te sommen en afzónderlijke boeken te schrijven over *belli labores* van Aeneas. Hij laat dus, als hij de Necyia schrijft, de Sibyl 83—97 slechts eenige algemeenheden zeggen in orakeltaal, en niet vooruitgrijpen op de volgende oorlogsverhalen in VII—XII. Hoe hij deze bella zou geven, schijnt dus V., toen hij III schreef, ook nog niet geweten te hebben, doch gedacht te hebben aan de mogelijkheid dat de Sibyl die oorlogen zou verhalen. Hoe dit zij, het IIIe boek kent alleen een bezoek aan *haar* en niet ook aan de onderwereld.

Aleer ik overga tot de Afrikaansche episode, moet ik wijzen op een belangrijk en fundamenteel verschil tusschen het IIIe boek en de overige Aeneis, hetwelk alleen reeds het vermoeden wettigt, dat deze laatste het resultaat is van een later gemaakt, geheel nieuw en eenvormig plan.

De eenheid der Aeneis berust voor geen gering deel op het hardnekkig verzet van Juno tegen de *fata deorum*, het goddelijk raadsbesluit, dat Troje zal herrijzen in Latium. Dit verzet wordt, met redenen omkleed, aangekondigd in de inleiding van het 1^e^ boek en duurt onafgebroken voort tot v. 820 vlg. van het XIIe. waar Juno zich gewonnen geeft aan den *pater omni-*

potens, onder een voorwaarde (— die sterk doet denken aan een beroemde Ode van Horatius uit het jaar 28 ongeveer —) dat de naam en de taal van het nieuwe volk in geen enkel opzicht herinneren zal aan Troia en de Teucriers.

De bemoeienis van Goden met den strijd der menschen is van Homerische herkomst. Terwijl echter de Ilias verschillende Goden beurtelings laat medevechten en op kleinere schaal intrigeeren, heeft het genie van V. een grootschen strijd in het leven geroepen tusschen de hoogste Godin en het *fatum*, vertegenwoordigd door den oppersten hemelgod, als wiens medium daarbij Venus de goddelijke moeder van Aeneas fungeert, en hij heeft daardoor een éénheid en dramatisch effect teweeg gebracht van buitengewone werking.

Op deze eenheid van conceptie nu maakt het IIIe boek een uitzondering. Niet Juno of Venus, hebben daar de leiding, maar Apollo. Venus wordt maar éénmaal in het voorbijgaan genoemd, waar Aeneas met de andere Goden ook haar een offer brengt, v. 19: *Sacra Dioneae matri divisque ferebam auspicibus operum*, verder komt zij niet voor. Van Juno wist de dichter uit Homerus wel zooveel, dat zij de Trojanen niet genegen was en daarom drukt Helenus Aeneas bijzonder op het hart om *haar vooral* geloften en gaven te brengen, dan zal zij hem van Sicilie naar Italië laten komen v. 436 vlgg.

Junoni cane vota libens dominamque potentem
Supplicibus supera donis, sic denique victor
Trinacria fines Italos mittere relicta.

Aeneas doet dat bij zijn eerste landing op de oostkust van het beloofde land en Juno legt hem geen stroobreed meer in den weg. Maar ook daarvóór deed ze dat niet, hoewel de gelegenheid daartoe op de reeds afgelegde tochten niet ontbroken had. Zij *bemoeit* zich eenvoudig niet met de emigranten en het offerbevel van Helenus schijnt onnoodig te zijn en ingevoegd ter wille der traditie over Juno's vijandschap, *pour acquit de conscience*. Deze kalme Juno is hemelsbreed verschillend van de onverzoenlijke vijandin der overige Aeneis, die in I den storm en schipbreuk verwekt om de Trojanen van Italie

te weren, die in VIII in eigen persoon een der Furien uit de hel haalt om den krijg in Latium te doen ontbranden en verder voortdurend op het oorlogsterrein werkzaam is. De veranderde opvatting van den dichter verraadt zich eigenaardig in VIII 59; dáár beveelt de *Tibergod* op zijn beurt Aeneas om Juno te offeren en V. legt hem de eigen woorden van Helenus in den mond, maar met deze merkwaardige verandering, dat Tiberinus in plaats van met Helenus te zeggen: overwin de machtige heerscheres met beden en geloften, deze woorden gebruikt: overwin haar toorn en bedreigingen: *iramque minasque supplicibus supera donis.* Het IIIe boek kent nog geen *ira* en *minae* van Juno.

Apollo daarentegen, die hier de eenige helper en leidsman is der Trojanen, komt in de overige boeken als zoodanig niet meer voor, behalve op drie plaatsen, die reminiscenzen zijn uit het IIIe boek. In VII 241 herinnert namelijk de dichter in het voorbijgaan, met één regel, aan de orakels door Helenus uit Apollo's naam gegeven. De twee andere plaatsen zijn een bewijs te meer voor mijn hypotheze. De eene citeerde ik reeds vroeger, het is die, waar de leiding der reis aan de *Aziatische* Apollo wordt toegeschreven in plaats van de *Delische* IV 345. Op de andere, VI 59, wordt met een grove vergissing door Aeneas in zijn gebed aan Apollo deze ook de *dux* genoemd naar *Africa: tot maria intravi duce te penitusque repostas Massylum gentis praetextaque Syrtibus arva.* Beide dwalingen laten zich nu gereedelijk daaruit verklaren, dat de herinnering aan het veel vroeger geschevene IIIe boek bij den dichter zeer verbleekt was. Wij zullen daarvan nog meer bewijzen ontmoeten.

Volgens de *vita Donati* begon V. zijn Aeneis in het jaar 30. Is III zijn eerste arbeid geweest, dan valt dat in 29/28 en dit strookt voortreffelijk met de rol aan *Apollo* hier toebedeeld, die juist in die jaren door Octavianus verheven was tot den redder en stichter van het nieuwe wereldrijk. De spelen bij het eiland Leukas door Octavianus ingevoerd na den slag van Actium, worden door Vergilius (280) herdacht als een stichting

van Aeneas, wiens tempel aldaar óók vermelding vindt, terwijl de tempels, die hier en elders door hem, volgens de bronnen die ook V. gebruikte, voor Venus werden opgericht, onvermeld blijven, om deze eer alleen aan Apollo te laten. De groote kloof tusschen deze opvatting en die der andere boeken is alleen begrijpelijk door aan te nemen, dat kennismaking met nieuwe bronnen — wij weten dat V. voortdurend bleef studeeren — en door rijpere meditatie hem tot andere inzichten en tot een geheel nieuwe economie van zijn heldendicht voerde.

Thans ga ik over tot de omvangrijke Afrikaansche epizode. Ik begin met twee zonderlinge omissies in het IIIe boek vergeleken met het I^e^ en V^e^.

In het I^e^ boek (550, 558, 570) vertelt Aeneas aan Dido, dat hij kort te voren op Sicilie gastvrij was ontvangen door den Trojaan Acestes, die zich daar alreeds gevestigd had en bereid was ook zijn landslieden woonplaatsen in te ruimen. In het V^e^ boek vindt Aeneas hem op Sicilie. Hij heeft het graf van Anchises bewaard, doet mede aan de wedstrijden bij diens heuvel en altaren en helpt de achterblijvende vrouwen en oudere mannen na den schepenbrand om een stad te stichten (36, 61, 73, 387 vlg., 630, 711, 746 vgl.) Was nu III geschreven na I en, zooals H. meent, ook na V, dan mochten wij toch verwachten dat de kennismaking met dezen gastvrijen landsman bij het *eerste* bezoek op Sicilie althans met een enkel woord vermeld ware, wij zoeken daar echter te vergeefs naar eenige aanduiding van Acestes. Met deze omissie is de andere nauw verwant. Volgens het V^e^ boek (24, 31, 44 sq.) is Anchises bij het eerste bezoek gestorven en begraven in het land van Acestes, die den heuvel en de altaren bewaart, daar door Aeneas toen opgericht. Ook nu weder wordt in III absoluut gezwegen over de laatste eer aan zijn vader bewezen en het oprichten van heuvel en altaren. Wat de eerste ommissien betreft, ligt het vermoeden voor de hand dat V. de Acesteslegende eerst na afwerking van het IIIe boek gevonden heeft. Over de andere omissie handel ik later.

Een nieuw bezwaar is dit.

Men heeft zich met recht verwonderd dat Helenus, de reisgevaren aanwijzende die Aeneas moet vermijden, niet spreekt over den storm — het éénige doodsgevaar door hem op reis ondergaan — noch over Libye, waar met zijn schepen ook zijn bestemming dreigde te stranden. Men verontschuldigde dit met een beroep op de volgende uitlating van Helenus (379): „het overige (wat ik niet vertel) beletten de Parzen mij te weten en Juno mij te zeggen": *prohibent nam cetera Parcae scire Helenum farique vetat Saturnia Juno.* Oude en nieuwe verklaarders gaven van deze woorden een verschillende uitlegging. Helenus zou kunnen bedoelen het verzwijgen van Polyphemus, van den schepenbrand, van den dood van Palinurus of Anchises, van Dido. Enkele dachten aan pure nabootsing van Ilias XIX 407 en 418. Geen hunner lette er echter op, dat hier twee zaken worden aangeduid, ten eerste, wat de Parzen *beletten te weten*, en ten tweede wat Juno *verbiedt te zeggen*. De Parzen verheelen voor Aeneas en voor elken sterveling tijd en plaats van 's menschen dood. Volgens de ode van Horatius aan Leuconoe mag men daar niet eens naar vragen; *Ne tu quaesieris scire nefas* enz. Hier kan het zwijgen der Parzen dus alleen zien op den dood zijns vaders: wanneer dit ongeval zou plaats hebben wisten alleen de Parzen, niet de waarzegger. Wat Juno *verbiedt te zeggen* kan niet zijn het Cyclopengevaar of zulke onbeduidendheden, maar ook niet de storm en wat daaruit voortvloeide. Immers Helenus laat aan deze verzen onmiddelijk dit voorafgaan 377: „uit vele gevaren zal ik er u weinige noemen, opdat gij te „veiliger vaart en de ausonische haven bereikt": *pauca tibi e multis, quo tutior lustres aequora et Ausonio possis considere portu.* Om veiliger te varen en die Italiaansche haven te bereiken, diende Aeneas toch bovenal voor den storm gewaarschuwd te worden. De plaats over de Parzen en Juno levert zeker eenige moeielijkheid op. In mijn systeem meen ik haar aldus te moeten motiveeren: 1° daar V. nog niet wist, waar hij Anchises zou laten verscheiden — zijn bronnen

noemden Aineia, Arcadie, Epirus, Latium — schrijft hij het zwijgen van Helenus over dit belangrijke punt voorloopig op rekening der Parzen, 2° daar hij bij zijn studie de mogelijkheid reeds kon vermoeden van andere reisavonturen dan die in III voorkwamen, en wel zulke waarin Juno een rol zou spelen, schrijft hij het zwijgen van Helenus daarover toe aan een verbod dier Godin. Hoe het ook zij de plaats bewijst niet dat V. reeds dacht aan den storm en het Dido-gevaar. Dat ook van een terugkeer op Sicilië in III niet gerept wordt, behoef ik nauwelijks te zeggen.

Indien dus dit boek noch bij den aanvang, noch in de verdere verhalen met de voorafgaande en volgende verbonden is, rijst de vraag, welke band er dan bestaat.

Die band wordt alleen gevonden in de vier laatste regels, waar wij lezen:

„Van hier, d. i. van Drepanum, uitgegaan heeft de god-„heid mij op uw kusten doen landen. Zoo verhaalde vader „Aeneas alleen, terwijl allen aandachtig waren, de lots-„beschikkingen der goden en leerde hun zijn tochten. „Eindelijk zweeg hij en na geeindigd te hebben ging hij „ter ruste."

Het eerste vers: *hinc me digressum vestris deus appulit oris*, knoopt dit boek vast aan het begin van het I° boek, waar de storm Aeneas naar Libye drijft. Het tweede en derde: *Sic pater Aeneas intentis omnibus unus fata renarrabat divom cursusque docebat* knoopen het vast aan het welbekende begin van II: *Conticuere omnes intentique ora tenebant. Inde toro pater Aeneas sic orsus ab alto*, en eindelijk in het vierde *conticuit tandem factoque hic fine quievit*, wijst het laatste woord op het begin van het volgende boek, waar Dido in tegenstelling met Aeneas *geen* rust vind in de slaap: *At regina* enz. tot de woorden *nec placidam membris dat cura quietem.* Het heeft den dichter niet veel moeite gekost om met behulp dezer bekende versregels uit I, II en IV dit boek daar uiterlijk aan vast te knoopen.

Aan deze vier verzen gaan er acht vooraf, die onze bijzon-

dere aandacht vragen, ten eerste omdat zij mijn inziens door V. later zijn ingeschoven, en ten tweede omdat de geleerden die over het geheel te vluchtig behandeld hebben.

Het reisverhaal van III eindigt met een opsomming van de kustplaatsen na het vermijden van Scylla en Charybdis door Aeneas gepasseerd tot aan Drepanum. Hij noemt in juiste volgorde Ortygia, Pachynum, Camarina, Gela, Agrigentum, Selinus, Libybaeum en gaat dan aldus voort V 707—11.

„Van hier neemt de haven en vreugdelooze kust van Drepanum mij op. Hier verlies ik, helaas, door zooveel zeestormen „gevoerd mijn vader Anchises, den steun in al mijn zorg en „ongeval. Hier verlaat gij, beste vader, mij vermoeide, te vergeefs ontrukt aan zoo groote gevaren.

„Noch de ziener Helenus, toen hij mij veel schrikwekkends „vermeldde, voorspelde mij deze rouw, noch de wreede Celaeno. „Dit is de laatste moeite, dit de eindpaal van de lange wegen," en dan volgt wat ik reeds citeerde: „Vanhier uitgegaan dreef de godheid mij naar uwe kusten." Het doodsbericht in deze verzen vervat, is zoo sober mogelijk: „De haven van Drepanum neemt mij op; hier verlies ik Anchises." Niets over een langer verblijf en de kennismaking met Acestes en zijn gastvrijheid, niets over de oorzaak van Anchises heengaan, door ouderdom of ziekte of een ongeval, of wellicht goddelijk wegnemen, niets over zijn uitvaart en het oprichten van *tumuli* en *arae* en hun toevertrouwen aan de hoede van Acestes, al welke dingen volgens V. toen hebben plaats gehad. Niet minder bevreemdend is verder de afwezigheid eener noemenswaardige *laudatio* en *comploratio* van den hoogen doode, vooral bij een dichter die uitmunt door schoon en uitvoerig beklag van beroemde dooden vriend of vijand. (Pallas in X 501 vlg. Lausus X 789 vlg. 821 vlg. Mezentius 845 vlg. Camilla XI 535 vlg. 841 vlg. Turnus XII 567, 610, 870 vlg.), terwijl bij denzelfden dichter Aeneas in het 5e en 6e boek zijn vader na diens dood nooit genoeg meent te kunnen verheerlijken (V passim, VI 108 vlg. 678 vlg). Wij moeten toch niet vergeten dat wij hier niet te doen hebben met een herinnering

terloops aan een verleden ongeval — in welken zin Valerius Flaccus dit doodsbericht heeft toegepast op Helle, als de Argonauten de plek voorbij waren, waar zij verdronk — maar dat het IIIe boek ons steeds tegenwoordig doet zijn bij de gebeurtenissen, zoodat wij hier het sterven van Anchises en de eerste heftige smart daarover van Aeneas, als het ware moeten bijwonen. Uit dit oogpunt voldoet noch het korte doodsbericht, noch de uiting die daarop volgt aan de eischen van het oogenblik en aan de gewoonte des dichters in dergelijke gevallen. Vergelijk hiermede bijv. de verhalen in het IIe boek over hetgeen gebeurt ten huize van Anchises, als hij zijn woning niet wil verlaten, en bij het verdwijnen van Creusa, waar alles uitvoerig en met groote dramatische en pathetische kracht wordt voor oogen gesteld. De eenige *laudatio* die wij hier vernemen bestaat daarin, dat Aeneas zijn vader noemt *pater optime*, en *omnis curae casusque levamen*, maar dit is veeleer een *laudatio ex persona loquentis* dan *ex persona mortui*, en evenzoo de *comploratio*. Aeneas zegt welbeschouwd slechts dit: „door zooveel stormen gedreven verlies ik nu nog mijn „steun in zorg en ongeval: gij verlaat mij, afgetobde, die u „aan zoo groote gevaren te vergeefs ontrukte." Het klinkt meer als een verwijt, dan als een loftuiting en beklaging van Anchises.

Na deze woorden volgt de mededeeling dat Helenus en de Harpyie Celaeno dit ongeval niet voorspelden:

Nec vates Helenus, cum multa horrenda moneret,
Hos mihi praedixit luctus, nec dira Celaeno.

Men weet eigenlijk geen raad met deze woorden.

Bevatten zij een kritische opmerking over hun ongepast zwijgen, dan klinkt die wel eenigermate nuchter op dit oogenblik uit den mond van Aeneas. W. Kroll noemt ze daarom komisch „spasshaft". Heinze tracht door een te vrije vertaling er dit in te leggen: „deze ramp is grooter dan die Helenus „en Celaeno mij voorspelden", maar het staat er niet en heel interessant is dit bericht te dezer plaatse toch ook niet. Doch ook aan deze verzen heeft men niet genoeg aandacht geschonken

en verzuimd ze te vergelijken met hetgeen die voorspellers werkelijk zeiden. Als wij dat doen, dan blijkt dat V., wat hij vroeger in III schreef, vrij wel vergeten was en naliet dat nog eens na te gaan; hij zou anders gezwegen hebben over Celaeno daar deze V. 255 geen voorspellingen gaf, maar uit wraak over geleden onrecht een dreigement, ten doel hebbend om de Trojanen aan het resultaat van hun streven te doen wanhopen: „Gij zult, zeide zij, geen stad ommuren voordat „een wreede honger u dwingt tafels op te eten, *consumere mensas,*" wat hun natuurlijk een onmogelijkheid moest schijnen. Verder zou een juiste herinnering aan of een herlezen van het *vaticinium Heleni* er den dichter ongetwijfeld toe gebracht hebben om Aeneas hier te laten zeggen: „Ziehier de ramp, welke de Parzen Helenus niet wilden openbaren", wat te dezer stond een gepast woord zou geweest zijn.

Zoowel deze verzen als de voorafgaande over Anchises dood zijn dus hoogst abnormaal. Zij kunnen niet geschreven zijn door een dichter die het met zorg bearbeide III boek ten einde toe op dezelfde zorgvuldige wijze afwerkte en de twee laatste verzen verraden bovendien, dat hij de details van III niet meer voor den geest had en ook niet heeft nagelezen. Beide stukken dragen dus de kenmerken van lang na datum en in der haast bijgeschreven te zijn. De reden, waarom V. de zonderlinge verzen over Helenus en Celaeno er bijvoegde, moet m. i. gelegen zijn in de vage herinnering, dat zij over dit belangrijke punt hadden gezwegen en in de verkeerde conclusie, dat het wel vermeld had mogen worden; dit, natuurlijk ongegronde, verwijt, dat geen aandachtig lezer van III aan V. zou maken, wil hij voorkomen, door zelf op die schijnbare omissie te wijzen en ze toe te schrijven aan de beide waarzeggers.

Ook de vorm van een der verzen is slordig en onduidelijk. In 708 staat *tot tempestatibus actus amitto Anchisen.* Ribbeck leest met één minder goed hs. *t. t. actis,* „nadat zooveel stormen gedaan waren." Maar wat doen die vroegere stormen tot de zwaarte van het tegenwoordig verlies? De eenige beteekenis, die iets waard zou zijn, zou deze wezen: nadat ik hem zoo-

veel stormen had doorgeholpen sterft hij, maar dat komt daarna: *tantis erepte periclis*. Wij weten bovendien maar van één storm bij Laconie. De ongepaste bijvoeging *tot temp. actus* lijkt mij overgenomen uit VII 199, waar Latinus zeer ter snede vraagt, hoe de Trojanen toch op de zoo verre kusten kwamen, „door verdwaling of door stormen?" *sive errore viae seu tempestatibus acti?*

Na de opmerking over Helenus en Celaeno zegt Aeneas ten slotte nog dit: Dit is de laatste moeite, of het laatste werk, dit de eindpaal der lange wegen: *hic labor extremus, longarum haec meta viarum.*

Quaeritur: wat is die laatste moeite? Men antwoordt gemeenlijk: de dood van Anchises en vertaalt dus: dit is mijn laatste moeite. Maar reeds de ouden wezen er op dat de *extremus labor* van Aeneas, toen hij dit verhaal deed, de storm was en de schipbreuk; Servius zegt dus, vul aan: „bij Drepanum" of verklaar *extremus* door *saevissimus*, „ergste". Gossrau en Conington doen dat en zeggen Aeneas verzwijgt zijn mindere *labor*, den storm, voor de meerdere, zijn's vaders dood. Maar er staat „laatste" en het volgende *meta* bevestigd de gewone beteekenis. Deuticke zegt alleen: „op den storm is niet gelet." Eén kenner van Vergilius, Georgii beweert echter dat *labor* hier niet beteekent m ij n maar z ij n *labor* en vertaalt: „dit is de laatste *labor* van mijn vader en de eindpaal zijner lange wegen." Dit lijkt zeer plausibel, maar toch begrijpen wij, waarom nog niemand die verklaring vond of goedkeurde. Zij is niet in harmonie met den samenhang der plaats.

Wij zagen reeds dat Aeneas voortdurend spreekt *e sua persona*, hij zegt: „Van hier neemt Drepanum *mij* op, hier „verlies *ik* Anchises, hier verlaat Gij, beste vader, *mij* afge„tobde. Dit voorspelde *mij* niet Helenus en Celaeno." Wij verwachten daarna niet: dit is *uw* laatste *labor*, maar: dit is *mijn* laatste *labor*. Wat zou het bovendien beteekenen om aan de luisterende Dido, die reeds zooeven hoorde van Anchises' sterven, nog eens te zeggen: „dit is zijn laatste *labor* en de

grens van zijn lange wegen"? Overigens is het woord *labor*, minder geschikt gebruikt, van wie men het ook opvatte: voor Aeneas is zijn vaders dood geen *labor*, maar een *dolor* (vgl. II 776 „*quid tantum insano iuvat indulgere dolori*" zegt Creusa), en voor Anchises is de dood evenmin een *labor*, tenzij hij een pijnlijke en langdurige doodstrijd hebbe gehad, wat hier niet bedoeld is. *Labor* veronderstelt een zekere activiteit, zooals Cic. Tusc. II 35 het goed definieert: *labor est functio quaedam animi vel corporis, gravioris operis et muneris*; een eenigermate drukkende functie van geest of lichaam, niet een verlies dat men passief ondergaat. Maar wanneer wij dan, afgezien van den storm, moeten vertalen: „dit, mijn vaders dood, is mijn laatste moeite", wat beteekent dan *longarum haec meta viarum?* Dat dient men dan ook wel zóó op te vatten: „dit, nm. mijn vaders dood, is de eindpaal mijner lange wegen", een nog al zonderlinge figuurlijke zegswijze, die alleen toelaatbaar zou zijn, als Anchises' dood oorzaak ware geweest van het staken der reis. Ik geloof wel dat V. het zoo bedoeld heeft, maar uit noodbehulp, zooals straks zal blijken. Ik laat nu nog daar dat de *meta viarum* van Aeneas toen hij dit sprak, nog lang niet was aangebroken. Men zou ook *haec meta* desnoods kunnen laten slaan op Drepanum, acht regels vroeger genoemd: „Drepanum was de *meta longarum viarum*, maar dit wordt terstond weersproken door het volgende vers: „vanhier dreef de godheid mij op uw kusten."

Uit al deze moeielijkheden van af vers 707 verlost ons, dunkt mij, de hypothese, dat dit geheele stuk over Anchises' dood later door V. is ingevoegd en dat hij bij het bewerken van boek III nog niet wist, waar hij Anchises zou laten sterven en waarschijnlijk met een der legenden aan Latium dacht. De nieuw ontworpen Africaansche episode, waarvan, zooals reeds Heyne opmerkte, Anchises geen getuige mocht zijn, dwong hem later, *naar eigen vinding*, Anchises' dood reeds in Sicilië te doen plaats grijpen, en, terwijl andere wenschelijke veranderingen in III tot later konden wachten moest hij deze reeds terstond aanbrengen, toen hij III voor

IV inschoof. De lezer van IV moest weten dat Anchises dood was. V. deed dat dus voorloopig en inderhaast zoo kort mogelijk aan het slot. Het oude slot van III was m. i. aldus, dat Aeneas na een korte landing te Drepanum terstond overstak met zijn vader naar Cumae. Op v. 707 *Hinc Drepani me portus accepit* volgde dan met andere aansluiting v. 714, *hic* (nm. het dwars oversteken naar Cumae door open zee) *labor extremus longarum haec* (nm. de bereikte kust van Italie) *meta viarum*. Dus: „Dit oversteken van Sicilie naar Italie door open zee was onze laatste arbeid of moeite, de bereikte kust was de eindpaal onzer wegen." Bij inschuiving van het doodsbericht wendde hij dit oude vers aan, maar in anderen zin, waardoor het in de klem kwam. Daarna voegde hij er de vier laatste regels bij, met behulp van reminiscenzen uit I, II en IV om III daaraan vast te knoopen. Een welkome bevestiging dezer hypothese vind ik in 440 vlg. waar Helenus met ondubbelzinnige woorden belooft, dat Aeneas, aan Juno geofferd hebbende, als overwinnaar aller bezwaren in Italie door haar zal toegelaten worden, waardoor dus de tusschenliggende beletselen van Juno in de Africaansche episode worden uitgesloten: *sic denique victor Trinacria finis Italos mittere relicta*.

Een belangrijk bezwaar tegen mijn meening over de prioriteit van het IIIe boek, heb ik voor het laatst bewaard.

Volgens het leven van Vergilius door Donatus, heeft hij zijn Aeneis eerst in proza opgesteld en over XII boeken verdeeld: *Aeneide prosa prius oratione formatam digestamque in XII libros particulatim componere instituit* enz. Als dit letterlijk waar is, dan is mijn hypothese veroordeeld. Een groote troost is dan echter, dat ook alles wat door Conrads en na hem over deze kwestie geschreven is, hetzelfde vonnis treft, terwijl over Vergilius een veel zwaarder oordeel moet geveld worden, namelijk dat hij eerst in proza, daarna in poezie midden tusschen de andere boeken er een ontwierp en daarna in verzen uitwerkte, dat zoowel in details als in zijn geheele

opzet daarmede in onverzoenlijken strijd is. De meeste schrijvers over dit vraagstuk lieten dan ook het getuigenis van Donatus links liggen. Slechts twee, zoover ik weet, hebben er rekening mede gehouden, Georgii en Heinze, maar de eerste, die het als wapen gebruikte tegen Conrads e. a., verliest het verder geheel uit het oog. Heinze hecht er schijnbaar veel aan (257), maar verwatert de beteekenis der woorden zoodanig, dat hij op andere plaatsen uitspraken liet drukken als deze (87): de gedachte om het IIIe boek te schrijven „ist Virgil erst „gekommen, als ein grosser Teil der Aeneis in der uns vorlie„genden Form bereits geschrieben war."

Ik voor mij vind het getuigenis van Donatus te positief en ook veel te natuurlijk van inhoud, om het niet in eere te houden zooveel ik kan. Hoe dat mogelijk is, leere u de volgende korte schets van het ontstaan eerst van dit boek en daarna van de overige.

Toen Vergilius omstreeks het jaar 30, zooals uit de vita blijkt, besloten had een Aeneis te dichten, ten einde, zooals diezelfde bron het uitdrukt „den oorsprong van Rome en tevens van Augustus te huldigen", kon hij twijfelen over veel wat daar al of niet in opgenomen zou kunnen worden, maar twee onderwerpen moest hij in elk geval behandelen, de reis naar en de oorlogen en vestiging in Italie. De oorlogen waren van later zorg (naar wij reeds hoorden, dacht hij aanvankelijk dat de Sibyl die zou kunnen verhalen te Cumae), maar met de reis moest hij natuurlijkerwijs terstond aanvangen. Een *Iliupersis* daaraan vooraf te laten gaan was niet noodig, mits die vermeld werd als oorzaak van den tocht, zooals in den aanvang van III dan ook werkelijk geschiedt. Hij begon dus met de talrijke verhalen na te gaan, welke over dien tocht in omloop waren en koos daaruit met meesterhand al datgene wat zich groepeeren liet om het geniale gronddenkbeeld, door Heinze terecht hoog geprezen, dat nm. de toen zoo gevierde Apollo Aeneas allengs richting en einddoel van zijn zwerftocht door godspraken zou openbaren.

Dit boek kwam in verzen vermoedelijk gereed in 28. Het

bracht de Trojanen tot Cumae in Zuid-Italie en het reisverhaal was waarschijnlijk door V. naar Homerisch voorbeeld bestemd om door Aeneas gedaan te worden aan het hof des vorsten, die hem in het nieuwe land gastvrij zou ontvangen. Dáár zou dan ook Anchises rustig het hoofd nederleggen en *more Romano* op den 9en dag met lijkfeesten geëerd worden.

Dit laatste vermoed ik ter verklaring hoe het ongewone uitstel dezer feesten tot een jaar na Anchises dood, waarover ook H. zich verwonderde, ontstaan is. V. zal met zijn bekende eerbied voor heilige gebruiken dat wel niet ab ovo zoo gewild hebben, maar het sterven van Anchises op Sicilie onmiddelijk voor het vertrek naar Africa, maakte die verandering noodzakelijk.

Ondertusschen bleef Vergilius met de hem kenmerkende weetgierigheid voortdurend zoeken naar nieuwe bronnen en gegevens, die zich allengs ophoopten en den dichter, dien wij kennen als een eenzamen denker wiens plannen en verzen zeer langzaam rijpten, er toe brachten om zijn beknopt eerste ontwerp, in weerwil van de tegenspraak die het gevolg mocht wezen, uit te breiden door de Afrikaansche episoden benevens een *Iliupersis* en de *Necyia*, en het radicaal te wijzigen door, met ter zijde stelling van Apollo, Juno en Venus te laten optreden op de wijze die ik boven aangaf. In de eerste boeken zou de liefde van Dido het kernpunt vormen, maar de geheele Aeneis zou door den godenstrijd een aanééngesloten episch drama worden op grooten schaal. Aan deze twee geniale vindingen van den dichter moet heel wat zoeken en peinzen zijn voorafgegaan. Wij weten, helaas, niet meer hoe hij op de gedachte gekomen is der erotische episode. De gissing dat zij aan Naevius ontleend is komt mij hoogst onwaarschijnlijk voor. Naevius lijkt mij de man niet om zoo iets te verzinnen en wij zouden dan ook bij Servius of Macrobius van die belangrijke overeenkomst wel iets meer vinden opgeteekend dan de eenvoudige mededeeling „dat Naevius gezegd heeft „(*dixit*) wiens dochters Anna en Dido waren", waaruit men veel te veel wil afleiden. Wij weten volstrekt niet in welk

verband deze namen voorkwamen en nog minder of hier van een liefdeshistorie sprake was. Trouwens ook Naevius zal die namen wel aan een of andere grieksche bron ontleend hebben, die ook voor V. toegankelijk was. Zoover wij weten is de liefde-episode in opzet en bewerking eigen werk van V., die van huis uit eroticus was en de felheid dier hartstocht in zijn Eclogen en bij de dierenwereld der Georgica reeds meer dan eens bezongen had.

Bij het overdenken dezer episode kwam de godin der liefde, tevens moeder van Aeneas en zijn natuurlijke behoedster, die in III zoo zonderling verwaarloosd was, van zelf op den voorgrond; de *fata deorum* speelden reeds bij de zwerftochten een groote rol; dáár nu de Homerische Juno in haar machtigen toorn tegenover te stellen was een gedachte, wier geboorte in de fantasie des dichters hem zelf in verrukking gebracht moet hebben. Intusschen had de materie van het epos zulk een omvang gekregen, dat haar voorafgaande prozabeschrijving en verdeeling in boeken, hij nam er XII voor, een noodzakelijke eisch moest schijnen voor geregelde bewerking. Zoo komt het bericht van Donatus vrij volledig tot zijn recht. Het reeds bestaande boek kreeg hier als IIIe de eenig bruikbare plaats, die in het nieuwe samenstel te vinden was, met de voorloopig alleen noodzakelijke bijvoeging aan het slot van Anchises dood en de komst in Africa. Andere vereischte maar niet onmiddelijk noodige wijzigingen en tevens een betere redactie van dat haastige slot werden uitgesteld tot het geheel gereed zou zijn, maar verijdeld door's dichters dood in 19 v. C. Met de geschetste voorbereidingen der nieuwe Aeneis waren allicht na 't jaar 28 een paar jaren gemoeid, waarna het dichten begon der nieuwe boeken, en wel eerst van het I^e^ boek, waarvan Propertius [1]), naar het schijnt in 26, den aanhef kende. Toch werkte V. niet geregeld door, maar begon volgens Donatus na het prozaconcept stuksgewijze te dichten, *particulatim componere prout liberet quidque nihil in ordinem arripiens*,

1) Prop. II 34, 63.

naarmate hij roeping voelde en zonder op de volgorde te letten. Toen dan ook Augustus in 25 uit Spanje hem eigenhandig schreef om zijn concept of welk brokstuk ook te zenden *prima carminis hypographa vel quodlibet colon mitteret*, deed V. dit niet, maar reciteerde eerst „veel later en na eenige boeken behoorlijk afgewerkt te hebben'' *multo post perfectaque demum materia*, d. i. na Augustus terugkeer in den jare 23/22 zooals wij van elders weten, voor den keizer en de zijnen het IIe, IVe en VIe boek. Deze late afwerking in 23 wordt, dunkt mij, door het boven geschetste langzame ontstaan der eigenlijke Aeneis gereedelijk verklaard. Voor dichterlijke bewerking der overige VI boeken bleven dus nog ongeveer vijf jaren over, een korte tijd, maar niet te kort, als hun inhoud reeds vrij volledig en behoorlijk geordend in proza voor hem lag. Dat prozaconcept moet dus vrij omvangrijk zijn geweest.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 9den NOVEMBER 1903.

Tegenwoordig de heeren: NABER, Onder-Voorzitter, ROGGE, VAN BONEVAL FAURE, VAN DE SANDE BAKHUIJZEN, DE GOEJE, VERDAM, PIERSON, DE LOUTER, FOCKEMA ANDREAE, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, SPEYER, HAMAKER, HOUTSMA, VAN LEEUWEN, VALETON, KLUYVER, BLOK, J. J. M. DE GROOT, DE BEAUFORT, DE SAVORNIN LOHMAN, CALAND, BOISSEVAIN, VAN DER HOEVEN, WARREN, CONRAT, HESSELING, WOLTJER, HARTMAN, OPPENHEIM, J. V. DE GROOT en KARSTEN, Secretaris.

De Notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen zijn:

Een mededeeling van den Voorzitter Prof. Kern, dat zijn gezondheid hem nog niet toelaat ter vergadering te komen, en van den heer Wildeboer, dat hij verhinderd is dat te doen.

Bericht van het overlijden van het buitenlandsche lid Prof. Theodor Mommsen. Het overlijden van het gewone lid Prof. G. Schlegel te Leiden is aan de Kon. Akad. niet officieel medegedeeld. De Voorzitter Prof. Naber herdenkt zoowel Prof.

Mommsen als vooral onzen landgenoot Prof. Schlegel met een woord van hooge waardeering.

Ten slotte is ingekomen een schrijven van de Keizerlijke Academie te Weenen, waarbij de K. A. wordt uitgenoodigd steun te verleenen aan haar voorstel, gedaan bij de Association internationale des Académies, betreffende een andere wijze van verkiezing des Voorzitters en Onder-Voorzitters van dit laatstgenoemde lichaam. De steun wordt toegezegd.

Daarna erlangt Prof. Houtsma het woord voor zijn mededeeling het „Skopelisme en het steenwerpen te Mina".

Uitgaande van eene plaats in het Corpus juris Romani, waarin gezegd wordt, dat het skopelisme een in de provincie Arabië voorkomend misdrijf was, hierin bestaande, dat men steenen op een akker plaatste met het doel om het bebouwen er van te verhinderen, bestreed spreker eerst de verklaring van dit misdrijf, door Prof. Chauvin te Luik gegeven en trachtte op taalkundige en andere gronden aan te toonen, dat het skopelisme een overblijfsel is van den Oud-Testamentischen ban, waardoor de Semietische bewoners hunne afvallige landgenooten, die het voorvaderlijk geloof voor de Grieksch-Romeinsche beschaving hadden verloochend, schrik zochten aan te jagen.

Daarna ging spreker over tot eene beschrijving van het steenwerpen te Mina, de bekende plechtigheid, jaarlijks door de bedevaartgangers naar Mekka aldaar verricht, zooals die vóór Mohammed plaats had, en betoogde dat deze niets met het skopelisme te maken heeft, zooals men wel gemeend heeft. Na nog andere verklaringen te hebben besproken, trachtte hij te bewijzen, dat de pelgrimstocht vóór Mohammed een herfstfeest der oude Arabieren was, waarop evenals elders in Europa bij dergelijke feesten vuren werden ontstoken, wedloopen werden gehouden en ook de Satan gesteenigd werd. Dit laatste was volgens hem te vergelijken met het verbranden van poppen, die soms Judas of bij de Joden Haman heeten, maar feitelijk den winter voorstellen, gelijk dit op verschillende plaatsen nog gebruikelijk is. Mohammed, die aanstoot nam aan het heidensche

karakter van dit feest, trachtte het onschadelijk te maken door het rekenen bij maanjaren in te voeren, waardoor het verband van het feest met de wisseling der jaargetijden opgeheven werd. Dit is hem ook gelukt, zoodat, hoewel de heidensche ceremoniën nog jaarlijks plaats hebben, niemand onder de geloovigen de oorspronkelijke beteekenis er van meer gist.

Prof. Houtsma staat zijn stuk af voor de Verslagen en Mededeelingen. Een paar opmerkingen van Prof. de Goeje worden door hem beantwoord en dank betuigd aan den heer Caland voor een mededeeling over een gelijksoortig verschijnsel in Indië.

Daarop wordt het woord verleend aan den heer Speyer voor zijn mededeelingen „omtrent een op Java gevonden inscriptie van Buddhistischen inhoud".

Hij kent die inscriptie uit een fotografie uit Duitschland toegezonden aan Dr. Boeser, den Conservator van het Museum van Oudheden te Leiden, en terwijl men ginds den tekst te vergeefs trachtte te verklaren, is het hem gelukt om daarin te herkennen een getuigenis omtrent een wijgeschenk door een Mahayanitisch Koning aangeboden. De groote vrouwenfiguur op een tweede fotografie, die hierbij behoort, is waarschijnlijk een godin, een Doerga of Tara. De foto's zijn door Prof. Speijer tot nader onderzoek toegezonden aan Dr. Brandes op Java.

Ook deze mededeeling zal met de bijbehoorende afbeeldingen in de Verslagen en Mededeelingen worden opgenomen.

Dr. Caland betuigt den spreker zijn hulde voor de welgelukte interpretatie van dit opschrift.

Bij de rondvraag biedt Prof. Conrat aan voor de Bibliotheek een exemplaar van zijn Breviarium Alaricianum, Römisches Recht im Frankischen Reich in systematischer Darstellung, onlangs te Leipzig uitgegeven.

Hierna sluit de Voorzitter de vergadering.

HET SKOPELISME EN HET STEENWERPEN TE MINA.

BIJDRAGE VAN DEN HEER

M. Th. HOUTSMA.

Het behoeft zoo al geene verontschuldiging, dan toch zeker eenige verklaring, dat ik hier twee zaken ter sprake breng, waartusschen mijns inziens ter nauwernood eenige samenhang bestaat. Welnu, die verklaring ligt in de omstandigheid, dat niet zoo heel lang geleden een verdienstelijk geleerde, de Luiksche hoogleeraar V. Chauvin, in twee verschillende verhandelingen niet alleen eene eigenaardige opvatting van het skopelisme heeft voorgedragen, maar ook op grond daarvan eene geheel nieuwe verklaring van het steenwerpen te Mina heeft verdedigd. Hoewel gaarne hulde brengend aan het geleerde en scherpzinnige betoog van den schrijver heeft een vernieuwd onderzoek mij tot een geheel verschillend resultaat gebracht, dat ik mij veroorloof U heden voor te leggen. Daar, gelijk ik zeide, Chauvin's verklaring van het steenwerpen te Mina afhankelijk is van zijne opvatting van het skopelisme moeten wij uit den aard der zaak eerst onze aandacht hierbij bepalen.

Chauvin begint zijn betoog in de bovenbedoelde verhandeling, die men vinden kan in de *Bulletins de l'Académie Royale de Belgique* 3ième *série*, *t. XXIII*, *nr.* 1 met ons den eenigen tekst voor te leggen, waarin van het skopelisme sprake is. Wij zullen dat voorbeeld volgen, omdat het hier eene zaak betreft, die niet van *zóó* algemeene bekendheid is, dat het overtollig kan geacht worden nog eenmaal de eigen woorden van den berichtgever te herhalen. Men vindt dien tekst, ont-

leend aan eene verhandeling van den beroemden rechtsgeleerde Ulpianus, *De officio proconsulis* in *IX Dig. de Extr. Criminibus* 47, 11. Hij luidt als volgt: Sunt quaedam, quae more Provinciarum coercitionem solent admittere: ut puta in provincia Arabia σκοπελισμόν crimen appellant, cujus rei admissum tale est: plerique inimicorum solent praedium inimici σκοπελίζειν, id est lapides ponere indicio futuros, quod si quis eum agrum coluisset, malo leto periturus esset insidiis eorum, qui scopulos posuissent: quae res tantum timorem habet, ut nemo ad eum agrum accedere audeat crudelitatem timens eorum qui scopelismon fecerunt. Hanc rem praesides exequi solent graviter usque ad poenam capitis, quia et ipsa res mortem comminatur.

Uit deze woorden blijkt dat in de provincie Arabia ten tijde van Ulpianus, die het weten kon, daar hij in Phoenicië geboren is, een eigenaardig misdrijf voorkwam, hierin bestaande dat men steenen plaatste op een akker als waarschuwend teeken dat hij, die het waagde dien akker te bebouwen, het ergste te vreezen had van hen, die die steenen dáár geplaatst hadden, een misdrijf dat door de Romeinsche *praesides* ten strengste werd gestraft, zoo noodig met de doodstraf, omdat het zelf eene bedreiging met den dood inhield. Tot zoover is alles duidelijk, maar daarbij rijzen aanstonds eenige vragen op. Wat bewoog die vijanden, waarvan Ulpianus spreekt, om juist het bebouwen van een veld te verhinderen? Waarom kozen zij daarvoor het zonderlinge middel van het skopelisme? Waarom boezemde dit zoo groote vrees in, dat niemand een dergelijken akker durfde benaderen en wat bewoog de Romeinsche *praesides* de zaak zóó gestreng te bestraffen? De rechtsgrond door Ulpianus aangegeven schijnt toch ter nauwernood voldoende een zoo gestreng optreden te rechtvaardigen. Reeds meermalen zijn deze vragen gesteld en verschillende antwoorden zijn daarop gegeven, die met zeldzame volledigheid door Chauvin vermeld en met goed recht door hem worden afgekeurd. Ik acht mij daarom ontslagen van de moeite ze hier nogmaals ter sprake te brengen en beperk mij tot Chauvin's

eigen verklaring. Uitgaande van de volkomen juiste onderstelling, dat vele bepalingen van het Mohammedaansche recht inderdaad veel ouder zijn, dan de leeftijd van Mohammed en slechts de codificatie zijn van een sedert eeuwen in Arabië geldend gewoonterecht, brengt Chauvin een beginsel in herinnering, dat uitdrukkelijk in dat recht wordt erkend, van deze strekking, dat hij die een woest, aan niemand toebehoorend land ontgint *eo ipso* zich eigendomsrechten daarop verwerft. Maar, zegt hij, het Mohammedaansche recht zal wel, evenals andere wetgevingen, eveneens het beginsel erkend hebben, dat zij die het *statu quo* wenschen gehandhaafd te zien, bevoegd zijn tegen deze toeëigening in verzet te komen en, na dit vooropgesteld te hebben, gaat hij aldus voort: Si, comme cela est probable, le vieux droit arabe a reconnu le principe en question, nous avons l'explication du scopélisme: c'est le symbole par lequel les opposants notifient leur veto à celui qui veut cultiver une terre morte, soit qu'ils aient un intérêt à voir le terrain rester en friche pour leur servir de vaine pâture ou pour y déposer leurs récoltes; soit même, dans la suite, par hostilité personnelle ou par simple caprice (t. a. p. p. 43). Op het bezwaar hoe deze opposanten er toe kwamen hun veto in zóó zonderlingen vorm, namelijk door het werpen van steenen op het veld, kenbaar te maken, antwoordt hij (t. a. p. p. 47): Les Arabes déterminés à empêcher par la force la mise en culture du terrain et décidés à aller jusqu'au meurtre, avertissent le cultivateur en lui dressant un tombeau symbolique.

Nu over het onvoldoende van deze laatste verklaring, die alleen berust op de verwijderde gelijkenis van die steenen op grafsteenen, behoef ik wel niets te zeggen, maar Chauvin's geheele verklaring van het skopelisme past in het geheel niet op de beschrijving daarvan door Ulpianus gegeven en is dientengevolge volstrekt onaannemelijk. Immers de Romeinsche rechtsgeleerde spreekt van een *crimen* en wel van een zóó ernstig misdrijf, dat de Romeinen zich geroepen achtten het op de strengste wijze te keer te gaan en, volgens Chauvin,

zouden wij hier te doen hebben met de volkomen rechtmatige uitoefening van een nog wel in de Romeinsche wetgeving uitdrukkelijk erkend recht! Chauvin heeft dit bezwaar zelf gevoeld en tracht het weg te nemen door de onderstelling dat de skopelisten dit recht misbruikten en uit bloote persoonlijke wraakoefening het in cultuur brengen van woeste gronden trachtten te beletten. Maar *abusus non tollit usum* en de Romeinsche rechtsgeleerden waren toch niet zulke stumpers, dat zij ter wille van het misbruik, dat van een erkend recht gemaakt werd, dit recht zelf ophieven, ja de uitoefening daarvan als een misdrijf brandmerkten. Er is evenwel nog meer. Volgens Chauvin zoude Ulpianus hier spreken van eene *res nullius*, van woeste gronden, die aan niemand toebehooren, maar diens eigen woorden sluiten deze opvatting uit. De door hem gebruikte termen *ager* en *praedium* duiden geen onbebouwde gronden aan en de woorden „plerique inimicorum solent praedium inimici σκοπελίζειν" bewijzen, dat hier van eene *res nullius* geen sprake kan zijn, ook al schrapt men met Mommsen het woord *inimici*, terecht, zooals wij zullen zien. Op grond van deze beide, mijns inziens, onoplosbare bedenkingen meen ik het recht te hebben Chauvins verklaring van het skopelisme als onmogelijk ter zijde te leggen.

Eene betere en naar ik hoop de juiste verklaring zal eerst dan gevonden worden, wanneer wij ons rekenschap gegeven hebben, wie de skopelisten waren en waarin hun misdrijf eigenlijk bestond. Dan zullen de bovengestelde vragen van zelve hare beantwoording vinden en zal het bericht van Ulpianus blijken voor de geschiedenis der beschaving van groot gewicht te zijn.

Het misdrijf van het skopelisme, Ulpianus zegt het uitdrukkelijk, deed zich in zijnen tijd voor in de provincie Arabia. Daarbij moeten wij niet denken aan het ons bekende Arabische schiereiland in zijn geheel, maar aan het voormalige, door Cornelius Palma in 105 na Chr. geannexeerde rijk der Nabateërs, dat behalve het Sinaïtisch schiereiland en een deel van Noord-Arabië, het Overjordaansche land met de hoofdstad

Bostra omvatte. Wat de Romeinsche overheersching, inzonderheid voor deze laatstgenoemde streek, te beteekenen gehad heeft, daarvan leggen de nog aldaar aanwezige overblijfselen uit die periode een welsprekend getuigenis af. Ik behoef slechts te herinneren aan Mommsen's schildering van den toenmaligen toestand aldaar, om elk verder bewijs voor het gezegde te kunnen weglaten. Maar, indien men meenen mocht dat de weldaad van het Romeinsche gezag ook bij de inlandsche bevolking dier streek onverdeelde erkenning vond, dan zoude men zich zeer bedriegen. Voorzeker had sedert den tijd der Seleuciden het Hellenisme bij de gezeten stedelijke bevolking vorderingen gemaakt. Grieksche zeden en gewoonten, ja zelfs Grieksche cultusvormen hadden bij sommigen ingang gevonden, maar over het algemeen was die beschaving nog zeer weinig diep doorgedrongen en zelfs het machtige Rome moest door gestreng optreden haar zoeken te handhaven. Ik spreek hier niet alleen van de roofgierige Bedowijnen, die toenmaals evenals nu in deze streken rondzwierven en slechts met ijzeren vuist in bedwang konden gehouden worden. Neen, de Romeinsche beschaving had nog andere vijanden en die zijn het, welke Ulpianus bedoelt met zijne uitdrukking „plerique inimicorum." Dat zijn geen vijanden van privaatpersonen, zooals het door Mommsen terecht geschrapte glosseem „inimici" schijnt aan te duiden, dat zijn de vijanden van Rome en zij waren het, die zich aan het skopelisme schuldig maakten. Ofschoon namelijk hier eene gemengde bevolking aanwezig was, zoo had toch de Nabateesche verovering de oorspronkelijke inwoners dezer streek, de uit het O. T. bekende Moabieten en Ammonieten, benevens die Israëlieten, die door de Jordaan van hunne broeders gescheiden, de latere ontwikkeling van het Jahwisme niet hadden medegemaakt, wel onderworpen, maar niet uitgeroeid. Van deze oude elementen onder de bevolking, die met al de hardnekkigheid aan hun ras eigen vasthielden aan de oud-Semietische of, wil men, Kanaänietische instellingen, ging het verzet tegen het overhand nemen van Grieksch-Romeinsche zeden uit. Zij waren de meest verbit-

terde vijanden van Rome en wanneer zij bij hun verzet het middel van het skopelisme aangrepen, dan moet de uiteenzetting, waarin dit eigenlijk bestond, licht zoeken bij de oud-Kanaänietische instellingen van deze volkstammen. De qualificatie van hun bedrijf als misdrijf — dit behoef ik wel niet uitdrukkelijk te zeggen — is slechts van Romeinsch standpunt juist.

Dat wij zóódoende op den rechten weg zijn wordt nu al dadelijk op verrassende wijze bevestigd door den naam, die het thans besproken misdrijf bij Ulpianus draagt. Voorzeker *σκοπελίζειν* en *σκοπελισμός* zijn Grieksche woorden, maar toch zouden wij verkeerd doen de beteekenis daarvan uit eigenlijk gezegde Grieksche instellingen op te helderen. Het zijn de Grieksche vertolkingen in den mond der gehelleniseerde bevolking van de provincie Arabia van zuiver Semietische en wel Hebreeuwsche woorden. *Σκοπελίζειν* wil zeggen iets, *in casu* een akker, met een *σκόπελος*, een in het oog vallend teeken, een opgerichten steen of steenhoop voorzien. Gewoonlijk beteekent dit woord wel is waar een natuurlijke, alleen staande rots, een in de zee vooruitspringend voorgebergte, van waar men het omliggende terrein kan overzien, maar in den door mij bedoelden zin komt het voor in de Grieksche vertaling van 2 Kon. 23, 17, waar in het oorspronkelijke צִיּוּן staat, het gewone woord voor grafsteen, dat elders, bijv. Ez. 39, 15 met *σημεῖον* wordt weergegeven. Bijgevolg beantwoordt het Grieksche *σκοπελίζειν* volkomen aan het Hebreeuwsche *verbum denominativum* צִיֵּן, dat niet in het O. T., maar wel in de latere Hebreeuwsche literatuur voorkomt in een zin, die ons aanstonds een eind verder zal brengen. כֶּרֶם רְבָעִי, zoo lezen wij in het tractaat *Ma'asēr shēnī* 5,1, מְצַיְּנִין אוֹתוֹ בְּקוֹזְזוֹת אֲדָמָה וְשֶׁל עָרְלָה בְּחַרְסִית וְשֶׁל קְבָרוֹת בְּסִיד d. i. een wijnberg in het vierde jaar *teekent* men met aardkluiten, in de voorafgaande jaren met scherven, graven met kalk. Wat het laatste betreft behoef ik slechts te herinneren aan de uit het N. T. zoo wel bekende „gepleisterde graven" om te doen

zien, waarover hier gehandeld wordt. Immers niet om ze op te sieren, maar om ze als heilige en onreine plaatsen te kenmerken werden de graven witgepleisterd, opdat ieder zich wachten kon ze aan te raken. Wat den wijnberg in het vierde en in de voorafgaande jaren betreft, zoo schrijft Lev. 19 : 23 voor, dat de opbrengst der drie eerste jaren, die den eigenaardigen naam van ערלה (voorhuid) draagt, niet mocht gegeten worden, d. i. met een ethnographischen kunstterm *taboe* is, terwijl die van het vierde aan Jahwe geheiligd is, eerst daarna komt zij den eigenaar ten goede. Opdat men dus niet van deze aan het publiek gebruik onttrokkene vrucht zoude eten werden dergelijke wijnbergen in de 4 eerste jaren op de boven omschreven wijze geteekend met aardkluiten of scherven. Het spraakgebruik bewijst dus dat σκοπελίζειν wel is waar etymologisch niets anders beteekent dan iets met een in het oog vallend teeken voorzien, maar dat dit teeken ten doel heeft iets voor *taboe* te verklaren, het aan het publiek gebruik te onttrekken, of het aan de goden te wijden.

Bij landerijen en akkers bestaat dat teeken in opgerichte steenen, die op zoodanige wijze gerangschikt waren, dat de tijdgenoot zich in de beteekenis daarvan niet kon vergissen, al weten wij daaromtrent niets naders.

Het skopelisme is dus eene religieuse instelling en uit dit heilige karakter verklaren zich aanstonds eenige opvallende uitdrukkingen in het bericht van Ulpianus. Als hij daarvan zegt: *quae res tantum timorem habet ut nemo ad eum agrum accedere audeat*, of dat degeen, die het desniettemin waagt, *malo leto* zal omkomen, dan zien wij daarin de duidelijke sporen van het godgewijde karakter der instelling. Dat hebben reeds eenige oude uitleggers van deze plaats der Digesten terecht begrepen, als zij, zooals Chauvin het uitdrukt, [1]) in het skopelisme *une pratique de magie* meenden te herkennen. Van magie kan, daarin heeft Chauvin gelijk, geen sprake zijn: het skopelisme is eenvoudig de O. T[ische] ban, toegepast

---

[1]) T. a. p. p. 32 vvg.

op landerijen, en voorzeker is het niet toevallig dat wij juist in de streek, waarin het skopelisme nog ten tijde van Ulpianus heerschte, de meeste voorbeelden van toepassing van deze instelling vinden. Men vergelijke Num. 21 : 2—3; Deut. 2: 34—35; 3 : 6—7; Amos 2 : 1 en de bekende inscriptie van Koning Mesha van Moab.

De O. T^ische^ ban treft, zooals men weet, in de eerste plaats de persoon van den gebannene, maar verder ook diens roerende en onroerende goederen. In den strengsten vorm toegepast moet alles wat leeft gedood, alles wat voor vernieling vatbaar is vernield en alles gezamenlijk verbrand worden, om daarna onder een steenhoop te worden begraven. Vg. Jos. 7 : 24 vvg.: En Josua nam Achan den zoon van Zerach en het zilver en den mantel en de gouden tong en diens zonen en diens dochters en diens os en diens ezel en diens klein vee en diens tent, en alles wat hij bezat en geheel Israël met hem en zij voerden hem naar het dal van Achor. En Josua zeide: zooals gij ons hebt beroerd, moge Jahwe u beroeren op dezen dag en geheel Israël steenigde hem met steenen en verbrandde hen met vuur en steenigde hen met steenen en zij richtten over hem een grooten steenhoop op tot op dezen dag. Vg. verder Jos. 8 : 29; 10 : 27. Die steenhoop had ongetwijfeld ten doel de herinnering aan het feit voor de nakomelingschap te bewaren en de plaats als eene gevloekte te kenmerken. Als zoodanig beantwoordde hij beter aan het voorgestelde doel dan bestrooiing met zout, waarvan wij een voorbeeld hebben in Richt. 9 : 45, waardoor een akker wel tijdelijk, maar niet voor goed ongeschikt tot bebouwing wordt. In den heiligen oorlog werd echter zelden de ban in al zijne gestrengheid toegepast, omdat de roofgierigheid der oorlogvoerende partijen daarbij hare rekening niet vond. Men stelde zich dan veelal tevreden met het dooden der strijdbare mannen en het verbranden der lijken, terwijl men het eigendom der gevallenen als goeden buit verklaarde.

Maar de ban werd niet alleen in den heiligen oorlog toegepast. Wanneer gij, zoo lezen wij in Deut. 13 vs. 13 vvg.,

van een uwer steden, die Jahwe, uw god, u geeft om er te wonen het volgende hoort: Er zijn deugnieten uit uw midden gekomen, die de bewoners hunner stad verleid hebben met deze woorden: Laat ons andere goden gaan dienen, goden die gij niet gekend hebt, zoo zult gij nauwgezet onderzoeken, navorschen en ondervragen; en is het waarheid, staat de zaak vast, is dit afschuwelijk stuk in uw midden bedreven, zoo zult gij de inwoners dier stad met het scherp des zwaards slaan, haar en al wat in haar is met den banvloek treffende; al haren buit zult gij midden op het plein bijeen brengen en dan de stad met al haren buit verbranden ten aloffer voor Jahwe, uw god; en zij zal voor eeuwig een steenhoop zijn, zij mag niet weder opgebouwd worden enz.

Het geval hier bedoeld was in het Overjordaansche aanwezig, toen het Hellenisme er zijn intocht gedaan had en de aloude Semietische bevolking der steden zich had laten verleiden vreemde, grieksche goden te dienen en vreemde cultusvormen na te volgen. Mocht dit aanvankelijk nog tot weinigen beperkt zijn, het begon onrustbarende verhoudingen aan te nemen, toen het machtige Rome deze streek onder direkt beheer genomen had. Geen wonder dat zij, die nog vasthielden aan de oude Kanaänietische instellingen, dit met leede oogen zagen en dat de ijveraars onder hen zich geroepen achtten de bepalingen van Deuteronomium, die aan het oud-Kanaänietisch recht ontleend zijn en, *mutatis mutandis*, getuige de inscriptie van Mesha, evenzeer bij de Moabieten en Ammonieten golden, in toepassing te brengen, — voorzoover zij dat vermochten. Die steden zelve en hare inwoners te verbannen, daaraan viel niet te denken, maar men kon althans de afvallige broeders schrik aanjagen door hier en daar op het platte land dezen en genen akker met het gevreesde banteeken te voorzien. Zoo deed men dan ook, getuige het bericht van Ulpianus, en wij begrijpen nu ook zonder moeite, waarom de Romeinsche *praesides* deze uitingen van het oud-Kanaänietisch barbarisme met de uiterste gestrengheid te keer gingen. Nog was het werk der beschaving hier niet veel verder dan tot de

oppervlakte doorgedrongen en, indien de overheid niet met kracht optrad, stond het te vreezen, dat weldra weder de oude toestand zoude terugkeeren. Daarom werden de Skopelisten, indien men ze in handen kreeg, met de doodstraf gestraft en brandmerkten de rechtsgeleerden hun bedrijf als een misdrijf, dat wegens de daarmede verbonden bedreiging voldoenden rechtsgrond opleverde om die zware straf te rechtvaardigen. In waarheid echter staan hier niet recht en misdrijf, maar de Romeinsch-Grieksche beschaving en het oud-Kanaänietisch Semietisme tegen elkaar over en zien wij de laatste stuiptrekkingen van dezen overwonnen cultuur-toestand in het skopelisme vóór ons. In de latere geschiedenis dezer streken, onder de Lakhmiden en Ghassaniden, mogen nog eenige flauwe sporen van den alouden ban te bespeuren zijn [1]), het kort daarop gevolgde optreden van den Islām maakte daaraan voor goed een einde.

II. Het steenwerpen te Mina.

Het is van algemeene bekendheid, dat onder zekere voorwaarden ieder Moslim verplicht is eens in zijn leven de bedevaart naar Mekka te ondernemen en dáár zekere religieuse plechtigheden mede te maken, die in tal van boeken beschreven zijn. Een eereplaats neemt daaronder het proefschrift van ons geacht medelid Dr. Snouck Hurgronje in, dat onder den titel: *Het Mekkaansche Feest* een volledig en kritisch overzicht geeft van de daarop betrekking hebbende overleveringen en voorschriften. Het zij dus voldoende in herinnering te brengen, dat die plechtigheden, ten deele in Mekka zelf plaats hebben, ten deele in eenige in de nabijheid dier stad gelegen plaatsen. Met hetgeen te Mekka geschiedt hebben wij ons thans niet bezig te houden; eerst de Islām heeft dat onafscheidelijk verbonden met de feestviering ginds; vóór Mohammed bestond dit verband niet en vormde het bezoek aan Arafa, Mozdalifa en Mina — dat zijn de namen der boven

---

[1]) Vg. Schwally, *Semitische Kriegsaltertümer* s. 35.

bedoelde plaatsen — een op zich zelf staand religieus feest, dat ik voortaan met den arabischen naam *hadj* zal noemen.

Deze *hadj* dan sloot zich in den ouden tijd aan bij het bezoek van andere plaatsen in Arabië, waar markt gehouden werd, gedurende de beide laatste maanden van het jaar, maar onderscheidde zich daarvan duidelijk, inzoover dat marktbezoek een volkomen wereldsch karakter droeg en door geene religieuse plechtigheden werd gekenmerkt. De laatste in de rij dier marktplaatsen was Dhu 'l-Madjāz in de nabijheid van Arafa gelegen en de markt aldaar eindigde den 8sten Dhu 'l-Hiddja. Alsdan legde men den *ihrām* aan, een soort van primitief pelgrimsgewaad ten teeken, dat men in den heiligen toestand was getreden, waarin het o. a. verboden is zich te scheren, te zalven of te parfumeeren, sexueelen omgang te hebben enz.

Den volgenden dag toch moest men te Arafa zijn en aldaar *wokuf* maken. Wat men daaronder verstaat kunnen wij het best ophelderen door een O. T^isch voorbeeld. Als het volk Israëls bij den heiligen berg Gods, den Sinaï, is aangekomen beveelt Mozes, op voorschrift van Jahwe, dat ieder zich heilige, d. i. zijne kleederen wassche en zich van sexueelen omgang onthoude met streng verbod op straffe van steeniging om den berg zelf te beklimmen (Ex. 19:10 vvg.). Men ziet dit is geheel hetzelfde als het aanleggen van den *ihrām* bij de Arabieren. Als Mozes zich dan op den berg begeeft staat het volk van verre (Ex. 20, 21) d. i. het maakt *wokuf* om den berg. Evenzoo bevindt zich te Arafa een berg, thans Djebel al-Rahma (de berg der genade) geheeten, en deze berg was oudtijds de heilige plaats hier, dat wil zeggen die berg zelf of een gedeelte daarvan, een rotsblok, werd als eene godheid beschouwd. Bij den Sinaï echter ligt het zwaartepunt van de religieuse bijeenkomst, volgens het verhaal van Exodus, in de theophanie, die aan Mozes te beurt viel, hier te Arafa wordt van iets dergelijks niets vermeld. Wij hebben dus niet het minste recht te onderstellen, dat er iets anders plaats had, dan dat men zich om de heilige plek verzamelde en onder het luide roepen van *labbaika* en andere religieuse for-

mules zijne opwachting bij den god maakte en zich bereid verklaarde de religieuse plichten, die de *hadj* medebracht, na te komen. Inzoover zoude ik dus geneigd zijn met Robertson Smith [1]) mede te gaan, niettegenstaande de tegenspraak van Wellhausen, dat de bijeenkomst te Arafa een voorbereidend karakter draagt. Daarvoor pleit vooral dat de zoogenaamde Homs, d. w. z. de Koreischieten van Mekka en eenige met hen verwante stammen den *wokuf* te Arafa niet mede maakten. Arafa ligt namelijk buiten het heilige gebied van Mekka en de Homs weigerden het heilige gebied te verlaten en verzamelden zich op eene andere plaats binnen dat gebied, om eerst later met de overigen te Mozdalifa samen te treffen, waaruit naar het schijnt de naam Djamʿ = samenkomst voor Mozdalifa verklaard moet worden. De meening van Wellhausen dat *wokuf* maken altijd noodzakelijk samenhangt met het brengen van een offer mist elken grond. [2]) Van een offer te Arafa is nergens een spoor te ontdekken; de heilige offerplaats is te Mina en nergens elders. Het behoeft wel geen betoog, dat wij ons dit *wokuf* maken niet moeten voorstellen als een plechtig en eerbiedig staan vóór het aangezicht der godheid; integendeel het ging daarbij en gaat nog te Arafa vrij rumoerig toe, evenals ook de Israëlieten, toen Mozes toefde van den Sinaï te komen, een luiddruchtig feest begonnen met het gouden kalf, volgens Ex. 32.

Zoodra nu de laatste stralen van de ondergaande zon op den 9den Dhu'l-Hiddja naar onze berekening de omliggende bergtoppen verlichtte begon op een daartoe gegeven sein een woeste wedloop, *ifādha* genoemd, naar het op een paar uren afstand gelegen Mozdalifa. Het aanvankelijke doel van dien tocht was de heilige plaats (*al-mashʿar al-harām*) aldaar, te weten eene hoogte Kozah genoemd, waarop een groot houtvuur brandde. Wat dit te beteekenen had wist men reeds ten

---

[1]) W. Robertson Smith, *Die Religion der Semiten* (Duitsch von R. Stube) s. 264. Wellhausen, *Reste arabischen Heidentums* 2te Ausg s. 82.

[2]) Wellhausen t. a. p., p. 82, 120.

tijde der Omajjaden niet meer en het is tegenwoordig vervangen door eene schitterende illuminatie en vuurwerk bij eene later hier gebouwde moskee ontstoken. Met een vuuraltaar heeft het niets te maken, wat ook Wellhausen reeds „einigermassen zweifelhaft" voorkwam [1]); het is ook niet eenvoudig een vuur, ontstoken om in den nacht licht te geven, zooals de Arabieren aangeven; het is de verschijningsvorm van den god Kozah, die zich daarin openbaart, evenals Jahwe in het brandende braambosch. Die god Kozah namelijk is een onweersgod en wij zullen later trachten vast te stellen, welke rol deze bij den *hadj* te vervullen heeft. Hier zij het voldoende op te merken, dat men bij dit vuur weder *wokuf* maakt, wellicht onder het zingen van liederen en het uitvoeren van religieuse dansen [2]), gedurende den ganschen nacht, tot dat de eerste stralen van de opgaande zon zichtbaar worden en wederom op een gegeven sein de wedloop voortgezet wordt naar Mina.

Hier heeft *nu* in den morgen het eerst het werpen met steenen plaats en daarna het offer, maar oudtijds schijnt de orde de omgekeerde geweest te zijn. Immers de verschillende namen, die het offer draagt, en waarvan de dag zelf zijnen naam heeft (*jaum al-adhhā*) wijzen er op dat het plaats had in den voormiddag, terwijl bericht wordt dat het werpen met steenen niet mocht aanvangen, voordat de zon haar hoogste punt bereikt en hare dalende beweging aangevangen had. De overlevering, waarin dat gezegd wordt, is uitvoerig medegedeeld door Dozy [3]), die evenwel ten onrechte zegt, dat het geschiedde bij den ondergang der zon. Zij luidt als volgt: een der wachters wierp den eersten steen en niemand mocht het doen eer hij het deed. De menschen, die haast hadden, zeiden dan wel tot hem: Sta op en werp, opdat wij het ook kunnen doen; maar hij antwoordde: Neen, voorwaar niet, niet eer de zon zich neigt. De haastigen begonnen dan hem met steenen

---

[1]) t. a. p. s. 116.

[2]) Van een offer kan ook hier geen sprake zijn.

[3]) Dozy, *De Israëlieten te Mekka* p. 131.

te werpen, ten einde hem te bewegen, spoed te maken, terwijl zij gedurig riepen: Kom, sta dan toch op en werp. Maar hij bleef onwrikbaar, en eerst wanneer de zon begon te dalen, stond hij op en wierp met steenen en dan volgden de menschen zijn voorbeeld. De arabische term, die hier gebruikt wordt, mag niet zóó eng worden opgevat, dat alleen de tijd van zonsondergang, in landen als Arabië trouwens een ondeelbaar oogenblik, bedoeld wordt, die tijd vangt reeds even na den middag aan.

Uit die overlevering blijkt duidelijk, dat aan het juiste tijdstip hier, zoowel als bij den wedloop groot gewicht gehecht werd en tevens dat de menschen oogenschijnlijk haast hadden om van deze ceremonie af te zijn, wat zich het best laat verklaren, indien wij aannemen dat het steenwerpen het laatste nummer was van het feestprogramma van den dag en tegelijk van het geheele officieele feest. Wij moeten wel steeds in gedachten houden, dat in den heidenschen tijd alles vrij ongeregeld ging en de een zus, de ander *zóó* deed, doch uit den aard der zaak heeft niet het doen van den grooten hoop, maar dat van hen, die beweerden te weten, hoe er eigenlijk gedaan moest worden, voor ons beteekenis. Wij zouden dus thans eerst over het offer kunnen spreken, maar dit dwingt mij tot eene tamelijk-lange uitweiding over eene tot dusver vrij raadselachtige godheid, die te Mina te huis behoort, zoodat ik uwe aandacht thans daarmede niet wil bezighouden en mijne opmerkingen dienaangaande in eene aanteekening zal plaatsen. Genoeg, het offer geschiedt op een geheel andere plaats dan het werpen met steenen, zoodat wij het laatste op zichzelf kunnen beschouwen.

Aan het einde dan van Mina in de richting naar Mekka staan op een boogschot afstand van elkaar drie pilaren *djamra's* genoemd. De voornaamste van deze drie is die, welke het dichtst in de richting van Mekka ligt bij eene hoogte, waarnaar zij de *djamra* van de *akaba* heet. Volgens Burton [1]) is zij

[1]) *A pilgrimage to el-Medinah and Meccah* 2 ed. II, 227.

geplaatst tegen een ruwe steenen muur en uit ruw gemetselde steenen opgebouwd, ongeveer 8 voet hoog en 2½ breed. Tegen deze pilaar nu werpt men 7 steentjes, die men te voren verzameld heeft. Andere voorschriften omtrent het wasschen dier steenen, de wijze van werpen en wat dies meer zij schijnen van lateren oorsprong en blijven hier onbesproken. Het was en is evenwel gewoonte dat men dit steenwerpen herhaalt, zoo lang men te Mina vertoeft, gewoonlijk twee of drie dagen na den 10den en dan bij al de drie pilaren telkens met 7 steentjes, zoodat men in het geheel 49 of 70 steentjes te werpen heeft. Toch is deze herhaling der lithobolie secundair en voor de beoordeeling en verklaring ervan van geen gewicht, want hoewel het nu anders is, — immers de Islām schrijft voor van Mina de wedloop voort te zetten naar Mekka, dáár een omgang om de Kaʿba te maken en dan naar Mina terug te keeren, — in den ouden tijd was de *hadj* den 10den afgeloopen. Na de lithobolie en het offer schoor men zich en offerde het haar ten teeken, dat men weder in den profanen toestand was teruggekeerd en de voorgenomen heilige handelingen had volbracht. Dat men daarna nog eenige dagen in Mina toefde en naar eene den profeet in den mond gelegde uitspraak, zich verlustigde met eten, drinken en zingenot, wij kunnen er aan toevoegen, en met het werpen van steenen, verandert daaraan niets, want voor het religieuse feest was dit van geen beteekenis. Het is van belang dit in het oog te houden, want daaruit volgt dat ook alleen de *djamra* van de *akaba* religieuse beteekenis heeft en de beide overige buiten beschouwing kunnen blijven.

Ofschoon ik mij voorgenomen heb alleen de lithobolie te bespreken was het desniettemin noodzakelijk een kort overzicht te geven ook van de overige *hadj*-plechtigheden, omdat zij m. i. in onverbreekbaren samenhang met elkaar staan en elke verklaring, waarbij dit uit het oog verloren wordt, reeds daarom van te voren geoordeeld is. Volledig kon dat overzicht niet zijn, want wij hebben omtrent den heidenschen *hadj* slechts fragmentarische en dikwijls door de latere Mohamme-

danen verkeerd begrepen berichten, maar dit was voor ons doel ook minder noodig.

Wij zullen ons daarom niet lang ophouden bij de door bijna alle schrijvers over dit onderwerp ter vergelijking bijgebrachte voorbeelden van het werpen van steenen op het werkelijke of vermeende graf van een misdadiger. Dit geschiedt o. a. binnen de grenzen van Arabië te Moghammas en op den weg naar Tan'îm, en, wat meer bekend is, bij Jerusalem bij het zoogenaamde graf van Absalom. Ieder voorbijganger beijvert zich de dáár reeds aanwezige steenhoop zijnerzijds te vermeerderen om daardoor die plaatsen bij voortduring als gevloekte plaatsen te kenmerken. Van dergelijke gewoonte vindt men ook elders voorbeelden genoeg, gelijk men er o. a. bij Schmidt [1]) voor Griekenland kan vinden. Maar het valt aanstonds in het oog dat dit iets geheel anders is: hier is het werpen met steenen eene handeling op zichzelve, die ook hare eigene verklaring heeft, te Mina daarentegen heeft die handeling uitsluitend bij een jaarlijks terugkeerend feest plaats en wordt de beteekenis ervan door het karakter van dit feest bepaald.

Om dezelfde reden zijn ook de steenhoopen bij de Hermeszuilen voor ons doel van geen belang. Aangenomen dat deze in Arabië niet geheel onbekend waren, wat ik betwijfel, zoo is het gebruik van steenen daarbij te voegen met de zaak, waarmede wij ons thans bezighouden, niet te vergelijken. Wij behoeven dus ook daarover evenmin te spreken, als over de elders in de meest verschillende landen voorkomende heilige steenhoopen.

Maar wat heeft dit werpen met steenen dan te beteekenen?

---

[1]) B. Schmidt, *Steinhaufen als Fluchmale, Hermesheiligthümer und Grabhügel* (*Jahrbücher für class. Philol.* 147 s. 369—395). — Voor Marokko vg. men: E. Doutté, *Les tas de pierres sacrés et quelques pratiques connexes dans le Sud du Maroc.* In het algemeen: K. Haberland, *Die Sitte des Steinwerfens und der Bildung von Steinhaufen* (*Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft XII*, 289—309).

Op deze vraag zijn uiteenloopende antwoorden gegeven, die wij in het kort zullen vermelden, te beginnen met de nieuwste verklaring, die van Chauvin, welke de naaste aanleiding was om deze zaak opnieuw te behandelen. In eene verhandeling in de *Annales de l'Académie royale d'archéologie de Belgique, 5ième série, t. IV, p. 272—300* en getiteld: *Le jet des pierres au pèlerinage de la Mecque* [1]) bespreekt de geleerde schrijver eerst verschillende verklaringen, die hij meent te moeten verwerpen en geeft dan zijne eigene verklaring, die zich vastknoopt aan zijne opvatting van het skopelisme, zoo even door mij besproken. Het was, zoo redeneert hij, voor de Arabische stammen, die den *hadj* wilden verrichten, noodig de vrije beschikking te hebben over de uitgestrekte terreinen, waar de processiën en andere religieuse plechtigheden van ouds plaats hadden. Gesteld nu echter dat de Mekkanen, of wie anders ook, gebruik maakten van het recht om woeste, aan niemand toebehoorende gronden te ontginnen en zich daarop eigendomsrechten verwierven, dan zoude het onmogelijk zijn zich naar behooren van den religieusen plicht te kwijten. Bijgevolg maakten die stammen gebruik van hun recht van *veto* en gaven daaraan uiting door telken jare steenen te werpen op de daarvoor aangewezen plaatsen, welke symbolische handeling, zooals wij ons herinneren, volgens Chauvin, die beteekenis had.

Het zal wel overbodig zijn deze nieuwe verklaring uitvoerig te weerleggen, daar zij naar onze meening berust op eene valsche onderstelling. Vooreerst heeft het steenwerpen te Mina niets gemeen met het skopelisme dat, zooals wij zagen, niet bestaat in het werpen met steenen, maar in het „teekenen" door middel van steenen. Maar bovendien meenden wij te moeten ontkennen, dat het skopelisme beoogde de cultuur van woeste gronden te beletten; bijgevolg zoude, ook al bestond er zekere overeenkomst tusschen beide handelingen, het steenwerpen nimmer de beteekenis kunnen hebben, die Chauvin

[1]) Vg. de korte aankondiging van dit opstel in het *Internat. Archiv für Ethnographie* XVI, 42 van de hand van Prof. de Goeje.

daaraan wil toegekend zien. Ik zwijg van andere bezwaren, die met recht tegen Chauvin's verklaring kunnen ingebracht worden, omdat deze door hetgeen wij opmerkten reeds veroordeeld is.

Eene geheel andere gissing werd door den te vroeg aan de wetenschap ontvallen Van Vloten voorgedragen [1]). Deze bracht met de door ons besproken ceremonie de eenige malen in den Koran voorkomende uitdrukking „de gesteenigde Shaitān" (*al-shaitān al-radjīm*) in verband. Immers eene welbekende legende, o. a. op verschillende plaatsen door al-Azraki vermeld, houdt in dat, toen Ibrahīm of Abraham, die volgens Mohammedaansche opvatting de *hadj* heeft ingesteld, bij Mina kwam, de shaitān zich tot driemaal toe vertoonde en even zoo dikwijls door Ibrahīm op raad van Gabriël met steenworpen werd verdreven. In navolging hiervan werpen ook de geloovigen met steenen in de meening dat zij daarmede den shaitān steenigen. Ja volgens Burton heet de pilaar bij de *akaba* gewoonlijk *al-shaitān al-kabīr* d. i. de groote shaitān. De koranische uitdrukking zal volgens van Vloten, die daarbij de verklaring van Sale volgt, eene toespeling op deze populaire opvatting der ons bekende ceremonie zijn. Alleen moet men er bij bedenken, dat de vereenzelviging van den shaitān met den bijbelschen en ook Mohammedaanschen satan of duivel valsch is; shaitān duidt in deze oude uitdrukking oorspronkelijk een slangen-daemon aan, die naar men meende bij de *akaba* zijne woonplaats had, eene meening, die van Vloten in eene in de biographie van Mohammed voorkomende legende terugvindt.

Deze verklaring, die ook door Chauvin vermeld wordt [2]), kan echter evenmin bevredigen. De verklaring van shaitān door slangendaemon is volkomen willekeurig, want het woord shaitān, dat in den Koran ook dikwijls in het meervoud voorkomt, duidt in het algemeen een daemon aan en er is geen

[1]) *Feestbundel aan Prof. M. J. de Goeje* p. 35 vvg. W. Z. K. M. VII, 176.

[2]) t. a. p. p. 290.

voldoende grond bij Mina juist aan een slangendaemon te denken, al heeft van Vloten volkomen gelijk dat een slang shaitān genoemd kan worden. Men vat bovendien niet in welk verband het steenigen van dien slangendaemon met de overige hadj-gebruiken kan staan. Het is evenmin zeker dat de uitdrukking „de gesteenigde shaitān" inderdaad aan de populaire beschouwing aangaande het steenwerpen te Mina ontleend is; men kan met evenveel recht haar met de mythische voorstelling der vallende sterren als vurige steenen, waarmede de shaitāns verdreven worden, eene voorstelling, die in den Koran zelven voorkomt, in verband brengen, gelijk Geiger op het voorbeeld van sommige Arabische uitleggers gedaan heeft.

Daarentegen heeft van Vloten terecht de aandacht gevestigd op de populaire voorstelling, die in de legende omtrent het ontstaan van het gebruik belichaamd is en tot op heden bij de Mohammedanen gevonden wordt. Snouck Hurgronje heeft zeker met evenveel recht er op gewezen, [1]) dat die voorstelling in de fiqhboeken niet gevonden wordt, maar om den zin van een oud gebruik te vatten is de populaire voorstelling van meer gewicht, dan de schoolsche voorschriften der juristen. Men heeft ook geen recht te beweren, dat die voorstelling eerst in de wereld gekomen is ten gevolge van de Ibrahīm-legende, want veeleer is het omgekeerde het geval; eindelijk hoe weinig waarde wij ook in het algemeen aan het getuigenis van dergelijke legenden omtrent den *oorsprong* van een gebruik mogen toekennen, geheel anders staat het met de waarde van dergelijk getuigenis voor den *zin* en de *beteekenis* ervan. Wij stellen dus vast dat de oorspronkelijke bedoeling van het steenwerpen inderdaad is het steenigen of door steenworpen verdrijven van een daemon. Wie en van welken aard die daemon is zullen wij nog nader trachten aan te wijzen, hier zij al dadelijk voorop gesteld dat noch aan den bijbelschen Satan, noch aan een slangendaemon moet gedacht worden.

Andere verklaringen van het gebruik zooals die van Dozy in zijn bekend geschrift „de Israëlieten te Mekka", meenen

[1]) *Het Mekkaansche feest* p. 172.

wij met stilzwijgen te kunnen voorbijgaan. Men vindt ze, voorzoover mij bekend, volledig gekarakteriseerd en besproken in de genoemde verhandeling van Chauvin.

Om tot eene meer bevredigende verklaring te geraken, dan tot dusver gegeven is, moeten wij andermaal herinneren dat het steenwerpen in onverbrekelijken samenhang staat met de overige *hadj*-gebruiken en dat het dus allereerst noodig is ons eene voorstelling te maken van den eigenlijken zin van den *hadj* in het algemeen. Wie nog in gedachten heeft dat dit religieuse feest behalve uit het overal voorkomende offer, bestaat uit wedloopen, processiën, het aansteken van vuren enz. wordt daarbij aanstonds herinnerd aan de over de geheele wereld voorkomende aequinoctiaal- en solstitiaal-feesten, waarbij soortgelijke gebruiken steeds plegen voor te komen. Het zal daarom overbodig zijn daarvoor voorbeelden bij te brengen; zelfs in het christelijk Europa en in ons eigen vaderland hebben zij zich tot op den tegenwoordigen tijd gehandhaafd. Wij kunnen dus zoo goed als zeker vaststellen, dat ook de *hadj* een dergelijk feest was, dat door toevallige historische omstandigheden met den meesten luister gevierd werd in de nabijheid van Mekka, waar sedert onheugelijke tijden heiligdommen, gewijd aan de verschillende goden, die bij dit feest een rol speelden, aanwezig waren, heiligdommen, die wel hoofdzakelijk bestaan zullen hebben uit bergen, steenen en dergelijke, die nu eenmaal evenals de Sinaï, de Hermon en zooveel andere van dien aard als woonplaatsen der goden vereerd werden. Natuurlijk is de herinnering daaraan in den Islām uitgewischt, maar toch zijn nog sporen aanwezig, die dit duidelijk in het licht stellen. Snouck Hurgronje en Wellhausen hebben daarop de aandacht gevestigd, zoodat ik meen thans te kunnen volstaan met te verwijzen naar hetgeen ik vroeger omtrent Mozdalifa en den onweersgod Kozah gezegd heb. Alleen blijft het twijfelachtig of Kozah oorspronkelijk de naam is van de hoogte, waarop het houtvuur brandde en of niet veeleer de god zelf geacht werd zich in het vuur te openbaren, zoodat de naam niet aan de hoogte eigen is,

maar eerst later daarop is overgegaan. Wat nu de onweersgod met het feest te maken heeft is duidelijk: hij brengt niet alleen den bliksem en den donder, maar ook den voor den plantengroei zóó hoog noodigen regen. Als zoodanig is hij in een klimaat als dat van Arabië eene weldadige macht en het ligt voor de hand te gissen, dat de hulde hem gebracht plaats vond bij het begin van dat jaargetijde, waarin men regen mocht verwachten, namelijk bij het begin van den herfst.

Men zal misschien vragen, waarom ik langs dezen omweg tot deze tijdsbepaling kom en niet veeleer uit den datum, waarop de *hadj* gevierd werd, regelrecht het tijdstip bepaal. Maar daaraan zijn eigenaardige moeilijkheden verbonden sedert door Mohammed het maanjaar is ingevoerd, ongetwijfeld juist met het oogmerk om het oorspronkelijke karakter van den *hadj* uit te wisschen. Tegenwoordig doorloopt het feest natuurlijk in ruim 30 jaren alle jaargetijden en als wij wilden rekenen naar het tijdstip, waarop het feest viel, toen Mohammed het maanjaar invoerde, dan zouden wij in het voorjaar terecht komen. Maar zoo doende zouden wij vergeten, dat wel is waar Mohammed zelf dit voorschrift gegeven heeft, maar dat feitelijk die tijdrekening eerst veel later, volgens de gewoonlijk gevolgde overlevering, in het jaar 16 der *hidjra* door khalief Omar is ingevoerd, zoodat de chronologen vandaar terugrekenende de gebeurtenissen der voorafgaande jaren hebben vastgesteld. Bij gevolg zijn deze data alle min of meer onzeker, want niemand heeft nog met juistheid kunnen zeggen op welke wijze Omar zijne kalenderhervorming in het werk gesteld heeft, al zoude men op grond der zeer gebrekkige en onvolledige gegevens daaromtrent min of meer waarschijnlijke gissingen kunnen maken. Op die wijze komt men dus niet verder.

Beter zal men slagen als men, bedenkende dat de *hadj* valt in de laatste maand van het jaar, met allen die over dit onderwerp gehandeld hebben, uitgenomen Winckler, [1]) uitgaat

[1]) Vg. *Altorientalische Forschungen* II, 324 vvg.

van de onderstelling, dat de oude Arabieren Nieuwjaar vierden bij het begin van den herfst. Zeker is dit wel is waar niet, maar toch hoogstwaarschijnlijk, omdat inderdaad voor Arabië, Syrië en andere in dezelfde omstandigheden verkeerende landen de herfst het natuurlijke begin van het jaar is. Eenigszins opvallend blijft het dan dat de *hadj* in de laatste maand des jaars en niet in de eerste van het nieuwe jaar gevierd werd, zoodat er eenige grond is, ook om andere reden, met Wellhausen [1]) aan te nemen, dat hier eene verschuiving van de eene maand in de andere heeft plaats gehad, maar in elk geval blijft de *hadj* het karakter behouden van een herfst-aequinoctiaal-feest en tot op zekere hoogte van een nieuwjaarsfeest.

Nu ligt het in den aard der zaak dat bij een dergelijk feest behalve de onweersgod ook de zonnegod eene groote rol moet gespeeld hebben. Dat de Arabieren hem vereerden staat vast en dat hij bij den *hadj* te pas kwam blijkt duidelijk hieruit dat de mohammedaansche voorschriften om den wedloop van Arafa niet te beginnen, voordat de zon is ondergegaan en die van Mozdalifa niet, voordat zij is opgegaan, uitdrukkelijk gemotiveerd worden met de opmerking dat de heidensche Arabieren, zooals wij gezien hebben, het anders deden. Het komt er nu slechts op aan dien zonnegod terug te vinden, zooals wij den onweersgod gevonden hebben. Daartoe heeft ons Goldziher [2]) den weg gewezen: de zonnegod werd oudtijds kort en goed de Shaitān genoemd. Zoo heet het Oosten, in een door de Arabieren later niet meer begrepen uitspraak, de plaats waar de horen of de horens van den Shaitān opkomen, en vermaant Mohammed zijne volgelingen het gebed niet te verrichten, als de zon opgaat, want, zegt hij, zij gaat op tusschen de horens van den Shaitān. De naief kinderlijke beschouwingswijze, die aan alle mythologie ten grondslag ligt, zag het daemonische niet in de zonneschijf, maar in de stra-

---

[1]) t. a. p. s. 99.

[2]) Goldziher, *Abhandlungen zur arab. Philol.* I, 113 vvg.

len van de opgaande en ondergaande zon, die haar anders in den regel niet begeleiden, maar op deze oogenblikken van den dag plotseling aan den horizon opdoemen, evenals de horens van een steenbok op den rand van een gebergte. Daarom wordt de Shaitān of daemon van de zon zelve onderscheiden en aan hem de verderfelijke invloed toegeschreven, die de zonnehitte pleegt met zich te brengen. Overigens ben ik het volmaakt met Goldziher eens, dat de benaming Shaitān hier niet oorspronkelijk is, maar verklaard moet worden uit een welbekend en zich overal herhalend verschijnsel in de geschiedenis der godsdiensten, dat namelijk goden, die men niet meer vereert, afdalen tot den rang van daemonen en dan ook zóó genoemd worden. De opgaande zon heette oudtijds *al-Shārik*, een term die in theophore namen voorkomt.

Wij herkennen nu zonder moeite in den Shaitān, die men te Mina steenigt, den daemon der zonnehitte, wiens heerschappij met het begin van het koelere jaargetijde ten einde loopt. Evenzoo worden in het christelijk Europa bij het begin der lente op tal van plaatsen figuren van lompen, stroo en dergelijke in processie rondgevoerd, stuk geslagen, vertrapt of verbrand, die den winter moeten voorstellen, al dragen zij somtijds den gehaten naam van Judas, of dien van Haman bij de Joden [1]). Wat voor ons de winter is, dat is voor Arabië de zomer, wanneer door de geweldige hitte alles verdort en de bronnen uitdrogen, zoodat het vee geen voedsel noch drank vindt; daarom steenigt men in Arabië de zomerhitte, evenals men bij ons den winter verbrandt. Mocht men tegen deze vergelijking opmerken, dat men bij de *akaba* geen figuur steenigt, maar met steenen naar een pilaar werpt, dan vergeet men dat dit gebruik in dien vorm wellicht niet oorspron-

---

[1]) Vg. Mannhardt, *Antike Wald und Feldkulte* II, s. 305 „es sei in Babylon und Elam der Gebrauch gewesen, dass Barsche sich Bilder und Figuren Hamans fertigten und diese auf ihren Dächern vier bis fünf Tage aufhängten. An den Purimtagen machten sie ein Feuer und warfen diese Figur hinein, stellten sich rings umher und sangen Lieder dazu." u. s. w. (Volgens Aruch)

kelijk is. Neemt men de plaatselijke gesteldheid in aanmerking en raadpleegt men wat elders in de oudheid in dergelijke gevallen placht te geschieden, dan schijnt het geoorloofd te gissen, dat men wellicht een levenden bok, die den daemon moest voorstellen, van de hoogte wierp en verder met steenworpen afmaakte. Daarvoor pleit de analogie met het in den Joodschen ritus geheel van karakter gewijzigde gebruik op den 10[den] Tischri met betrekking tot den bekenden zondebok, die oorspronkelijk naar eene vroeger door mij voorgedragen gissing [1]) eene geheel andere beteekenis had, dan hij in het Jahwisme verkregen heeft. Maar zelfs al mocht men deze hypothese te gewaagd vinden, dan moet ik desniettemin mijne vergelijking volhouden, daar in het oude Arabië een ruwe steen of steenen pilaar zeer wel als voorstelling van een daemon kan gegolden hebben. Men noemt dien pilaar immers nog steeds den grooten Shaitān.

Waarom hij juist bij de *akaba* geplaatst is is niet moeilijk te verklaren. Woeste, eenzame „unheimische" plaatsen worden ook volgens Arabische opvatting de woonplaatsen van daemonen en djinnen en zulk eene plaats is de bedoelde. Hier hield Mohammed zijne geheime samenkomsten met de Medinensers en hoorde bij die gelegenheid, zooals van Vloten in herinnering bracht, de stem „van den harige, zoon van den vlugge". Van Vloten meende dat deze epitheta op een slangendaemon wijzen, ik acht het veel natuurlijker ze op den bok toe te passen. De boksgestalte is bij daemonen, men denke aan Pan en de Satyrs, typisch, en in het O. T. duiden „de harigen" bokken en daemonen aan. Dat de Arabieren zich den zonnedaemon als een bok voorstelden wordt reeds door de horens van den Shaitān waarschijnlijk en vindt thans zijne bevestiging. Ook in Lettische mythen wordt volgens Mannhardt de zon als bok voorgesteld [2]).

---

[1]) *Verslagen en Mededeelingen* 4de reeks, d. II, bladz. 22 vvg.

[2]) Mannhardt, *Lettische Sonnenmythen* in Bastian's Zeitschrift für Ethnol und Anthrop. VII, s. 243 vvg. 310.

Dat men in Arabië den daemon steenigt is evenmin bevreemdend. De steeniging is bij uitnemendheid, nog lang nadat de primitieve mensch betere wapenen dan steenen wist te gebruiken, de straf gebleven van hen, die zich aan de gemeenschap hadden vergrepen, en daarom ook in het O. T. de gewone straf bij de zoogenaamde theokratische misdrijven. In het geval, dat ons thans bezighoudt, kan buitendien een mimetisch beginsel medegewerkt hebben om de steeniging te doen verkiezen. Volgens den Koran (vg. sur. 67, 5) worden de shaitāns door vurige steenen uit den hemel verdreven en heeft Allah tot dit doel de hemel met lichten versierd. Ook Jahwe werpt volgens Jos. 10, 11 groote steenen op de vluchtende Kanaänieten, welke steenen hier als hagelsteenen verklaard worden. De steeniging bij de *akaba* zoude dus den strijd van den onweersgod Kozah tegen den hem vijandigen zonnedaemon kunnen afbeelden.

Of de gegeven verklaring van de lithobolie te Mina juist is zal ten slotte moeten blijken, indien wij nu het verloop van het hadj-feest nog eenmaal met het oog daarop nagaan. Op het oogenblik dat de stralen van de ondergaande zon de bergtoppen verlichten wordt het sein tot den wedloop van Arafa gegeven. Die wedloop draagt het karakter van eene vervolging; men vervolgt naar de gegeven verklaring den shaitān of zonnedaemon, van wiens tegenwoordigheid de zonnestralen het bewijs zijn, maar vindt hem niet, omdat de zon inmiddels is ondergegaan. Men brengt dus den nacht te Mozdalifa bij het vuur van Kozah door en begint tegen het aanbreken van den dageraad het bekende rijmpje te zingen: treed in het morgenlicht o Thabīr, opdat wij ons haasten. Thabīr is de naam van een berg bij Mina en het rijmpje heeft al weder op de zon betrekking, want al wordt daarin Thabīr aangeroepen, blijkbaar geeft het een ongeduldig wachten op het verschijnen van de zon te kennen. Zoodra de bergtoppen verlicht worden vangt meteen de wedloop weder aan, totdat men eindelijk den daemon bij de *akaba* meent gevonden te hebben. Evenwel, daar men eerst aan de offerplaats kwam

schijnt de steeniging niet dadelijk plaats gehad te hebben, maar hield men zich eerst onledig met het dooden der offerdieren, zooals wij vroeger op grond eener oude overlevering meenden te moeten aannemen. Eerst als de zon haar hoogste punt aan den hemel bereikt en de dalende beweging aangevangen had was het oogenblik voor de lithobolie gekomen. Ook hieruit blijkt weder dat de zonnedaemon met deze handeling in verband staat en, zoo men vragen mocht, waarom juist de namiddag daarvoor werd gekozen, dan kan men antwoorden, dat de schadelijke invloed der zonnehitte op dit tijdstip het grootst is en dat de dalende beweging het naderend einde, den dood van den daemon voorspelt. Ter vergelijking kan men zich beroepen op het Romeinsche lentefeest der Lupercalia, waarbij het offer en de lithobolie volgens Ovidius (Fast. 2, 364) ook plaats hadden: *medias sole tenente vias*, hoewel ik daarmede niet wil beweren dat dezelfde verklaring, die wij op den *hadj* toepassen, ook bij de Lupercalia geldig is, daar hierbij nog andere momenten in rekening moeten gebracht worden. Het is trouwens niet het eenige punt van overeenkomst tusschen beide feestvieringen, want, evenals bij den *hadj*, is ook hier de wedloop der Luperci, in twee groepen nog wel, een hoofdnummer van het feestprogramma. Zelfs de bekleeding der Luperci herinnert aan den *ihrām* der *hadj*-vierders.

Zoo ik mij niet bedrieg, dan is het resultaat van het toetsen der gegeven verklaring aan de feiten een doorloopend bewijs voor de juistheid ervan. Alle ons bekende ceremoniën van den heidenschen *hadj* bleken een ongedwongen verklaring toe te laten, als men dien opvat als een herfstfeest, zooals dat door eene grootendeels nomadische bevolking in de onvruchtbare streken van Noord- en Midden-Arabië gevierd werd. Naar analogie van hetgeen men bij soortgelijke feesten bij andere volken ziet gebeuren zoude men echter mogen verwachten, dat ook bij den *hadj* deze of gene magische handeling plaats vond, die als „regen-maken" of, zooals de Duitschers zeggen, als „Regenzauber" kon worden opgevat.

Inderdaad is ons bekend dat de oude Arabieren, evenals andere volken, dergelijke praktijken kenden en in toepassing brachten. In de lijst van de vuren der Arabieren, lang geleden door Rasmussen volgens al-Nuwairi gepubliceerd [1]), volgt op het vuur van Kozah onmiddellijk het vuur, dat ten doel heeft regen te bewerken (*Nār al istiskā*). Men bond namelijk in jaren van groote droogte twijgen van den *sala'* en *'ushar*-boom aan de staarten der koeien en stak die dan in brand. Deze magische handeling, *taslī'* genoemd, is bedoeld als eene nabootsing van het onweder, inzoover voor het kinderlijk bewustzijn van primitieve menschen de beweging der vurige staarten, het knetteren der ligt onvlambare brandstof aan den bliksem, die regen ten gevolge heeft, deden denken. Men heeft hiermede het door Ovidius (Fast. 4, 681 vgg.) vermelde Romeinsche gebruik om op de Cerealiën (19 April) vossen met brandende fakkels aan de staarten door het circus maximus te laten loopen vergeleken en ook verwezen naar het bekende verhaal van Simson in Richt. 15 : 4, maar naar het schijnt ten onrechte, omdat hiermede niet bedoeld werd regen te maken.

Nu is er voorzeker niets, dat ons recht geeft deze magische handeling op het feestprogramma van den *hadj* te zetten, maar er is toch wel eene aanwijzing, dat iets dergelijks daarbij plaats had. Immers de eerste dag van den *hadj* draagt den naam van *tarwija*-dag, eene benaming, die men tot dusver niet bevredigend heeft weten te verklaren. De Arabische lexicographen beweren, dat die dag zóó genoemd werd, omdat de pelgrims zich daarop van water voorzagen, maar noch taalkundig noch zakelijk schijnt deze verklaring aannemelijk. Veeleer wijst het bij andere volken voorkomende gebruik [2]) om iets in het water te dompelen of met water te begieten in eene andere richting, daar het arabische woord etymologisch allereerst beteekent: bevochtigen, begieten. Van Mohammed

---

[1]) Rasmussen, *Additamenta* p. 76.

[2]) Vg. o. a. Robertson Smith, *Die Religion der Semiten* p. 174 en de in de noot 354 aangehaalde schrijvers.

zelf wordt ons bericht dat hij, wel is waar niet op den *tarwija*-dag, maar op den 10[den] Dhu'l-Hiddja naar Mekka teruggekeerd zich een emmer water uit de Zamzam-bron liet putten, daaruit dronk en de rest over zijn hoofd uitstortte [1]). Over de beteekenis dier handeling worden wij niet nader ingelicht; op zichzelve kan zij alleen bedoeld zijn als eene verfrissching, maar als zij plaats heeft op een religieus feest en bij eene heilige bron, dan krijgt zij een anderen zin. Dan beeldt zij af wat men van de goden verwacht, ja wat men daardoor als reeds verkregen voorstelt, namelijk dat er weldra overvloedig regen zal komen. Is het vermoeden dan ongewettigd dat ook in dit opzicht de Arabische *hadj* aan het algemeene type, dat voor soortgelijke feesten vaststaat, heeft beantwoord?

Met deze vraag, die, naar ik meen, tevens de methode aangeeft, waarnaar men bij de verklaring van het karakter van volksfeesten en volksgebruiken moet te werk gaan, zouden wij kunnen eindigen. Men heeft te dikwijls uit het oog verloren dat de instellingen van Israëlieten en Mohammedanen eerst door het Jahwisme en door den Islām een zoo geheel verschillend karakter hebben gekregen van hetgeen elders plegt te geschieden; men heeft zich er aan gewend ze steeds door dezen bril te beschouwen en daardoor vergeten dat de grondslag ook bij de Semieten geen andere is dan overal elders. De bedevaart naar Mekka, zooals zij door de arabische fikhboeken geregeld is, losgemaakt van haar oorspronkelijk tijdstip, met behoud van enkele oude, thans geheel onbegrepen plechtigheden, is inderdaad een mysterie. Wanneer wij echter bedenken, dat wij met eene vervorming te doen hebben en ons een beeld maken van den ouden heidenschen *hadj*, die er aan ten grondslag ligt, dan is de vergelijkende ethnographie in staat licht te brengen in den duisteren zin dier oude gebruiken.

---

1) Vg. Wākidi bij Wellhausen, *Muhammed in Medina* s. 430.

AANTEEKENING.

Thans, zoo schreef Dr. Snouck Hurgronje (t. a. p. p. 163) offert men te Mina overal, waar men verkiest; ik vermoed dat dit in den tijd der onwetendheid niet alzoo geweest is. Wij hoorden vroeger den profeet de aandacht van de heilige bergen te Arafat en te Mozdalifa afleiden door de uitspraak, dat beide vlakten in haar geheel als terrein voor de godsdienstoefening beschouwd moesten worden. Geheel op dezelfde wijze zegt hij van Mina „geheel Mina is offerplaats." Waartoe dit gezegde, wanneer daar niet een of meer door het Heidendom gewijde altaren waren?.... Er zijn geen zekere sporen van het bestaan van zulk een altaar, maar onder de gewijde plaatsen in den omtrek van Mina, die men gewoon is te bezoeken, vindt men er eene tegen de helling van den berg Thabīr, die beurtelings bidplaats van den ram, slachtplaats van den ram, slachtplaats van den dzabīh (Abrahams zoon) genoemd wordt en waar Abrahams bereidwilligheid, zijnen zoon te offeren herdacht wordt bij den steen, waarop de zoon reeds lag uitgestrekt, maar waar naar Allah's bevel in zijne plaats een ram geofferd werd. Is dit wellicht het oude altaar of een der heidensche offerplaatsen?

Tot zoover Snouck. De lezing van diens gissing wekt allereerst het verlangen op, dat het aan een Europeesch geleerde gegeven mocht zijn de door hem genoemde plaats nauwkeurig te onderzoeken. Wellicht zoude dan blijken, dat er nog wel degelijk dáár sporen van het bestaan van een heidensch altaar gevonden worden in den trant van die, welke E. L. Wilson

en G. L. Robinson bij Petra gevonden en beschreven hebben [1]). Het is daarom uit een wetenschappelijk oogpunt zoo te betreuren, dat het aan Dr. Snouck Hurgronje, die beter dan eenig ander Europeesch geleerde voorbereid was om een dergelijk onderzoek in te stellen, onmogelijk gemaakt is den *hadj* mede te maken en ons eene nauwkeurige beschrijving van het terrein te geven.

In afwachting van een lokaal onderzoek, dat alleen zekerheid kan geven, wensch ik hier op een belangrijk feit te wijzen, dat geschikt is de gissing van Snouck tot groote waarschijnlijkheid te brengen. Om mij onbekende reden heeft deze geleerde éene benaming en wel de meest interessante van die plaats, waarom het ons hier te doen is, niet genoemd, ofschoon zij hem bekend moet geweest zijn, daar hij in eene noot de plaats bij Azraki [2]) vermeldt, waar zij voorkomt. Die benaming is Ukaisir en deze is daarom interessant, omdat zij een eigennaam is, die niet alleen door menschen gedragen wordt, maar ook eene godheid aanduidt. Op inscriptiën heeft men haar wel is waar niet teruggevonden, maar zij wordt door de Arabische schrijvers als zoodanig vermeld en de Europeesche geleerden, die over het Arabische heidendom geschreven hebben, hebben dan ook niet verzuimd daarop de aandacht te vestigen. Evenwel geen van hen, voorzoover mij bekend is, heeft daarmede het bedoelde bericht van Azraki in verband gebracht en toch geeft dit eerst voldoende licht over dien raadselachtigen god. Tot verklaring hiervan zij opgemerkt dat de Arabische berichtgever ibn al-Kelbī, die over Ukaisir spreekt, hen op een dwaalspoor heeft geleid doordat hij zelf van dien god niets af wist, maar slechts de quasi-geleerdheid van een arabisch anekdotenschrijver, geheeten Abu Bishr Amir b-Shibl al-Djarmi reproduceerde en daaraan eenige versregels van oude dichters, waarin Ukaisir genoemd wordt, toevoegde, wat — wij erkennen het gaarne — veel verdienstelijker en belangrijker is.

---

[1]) Vg. *Quarterly Statement Pal Expl. Fund* 1900, p. 350 vvg. en het onlangs verschenen werk van Curtiss over de primitieve Semietische godsdienst. (Duitsche bewerking).

[2]) Bladz. 401, 19 en 23.

Wij laten dus de bewering van genoemden Abu Bishr dat Ukaisir een afgod van enkele met name genoemde Arabische stammen en van de bewoners van Syrië was voor diens rekening. De beweerde Syrische oorsprong van den afgod wordt reeds genoegzaam weerlegd door den zuiver Arabischen vorm van diens naam en is te verklaren uit een ook elders, bijv. ten aanzien van Hobal op te merken streven bij de Arabische archaeologen om de afgodsdienst uit Syrië af te leiden. Overigens is de door Abu Bishr verhaalde anecdote, zooals reeds door Wellhausen [1]) is opgemerkt, eenvoudig getrokken uit het spotdicht van Mu'āwija b. Abd al-Uzza b. Dhirā' al-Djarmi op de benu Hawāzin. Feitelijk komt het dus op dit gedicht en op nog een paar versregels van andere oud-Arabische dichters aan, indien wij willen weten, wie Ukaisir was.

Op al deze plaatsen nu wordt over Ukaisir als iets, dat den hoorder of lezer welbekend is, gesproken en op een daarvan wordt duidelijk gezegd, dat men rondom Ukaisir de echt Mohammedaansche uitroepen *Subhān Allah* en *La ilāha illa Allāh* hoort, waaruit zooveel blijkt dat die Ukaisir op eene veel bezochte heilige plaats der Mohammedanen gezocht moet worden. Welke die plaats is kan evenmin onzeker zijn, wanneer men de door Wellhausen vermelde afwijkende lezingen raadpleegt, waarin met zoovele woorden van Mina sprake is. Volgens hem is dit betweterij en domheid van de redactoren dier lezingen. Die Muslime, zegt hij [2]), dachten bei der Haarschur nach volbrachtem Festopfer (daarvan is in het bedoelde gedicht sprake) immer gleich an Mina. Daraus erklärt sich die Correctur des Verses u. s. w. Maar indien de Moslims nu eens werkelijk terecht in dit geval aan Mina dachten? eene mogelijkheid die, zooals wij zien zullen, zeer groote waarschijnlijkheid heeft, dan hebben wij hier wel met eene correctuur te doen, maar eene correctuur, die voor latere lezers, welke niets meer van Ukaisir wisten, noodig was en ook ons het juiste inzicht geeft.

[1]) *Reste arab. Heident.* s. 63.
[2]) t. a. p. s. 63.

Het ligt immers voor de hand dat de door de dichters bedoelde Ukaisir geen ander is, dan de door Azraki bedoelde, omdat wij met een hoogst zeldzamen naam te doen hebben. Ukaisir is namelijk een deminutief-vorm en wordt door Wellhausen vertaald met „kleiner Steifhals". Dat is, zegt hij, gewis niet de ware oude naam van den god. Waarom niet, als wij van Azraki hooren, dat Ukaisir de naam was van een rotsblok op de boven door Snouck bedoelde heilige plaats te Mina? Een rotsblok kan zeer goed van ouds zóó geheeten hebben, voor eene steengodheid, zooals de oude Arabieren er verscheidene vereerden is die naam zeer begrijpelijk en teekenend. Het is slechts de vraag, of hetgeen verder in de bedoelde versregels van Ukaisir gezegd wordt inderdaad past op de heilige offerplaats van Mina. Wij aarzelen niet daarop te antwoorden dat de overeenstemming niets te wenschen overlaat. Volgens die verzen is dan Ukaisir (een rotsblok) met kleeden omhangen, evenals de Kaʿba te Mekka en staan er offersteenen (*ansāb*) rondom, die met bloed overstroomd zijn. Ook is er een kuil [1]) bij, waarin men het afgeschoren haar werpt, tegelijk met een handvol meel bij wijze van offer. De vertaling „handvol" meel is niet geheel zeker, want het Arabische woord voor „handvol" is een ander dan het hier voorkomende, dat Wellhausen met „Kikvorsch" vertaalt, wat mij tamelijk gewaagd voorkomt. [2]) Overigens stemt de beschrijving geheel overeen met hetgeen wij van andere offerplaatsen bijv. van dat te Petra weten en past zij nergens beter dan op hetgeen te Mina plaats had, want

[1]) De gewone naam voor een offerkuil is *Ghabghab*. Vg. Jāqūt s.v. waar o. a. ook gezegd wordt: al-ghabghab is de offerplaats te Mina en deze is een kleine berg (d. w. z. Ukaisir).

[2]) Prof. de Goeje, die ik hierover raadpleegde, had de goedheid mij het volgende mede te deelen: „*Kurrah* is eigenlijk wat blijft zitten en beduidt gewoonlijk het aanbaksel, de rest in de kookpot. Op de door U bedoelde plaats van Jāqūt is het het meel, dat in 't haar blijft zitten. Jāqūt heeft de onjuiste conclusie gemaakt, dat 't woord „handvol" beduidt, omdat men een handvol meel neemt om in 't haar te strooien. Djāhiz, *Bochalā* 236,7 noemt de *kurrah* onder de spijzen, die men in nood gebruikt en geeft dan het spotvers van Muʿāwija met toelichting. Vg. nog *Lisān* VI, p. 401."

nergens kon een Arabisch dichter eene even bekende offerplaats noemen als juist die van Mina, waar jaarlijks bij gelegenheid van den *hadj* stroomen bloeds over de offersteenen werden uitgegoten en het haar- en meeloffer te huis behoorde. Daarentegen is er absoluut niets in al die verzen dat ons dwingen kan aan een anderen Ukaisir te denken, dan aan het rotsblok van Mina.

Ik kan mij slechts twee bedenkingen tegen mijne verklaring denken en die zijn beide gemakkelijk genoeg op te lossen. Vooreerst kan men vragen, hoe het komt dat een geleerd archaeoloog, als ibn al-Kelbi niet wist dat de door hem genoemde Ukaisir die van Mina was. Daarop kan men antwoorden dat door den Islām en de hier heen verplaatste legende van Ibrahim's offer de naam Ukaisir veroordeeld en in vergetelheid geraakt was, zoodat slechts iemand als Azraki, die in lokale kennis van Mekka en omstreken zijns gelijke niet heeft, daarvan in lateren tijd nog af wist. Ten tweede zal men vragen, of dan de offerplechtigheid te Mina dien Ukaisir gold en waarom de profeet dan dien steengod niet liet verbrijzelen. Wat nu het laatste betreft, zoo stel ik mij voor dat Mohammed tegenover dat rotsblok dezelfde houding aannam als tegenover den zwarten steen en andere dergelijke heiligdommen te Mekka. Geen kans ziende om ze te vernietigen heeft hij ze geduld, maar door te verklaren, dat geheel Mina offerplaats was, Ukaisir tegelijk geïgnoreerd. De vraag eindelijk of het offer te Mina aan Ukaisir gebracht werd schijnt mij voort te komen uit misvatting van het oud-Arabische heidendom. Dat rotsblok werd voorzeker als belichaming van de godheid aangemerkt, maar neemt overigens geen andere plaats in dan de beide zuilen Jachin en Boaz vóór den Salomonischen tempel. Eene bepaalde individualiteit of natuurkracht is Ukaisir niet; men kon zeer goed bij dien steen offeren en toch aan Allah denken.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 14den DECEMBER 1903.

Tegenwoordig de heeren: NABER, Onder-Voorzitter, ROGGE, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, DE GOEJE, QUACK, ASSER, VERDAM, PIERSON, DE LOUTER, S. MULLER FZN., FOCKEMA ANDREAE, DE HARTOG, SPEYER, HAMAKER, HOUTSMA, VAN LEEUWEN, KLUYVER, BLOK, J. J. M. DE GROOT, DE BEAUFORT, DE SAVORNIN LOHMAN, CALAND, WILDEBOER, BOISSEVAIN, VÖLTER, VAN DER HOEVEN, HEYMANS, CONRAT, WOLTJER, D'AULNIS DE BOUROUILL, HARTMAN, J. V. DE GROOT en KARSTEN, Secretaris; voorts de Correspondent J. C. G. JONKER.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen zijn:

Mededeeling van den Voorzitter Prof. Kern en de leden Hesseling en la Saussaye, dat zij verhinderd zijn de vergadering bij te wonen.

Twee prijsverzen, getiteld *Polus* met het motto „Hyperborea glacies" en *Proserpina* met het motto „triumphat Amor".

Een prospectus der engelsche „Term Catalogue" van historische werken uit de 17e eeuw.

Het verslag der Heeren Kluyver en Hesseling over het ingezonden manuscript van den Heer Dodgson bevattende „a synopsis, analytical and quotational of the 281 forms of the verb used in the epistels to the Ephesians and the Thessalonians as found in the Baskisk New Testament of Johannes Leiçarraga". Onder voorlichting van Prof. Uhlenbeck adviseeren zij tot uitgave door de Akademie, indien de schrijver geneigd is de door Prof. Uhlenbeck aangegeven verbeteringen aan te brengen.

Hierna wordt het woord gegeven aan den Heer Conrat voor zijn mededeeling „over het erfrecht in den brief van Paulus aan de Galatiërs (III 15—IV 7)."

De spreker ziet in dien brief een oorspronkelijk stuk van den apostel der Handelingen, die hier onderscheidt het verkrijgen der erfenis, d. i. het Koninkrijk Gods, krachtens belofte en krachtens zoonschap. De erfenis volgens belofte wordt door den Apostel gegrond op Genesis 13, 15. Over de erfenis volgens zoonschap bij testament sprekende had hij vermoedelijk een romeinsch testament op het oog. Zijn doel is op te treden tegen het zuiver Joodsche standpunt, volgens hetwelk Gods koningrijk aan de volgelingen der Mozaische wet zou zijn toegezegd.

Aan de woorden, dat de geloovige als zoon Gods erft, doet Paulus voorafgaan dat de jeugdige erfgenaam, hoewel eigenaar, geen beschikkingsbevoegdheid bezit evenmin als de slaaf en onder voogden en door dezen benoemden huishouder staat tot een door den vader vooraf aangewezen tijdstip. Het is zeer wel mogelijk dat hij hier doelde op een toen nog bestaande gewoonte, volgens welke de vader den duur der onmondigheid bepaalde. Dit alles werd door den spreker uitvoerig kritisch en exegetisch toegelicht.

De spreker is bereid zijn stuk af te staan voor de Verslagen en Mededeelingen.

Met den spreker treden in debat de Heeren Völter, die het in belangrijke punten met hem oneens is, o. a. betreffende de bedoeling van den *νόμος*, en vraagt of de spreker ook voor

den *μεσότης* een analogie heeft gevonden in het Romeinsche recht; verder de heer van de Sande Bakhuyzen, die meent dat Paulus hier geen bepaalde rechtspraktijken op het oog heeft en dat het laatste gedeelte dezer plaats veeleer aan een spelen met rechtstermen doet denken. De Heeren Hartman en van Leeuwen achten de passage, waarin onderscheid gemaakt wordt tusschen *σπέρμα* en *σπέρματα*, corrupt, waartegen Prof. Völter ten sterkste protest aanteekent, en Prof. Naber geeft een coniectuur ten beste om in III 15 te lezen *λέγομεν ὡς* voor *λέγω ὅμως*. De Heer Conrat antwoordt kortelijk.

Bij de rondvraag wordt door den Heer S. Muller voor de bibliotheek aangeboden het VIIIe deel van R. Fruin's verspreide geschriften; door Prof. van Leeuwen zijn editie der Thesmophoriazusae, en door den Secretaris uit naam van Prof. P. L. Muller het 3^e^ stuk van zijn geschiedenis van onzen tijd, en uit naam van Mr. N. P. van den Berg zijn geschiedkundige schetsen „Uit de dagen der Compagnie".

Hierna wordt de vergadering gesloten.

VERSLAG OVER EENE VERHANDELING

VAN DEN HEER

E. S. DODGSON.

De verhandeling, die de heer Dodgson de Academie ter uitgave heeft aangeboden, is getiteld: „A synopsis, analytical and quotational, of the 281 forms of the verb used in the Epistles to the Ephesians and the Thessalonians as found in the Baskish New Testament of Johannes Leiçarraga". Onze Voorzitter wist dat wij van het Baskisch geen studie hebben gemaakt, en wij hadden dus over dit opstel geen verslag kunnen uitbrengen, indien onze Voorzitter ons niet had vergund het advies te vragen van den eenigen geleerde in Nederland dien wij in dit geval konden raadplegen, den heer prof. Uhlenbeck te Leiden. De heer Uhlenbeck is een kenner van het Baskisch, en vertrouwd met wat daarover is geschreven, waaronder ook werken van den schrijver dezer verhandeling. Met de meeste bereidwilligheid heeft de heer Uhlenbeck gevolg gegeven aan ons verzoek om raad, hij heeft dit jongste werk van den heer Dodgson gelezen, en bericht ons daarover het volgende:

„De schrijver toont hier, evenals in zijne vroegere werken, „eene degelijke kennis van het Baskisch, al blijkt ook hier en „daar dat *historische* taalwetenschap niet zijn element is. Eene „uitgave verdient deze concordantie zeker, aangezien eene vol„ledige beschrijving en analyse van het verbum bij Liçarra„gue reeds lang een desideratum is. Het is misschien te be„treuren dat de heer Dodgson, die allengs in deze leemte

„tracht te voorzien, de vormen niet wat meer historisch-ana-„lytisch beschouwt, d. w. z. dat hij zich niet meer moeite geeft „om de nauwelijks herkenbare grenzen der samengegroeide ele-„menten door vergelijkend onderzoek terug te vinden. Eerst „als hij dat deed, zou zijne „synopsis" inderdaad „analytical" „mogen heeten." Daarna maakt de heer Uhlenbeck eenige opmerkingen over de door den heer Dodgson gebruikte terminologie, die niet onberispelijk wordt geacht; „maar" — zoo gaat de heer Uhlenbeck voort — „het spreekt van zelf dat de heer „Dodgson aan de door hem gekozen termen moet vasthouden, „want anders zou de overeenstemming met zijne vorige con-„cordanties worden verbroken." Hierna geeft de heer Uhlenbeck eenige critiek op de analyse van een der behandelde verbale vormen, die naar zijne meening onjuist is opgevat. Maar wat in de allereerste plaats onaannemelijk is, dat zijn een aantal etymologische beschouwingen, vooral in de noten voorkomende, en vaak andere talen dan het Baskisch betreffende. De heer Uhlenbeck zegt: „verder moeten m. i. een aantal etymologieën geschrapt worden," en hij geeft daarvan een lijstje. Van de juistheid dier meening hebben ook wij ons eenigszins kunnen overtuigen, want de heer Uhlenbeck maakte ons opmerkzaam op eene noot, waarin gezegd wordt dat het Latijnsche woord *ager* wellicht uit het Baskisch zou kunnen worden verklaard. De slotsom van het onderzoek is, dat de verhandeling verdienstelijk mag genoemd worden voor zoover zij zich tot het Baskisch bepaalt, maar dat er onjuistheden in voorkomen, meestal zonder verband met het onderwerp, en gemakkelijk te verwijderen. Indien de schrijver daartoe bereid is, zouden wij, na aldus te zijn ingelicht, in overweging geven het stuk in de werken der Academie op te nemen.

A. Kluyver.
D. C. Hesseling.

HET ERFRECHT IN DEN BRIEF VAN PAULUS AAN DE GALATIËRS
(3, 15—4, 7).

BIJDRAGE VAN DEN HEER

MAX CONRAT.

I.

1. De volgende beschouwing is een bijdrage tot de exegese der brieven van Paulus, waarin een plaats uit den brief aan de Galatiërs, die naast theologische ook juridische, en wel erfrechtelijke, relaties bezit, aan een onderzoek onderworpen wordt. Een beschouwing, die de groote vragen der Paulusvorsching van heden daarbuiten latende, onderstelt, dat wij in de te onderzoeken plaats (3, 15—4, 7) een integer behouden en oorspronkelijk stuk uit een aan de Galatiërs gerichten brief van den apostel der Handelingen bezitten.

2. Het aan een onderzoek te onderwerpen juridisch betoog is —, het ligt voor de hand, — aan de exegese der theologische kommentatoren van den brief niet ontsnapt. Hunne opiniës vindt men in den door Friedrich Seiffert bewerkten A. W. Meyerschen Kommentaar (laatste editie 1899) verzameld. De genoemde schrijver heeft echter aan ons betoog ook nog in een ander verband zijn aandacht geschonken, namelijk in een verhandeling, die op beknopte wijze de juridische relaties in het Nieuwe Testament, Das Recht im Neuen Testament (Göttingen, 1901), tracht te verzamelen, terwijl Anton Halmel aan de plaats een eigen boekje, Römisches Recht im Galaterbrief (Essen, 1895), heeft gewijd. Daarentegen hebben zich —, zoover mij bekend is, — de juristen weinig met dit en

de enkele andere bij Paulus te vinden juridische betoogen bezig gehouden. Wel een rechtsgeleerde uit de eerste helft van de 18de eeuw, Johann Ortwin Westenberg —, een Duitscher, die op 20jarigen leeftijd in Holland gekomen 1737 als Leidsch hoogleeraar overleden is, — in een verhandeling (Franeker, 1722), die echter, zooals het mij toeschijnt, door haren titel Paulus Jurisconsultus en Dissertatio De Jurisprudentia Pauli onze belangstelling veel meer verwekt dan bevredigt.

3. Inderdaad verstrekken de brieven van Paulus, zoover ik zie, den jurist geen verrijking zijner kennis van het objectieve recht en werken tot de bevestiging van zijn kennis slechts mede na veel inspanning en moeite, die zoowel door de zeggingswijze van den Apostel, alsook door de met de juridische zich verbindende theologische relaties der betoogen veroorzaakt wordt. Toch mag — juist met het oog op laatstbedoelde toedracht — de jurist zelfs een ook zeer bescheidene bijdrage niet terughouden, indien hij meent, uit de beschouwing van de juridische relaties een licht op de theologische te doen vallen, of een — hoezeer ook bescheidene — bijdrage tot de exegese te kunnen leveren. En indien men kan aannemen, dat de christelijke theologie zich aan den invloed van recht en rechtswetenschap niet onttrokken heeft, zoo verdient onze plaats, die juridische en theologische relaties vereenigt, een onderzoek van den jurist ook uit het oogpunt, of zich de invloed van zijne wetenschap op de theologie reeds bij den — als het ware — eersten christelijken theoloog te kennen geeft.

4. Laat mij, om tot onze plaats over te leiden, in het kort opgeven, waarom het Paulus in zijn brief te doen is, en wat het hier te verklaren betoog voorafgaat. In de in Galatië door Paulus gestichte gemeenten, die uit Heidenchristenen bestonden, echter ook geboren joden bevatten, had na het vertrek van den Apostel een joden-christelijke zending

haar werk begonnen. Zij richtte zich tegen het evangelie van Paulus, dat van den Christen het geloof in Christus, de πίστις ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, maar niet ook de waarneming van den νόμος, de waarneming der mozaïsche wet, eischte. Deze agitatie had groote opschudding verwekt en ook reeds eenige vruchten gedragen. De brief aan de Galatiërs is dan bestemd de beweging te keer te gaan, zoodat hij in de eerste plaats de roeping heeft, om aan te toonen, dat de Christen aan de Mozaïsche wet niet onderworpen is. Zoo tracht hij uit de Schrift te bewijzen, dat de zoogenaamde rechtvaardigheid (δικαιοσύνη), aangezien ze Abraham uit geloof ontving, daarom ook aan de Christenen uit het geloof te beurt valt, en insgelijks de zegen (εὐλογία), aan Abraham verleend, ook hen, die uit geloof zijn, geschonken is, omdat zij, die uit geloof zijn, Abrahams zonen zijn, terwijl andersom δικαιοσύνη en εὐλογία niet uit den νόμος, d. i. uit werken der wet, voortvloeien: zoovelen uit werken der wet zijn, die zijn onder den vloek, van welken eerst Christus ze vrij gekocht heeft. En nu volgt dan onze plaats, het betoog van 3, 15 tot 4, 7 voortloopende, dat zich, door over de κληρονομία der geloovigen te handelen, van het voorafgaande en het volgende onderscheidt en als een eenheid te kennen geeft.

II.

1. Den Christenen wordt dus hier een κληρονομία toegeschreven, zij zelf als κληρονόμοι aangewezen (3,29 κατ' ἐπαγγελίαν κληρονόμοι: 4,7 κληρονόμος διὰ Θεοῦ, zoo ook in den brief aan de Romeinen 8,17: κληρονόμοι μὲν Θεοῦ): κληρονόμος heet nu echter hier niets anders dan heres, of wat wij heden erfgenaam noemen, dat wil zeggen, hij die na den dood van den eigenaar zijn vermogen, dat in deze kwaliteit erfenis, hereditas, κληρονομία genoemd wordt, ontvangt. Ziedaar de eerste juridische relatie, daarin gelegen, dat een woord, dienende voor een begrip uit het privaatrecht, en wel uit het vermogensrecht aangaande den Christen wordt toege-

past. Het is verder ook volkomen duidelijk, van welke erfenis, *κληρονομία*, de Christenen gezegd worden de erfgenamen, *κληρονόμοι*, te zijn nam. van Gods Koninkrijk, de *βασιλεία θεοῦ*, zooals talrijke plaatsen in het Nieuwe Testament, niet uitsluitend in Paulijnsche brieven (Gal. 5,21. 1 Kor. 6,9 en 10; 15,50. Eph. 5,5), uitdrukkelijk zeggen; strikt genomen, niet de *βασιλεία θεοῦ*, het rijk van den Messias, de Messias als Gods vertegenwoordiger voorgesteld, maar het daaruit den geloovigen toevloeiend heil, de „Messianische Seeligkeit", of beter het uit het toekomstig Koninkrijk Gods te verwezenlijken heil. Het blijkt dan, dat de geloovigen naar Paulus niet erfgenamen in den waren zin zijn, aangezien het heil geen vermogen is, maar slechts als het ware erfgenamen, en tevens rijst de vraag, in welken zin zij door Paulus met erfgenamen konden worden vergeleken. Natuurlijk in den zin, dat Gods Koninkrijk, evenals de erfenis, een goed is en —, zooals men bij de erfenis mag subintelligeeren, — een goed van groote waarde en van een in de levensverhoudingen van den verkrijger op beslissende wijze ingrijpende beteekenis, en een goed, dat de verkrijger ontvangt, zooals de erfenis, niet door toeëigening, maar door het, gelijk de erfenis van den erflater, van God af te leiden en wel zonder eenig aequivalent er voor in de plaats te geven. Hiermede is echter ook reeds er op gewezen, dat tot het begrip der erfenis een toedracht behoort, die bij de *κληρονομία θεοῦ* ontbreekt, dat zij namelijk het vermogen van een overleden persoon, den erflater, is: de *βασιλεία θεοῦ* toch blijft ook, na het intreden van den Christen als *κληρονόμος*, *βασιλεία θεοῦ*, zoodat dientengevolge het begrip der erfenis op het toekomstig heil enkel kan toegepast worden, indien men God met de verkrijging door den Christen buiten beschouwing laat. En als verdere bedenking tegen de toepassing van het begrip der erfenis mag nog op de moeielijkheid gewezen worden, om het feit dat Gods Koninkrijk niet slechts aan enkelen, maar aan alle geloovigen te beurt valt, door het begrip van medeërfgenaamschap uit te drukken: want het karakteristieke van deze verhouding het Concursu partes

fiunt komt juist ten aanzien van het toekomstig heil niet te pas. En zoo wordt — wel is waar, niet hier, maar Romeinen 8,17 — de uitdrukking κληρονόμοι μὲν Θεοῦ, συγκληρονόμοι δὲ Χριστοῦ, erfgenamen van God, medeërfgenamen van Christus — Christus toch is als Gods zoon ook erfgenaam van God, — het Grieksche woord voor medeërfgenaamschap wel gebruikt, maar niet nader toegelicht.

2. Op zichzelf is de toepassing van het begrip der erfenis op het toekomstig heil, die wij hier ontmoeten, geen bijzonder merkwaardig feit. Er bevinden zich ook in het Nieuwe Testament hierover talrijke varianten, en Paulus zal dan ook hier niet oorspronkelijk zijn. Hier gebeurt niets anders dan dat een van de in het leven meest gewichtige en alledaagsche rechtsbegrippen in overdrachtelijken zin gebruikt wordt, en — laat mij er aan toevoegen, — een universeelrechtelijk begrip, zoodat tot een bijzonder recht, door Paulus bij zijne toepassing in het oog gevat, niet kan gekonkludeerd worden. Maar de Apostel stelt zich ten opzichte van de κληρονομία met deze vergelijking niet tevreden: hij gaat verder, met een betoog er aan te voegen, er over handelende, op welke wijze de geloovige de κληρονομία verkregen heeft, waarmede dan een nieuwe juridische relatie gegeven is. De jurist van heden is gewoon als oorzaak van een rechtswerking te onderscheiden de op haar ontstaan gerichte wilsverklaring der partij, de rechtshandeling, en elk ander feit, — de wet, zooals hij het soms noemt. En zoo kan hij die onderscheiding ook maken aangaande de rechtswerking der verkrijging van een erfenis, verkrijging door rechtshandeling, die natuurlijk handeling van den erflater is, en verkrijging krachtens de wet, die hier tevens verkrijging krachtens het bloed is; want het zijn juist de bloedverwanten, wien krachtens de wet de erfenis te beurt valt. Maar de jurist kan niet enkel zoo onderscheiden: nergens is hij zoozeer gewoon, zich van deze onderscheiding te bedienen, en maakt hij een zoo gewichtig gebruik ervan, door ze aan zijn systematiek ten grondslag te leggen.

als ten aanzien van de verkrijging eener erfenis. Wettelijke erfgenaam en testamentaire erfgenaam (deze is juist de erfgenaam krachtens rechtshandeling), Gesetzlicher en Testamentarischer Erbe, en ook reeds de Heres legitimus en de Heres ex testamento of Heres institutus, — ziedaar een zeer gewone en zeer belangrijke tegenoverstelling: te weten voor den jurist, en zoo ook reeds voor den Romeinschen jurist; de leek toch, wien het voornamelijk om het rechtseffekt te doen is, zal die onderscheiding niet zoo belangrijk achten, aangezien de rechtswerking meerendeels dezelfde is, erfopvolging van de familie; want juist de naaste bloedverwant is in den regel ook de door den erflater beroepen erfgenaam. En nu zijn het de begrippen van de verkrijging der erfenis door rechtshandeling en krachtens de wet, d. i. krachtens het bloed, die wij hier bij Paulus ontmoeten: Paulus toch spreekt van de *κληρονομία* der geloovigen *ἐξ ἐπαγγελίας*, *ἡ κληρονομία ἐξ ἐπαγγελίας* (3,18), van *κατ' ἐπαγγελίαν κληρονόμοι* (3,29), dus van erfenis en van erfgenaam uit en naar de belofte, te weten van God, en daarvandaan een wilsverklaring van God, die hier als het ware erflater is. En het heet verder (4,7): *εἰ δὲ υἱός, καὶ κληρονόμος διὰ Θεοῦ*, dus wanneer zoon, dan ook erfgenaam van God, zoodat de kwaliteit van Gods erfgenaam gegrond wordt op zoonschap, dat is, op de naaste bloedverwantschap, en dus — in den vermelden zin — op de wet: want als gewoon wettelijk erfrecht, niet met den beteekenis van nooderfrecht, te weten van een ook tegen een afwijkende erfinstelling in doorgaand wettelijk erfrecht, aangezien zulk een opvatting toch nauwelijks bij Paulus kan aangenomen worden, komt het zoonserfrecht der geloovigen hier in aanmerking. Die twee begrippen echter van den erfgenaam uit rechtshandeling en den erfgenaam krachtens de wet, dat is krachtens het bloed, worden hier niet slechts aangetroffen, wat ook Romeinen (4,13; 8,17) het geval is, maar ook tegenovergesteld: ja wat meer is, ons betoog, waarin over de wijzen der verkrijging der *κληρονομία* door de geloovigen gehandeld wordt, wordt gesplitst naar die twee begrippen, evenals het

de juridieke systematiek doet. De volgende onderzoeking zal toonen, dat Paulus zijn betoog begint met een gedachtenreeks over de verkrijging der κληρονομία κατ' ἐπαγγελίαν, welke reeks haar beslag krijgt in een zin, die juist met deze woorden eindigt (3,29). En dat daaraan de Apostel een gedachtenreeks doet volgen over de verkrijging der κληρονομία door de geloovigen als τέκνα Θεοῦ, zooals het Romeinen 8,17 heet, als υἱοὶ, in de reeds vroeger vermelde, het slot van onze plaats vormende woorden uitkomende (4,7): εἰ δὲ υἱός, καὶ κληρονόμος διὰ Θεοῦ. Daaruit zou dan inderdaad de konklusie te trekken zijn, niet dat Paulus' theologie, maar wel dat zijn voordracht aangaande het onderwerp der verkrijging der κληρονομία onder den invloed van juridische methode en systematiek staat: met te meer recht, wanneer men overweegt, dat in het onderhevige geval het belang, dat de leek bij eene onderscheiding heeft, het verschil van rechtseffekt, ontbreekt; want of erfgenaam van God κατ' ἐπαγγελίαν of als υἱός, het is steeds de gelijke erfgenaam, de geloovige, dien Paulus op het oog heeft.

3. Ik ga nu tot het onderzoek over, door elke reeks afzonderlijk te behandelen, waartoe —, naar het mij schijnt, — reeds het verschijnsel wettigt, dat van die, laat mij zeggen, twee strophen, elk refrein, dat den modus der verkrijging van de κληρονομία opgeeft, een bijzonderen modus vermeldt. Het onderzoek volgt den nieuwsten tekst van E. Nestle (Nov. Test. Graece, 1903).

III.

1. Ik begin met de gedachtenreeks (3,15—29), handelende over de verkrijging der κληρονομία ἐξ ἐπαγγελίας, over de κληρονόμοι κατ' ἐπαγγελίαν (Hebr. 6,17 κληρονόμος τῆς ἐπαγγελίας), waarmede —, zooals wij zagen, — ook Paulus begint, — evenals de jurist eene verhandeling over de verkrijging van de erfenis met den modus der rechtshandeling inaugu-

reert, aangezien hij in de wet — in verhouding tot de wilsverklaring — een slechts subsidiairen modus beseft.

De betreffende text luidt dan aldus:

15 *'Αδελφοί, κατὰ ἄνθρωπον λέγω. ὅμως ἀνθρώπου κεκυρωμένην διαθήκην οὐδεὶς ἀθετεῖ ἢ ἐπιδιατάσσεται. 16 τῷ δὲ 'Αβραὰμ ἐρρέθησαν αἱ ἐπαγγελίαι καὶ τῷ σπέρματι αὐτοῦ. οὐ λέγει· καὶ τοῖς σπέρμασιν, ὡς ἐπὶ πολλῶν, ἀλλ' ὡς ἐφ' ἑνός· καὶ τῷ σπέρματί σου, ὅς ἐστιν Χριστός. 17 τοῦτο δὲ λέγω· διαθήκην προκεκυρωμένην ὑπὸ τοῦ θεοῦ ὁ μετὰ τετρακόσια καὶ τριάκοντα ἔτη γεγονὼς νόμος οὐκ ἀκυροῖ, εἰς τὸ καταργῆσαι τὴν ἐπαγγελίαν. 18 εἰ γὰρ ἐκ νόμου ἡ κληρονομία, οὐκέτι ἐξ ἐπαγγελίας· τῷ δὲ 'Αβραὰμ δι' ἐπαγγελίας κεχάρισται ὁ θεός. 19 Τί οὖν ὁ νόμος; τῶν παραβάσεων χάριν προσετέθη, ἄχρις ἂν ἔλθῃ τὸ σπερμα, ᾧ ἐπήγγελται, διαταγεὲς δι' ἀγγέλων, ἐν χειρὶ μεσίτου. 20 ὁ δὲ μεσίτης ἑνὸς ουκ ἔστιν, ὁ δὲ θεὸς εἷς ἐστιν. 21 ὁ οὖν νόμος κατὰ τῶν ἐπαγγελιῶν τοῦ θεοῦ; μὴ γενοιτο. ει γὰρ ἐδόθη νόμος ὁ δυνάμενος ζωοποιῆσαι, ὄντως ἐκ νόμου ἂν ἦν ἡ δικαιοσύνη· 22 ἀλλὰ συνέκλεισεν ἡ γραφὴ τὰ πάντα ὑπὸ ἁμαρτίαν ἵνα ἡ ἐπαγγελία ἐκ πίστεως 'Ιησοῦ Χριστοῦ δοθῇ τοῖς πίστευουσιν. 23 Πρὸ τοῦ δὲ ἐλθεῦ τὴν πίστιν ὑπὸ νόμον ἐφρουρούμεθα συγκλειόμενοι εἰς τὴν μέλλουσαν πίστιν ἀποκαλυφθῆναι. 24 ὥςτε ὁ νόμος παιδαγωγὸς ἡμῶν γέγονεν εἰς Χριστόν, ἵνα ἐκ πίστεως δικαιωθῶμεν· 25 ἐλθούσης δὲ τῆς πίστεως οὐκέτι ὑπὸ παιδαγωγόν ἐσμεν. 26 Πάντες γὰρ ὑιοὶ θεοῦ ἐστε διὰ τῆς πίστεως ἐν Χριστῷ 'Ιησοῦ· 27 ὅσοι γὰρ εἰς Χριστὸν ἐβαπτίσθητε, Χριστὸν ἐνεδύσαοθε. 28 οὐκ ἔνι 'Ιουδαῖος οὐδὲ Ἕλλην, οὐκ ἔνι δοῦλος οὐδὲ ἐλεύθερος, οὐκ ἔνι ἄρσεν καὶ θῆλυ· πάντες γὰρ ὑμεῖς εἷς ἐστε ἐν Χριστῷ 'Ιησοῦ. 29 εἰ δὲ ὑμεῖς Χριστοῦ, ἄρα τοῦ 'Αβραὰμ σπέρμα ἐστέ, κατ' ἐπαγγελιάυ κληρονόμοι.*

2. Paulus vermeldt ons hier in de eerste plaats, in hoever de geloovigen erfgenamen *ἐξ ἐπαγγελίας* zijn te achten. Hij verstaat namelijk onder de *ἐπαγγελία* de bijzondere *ἐπαγγελία*, aan Abraham en aan zijn *σπέρμα* (*σπέρματι*), gedaan: het heet, zegt Paulus, niet *σπέρματα* (*σπέρμασιν*), waaronder het volk Israël verstaan wordt, maar *σπέρμα* — enkelvoud —, iets wat Christus beteekent (16). Hoe komen dan nu echter,

zal men vragen, de geloovigen, door de belofte aan σπέρμα, naar Paulus, aan Christus gedaan, tot de κληρονομία? Doordat de Apostel aangaande de geloovigen een Χριστοῦ εἶναι onderstelt: omdat gij zijt Χριστοῦ, zijt gij Abrahams σπέρμα en daarvandaan κατ' ἐπαγγελίαν κληρονόμοι (3, 29).

Laat mij hierbij kort —, aangezien het de erfrechtelijke kwestie slechts zijdelings raakt, — opmerken, dat, indien het Χριστοῦ εἶναι der geloovigen zal praesteeren, wat Paulus er van verwacht, m. i. het Χριστοῦ εἶναι in den zin van een Christusschap der geloovigen, resp. het Christusbegrip generiek moet opgevat worden: iets, wat te meer mag geschieden, waar Paulus het Χριστοῦ εἶναι afleidt uit een Christus aangedaan hebben (Χριστὸν ἐνεδύσασθε) (27) (het laatstbedoelde uit de wezengemeenschap van Christus en de geloovigen, waarop dan weder het begrip der gemeenschappelijke zoonschap gebaseerd is) (26): Χριστὸν ἐνδύεσθαι, dat wil zeggen, Christus aandoen als den nieuwen mensch (Eph. 4, 24 τὸν καινὸν ἄνθρωπον ἐνδύσασθαι). Volledigheidshalve vermeld ik dan nog een tusschenzin, waarin gezegd wordt, dat juist tengevolge van het Χριστοῦ εἶναι de het menschdom differentieerende momenten, — als nationaliteit Ἰουδαῖος Ἕλλην, de burgerlijke staat, δοῦλος ἐλεύθερος —, sekse ἄρσεν θῆλυ, — vervallen (27).

3. De geloovigen ontvangen dus volgens Paulus de erfenis van het toekomstig heil uit de belofte aan Abraham en zijn σπέρμα gedaan, omdat Christus en de geloovigen σπέρμα zijn. De goddelijke belofte, op welke hier gedoeld wordt, is de in de Genesis herhaaldelijk vermelde toedracht eener toezegging van het land Kanaän aan Abraham en zijn nakomelingschap, waarbij Paulus den tekst van Genesis 13, 15 schijnt op het oog te hebben. Immers: de overlevering der Septuaginta spreekt hier niet van σπέρματα, maar van σπέρμα, waarmede natuurlijk — en grammaticaal volkomen korrekt, — het volk Israël aangewezen wordt. Het bijzondere der uitlegging van Paulus ligt voor de hand: de opvatting van het land Kanaän als de βασιλεία θεοῦ, van den σπέρμα als Christus, dan weder van

den Christus meer als van een kwaliteit dan van een individu, eindelijk het konkludeeren uit het enkelvoud σπέρμα. Aan bedenking schijnt mij echter ook onderhevig te zijn, wanneer Paulus juist in de belofte van Genesis 13,15 een handeling ziet, welke een erfgenaam schept, aangezien in de aangehaalde overlevering God zelf zijne verklaring ten uitvoer brengt, door Abraham te machtigen, het land te doortrekken en zich aldaar te vestigen.

4. Is nu echter voor Paulus de juridische relatie van de ἐπαγγελία slechts daarin gelegen, dat zij hem de kategorie der rechtshandeling vertegenwoordigt, of ziet hij in haar reeds het bijzondere type van handeling, door welke een erfenis verstrekt wordt, de erfinstelling? Inderdaad is het laatste het geval; want in zijne nadere uiteenzetting noemt Paulus de handeling, welke de ἐπαγγελία is, resp. bevat, een διαθήκη van God en vergelijkt ze met de διαθήκη van den mensch, ἀνθρώπου κεκυρωμένη διαθήκη: διαθήκη is echter het Grieksche woord voor de erfinstelling, die van Paulus door toevoeging van κεκυρωμένη als aan de eischen van het recht beantwoordend wordt gekarakteriseerd. Wat nu de erfinstelling aangaat, zoo lijkt mij niet te veel gezegd met te beweren, dat zij voorbestemd is om eenzijdig, te weten, uitsluitend handeling van den erflater, resp. testament, te zijn, niet een overeenkomst tusschen erflater en erfgenaam, — hoewel toch de „Erbvertrag" niet enkel een denkbeeldige, maar ook een empirische grootheid is. Ook heeft in de profaangraeciteit het woord διαθήκη — naast de beteekenis van beschikking in 't algemeen — den zin van testament aangenomen en wordt door de over het Romeinsch recht schrijvende Byzantijnsche juristen, uit den tijd van Justiniaan, als term voor het Romeinsch testament gebruikt. En zoo zou ook niemand eenigen twijfel koesteren, dat het woord te dezer plaatse in gelijken zin gebruikt is, wanneer niet de διαθήκη vrij geregeld in de Septuaginta als bond en verdrag bedoeld en ter aanwijzing van het Oude en het Nieuwe Verbond in het Nieuwe Testament

overgegaan was. Toch kan m. i. geen gegronde twijfel bestaan, waar Paulus, door van ἀνθρώπου διαθήκη en van Gods διαθήκη te spreken, slechts van den erflater als handelende gewaagt en, zooals naderhand zal blijken, in tegenstelling tot den inhoud van den νόμος, de ἐπαγγελία als een uitsluitend van God afkomstige uiting schetst (vgl. 240), zoodat de Vulgata gelijk heeft met hier van Testamentum hominis en Testamentum a Deo confirmatum te spreken.

5. Is daarom echter de διαθήκη het testamentum in den eigenlijken zin van het woord, het testament van het Romeinsch recht? Halmel beweert het inderdaad en verdedigt deze opvatting hiermede, dat de Apostel, van de ἐπαγγελία sprekende, zooals wij zagen, op het gebruik van het enkelvoud σπέρμα — in plaats van σπέρματα — drukt. Volgens Halmel wil de Apostel hiermede doen uitkomen, dat, door van σπέρματα te spreken, waaronder wel is waar de Israelieten moesten worden verstaan, de ἐπαγγελία ongeldig ware geweest, juist naar de voorschriften van het Romeinsch testament. Zeker een vreemde onderstelling, dat Paulus de geldigheid der goddelijke beschikking aan de voorschriften van het Romeinsch erfrecht zal hebben getoetst. De reden, om welke volgens Halmel de erfinstelling van σπέρματα naar Romeinsch recht ongeldig was, vindt de schrijver in het verbod der erfinstelling van een Incerta persona, dat wil zeggen van iemand, van wiens individualiteit de erflater geen bestemde voorstelling koestert (Gai. 2,238 Incerta videtur persona, quam per incertam opinionem animo suo testator subicit). En laat mij dan nu tegen Halmel — alle andere argumenten ter zijde latende — enkel dit opmerken, dat, waar volgens Paulus tot σπέρμα, enkelvoud, behalve Christus allen behooren, die uit geloof zijn, hier de voorstelling aangaande de individualiteit van den tot erfgenaam ingestelden persoon geen meer bestemde is, dan het geval zou zijn, wanneer onder de benaming van σπέρματα het volk Israël geroepen ware. Maar wel schijnt mij om een andere reden de meening, dat Paulus het Romeinsche testament op het oog

heeft, de aandacht te verdienen. Het ligt voor de hand, dat men ter beantwoording van de vraag, op welk recht Paulus bij een door hem vermelde toedracht doelt, niet met alle rechten van zijn tijd behoeft rekening te houden; wel met het mozaïsch: maar juist de mozaïsche wet kon Paulus in ons geval niet bedoelen, aangezien zij het testament, resp. de erfinstelling, eigenlijk niet kent; wel verder met het Grieksch recht: maar volgens de beste kenners is het Grieksch testament erfinstelling bij wijze van adoptie van den erfgenaam, zoodat de voorbeelden van erfinstelling zonder adoptie uit den tijd van de redenaren slechts enkele, en ook deze gedeeltelijk onzekere zijn; en het is daarom niet erfinstelling van den zoon, aangezien deze niet eerst door adoptie zoon kon worden. Nu bevat de in de διαθήκη vervatte ἐπαγγελία een toezegging, aan Abraham en aan zijn σπέρμα gedaan, maar niet een adoptie van Abraham en van wat Christus is: iets wat immers ook aangaande Jezus Christus buiten iedere voorstelling moest liggen. Zoo weinig is den Apostel de κληρονομία uit de belofte een κληρονομία krachtens een bij wijze van testamentaire adoptie verworven zoonschap, dat de κληρονομία krachtens zoonschap —, zooals wij zagen, — door Paulus als tegenhanger van die krachtens belofte is opgezet. Aan den anderen kant is de ἐπαγγελία, aan Abraham gedaan, aangezien Christus en de geloovigen ook Gods zonen worden, erfinstelling der zonen van den erflater. Wanneer nu Paulus hier noch Mozaïsch noch Grieksch recht gebruikt, zoo mag men toch wel vermoeden, dat hij veeleer Romeinsch recht op het oog heeft. Niet omdat in 't algemeen de Apostel slechts deze drie rechten zou hebben kunnen gebruikt. Maar Paulus zal toch wel zijn testament aan dat recht hebben ontnomen, welks juridische methode en systematiek —, zooals wij zagen, — aangaande de kwestie der verkrijging van de κληρονομία op den Apostel invloed geoefend heeft: stellig een ontwikkeld recht, zooals het Romeinsch recht reeds ten tijde van Paulus dit was; zal het dan niet het Romeinsch recht zelve geweest zijn, waar wij tot dusver niets gevonden heb-

ben, wat er tegen spreekt, en Paulus juist een door den Romeinschen jurist geoefende methode en systematiek zich toeeigent? In de levensomstandigheden van den Apostel is niets gelegen, wat een zich van Romeinsch recht bedienen uitsluit; minder nog zijn Romeinsch burgerrecht, dan de staat van zijne geestelijke ontwikkeling en zijn aanraking met Romeinsche overheid en Romeinsche verhoudingen doen zelfs vermoeden, dat hem het Romeinsch recht niet vreemd was.

6. Tot dusver is ons dus gebleken, dat Paulus het toekomstig heil der geloovigen als een erfenis aanwijst, die hen door de in het testament Gods vervatte ἐπαγγελία te beurt gevallen is. Dit resultaat is gedeeltelijk verkregen door gebruikmaking van zinnen over een toedracht aangaande de διαθήκη, waartoe ik nu overga. De een betreffende de διαθήκη Gods (17), de andere, waarmede Paulus begint, opgezet als de correspondeerende toedracht uit het menschenleven (κατὰ ἄνθρωπον), daarvandaan op ἀνθρώπου κεκυρωμένη διαθήκη betrekking hebbende. De eerste, van den νόμος, dat is hier, de gepersonifiëerde mozaïsche wet sprekende en —, om het terstond summier te kenschetsen/ — ontkennende, dat die νόμος Gods διαθήκη ongeldig heet, zoodat hij de belofte nietig verklaart, terwijl de zin omtrent de διαθήκη van den mensch, met welks verklaring ik nu begin, aldus luidt: διαθήκην οὐδεὶς ἀθετεῖ ἢ ἐπιδιατάσσεται. Het ligt dan — de verhouding tot den zin over Gods διαθήκη in aanmerking genomen — voor de hand, dat, zooals aangaande den νόμος ten opzichte van Gods διαθήκη, hier aangaande iedereen ten opzichte van het testament van een mensch iets ontkend wordt, en dat, wat ontkend wordt, zich moet kwalificeeren als ongeldigverklaring, zoodat zijn inhoud nietig geheeten wordt. Niemand verklaart een testament ongeldig; niemand, reeds naar het gewone taalgebruik te verstaan als niemand behalve den erflater, en hier te meer, aangezien de erflater zijn erfinstelling niet zelden intrekt en regelmatig mag intrekken. Nu rijst dan de vraag, wat te verstaan is, waar het zich als ongeldigverklaring kwali-

ficeerend doen van den niemand als ἐπιδιατάσσεσθαι en ἀθετεῖν wordt geschetst.

7. Hier moet ik mij tegen de algemeene meening verzetten, die het ἐπιδιατάσσεσθαι, een ἅπαξ λεγόμενον, door toevoegen vertaalt (niemand voegt er iets aan toe: de synodale vertaling van 1867 en Baljon; etwas hinzufügen: Luther; einen Zusatz dazu machen: Weizsäcker; etwas hinzu verordnen: Lipsius; noch Bestimmungen hinzufügen: Seiffert). Want ten eerste rijst bij mij de vraag, of het voorzetsel ἐπί aan het ἐπιδιατάσσεσθαι een beteekenis kan geven, die veeleer van een προςδιατάσσειν —, welk woord in dezen zin ook voorkomt, — mag verwacht worden. Welke toedracht zou Paulus verder op het oog hebben, die, in verhouding tot een testament, als toevoeging en tevens als ongeldigverklaring door een derde te kwalificeeren is; het moest een toevoeging van bijzonderen aard zijn, en haar karakter als ongeldigverklaring niet in het toevoegen, maar in den bijzonderen inhoud der toevoeging liggen, zoodat Paulus, door enkel van toevoeging te spreken, zijne bedoeling slechts onnauwkeurig zou teruggegeven hebben. En wat ware dan de aan het toevoegen korrespondeerende door Paulus ontkende toedracht eener toevoeging, door den νόμος aan Gods διαθήκη gedaan? De schrijvers nemen aan, dat Paulus hiermede op een standpunt der jodenchristenen, resp. van de zending onder de Galatiërs, doelt: aangezien deze van den Christen de waarneming der mozaïsche wet eischten, konden zij geacht worden te onderstellen, dat de νόμος zijn inhoud tot de aan de Christenen gedane belofte toevoegt. Maar dat toevoegen was dan stellig geen ongeldigverklaring van Gods διαθήκη, resp. geen nietigverklaring der ἐπαγγελία; de jodenchristenen, die een standpunt innamen, zooals het hier aangenomen wordt, konden gezegd worden de ἐπαγγελία aan te vullen, maar niet nietig te verklaren. Eindelijk pleit tegen de opvatting van het ἐπιδιατάσσεσθαι als een toevoeging het feit, dat Paulus —, zooals zal blijken, — op de vraag, waartoe eigenlijk de

νόμος dient, d. w. z. in welke verhouding de inhoud van den νόμος tot de διαθήκη staat, het antwoord geeft (19): τῶν παραβάσεων χάριν προσετέθη, ἄχρις ἂν ἔλθη τὸ σπέρμα, ᾧ ἐπήγγελται, te weten, om der overtredingen wil werd de inhoud van den νόμος er bijgevoegd, totdat het zaad zou komen, aan hetwelk de belofte gedaan was: waarmede door Paulus aan den inhoud van den νόμος in waarheid het karakter eener toevoeging tot de belofte wordt toegekend. Hoe kan dan Paulus tevens gezegd hebben, dat de νόμος aan de belofte niets toevoegt?

8. M. i. moet het ἐπιδιατάσσεσθαι veeleer in den zin van een opnieuw beschikken verstaan worden. Met de woorden van het κατὰ ἄνθρωπον gezegde „ἀνθρώπου κεκυρωμένην διαθήκην οὐδεὶς ἀθετεῖ ἢ ἐπιδιατάσσεται" wordt dus de toedracht ontkend, dat, nadat de erflater over de erfenis in een aan de eischen van het recht beantwoordend testament beschikt heeft, een andere opnieuw beschikt. Dat het voorzetsel ἐπὶ aan een verbum den zin van een herhaling der handeling geeft, is bekend. Het is ook duidelijk, dat een ἐπιδιατάσσεσθαι, aldus opgevat, inderdaad niet geschiedt: οὐδεὶς ἐπιδιατάσσεται, eenvoudig omdat het niets zou geven; waarbij in het oog te houden is, dat de grond van het ontbreken der rechtswerking van het ἐπιδιατάσσεσθαι in het beschikken, waarover de andere beschikt heeft, gelegen is, terwijl het bestaan der beschikkingsonbevoegdheid om andere reden buiten aanmerking blijft. Deze opvatting van het ἐπιδιατάσσεσθαι leidt dan aangaande de διαθήκη van God tot den zin, dat, nadat God in zijne διαθήκη over de κληρονομία ten behoeve van de geloovigen beschikt heeft, de νόμος niet opnieuw beschikt. En inderdaad zou met deze bewering Paulus tegen een — niet slechts gesupponeerd, — maar ontegenzeggelijk bestaand standpunt van zijn tijd post vatten, wel is waar niet tegen een jodenchristelijk, maar tegen het joodsch standpunt. Ook het jodendom toch kende de idee van het Messiasrijk, maakte echter de verkrijging van het heil van de waarneming der Mozaïsche wet afhankelijk. Nu wordt — wel is waar — ook het Mes-

siasrijk in den joodschen zin op de belofte, door God aan Abraham en zijn σπέρμα gedaan, gegrond, maar juist niet in den zin, welken Paulus aan de ἐπαγγελία toekent: zoodat het verschil der christelijke en der joodsche opvatting aangaande de κληρονομία van het toekomstig heil kon geschetst worden als verschil eener verkrijging van de κληρονομία krachtens ἐπαγγελία en krachtens νόμος. Aangezien nu de νόμος jonger is, dan Gods διαθήκη, — Paulus zegt, zooals wij dadelijk zullen hooren, 430 jaren jonger, — kon de Apostel, wat naar het joodsch standpunt de νόμος aangaande de διαθήκη van God deed, als een opnieuw beschikken over de κληρονομία kwalificeeren, resp. ontkennen. Wat naar die joodsche opvatting de νόμος deed, was dan echter ook inderdaad een ongeldigverklaring der διαθήκη van God, resp. nietigverklaring van de ἐπαγγελία (in den Paulijnschen zin): want met opnieuw te beschikken, zou de νόμος inderdaad de διαθήκη ongeldig, de ἐπαγγελία des Paulus nietig verklaard hebben; iedereen toch, die — na gedane beschikking door een ander — opnieuw beschikt, geeft daarmede den wil te kennen, dat de oude beschikking, resp. haar inhoud, zal krachteloos zijn, resp. vervallen.

Weinige woorden voldoen dan ter verklaring van het naast het ἐπιδιατάσσεσθαι staand woord ἀθετεῖν: hieronder zal men iedere ongeldigverklaring verstaan, die niet bij wijze van ἐπιδιατάσσεσθαι geschiedt, maar beter nog de ongeldigverklaring, welke juist door het toegevoegd ἐπιδιατάσσεσθαι nader wordt gekarakteriseerd, daar ook de eventualiteit eener ongeldigverklaring door den νόμος, zooals wij zullen zien, uitsluitend met het oog op het geschetst joodsch standpunt, resp. met het oog op een ἐπιδιατάσσεσθαι ontwikkeld wordt. Ons rest dan ten slotte nog te vragen, of bij het ongeldig en nietig verklaren, resp. het opnieuw beschikken, waarvan ten opzichte van de διαθήκη sprake is, reeds te subintelligeeren is, dat die beschikkingen geen rechtseffect bezitten. Op zichzelf is deze zin in de woorden, vooral in het ἐπιδιατάσσεσθαι, niet gelegen, en schijnt mij meer bijzonder voor de rechtstaal weggelegd. Anders toch zal het denkbeeld, dat

niemand met rechtseffekt opnieuw een beschikking doet, liever met de woorden weergegeven worden: niemand kan of mag opnieuw een beschikking doen. Terwijl ik dus aanneem, dat Paulus met het *οὐδεὶς ἀθετεῖ ἢ ἐπιδιατάσσεται* slechts het voorkomen van een op het rechtseffect der ongeldigheid en nietigheid gerichte uiting ontkent, behoef ik nauwelijks nog eens te herinneren, dat de oorzaak van het niet plaats hebben dezer uiting in het ontbreken van het rechtseffekt gelegen is.

9. Wij hebben dus gezien, dat volgens Paulus niemand het testament van een ander, resp. zijn inhoud, ongeldig of nietig verklaart, door opnieuw de gelijke beschikking te doen. Ook hierin is een juridische relatie gelegen, zoover er juist sprake is van een in het recht niet onbekenden staat, waarin de beschikking, door den één gedaan, den andere de bevoegdheid, om van zijn kant te beschikken, ontneemt. Ik kan nu overgaan tot het betoog, waarvoor juist het *κατὰ ἄνθρωπον* gezegde opgezet is, weinige woorden toevoegende tot het voorafgaande, waarin reeds herhaaldelijk hiervan sprake was. Er wordt dus hier vermeld, dat de jongere — en wel 430 jaren jongere — *νόμος* het te voren door God gevestigde testament niet ongeldig verklaart, zoodat hij de belofte nietig heet: hiermede treedt de Apostel op tegen de joodsche opvatting, dat de *νόμος* ten behoeve van het volk Israël over de *κληρονομία* beschikt. Dat de *νόμος* hier niet zelf als een tweede wilsverklaring van God is op te vatten, wordt naderhand gezegd, terwijl het feit, dat hij — naar den opbouw en den inhoud van den zin — aan den *οὐδείς* van het *κατὰ ἄνθρωπον* gezegde beantwoordt, bewijst, dat hij tegenover den erflater staat, als ware hij een derde persoon. Hierbij sluiten zich dan de volgende woorden aan (18): *εἰ γὰρ ἐκ νόμου ἡ κληρονομία, οὐκέτι ἐξ ἐπαγγελίας· τῷ δὲ Ἀβραὰμ δι' ἐπαγγελίας κεχάρισται ὁ θεός*, welke m. i. het best worden opgevat als dienende ter verklaring van het gezegde, dat de *νόμος* niet opnieuw over de *κληρονομία* beschikt. Paulus redeneert namelijk aldus: de *νόμος* beschikt niet over de *κληρονομία*;

ware een beschikking door den νόμος geldig, resp. de κληρονομία uit den νόμος, dan zou er geen plaats overblijven voor een beschikking door de belofte, voor eene erfenis uit de belofte: maar deze is er juist; Abraham toch heeft God door belofte de erfenis geschonken. Niemand zal, naar ik meen, tegen deze uitlegging bedenkingen kunnen uiten.

10. Wij herhalen: de νόμος wil niet Gods διαθήκη ongeldig verklaren, niet opnieuw over de κληρονομία beschikken. Waartoe dan de wet, vervolgt Paulus? Τί οὖν ὁ νόμος? En hierop komt een antwoord, waaraan, aangezien de erfrechtelijke relaties ontbreken, ook in 't algemeen de juridische op den achtergrond treden, door mij slechts weinige woorden zullen worden gewijd. De erfrechtelijke ontbreken; want de opinie van Halmel, dat Paulus hierin den νόμος als een door God, den erflater, aan zijn διαθήκη toegevoegd kodicil karakteriseert, — kodicil, een bijbeschikking tot het Romeinsch testament, waaraan sedert het begin des keizertijds op een, steeds meer, uitgebreide schaal rechtseffekt wordt toegekend, · is onhoudbaar. Zij valt reeds met het punt van uitgang, dat God, de auteur van de διαθήκη, ook als auteur van den νόμος op te vatten is en laat ook onverklaard, waarom Paulus zijn betoog begonnen is, met het ἀθετεῖν en het ἐπιδιατάσσεσθαι door een ander te ontkennen. Het antwoord op de vraag: τί οὖν ὁ νόμος, luidt dan, zooals volgt (19): de νόμος — hier het best als inhoud op te vatten — werd toegevoegd τῶν παραβάσεων χάριν, om der overtredingen wille, totdat het zaad zou komen, aan hetwelk de belofte gedaan was. Hiermede is gezegd, dat de νόμος bestemd is, door zijne geboden en straffen de zonden der menschen te voorschijn te brengen. En wanneer aldus de bestemming van den νόμος geschetst is, zoo dienen de volgende bijzonder bekende woorden ter aanwijzing van het rechtskarakter van den νόμος (19, 20). Want hier wordt inderdaad de oorsprong des νόμος uit God ontkend; de νόμος is niet de uiting van God: God toch is een, de νόμος echter, door engelen gesteld in de handen

van den *μεσίτης*, den bemiddelaar, te weten, Mozes, is het — zooals wij zagen, door Paulus gepersonifieerd en van de bondsleden te onderscheiden — verbond tusschen God en Israël; zooals immers een bemiddelaar noodzakelijk tusschen meer dan één moet bemiddelen. Zoo verklaren zich m. i. het best de bekende woorden (20): *ὁ δὲ μεσίτης ἑνὸς οὐκ ἔστιν, ὁ δὲ Θεὸς εἷς ἐστιν.* En nu komt een vraag, die ook enkel begrijpelijk is, indien men vooropstelt, dat volgens Paulus de *νόμος* niet als uiting van God op te vatten is, namelijk de vraag: is hij dan tegen de beloften Gods in (21)? Neen, zegt Paulus, wel is waar, heeft de *νόμος* de menschen niet zedelijk kunnen doen herleven (*ζωοποιεῖν*); want hiermede hadde hij den geloovigen de *δικαιοσύνη* verstrekt, iets waartoe hij — volgens Paulus, zooals ik in het begin vermeld heb, — niet in staat ware geweest. En dan ontwikkelt Paulus de ware verhouding, in welke volgens hem de *νόμος* tot de belofte staat (23—25): de schrift heeft wel is waar, ten einde ten slotte de *κληρονομία* uit de belofte aan de geloovigen te doen toekomen, voor het eerst alles onder de zonde opgesloten, dat wil zeggen, alles aan de zonde onderworpen, de *νόμος* echter heeft voor de komst van het geloof de onder de zonde opgeslotenen onder zijn tucht genomen, juist met het oog op het geloof, en is daardoor een *παιδάγωγος εἰς Χριστὸν*, ter wille der verkrijging der *δικαιοσύνη* geworden. Met de komst van het geloof staan dan de Christenen — bedoeld zijn natuurlijk de Jodenchristenen, — niet meer onder den paedagoog (24 *ὥστε ὁ νόμος παιδαγωγὸς ἡμῶν γέγονεν εἰς Χριστόν, ἵνα ἐκ πίστεως δικαιωθῶμεν ἐλθούσης δὲ τῆς πίστεως οὐκέτι ὑπὸ παιδαγωγόν ἐσμεν*). Men kan aannemen, dat Paulus de paedagogische functie van den *νόμος*, die de onder de zonde opgeslotenen onder zijn tucht houdt, hierin ziet, bij hen het zondebewustzijn te verwekken; in geen geval levert, wat van den paedagoog verteld wordt, eenige juridische relatie op. Met het einde van de *παιδαγωγία* is dan, wel is waar, door de geloovigen de *κληρονομία* verkregen, maar niet omdat de *παιδαγωγία* geëindigd is, veeleer omdat deze juist met de

komst van de πίστις, die tevens verkrijging van de δικαιοσύνη is, σπέρμα geworden zijn.

IV.

1. Zoowel over de eerste gedachtenreeks, waarin gehandeld wordt van het geval, dat de geloovigen de κληρονομία van het toekomstig heil door de διαθήκη Gods, resp. de daarin vervatte ἐπαγγελία ontvangen, terwijl de νόμος daarover niet beschikt. Nu de tweede gedachtenreeks, waar Paulus uiteenzet, dat de geloovigen in kwaliteit van υἱοὶ θεοῦ κληρονόμοι worden. De tekst (4, 1—7) luidt hier aldus:

1 Λέγω δέ, ἐφ' ὅσον χρόνον ὁ κληρονόμος νήπιός ἐστιν, οὐδὲν διαφέρει δούλου κύριος πάντων ὤν. 2 ἀλλὰ ὑπὸ ἐπιτρόπους ἐστὶν καὶ οἰκονόμους ἄχρι τῆς προθεσμίας τοῦ πατρός. 3 οὕτως καὶ ἡμεῖς, ὅτε ἦμεν νήπιοι, ὑπὸ τὰ στοιχεῖα τοῦ κόσμου ἤμεθα δεδουλωμένοι· 4 ὅτε δὲ ἦλθεν τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου, ἐξαπέστειλεν ὁ θεὸς τὸν υἱὸν αὐτοῦ, γενόμενον ἐκ γυναικός, γενόμενον ὑπὸ νόμον, 5 ἵνα τοὺς ὑπὸ νόμον ἐξαγοράσῃ, ἵνα τὴν υἱοθεσίαν ἀπολάβωμεν. 6 Ὅτι δέ ἐστε υἱοί, ἐξαπέστειλεν ὁ θεὸς τὸ πνεῦμα τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ εἰς τὰς καρδίας ἡμῶν, κρᾶζον· Ἀββᾶ ὁ πατήρ. 7 ὥστε οὐκέτι εἶ δοῦλος ἀλλὰ υἱός· εἰ δὲ υἱός, καὶ κληρονόμος διὰ θεοῦ.

2. Εἰ δὲ υἱός, καὶ κληρονόμος διὰ θεοῦ (7), of — zooals het Romeinen 8,17 heet —: εἰ δὲ τέκνα, καὶ κληρονόμοι, κληρονόμοι μὲν θεοῦ. Gods zoon, υἱός τέκνον, wordt de geloovige genoemd, die tot God in een verhouding staat, welke met het eigenlijk gezegd zoonschap met het oog op — wel is waar — niet een physieke, maar een geestelijke relatie kan vergeleken worden: en wel volgens de opvatting van den Apostel een geestelijke relatie, bestaande tusschen Christus en God, in welke de geloovigen uit het oogpunt van hun wezensgemeenschap met Christus deelen. En Paulus redeneert dan: indien het τέκνον, de υἱός, de zoon in den eigenlijk gezegden zin van het woord, erfgenaam van den vader is, zoo ook de mensch als Gods zoon erfgenaam van God. Terwijl wij dan tot dusver

enkel konstateeren konden, dat Paulus rechtsverhoudingen voor vergelijking met transscendentale verhoudingen gebruikt, blijkt hier, dat de Apostel tot het resultaat van de verkrijging der *κληρονομία* door de toepassing van een rechtsvoorschrift — het even natuurrechtelijk als universeelrechtelijk voorschrift: de zoon erft van den vader, — geraakt en dus den invloed van het recht ondergaat. Vooraf gaat deze redeneering, dat Paulus de toedracht, uit welke hij het zoonschap van den mensch afleidt, als *υἱοθεσία* schetst (5): waarmede hij ze overigens allesbehalve met de adoptie vergelijkt, zooals het woord in de Vulgata vertaald is, maar enkel als de gebeurtenis aanwijst, waardoor hij, die niet van natuur zoon is, in de geestelijke relatie van een zoon gebracht wordt. Volledigheidshalve voeg ik hieraan toe, dat volgens Paulus met de *υἱοθεσία* de zending van het *πνεῦμα* van Christus door God in de harten der geloovigen — dus het *πνεῦμα* der zoonschap en niet het *πνεῦμα* der knechtschap — gepaard gaat, in het gebed 'Αββᾶ ὁ πατὴρ zich uitende. Hoofdzaak is, dat volgens Paulus de geloovigen — na door *υἱοθεσία* zonen van God geworden te zijn, — als zonen de *κληρονομία* erven.

3. Maar het betoog is voorafgegaan door een ander, wat ik nu ga beschouwen. Het begint met woorden, welke de synodale vertaling van 1867 in 't algemeen goed weergeeft: zoolang de erfgenaam een kind is, verschilt hij niet van een dienstknecht, hoewel hij heer is van alles; maar hij is onder voogden en beheerders tot den tijd, vooraf door den vader bepaald. Ziedaar een *κατὰ ἄνθρωπον* gezegde en — zooals vanzelfspreekt, — opgezet voor een zich daaraan aansluitenden transscendentalen zin. Het ligt dan voor de hand, dat den jongen erfgenaam (*νήπιος κληρονόμος*) hiermede een positie toegekend wordt, als die van een slaaf, iets wat nauwelijks op iets anders kan slaan, dan op de vermogensrechtelijke positie, resp. die van eigenaar, en wel van eigenaar der erfenis: want juist in deze kwaliteiten wordt hij genoemd en wel uitsluitend in vermogensrechterlijk opzicht bestaat ook een overeenkomst tus-

schen den jongen erfgenaam en den slaaf, namelijk de overeenkomst van beschikkingsonbevoegdheid over vermogen. En enkel uit de onderstelling, dat Paulus de overeenkomst van den jeugdigen erfgenaam en den slaaf in het gemis der beschikkingsbevoegdheid ziet, verklaart zich ook de toevoeging, dat die jeugdige erfgenaam, eigenaar van de erfenis zijnde, onder vermogensbeheerders staat. De zin is dan klaarblijkelijk deze, dat de jeugdige erfgenaam, hoewel eigenaar van de erfenis zijnde, ter wille van het ontbreken der beschikkingsbevoegdheid over die erfenis, van den slaaf niet verschilt.

4. Ik heb hier de ἐπίτροποι van den tekst, onder welke de jonge erfgenaam staat, als vermogensbeheerders aangeduid, waarmede echter de aard van beheerders nog niet geschetst is. Terwijl in het Nieuwe Testament de uitdrukking ἐπίτροπος ook in de beteekenis van den door een meester aangestelden beheerder gebruikt wordt, heeft het woord in de profaangraeciteit en in de rechtstaal den bijzonderen zin van voogd ontvangen, dat wil zeggen, van hem, die bij het ontbreken van den vader met het beheer en daarmede een zekere beschikking aangaande het pupilvermogen bedeeld is: zoo wordt ook bij de genoemde byzantijnsche juristen met ἐπίτροπος de Romeinsche Tutor impuberum, de voogd over jeugdige personen, aangewezen. Stellig zal men dan ook bij den ἐπίτροπος van ons betoog aan den voogd moeten denken; in de eerste plaats omdat deze beteekenis kan ondersteld worden, waar van ἐπίτροπος des νήπιος sprake is, verder van geen ander ἐπίτροπος des νήπιος zoo algemeen, als het hier geschiedt, kon gezegd worden, dat hij een ἐπίτροπος heeft, en eindelijk enkel ten aanzien van den voogd de pupil kan beschouwd worden onder de voogden te staan (ὑπὸ ἐπιτρόπους εἶναι), zooals het bij Paulus het geval is. Men komt dan — wel is waar — tot de konklusie, dat in den zin van Paulus het kind vaderloos is: maar juist dat volgt ook uit de overweging, dat, waar een kind vermogen en tevens vermogensbeheerders bezit, zooals het hier het geval is, de staat, dat het kind vaderloos

is, mag vermoed worden, aangezien het de normale is: want waar een vader is, heeft regelmatig het kind of geen vermogen of den vader tot beheerder.

Naast den ἐπίτροπος wordt van οἰκόνομος gesproken, een woord, dat benevens de algemeene geen bijzondere beteekenis ten opzichte van jeugdige personen aangenomen heeft. Het Romeinsch recht kent naast de Tutela eene tweede soort van voogdij, de Cura, sc. Cura generalis, waaraan de puberes tot den leeftijd van 25 jaren toe konden onderworpen zijn, en niet geheel ongepast zou men den Curator minorum in goed Grieksch als οἰκόνομος kunnen weergeven, terwijl de Byzantijnsche juristen van κουράτωρ, κουράτορος spreken. Maar aangezien nauwelijks Paulus den mondigen Minor als kind, νήπιος, had kunnen aanwijzen, meen ik in den οἰκόνομος den onder den voogd werkenden met het bestuur der huishouding belasten bijzonderen beheerder, den οἰκόνομος in engeren zin, te moeten verstaan.

5. In de vermelding van den οἰκόνομος is dus geen vingerwijzing voor het gebruik van het Romeinsch recht gelegen, evenmin echter in de andere relaties, welke tot dusver het κατὰ ἄνθρωπον gezegde ons aangewezen heeft. Dat een jong vaderloos mensch erfgenaam kan zijn, verder —, hoewel dus eigenaar der erfenis, — beschikkingsonbevoegd is, zooals ook een slaaf niet kan over vermogen beschikken, dat hij onder een voogd staat, die het vermogensbeheer voert en huishouders instelt, — ziedaar een universeelrechtelijke, ja zelfs een natuurrechtelijke toedracht, waaruit dus niet kan worden afgeleid, op welk positief recht Paulus doelt, ja zelfs of hij op een positief recht doelt. Bestaat daarentegen de gelijke indruk, wanneer volgens den Apostel de duur van de ondergeschiktheid des νήπιος κληρονόμος onder de ἐπίτροποι bepaald is ἄχρι τῆς προθεσμίας τοῦ πατρός? Hiermede is een door den vader vooraf bestemd tijdstip bedoeld, waarin — laat mij toevoegen — een nieuw argument voor de onderstelling gelegen is, dat Paulus den jongen erfgenaam als vaderloos beschouwt: aangezien, indien er een vader is,

niet zijn eens bestaande, maar zijn actueele wil de duur van de zeldzame konstellatie, dat het vermogen van zijn kind onder vreemd beheer staat, zou bepalen. Er is dus sprake van voogdijschap van een door den vader bepaalden duur: dat ook de aanwijzing van den ἐπίτροπος en, wel is waar in verband met de bepaling van den duur der voogdij, door den vader geschiedt, is als zin van Paulus te vermoeden, echter niet uitgesproken. Hier bestaat nu, om de gestelde vraag te beantwoorden, niet de indruk, dat Paulus geen bepaald recht op het oog heeft. Men mag toch stellig niet beweren, dat de aangewezen toedracht, volgens welken immers ook de bepaling van den staat der beschikkingsbevoegdheid van den wil des vaders — niet van de wet — afhankelijk is, als natuurrechtelijk kan beschouwd worden. En universeelrechtelijk is zij ook niet: het hedendaagsche kent ze evenmin als het volgens de overlevering van de Romeinsche juristen in het Romeinsch recht het geval is. Veeleer wordt de staat van het Romeinsch recht, die aangaande onze kwestie omstreeks den tijd van Paulus heerschte, door de bekende kontroverse over het begin van de pubes aetas bij mannen —, waaruit dan het eindigen der tutela impuberum volgt, — gekarakteriseerd: Cassius wou den Habitus van het lichaam, Proculus, wiens meening doorgedrongen is, de voltooiïng van het 14de levensjaar, Priscus het een en ander doen beslissen. En wanneer hieruit blijkt, dat de in de door Paulus vermelde toedracht opgesloten hooge opvoering van het recht der vaderlijke macht zelfs aan een rechtsorde, zooals de Romeinsche, ontbrak, waarin anders de potestas des vaders bijzonder krachtig was, zoo is te vermoeden, dat onze regeling stellig niet zeer verspreid was. Laat mij hier inlasschen, dat de Romeinsche jurist Gaius, die omstreeks 160 na Christus zijne Instituten schreef, vertelt, dat overal den vader het recht was gegund om den voogd te benoemen, hoewel nergens de Potestas zoo ver gaat, als bij de Romeinen (1,155 en 189). Op een uitzondering na: want hem is niet outsnapt, — zegt hij, — dat ook de Gens Galatarum de Patria potestas, te weten, de vaderlijke macht, zooals

ze bij de Romeinen was, kent. Mag men vragen, of Gaius het voorkomen der Patria potestas bij de Galatiërs uit een hem bekend feit, dat de Galatische vaders niet enkel den voogd hunner kinderen konden benoemen, maar ook den duur van de voogdij, resp. van de onmondigheid mochten bepalen, konkludeert? Of leidt Gaius zijne bewering uit onze hem door een Christen bekend geworden plaats uit den brief aan de Galatiërs af? Een antwoord laat zich hierop niet geven. Maar wel moet na deze interruptie nog toegevoegd worden, waarop reeds bij Seiffert gewezen is, dat de hier naar de Romeinsche juristen geschetste toedracht in het Romeinsch recht, volgens welken de duur der voogdij, resp. onmondigheid van den wil des vaders onafhankelijk was, volgens de overlevering der letterkunde in het algemeen een periode voorafging, waar het wel het geval was. Het kind werd toen mondig met den dag, waarop de jongeling op den hiertoe aangewezen jaarlijkschen feestdag de Toga virilis aandeed, iets wat op een door den vader, resp. den voogd te bepalen leeftijd, feitelijk op verschillende leeftijden, hoewel in den regel met het bereiken der sexueele rijpheid plaats had. En nog tegen het eind van de eerste eeuw schijnt deze staat van zaken niet volkomen overwonnen te zijn. Het is dan hoogst waarschijnlijk te achten, dat de vader, aangezien hij bij zijn leven den termijn van het aandoen der Toga virilis bepaalde, ook aangaande den tijd na zijn overlijden de beschikking had en daarmede den duur der voogdij kon regelen: iets wat vooral in verband met de benoeming der voogden zal gebeurd zijn. En zoo gaat men niet te ver, met te zeggen, dat Paulus in de vermelde toedracht een ten tijde van den Apostel nog niet in onbruik geraakten rechtstoestand schijnt weer te geven, ja — onze vroegere beschouwingen in aanmerking genomen — misschien zelfs op het oog heeft.

6. Zooveel over het κατὰ ἄνθρωπον: want enkel over hetgeen den jeugdigen erfgenaam voor de komst van het door den vader aangewezen tijdstip gebeurt, wordt gesproken. Natuur-

lijk zal met het einde der voogdij de erfgenaam zelf de beschikking over de erfenis verkrijgen, aangezien anders ieder beheer ontbrak, daarvandaan ook niet meer de positie van den slaaf bezitten: maar met geen enkel woord is er van gerept. Waartoe dient dan ons gezegde κατὰ ἄνθρωπον? Tot een aldus opgebouwden zin (3), dat het korrespondeerende gedeeltelijk ook uiterlijk uitkomt. Νήπιοι worden zij, die het aangaat, ook hier genoemd, die dan natuurlijk niets anders dan als vaderlooze erfgenamen en wel, waarover immers het stuk loopt, als κληρονόμοι van het toekomstig heil op te vatten zijn. Zooals daar δοῦλος, worden zij hier δεδουλωμένοι genoemd, waarin naar het κατὰ ἄνθρωπον gezegde gelegen is, dat zij over de erfenis van het toekomstig heil niet kunnen beschikken. En terwijl het daar heet, dat de νήπιος ὑπὸ ἐπιτρόπους καὶ οἰκονόμους staat, wordt hier van den νήπιος in den eersten persoon des meervouds gezegd: ὑπὸ τὰ στοιχεῖα τοῦ κόσμου ἤμεθα, wij stonden onder de στοιχεῖα van de wereld. Er ontbrak dan, indien het κατὰ ἄνθρωπον gezegde zijn beslag zou krijgen, niets anders dan de vermelding van een door den vader vooraf voor den duur der ondergeschiktheid onder de στοιχεῖα τοῦ κόσμου aangewezen tijdstip. Als het nu na het ὑπὸ τὰ στοιχεῖα ἤμεθα heet: toen de volheid des tijds gekomen was, heeft God zijn zoon uitgezonden, geworden uit een vrouw, geworden onder de wet, opdat hij hen, die onder de wet waren, zou vrijkoopen, opdat wij υἱοθεσία ontvangen (ἵνα τὴν υἱοθεσίαν ἀπολάβωμεν) (4), zoo ligt het voor de hand, dat hiermede dat tijdstip opgegeven wordt. Het tijdstip is dus de υἱοθεσία van de erfgenamen, welke geschiedt naar aanleiding van den vrijkoop van hen, die onder de wet zijn, van den vloek der wet, en God is de vader, die het tijdstip vooraf aanwijst (te weten, niet vader in den christelijken aan het zoonschap beantwoordenden zin, aangezien deze verhouding juist eerst naderhand door υἱοθεσία ontstaat): god-vader is — zeg ik, — hij die het tijdstip vooraf aanwijst; de komst van het tijdstip toch wordt bepaald door eene handeling van God, de zending van Christus, en door het in

het leven treden der zoonsverhouding tot God in christelijken zin. Godvader heeft dus volgens Paulus vooraf bestemd, — iets wat dan tevens is een voorbestemming, — dat de erfgenaam van het toekomstig heil, tot zijne υἱοθεσία toe, onder de στοιχεῖα van de wereld staat. Overeenkomst met het κατὰ ἄνθρωπον gezegde bestaat dan ook nog, zoover niet uitdrukkelijk er van gerept wordt, dat met de komst van het door den vader bestemd oogenblik de erfgenaam de beschikking over zijne erfenis ontvangt. Wat verteld wordt, is veeleer het te voren door ons uitgelegd betoog over de υἱοθεσία, resp. dat de geloovigen tengevolge van de υἱοθεσία, als τέκνα, als υἱοὶ van God, het toekomstig heil erven. Dat vreemde verschijnsel bewijst, dat volgens de opvatting van Paulus de erfgenamen tot dusver niet in de kwaliteit van zonen Gods erfgenamen van het toekomstig heil zijn geweest, en doet tevens de vraag rijzen, in welke kwaliteit zij die erfenis bezaten, inderdaad bezaten, al konden zij ook niet er over beschikken. Die vraag, die tevens een opheldering zal moeten geven, waarom Paulus verder niets over den invloed der υἱοθεσία op de verhouding des erfgenaams tot de door hem bezeten erfenis vertelt, zal ik nog ten slotte trachten te beantwoorden.

7. In den regel —, zoover het bij de schrijvers duidelijk uitkomt, — wordt aangenomen, dat de κληρονομία der νήπιοι κληρονόμοι de erfenis uit de belofte, aan Abraham en zijn σπέρμα gedaan, en dus de νήπιοι κληρονόμοι de Christenen ronduit zijn, zij, die uit het jodendom, en zij, die uit het christendom kwamen. Als νήπιοι worden zij aangewezen en gekarakteriseerd, om daarmede hun staat voor het σπέρμα worden te teekenen. Κληρονόμοι echter worden zij hier, hoewel nog niet σπέρμα zijnde, genoemd, omdat hen door God voorbestemd was, door eens σπέρμα te worden, het toekomstig heil te verwerven. De bedoeling van Paulus, met ze als erfgenamen uit de belofte in te voeren en ten slotte als erfgenamen krachtens zoonschap te teekenen, had dan —, naar het mij toeschijnt, — geen andere kunnen zijn, dan te doen uit-

komen, dat alle, die uit het geloof zijn, op tweeërlei wijze, door de belofte en als zonen Gods, de κληρονομία ontvangen. Maar deze bedoeling deed zich toch vreemd voor, door na te laten te vertellen, hoe zich aangaande de erfenis uit de belofte de νήπιοι uit hun staat van beschikkingsonbevoegdheid, door σπέρμα te worden —, iets wat met de υἱοθεσία coincideert, — tot beschikkingsbevoegde, dus reëele eigenaren der erfenis ontwikkelden. Maar verder, dat alle geloovigen uit de belofte erfgenamen worden, was toch door Paulus reeds in de voorafgaande gedachtenreeks ontwikkeld, waartoe dan hier nog eens het betoog herhaald, wel is waar met een modificatie, maar te meer voor misverstand vatbaar: want toen werden zij niet reeds, met door de belofte gepraedestineerd σπέρμα, maar eerst met door het Χριστοῦ εἶναι aktueel σπέρμα te worden, als erfgenamen beschouwd. Ook de onderstelling, dat Paulus in de wel is waar tot σπέρμα voorbestemden, maar nog niet σπέρμα zijnden reeds κληρονόμοι uit de belofte ziet, verwekt bedenkingen en doet tevens de vraag rijzen, of zij naar deze opvatting niet ook reeds, als het kiemschap der zoonschap dragende, υἱοὶ te achten zijn, zoodat niet nog eene latere υἱοθεσία kan plaats hebben. Ik houd het er dus voor dat de meening, dat de κληρονομία aan de νήπιοι uit de ἐπαγγελία te beurt gevallen is, niet staande gehouden kan worden. Mij wil het lijken, dat Paulus, hier met het joodsch standpunt, dat de νόμος de joden tot erfgenamen van het toekomstig heil gemaakt heeft, rekening houdende, resp. in den geest van de joodsche opvatting, in de κληρονομία de door den νόμος den joden toegewezen erfenis ziet, resp. met de νήπιοι, die over de erfenis van het toekomstig heil niet konden beschikken, de joden bedoelt, die over deze hen door den νόμος toegewezen erfenis niet konden beschikken. Zijne bedoeling met de toevoeging van den zin over de κληρονομία krachtens zoonschap was dan te toonen, dat —, al aanvaardt men ook de joodsche opvatting, — de geloovigen, die uit het jodendom kwamen, aangezien zij, om Christenen te worden, de υἱοθεσία ondergingen, de κληρονομία als zonen Gods ontvingen. Ja — zal men zeggen, — naar

het geschetst standpunt, ook uit den νόμος: maar de beschikkingsbevoegdheid over de hen door den νόμος toegewezen erfenis ontvangen zij — volgens Paulus — toch niet anders, dan door bemiddeling van de zoonschap. En misschien wil Paulus, met te zeggen, dat de geloovigen als zonen κληρονόμοι zijn διὰ Θεοῦ, — niet κληρονόμοι Θεοῦ, zooals het Romeinen 8,17 heet, — aanwijzen, dat hen de κληρονομία als zonen Gods, maar ook, zoover ze ze uit den νόμος afleiden, reëel niet anders dan door middel van hunne door zoonschap verkregen verhouding tot God toestaat. Deze opvatting — naar ik meen, de eenige, die er overblijft, — verklaart inderdaad, dat Paulus zich over de verdere lotgevallen van de door den νήπιος verkregen erfenis niet rechtstreeks uitlaat, aangezien de Apostel er geen belang bij heeft, zonder ze uit de zoonschap af te leiden, de verkrijging van het volle eigendom over de door den νόμος verworven erfenis te vermelden. En zij wordt door het feit gesteund, dat de vrijkoop uit den vloek der wet, met welken Paulus de υἱοθεσία in het nauwste verband brengt, enkel op de joden kan betrekking hebben. Indien dan deze opvatting juist is, zoo vertoont zich het wezen der στοιχεῖα τοῦ κόσμου, waaronder men het best hemellichamen verstaat, zon, maan en sterren, als die zaken, van wier loop de sabbat en de joodsche feestdagen afhankelijk zijn. Het blijkt dan, dat Paulus van hen, die vroeger joden waren, in den eersten persoon van het meervoud spreekt (ὑπὸ τὰ στοιχεῖα τοῦ κόσμου ἤμεθα, wij stonden onder de στοιχεῖα der wereld; ἵνα ἀπολάβωμεν τὴν υἱοθεσίαν, wij ontvingen de υἱοθεσία), waartoe voor hem immers ook aanleiding bestond. Dat hij over de υἱοθεσία gewagende (6) van ὅτι δέ ἐστε υἱοί spreekt, is natuurlijk, omdat niet slechts de vroegere joden zonen Gods zijn.

V.

1. Volgens de uit de beschouwing van de twee gedachtenreeksen verkregen opinie ontkent Paulus de zuiver joodsche opvatting, dat de νόμος den joden het toekomstig heil ver-

strekt heeft, om dan — wel is waar — met haar rekening te houden en ze ten slotte in effectu af te keuren. Ik laat daar, in hoever hieruit een helder licht valt op den overigen inhoud van den brief aan de Galatiërs, op het standpunt van de door den Apostel bestreden zending en het heiden-christendom in 't algemeen. Het was mij niet te doen om andere resultaten te verkrijgen dan die, welke onze plaats rechtstreeks oplevert, wel wetende, dat, wie eens uit zijn schuitje gaat, toch niet te ver mag gaan.

EENE BUDDHISTISCHE INSCRIPTIE, AFKOMSTIG VAN JAVA.

(*Tweede artikel*).

BIJDRAGE VAN

J. S. SPEYER.

Door de goede zorgen van ons bureau is hetgeen ik in de Novembervergadering te berde heb gebracht, spoedig in druk verschenen. Zoodoende was ik in de gelegenheid aan belangstellenden en geleerden op wier oordeel ik prijs stel, afdrukjes van dat artikel, waarbij eene bijzonder goed geslaagde vergroote phototypie van beeldwerk en inscriptie, na betrekkelijk korten tijd toe te zenden. Ook aan baron dr. OEFELE zond ik een afdruk. Naar aanleiding daarvan ontving ik van hem een nader schrijven, waarbij verscheidene nieuwe documenten, die op zichzelf reeds genoeg belang hadden om in eene volgende vergadering op de zaak terug te komen. Ook van andere zijden gewerden mij bijzonderheden omtrent de drie exemplaren van het uit Toempang afkomstige kunstgewrocht, die zich ergens in Duitschland, waar schijnt men hier niet te mogen weten, bevinden en tegen grof geld te koop worden aangeboden. Voorts maakte ik kennis met een artikel van dr. J. BRANDES: *Nog eens over de beelden* [1]) *van Tjaṇḍi Tumpang*, zijnde bijlage III (bldz. VIII—XXXVI) bij de *Notulen* van de Alg. Verg. van het Bataviaasch Genootschap, 1901,

---

[1]) De beelden daar behandeld, zijn van ouds bekend en grootendeels aanwezig in het museum te Batavia; een er van, het grootste, maar helaas verminkt, bevindt zich nog te Djago (Tjaṇḍi Tumpang).

een artikel dat mij van groot nut is geweest voor het nader determineeren van de figuren, die op het voorwerp zijn afgebeeld.

Op grond van deze gegevens kon ik in de Vergadering der Afdeeling Letterkunde van 11 Januari 1904, nauwkeuriger en met meer beslistheid mij uitlaten over den naam des konings en over den hoofdpersoon door de afbeelding voorgesteld. Juist wilde ik de laatste hand leggen aan de schriftelijke redactie van hetgeen ik toen had medegedeeld, toen ik den dag na de vergadering een uitvoerig schrijven ontving van dr. Brandes, van 12 Dec. 1903. Deze brief, een antwoord op den mijnen van 31 Oct., verschafte mij alweder nieuwe gegevens. Van het verlof dat hij mij gaf om over die mededeeling voor mijn doel vrijelijk te beschikken, heb ik een dankbaar gebruik gemaakt.

Wat nu in de eerste plaats de voorwerpen zelve betreft, kon ik omtrent hunne afmetingen niets naders te weten komen. Dr. Oefele beantwoordde mijne desbetreffende vraag niet. Omtrent hun materiaal deelde hij mede dat het een metaalmengsel is, dat naar een door hem zelven ingesteld onderzoek ongeveer 90 % koper bevat. Had hij vroeger aan het Leidsche Museum van Oudheden eene kleine photographie van een der drie exemplaren, van beeld en inscriptie, doen toekomen, die nl. welke in mijn eerste artikel phototypisch vergroot is weergegeven — thans had hij de vriendelijkheid mij ook van het tweede en derde exemplaar reproducties ter beschikking te stellen. De photographie van exemplaar nr. 2, waarvan alleen de inscriptie mij is toegezonden, doet weinig ter zake. Behalve eene andere verdeeling over de regels (12 in het geheel), en één leesteeken (achter het woord *çramaṇaḥ*), terwijl exemplaar nr. 1 er geen enkel vertoont, valt hier niet veel op te merken. Maar de twee photographieën die ik van exemplaar nr. 3 ontving zijn van meer belang. Vooreerst, omdat zij veel grooter en beter zijn, dan omdat de inscriptie er duidelijker en beter bewaarde karakters vertoont. Ook hier staat zij op twaalf — niet dertien — regels. Zij is volkomen gelijk aan die van de andere exemplaren, op een paar luttele varianten

na (soms is hier een foutje gemaakt, waar op het vroeger medegedeelde exemplaar een correcte schrijfwijze voorkomt, of omgekeerd) en hier en daar eenig verschil in den vorm der letterteekens; voorts staan hier een aantal leesteekens, meestal te onpas. Ons opschrift ziet er op nr. 3 uit als volgt:

1. *ye dharmā hetuprabhavā hetun=teṣān=ta-*
2. *thāgato hy=avadat=teṣāñca yo niro-*
3. *dhaḥ | evaṃvādī mahāçramaṇaḥ | de-*
4. *yadharmo =yaṃ=pravaramahāyānayā-*
5. *yinaḥ | paramaratnopāsakaḥ |*
6. *çrīmahārājādhirājaḥ | çrīkṛ-*
7. *tanagaravikramajñānavajrottuṃ-*
8. *gadevamahārājaḥ | yad=atra puṇya-*
9. *n=tad=bhavatv=ācāryopādhyāyamātā-*
10. *pitṛpūrvvaṃgamaṃ kṛtvā sakalasa-*
11. *tvarāçer=anuttarajñānapha-*
12. *lāvāptaya iti* ||

Gelijk men ziet, is nu alle twijfeling over de juiste waarde van eenig letterteeken verdwenen; zoo duidelijk is hier (ten deele ook in verband met de inscriptie van exemplaar nr. 1) alles te lezen. In mijne transcriptie van vroeger valt, behalve de vaststelling van hetgeen daar als onzeker was vermeld, te verbeteren r. 8 *tuṃga* (voor *tuṅga*) en r. 12 °*ptaya* (voor *ptaye*); wat ik als *e* las, blijkt een kras in het metaal te zijn.

De naam des konings is *Kṛtanagara-vikrama-jñānavajrottuṃga*, de *va* en de *tt* zijn uitnemend te onderscheiden, en ook omtrent *jñā* kan bij exempl. nr. 3 niet de minste onzekerheid bestaan, wanneer men het letterteeken op r. 7 vergelijkt met dat op r. 11. Dat een koning van dien naam van elders bekend is, zal straks blijken. Dat de koningsnaam met en benevens zijne titels in den nomin. staat, waar de grammatica den genitief vereischt, behoeft nauwelijks vermelding. Zooals ik in mijn eerste artikel aantoonde, zijn die titels met de nadere aanwijzing van den persoon des schenkers midden in vaste formulieren ingeschoven.

Uit correspondentie, die baron OEFELE van verschillende Duitsche geleerden ontvangen had, en waarvan hij de vriendelijkheid had mij in kennis te stellen, blijkt dat einde October, onafhankelijk van elkander, prof. HULTZSCH te Halle, en een niet genoemd geleerde in Engeland hem de juiste lezing en interpretatie verstrekt hebben, en dat, wanneer men hier te lande met de publicatie gewacht had, zij in Duitschland zou geschied zijn. In het begin van October had verder iemand, wiens naam mij niet genoemd mag worden, aan prof. PISCHEL te Berlijn het origineel vertoond van een der drie exemplaren, met verzoek het voor hem te ontcijferen, aan welk verzoek hij, hoewel hij dat voorwerp slechts weinige dagen ter beschikking had, gereedelijk had voldaan. Sedert had hij er niet meer van vernomen. Deze mededeeling heb ik van PISCHEL zelven. Zoowel zijne transcriptie, als die van HULTZSCH, die OEFELE mij toezond, zijn van dat derde, duidelijkste exemplaar, niet van het veel minder duidelijke, dat wij in Leiden leerden kennen.

De geheele zaak heeft iets geheimzinnigs. Blijkbaar is men niet langs rechte wegen in het bezit der voorwerpen geraakt. Aan hunne echtheid kan niet getwijfeld worden; het verschil in vorm der drie inscripties levert ten overvloede een krachtig bewijs. Maar er dient gewaakt te worden, dat dergelijke voor de oudheidkunde en geschiedenis van Java gewichtige zaken niet zoo maar uit de bouwvallen van de heiligdommen uit den Hindoetijd kunnen worden weggehaald.

Gelukkig is niet alles van dien aard weggetransporteerd. Dr. BRANDES ontving kort voordat mijn brief van 31 Oct. hem bereikte, „twee afdrukken van *twee* tegenhangers" van ons opschrift. Ook hier constateert hij eenig verschil in kleinigheden, eenige onderling afwijkende lijnen in het trekken der letters, en dat *rāçer* eenmaal met *s* (i. pl. v. *ç*) voorkomt. Ook hij verkreeg den indruk, dat ons opschrift „naar de ruimte dit mogelijk maakte, in meer of minder regeltjes geplaatst" is. Den koningsnaam leest hij op zijne exemplaren volmaakt zoo als ik dien in de Januari-vergadering heb aangegeven, en voegt er dit aan toe. „*Krĕtanagara* [= *Kṛtanagara* in

mijne transcriptie] is de eigennaam van den vorst, *Jñānawajra* zijn bijnaam, en *uttunggadewa* een vaste, frequente synoniemterm van de vorsten van Java in de opschriften. Hiervoor kan verwezen worden naar Verh. Bat. Genootsch. XLIX, bl. 64 en de registers (Pararaton); Not. Bat. Gen., 1898, bl. 78; enz." Wanneer hij weder naar den Oosthoek moet reizen, zal hij zien de twee beeldjes in originali onder de oogen te krijgen. Ook hij is van de juiste vindplaats niet in kennis gesteld, „de geheimzinnigheid" schrijft hij, „daaromtrent is niet gering."

Overigens, merkt dr. BRANDES in zijn brief op, behoeft men uit de opgave van Tjandi Toempang als de plaats van herkomst nog niet noodzakelijk af te leiden dat ze juist daar gevonden zijn. „Toempang is sedert kort een soort van *Schlagwort* geworden, maar omdat de tjandi eenigszins van den weg afligt, weten de meesten zelfs niet eens waar zij te vinden is. Ik vermoed dat men Toempang zelfs verwart met Toemapĕl, dat een synoniem van Singasari is, en als zoodanig ook van het rijk, dat in de residentie Pasoeroehan lag."

De laatste opmerking van den heer BRANDES is van te meer belang, omdat, zooals uit de door hem verstrekte gegevens blijkt, een koning van Toemapĕl, die den naam Krĕtanagara droeg, bekend is. Men zie GROENEVELDT, *Notes on the Malay Archipelago and Malacca* (Batavia, 1876), bldz. 33, BRANDES, *Pararaton* (Batavia, 1896), bldz. 99, KRAMP, in het *Album Kern* (Leiden, 1903), bldz. 360." In het Kawigedicht Nāgarakrĕtāgama, zang 43, str. 2*c* (Verhand. Batav. Genootschap, LIV) wordt hij onder zijn bijnaam Çrī Jñānabajreçwara „de heer Çrī Jñānabajra" vermeld. „In een nog niet uitgegeven opschrift", schrijft mij dr. BRANDES, „wordt hij gegeven als Bajrajñāna." Ook de tijd, waarin die vorst leefde, staat vrij wel vast. In het driemaandelijksch verslag (Oct., Nov., Dec. 1903) van de commissie in Ned. Indië voor oudheidkundig onderzoek op Java en Madoera, dat nog niet in druk verschenen is, maar waarvan mij, voorzoover het op Singasari betrekking heeft, welwillend een afschrift is verstrekt, komt eene chronologische tabel der vorsten van Toemapĕl voor,

waarin de uitkomsten van het onderzoek der oudheidkundige getuigenissen worden samengevat. Daar wordt in het jaar 1250 Wiṣṇoewardhana als koning vermeld, in 1254 werd Krĕtanagara „gezalfd" [d. i. als mederegent, *yuvarāja*, geïnstalleerd], in 1264 trad de oude koning af († 1272) en werd Krĕtanagara koning, in 1292 verloor deze het leven. Er bestaat eene oorkonde van Krĕtanagara uit 1269. In 1278 is het heiligdom te Toemapĕl, m. a. w. Singasari gebouwd.

Naar alle waarschijnlijkheid is de Kṛtanagara van ons opschrift dezelfde als deze Krĕtanagara, koning van Toemapĕl. Dan zou het wij-geschenk van dezen Buddhistischen vorst te stellen zijn in het tweede gedeelte van de 13de eeuw, dus een eeuw later dan de grens die ik, afgaande op het letterschrift, aanvankelijk vermoed had.

Met betrekking tot de figuren, die op het beeldwerk worden voorgesteld, had ik in mijne eerste voorloopige mededeeling het vermoeden geuit dat de hoofdpersoon eene Durgā of veeleer eene Tārā zou wezen, en dat de vier kleine poppen haar hulde bewezen. Subsidiair had ik op de mogelijkheid gewezen dat Amoghapāça, en niet Durgā of Tārā, hier afgebeeld is. Wat mij weerhield om mij in laatstgemelden zin met meer beslistheid te uiten, was de indruk dien ik had dat die hoofdfiguur eene vrouw voorstelt. Maar uit het in den aanhef van dit artikel vermelde opstel van dr. Brandes zie ik dat ook het groote Amoghapāça-beeld dat nog steeds te Toempang zich bevindt, omdat daaraan nog ten huidigen dage door de bevolking goddelijke eer wordt bewezen, door degenen, die het het eerst beschreven, ten onrechte voor eene vrouw is aangezien (t. a. p. bldz. XV), en in zijn brief determineert hij de hoofdfiguur op onze „Gusstafel" als te zijn een mannebeeld. Verder blijkt bij nadere beschouwing van de hoofdfiguur, iets waarop de heer Kramp mij opmerkzaam maakte, dat die in den haartooi een beeldje draagt. Dat beeldje moet natuurlijk Amitābha voorstellen. Altemaal aanwijzingen, om de hoofdfiguur als den bodhisattva Avalokiteçvara te bestempelen.

Dat Avalokiteçvara hier in zijnen Amoghapāça-vorm is afgebeeld, valt uit het volgende af te leiden. Vooreerst uit de attributen van den bovensten en den tweeden rechterarm, en uit het feit dat de derde en vierde rechterarm niets vasthouden maar alleen *mudrās* vertoonen. Met een enkel woord wees ik hier reeds vroeger op, en citeerde Grünwedel, *Mythologie des Buddhismus*, bldz. 132. De daar afgebeelde Amoghapāça draagt inderdaad, evenals onze figuur rechts, in volgorde van boven naar beneden, rozekrans, strop, niets, niets; de derde en vierde rechterhand vertoonen mudrās. De bovenste linkerhand draagt een boek, de Prajñāpāramitā. Maar ook op onze figuur schijnt de bovenste linkerhand een boek te omvatten. En op Oefele's mij onlangs gezonden photographie van het derde en mooiste exemplaar zijn die drie attributen: rozekrans, strop, boek, onmiskenbaar, en blijkt het dat de benedenste linkerhand een kruik torst. Bij Grünwedel draagt die hand een drinkhoorn.

Nu is dr. Brandes in het meervermelde opstel in de Notulen van het Bat. Genootschap omtrent de bron, waaraan Grünwedel zijne afbeelding van Amoghapāça ontleent, uitvoeriger, dan deze zelf. Die bron is het mij ontoegankelijke nr. 9 (1879) van *Archaeological Survey of Western India* App. A., p. 106, plaat XXV, 16. Daar geeft de paṇḍit Bhagvanlāl Indrajit (op bldz. 101) de volgende beschrijving van die figuur, die het de moeite waard is uit het citaat bij Brandes af te schrijven: [1]) „Fig. 16 Amoghapâça Lokeçvara. He is also a Bodhisatva, worshipped for release from prison and from great distress. He has eight hands; on the right side, the first, from below, is held in Tarkamudrâ (mode of thinking), the second in mode of blessing. the third holds a snare, and the fourth a rosary (mâlâ). On the left side the first hand holds a vessel of nectar, the second a red lotos, the third a trident, and the fourth a book, called Prajñâpâramitâ."

Omtrent Amoghapāça bezitten wij nog een belangrijk getui-

---

[1]) Ik heb hier eenige drukfouten verbeterd.

genis uit Tibetaansche bron. Tāranātha, de Tibetaansche geschiedschrijver van het Buddhisme, die omstreeks 1600 leefde, verhaalt in het 23ste hoofdstuk van zijn hoofdwerk, in de Duitsche vertaling van Schiefner bldz. 141—145, eene legende, waarbij Amoghapāça en zijne vier begeleidende godheden: Tārā, Bhṛkuṭi, Hayagrīva en Ekajaṭi, als „de vijf" eerwaardige godheden op den voorgrond treden. Dr. BRANDES vond die mededeeling te recht, als middel tot juistere determineering van de afbeeldingen van dezen Bodhisattva en zijne trawanten, zoo belangrijk, dat hij de plaats in extenso in zijn stuk opnam [1]). Want zij bevestigt met de meeste beslistheid, wat uit de opschriften op de ruggestukken van de vijf groote beelden van tjandi Toempang mocht worden vermoed, dat het genoemde viertal mindere godheden als vast complex bij Amoghapāça behoort. Het grootste (vgl. boven bldz. 254, noot) draagt Amoghapāça's naam, van de vier andere mist een (nr. 247*b* van het Bataviasche Museum) het opschrift, maar moet eene Tārā voorstellen, de drie andere dragen de namen Sudhanakumāra (nr. 247*a*), Hayagrīva (nr. 76*a*) en Bhṛkuṭi (nr. 112*a*). Zooals men ziet, komen de namen van drie van de vier trawanten overeen bij de Javaansche beelden en in de Tibetaansche legende. Een wijkt er af. Aan den man Sudhanakumāra beantwoordt de vrouw Ekajaṭi. Zonder nader onderzoek van den Tibetaanschen tekst is dit verschil niet te verklaren. Doch hoe dit zij, in hoofdzaak is er volkomen overeenstemming.

Eene andere, sterk afwijkende afbeelding van Amoghapāça

---

[1]) Met het verhaal zelf, dat den tocht betreft van den monnik Çāntivarman naar den heiligen berg Potala, Amoghapāça's woning, en de moeielijkheden, die hij had te overwinnen om het heilige wezen te genaken, mag vergeleken worden een soortgelijk relaas in Kathāsaritsāgara 50, 172—200. Daar vindt men den Çivaïtischen tegenhanger van des Tibetaans Buddhistische vertelling. Evenals daar Amoghapāça, moet hier Çiva in persoon uitgenoodigd worden, en blijkt het noodig onderweg de machtige wezens in zijn gevolg telkens door allerlei huldebetoon gunstig te stemmen, alvorens zij den sterfelijken bezoeker doorlaten.

Ekajaṭa (msc.) heet ook een wezen in het gevolg van Çiva's zoon, den oorlogsgod Skanda.

bij PANDER, *Das Pantheon des Tschangtscha Hutuktu*, met drie aangezichten en vier armen kan hier onbesproken blijven. Ik vermeld ze alleen, omdat — dit ter verbetering van eene opgave bij BRANDES, t. a. p., bldz. XVII — Amoghapāça bij WADDELL, *Buddhism in Tibet*, bldz. 352 wél voorkomt. Maar hij wordt er met zijn Tibetaanschen naam Don-yod-z'ags-pa genoemd [1]), en dat is juist de naam, dien hij op de genoemde afbeelding bij PANDER draagt.

Uit het bovenstaande trek ik de conclusie, dat het beeldwerk, waarop onze inscriptie voorkomt, Amoghapāça en zijne vier trawanten voorstelt. Want dat zijn de kleinere beelden, die tegen de hoofdfiguur opzien. Niet alleen hun getal komt uit, niet alleen hunne verhouding tegenover den hoofdpersoon, maar — wat alles afdoet — ook, voor zooverre ik kon nagaan, hunne attributen. De vrouwenfiguur links (van den waarnemer) beneden is Tārā; hare handen houdt zij juist zooals de Tārā van nr. 247*b*. Niets belet in de naast haar staande figuur Sudhanakumāra te zien; vgl. wat er bij BRANDES, t. a. p., bldz. XIII vg., over nr. 247*a* te lezen staat. Van de rechtsche beeldjes is de binnenste ongetwijfeld Hayagrīva; alles past bij de beschrijving van nr. 76*a*. De buitenste rechtsche figuur is die van nr. 112*a*, eene Bhṛkuṭi. Ik twijfel er niet aan of de overeenkomst zou terstond in het oog vallen, wanneer maar van die kleine figuren op de photographieën de détails scherper te zien waren. Maar de betere, duidelijker photographie, die ik het laatst van OEFELE ontving, vertoont er enkele onmiskenbaar.

Derhalve zijn de beeldjes, die koning Krĕtanagara Jñānavajra van Toemapĕl, om zijne devotie te toonen en puṇya te vergâren, als wijgeschenk gaf, reproducties van de groote beelden van Amoghapāça en diens omgeving, reproducties dus van de goddelijke wezens, die in den tempel te Soen-

---

[1]) *Z'ags-pa* = leash, rope with a noose (JÄSCHKE, *Tibetan-Engl. Dict.* s. v.) en het eerste lid *don-yod* = skr. *amogha* blijkens het artikel *Don-yod grub-pa* = Amoghasiddha in SARAT's *Tibetan-Engl. Dict.* p. 645.

gasari prijkten. Amoghapāça moet de hoogvereerde schutspatroon geweest zijn van hem, die den tempel stichtte. Dat nog heden de Muzelmansche bevolking met heiligen schroom vervuld is voor zijn beeld, al weten zij niet meer wien het voorstelt, en er goddelijke eer aan bewijst, kan niet anders zijn dan een *survival* van een localen cultus van Avalokiteçvara uit den Hindoetijd.

Omtrent Amoghapāça zelven en de rol, die hij in het Buddhistische Pantheon speelt, kan ik niet veel meer zeggen dan wat van elders bekend is en wat bij Brandes te boek staat. Alleen waag ik de gissing uit te spreken, dat aan dezen vorm van den Bodhisattva, die behoort bij Amitābha, den Dhyānibuddha van het W e s t e n, de figuur van den Vedischen Varuṇa ten grondslag ligt. De strikken (*pāçās*), waarin Varuṇa de zondaars slaat, waarmede hij ze boeit, zijn zoo goed bekend, dat het onnoodig is er hier meer over te zeggen. Geen andere god heeft die stroppen of strikken, echte lasso's, in die mate als vast attribuut, en te recht zegt dan ook Macdonell, *Vedic Mythology*, p. 26: „It (the term pāśa) is therefore distinctive of Varuṇa." De naam *amoghapāça* 'wiens strik nooit mist', past voortreffelijk bij het wezen van Varuṇa. Langs welken weg zich uit de Vedische godheid het machtige wonderwezen heeft ontwikkeld, dat als een vorm van Avalokiteçvara in het Mahāyānisme eene plaats heeft gevonden, kunnen wij vooralsnog niet nagaan; maar dat er een innig historisch verband tusschen de Vedische voorstelling bestaat en die, waarvan Indrajit gewaagt, als hij zegt dat Amoghapāça wordt aangeroepen „for release from prison and from great distress", acht ik zeer waarschijnlijk.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 11den JANUARI 1904.

Tegenwoordig de heeren: NABER, Onder-Voorzitter, ROGGE, VAN DE SANDE BAKHUIJZEN, DE GOEJE, QUACK, ASSER, VERDAM, DE LOUTER, FOCKEMA ANDREAE, VAN RIEMSDIJK, SPEYER, HAMAKER, VAN LEEUWEN, VALETON, SILLEM, KLUYVER, BLOK, HOLWERDA, ROËLL, DE BEAUFORT, CALAND, BOISSEVAIN, VAN DER HOEVEN, HEYMANS, WARREN, CONRAT, HESSELING, HARTMAN, OPPENHEIM, en KARSTEN, Secretaris; voorts de Correspondent JONKER.

De Notulen worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen zijn: Mededeelingen van de H.H. Kern, S. Muller, J. V. de Groot, Sijmons, Woltjer en Wildeboer, dat zij verhinderd zijn de vergadering bij te wonen.

Een dankbetuiging van de Weduwe van Theod. Mommsen voor onzen brief van rouwbeklag.

Elf prijsverzen voor de Hoeufftwedstrijd, zoodat het geheele aantal nu vijftien bedraagt, waarvan de titels zullen vermeld worden in de notulen der Maart-Vergadering.

Hierna ontvangt de Heer Fockema Andreae het woord voor zijn mededeeling over „het recht van den Kooper in het oude Nederland", waarmede hij beoogt een stukje Germaansche misschien ook nu nog bruikbare rechtsdogmatiek naar voren te halen.

Naar het Oud-Nederlandsche recht was de verkooper verplicht te leveren; schadevergoeding was niet voldoende. De executie was er dan ook op gericht, den kooper het gekochte voorwerp zelf te verschaffen. De dogmatische grond dezer reëele executie is te zoeken in het Germaansche recht, waar de verkoop niet is eén louter verbintenis scheppende handeling, waarop de opdracht met reëel-rechtelijke werking moet volgen, maar veeleer een overdrachtshandeling met volle werking tegen den verkooper, terwijl de opdracht dient om openbaarheid en werking tegenover derden te geven.

Dit wordt nader met velerlei bewijzen en voorbeelden toegelicht en tevens hoe met deze opvatting het executierecht samenhangt.

De heer Hamaker brengt hulde aan den Spreker voor zijn belangrijk onderzoek en maakt een paar opmerkingen, die door den Heer F. A. worden beantwoord.

Daarna erlangt de Heer Kluyver het woord voor zijn mededeeling over het woord *matapan* als Venetiaansche munt voor het eerst geslagen in 1192. Zij geldt 1/10 lira en vertoont op Byzantijnsche wijze een zittend Christusbeeld. De Spreker brengt hiermede in verband een vroegere munt uit Syrie *marzapane*, waarschijnlijk 1/10 van de daar bestaande munteenheid. Beide woorden houdt hij voor geromaniseerde vormen van een Semitisch woord te vinden in *mauthabán*, een term voor een koning die maar op zijn troon blijft zitten zonder ondernemingslust. De Saracenen zouden dan dien term als spotnaam hebben toegepast op de bedoelde munt, die in de Levant zeer in omloop was. Linguistisch laat zich de vervorming in beide verbasteringen wel verklaren.

Prof. de Goeje brengt een woord van hulde aan den spreker en geeft een mededeeling die zijn afleiding zou kunnen bevestigen.

Beide verhandelingen worden afgestaan voor de Verslagen en Mededeelingen.

Ten slotte komt de heer Speyer nog eens terug op zijn mededeeling over een verklaring van de Javaansche inscriptie ter vorige vergadering; nadere inlichtingen van den Heer Brandes op Java en een betere foto van beeld en inscriptie maken de beteekenis zoowel van het beeld als de inscriptie duidelijk.

Ook deze toelichting zal in de Verslagen en Mededeelingen worden opgenomen.

Bij de rondvraag deelt de Heer de Goeje mede, dat het Sub-comité hier te lande van het Peterburgsche Comité voor het wetenschappelijk onderzoek van Centraal Azië en het verre Oosten, is tot stand gekomen en bestaat uit de H.H. Kern, voorzitter, de Goeje, de Groot, Houtsma, leden en Kramp secretaris.

Hierna wordt de vergadering gesloten.

HET RECHT VAN DEN KOOPER IN HET OUDE NEDERLAND.

BIJDRAGE VAN DEN HEER

S. J. FOCKEMA ANDREAE.

De Germaansche rechtsdogmatiek wijkt in menig opzicht geheel af van de Romeinsche. De oude rechtsbeginselen en rechtsregelen zijn echter in Nederland na de middeleeuwen toegepast en uitgewerkt door mannen, die — zoo zij eenige juridische kennis bezaten — meestal geheel Romanistisch gevormd waren, en daardoor geneigd, ook het Germaansche zoo te kneden, dat het paste in het Romeinsche systeem.

Het is daarom niet altijd gemakkelijk, wat er in ons recht, vooral in dat uit den tijd der Republiek, van Germaansche dogmatiek nog over is, duidelijk te herkennen, en slechts zelden hebben wij het zonneklaar bewijsbaar voor ons.

Ik wil trachten in de volgende bladzijden zulk een stukje Germaansche — en ik voeg er bij, wellicht ook nu nog bruikbare — dogmatiek naar voren te halen.

Naar het oud-Nederlandsche recht, evenals naar het hedendaagsche, heeft de kooper van eene zaak er aanspraak op, dat deze hem worde geleverd.

Voor ons tegenwoordige recht wordt door velen — ten onrechte, naar ik geloof, — aangenomen, dat inderdaad de verkooper de keuze heeft tusschen het leveren (het overdragen van eigendom en bezit der verkochte zaak) en het geven van schadevergoeding.

Omtrent het oude recht kan in dit opzicht geen twijfel bestaan; de verkooper had oudtijds stellig die keuze *niet*, noch in, noch na de middeleeuwen. Hij *moest* leveren.

Enkele oudere en jongere bewijsplaatsen uit verschillende streken mogen dit staven.

In het handvest van Steenbergen van 1272 a. 52 lezen wij: „quicumque debuerit alicui sal, sive zel, sive turbones, si habuerit illa, *solvet ei integraliter*, si vero non habuerit, solvet ei simplum de bonis suis paratis." [1]).

De keur van Heusden van 1422 a. 5 zegt: „soe we met cope van rechte gecomen is voer scout ende scepenen van Huesden naden stadtrecht in ennich erue ofte lant binnen Huesden ofte lande van Huesden, ende hem van noot is, ofte dat hy begeert, alsoe als recht is, metten Heer daer in ghesedt te zijn..... dat sal die Heer nae aenbrengen der scepenen alsoe doen" [2]).

Het Landrecht der Oldambten van 1618 IV 83 luidt: „Tot overleveringe van het gecofte goed selvest, sal de verkoper *praecise* geholden wesen, indien 't selve *in syn macht is*; ende indien het verkofte goedt te leveren *niet is in de macht van de vercóper*, is deselve obligeert, omme de koper te vergoetsen, tgene hem daeraen gelegen is".

En weder geheel hetzelfde het Landrecht van Tieler- en Bommelerwaard 1721 XXXIII a. 23: „Die eenige goederen of koopmanschappen verkogt heeft, is schuldig, *zo het in zijn magt is*, deselve aan den verkoper te leveren; of *zo het buyten zijn magt is*, de schade en interessen, die daardoor worden geleden, te vergoeden".

En zoo spreken ook de Hollandsche schrijvers, b.v. S. van Leeuwen (Censura Forensis P. I. L. IV cap. 19 n°. 10) Si: venditor rem emptori tradere recuset, potest is agere.......

---

[1]) Uitg. Bezemer in O. Vad. rbr. 15.

[2]) Van Oudenhoven Beschr. van Heusden 280. Vgl. de dingtaal, aldaar bl. 314. De casuspositie is hier eenigszins sterker, omdat het een koop voor schepenen geldt, maar de bewijsplaats mag toch m.i. worden genoemd.

si ipsam rem habere malit, *ut eam praestet venditor*, qui, si modo rei tradendae facultatem habeat, *praecise ad id tenetur*, nec praestando id quod interest liberatur". En S. van Groenewegen (de legib. abrog. ad l. 4. Cod. de act. emti IV. 49) „Alioquin venditorem etiam *ad praecisam rei traditionem* compelli posse constat.... Idque moribus receptum".

De middelen van executie waren dan ook zooveel mogelijk rechtstreeks gericht op het te bereiken doel, het verschaffen van de zaak aan den kooper [1]). Zooveel mogelijk, zeg ik. Hij die tot levering van roerend goed verplicht is, maar dit niet leveren *wil*, zal dikwijls gelegenheid vinden, het aan het oog van het ten uitvoer leggend gezag te onttrekken en zoo te verhinderen, dat het hem ten behoeve van den rechthebbende wordt ontnomen. Bij roerende zaken staat dan ook veelal een indirect middel van executie voorop, n.l. de gijzeling. Maar daarnaast komt ook het meest afdoende voor, het wegnemen van de te leveren zaak door den sterken arm.

Beide vinden wij zeer duidelijk bijeen in de Ordonnantie op de regeering van de proostdij van St. Jan van 1598 [2]), die ik als voorbeeld wil aanhalen. Nadat de executie voor geldschulden is afgehandeld, en bepaald, dat het daarbij tot gijzeling zal komen indien de goederen niet voldoende zijn om er de vordering op te verhalen, vervolgt art. 60: „Dan soo veel aangaat de executie van de sententiën, daarby ymand gecondemneert is, om yets te doen, *ofte te leveren*, sal den voor-

[1]) Aan den kooper of anderen rechthebbende, maar wij hebben voor ons doel alleen met den kooper te maken. Evenzoo in het Oud-Duitsche recht. J. W. Planck zegt terecht (Das Deutsche Gerichtsverfahren im M. A. II 264) „der Gedanke, dass jede Schuld, um beigetrieben werden zu können, zuvor in eine Geldschuld umzuwandeln sei, ist dem deutschen Recht unbekannt. Es werden vielmehr die früher beschriebenen Zwangsmittel bei ausbleibender Leistung, sowie sie Erfolg versprechen, sofort angewendet." Vgl. ook G. W. Wetzell Syst. d. ordentl. civilprocesses (3e Aufl. 646—648).

[2]) Van de Water Utr. Placb. I 229. Het komt mij toch voor, dat art. 61 niet uitsluitend op het oog heeft, de executie in eene actie die wij zakelijk zouden noemen. Het zinsverband schijnt dit aan te toonen. Zie ook v. d. Water II 1018, 1022, 1183.

noemde schout, ofte bode na voorgaande sommatie procederen bij *gyselinge*", en art. 61 voegt er bij: „welverstaende, evenverre de gecondemneerden occupateur van eenige goederen, hem afgewesen, deselve aan den triumphant niet over en levert, en de possessie van dien niet en ontruymd, binnen den tijd van drie dagen na de gedane sommatie, dat den schout ofte boode in presentie van twee uyt den gerechte den gecondemneerde ofte occupateur metter daat uyt het voorsz. goed zal stellen, en 't selve hem afhalen, en den triumphant daar inne stellen, en 't voorsz. goed hem leveren naar inhoud van de sententie dien aangaande gewesen".

Elders laat men somtijds, om de bereiking van het doel te verzekeren, aan den rechter de vrije keuze der middelen van ten uitvoerlegging. Zoo b.v. in het Selwerder Landrecht van 1673 II 82. „Als de questie over de replycke goederen, of eenige personele actie ingestelt is, sal de executie geschieden op soedane manieren als by den ambtman naer der saeken gelegentheit goet gevonden sal worden".

Zoo redt men zich, waar roerende goederen moeten worden geleverd.

Veel eenvoudiger is de zaak, en is ook de regeling, waar het onroerende goederen betreft, die niet kunnen worden verborgen of weggemaakt.

Ik behoef te dezen aanzien slechts te verwijzen naar eene uitspraak van den Hoogen Raad van Holland en Zeeland [1]), waarbij werd beslist, dat hij die tot levering gehouden was, zou worden gegijzeld en in gijzeling zou worden gehouden „totdat hij 't selve land hadde geleverd".... „ende" — zoo vervolgt de Hooge Raad — „indien de hardnekkigheyd de manlijkheyd der gyzeling quam te overwinnen, en dat de veroordeelde de overdragt niet wilde doen [2]), zoo zoude in zulk geval 't voorsz. land hem door het ambt des richters moeten werden afgenomen."

---

[1]) Neostadius. Supr. Curiae decis. 50 (Holl. uitg. bl. 132, Latijnsche bl. 170).

[2]) Latijn „et tradere nolit".

Het allereenvoudigst is de oplossing, waar het de formaliteiten van overdracht van onroerend goed geldt, die somtijds door den verkooper te verrichten zijn. Ten aanzien hiervan is geen sprake van de — trouwens hier geheel overbodige — gijzeling, maar helpt de rechter den kooper rechtstreeks. Ook hiervan een paar voorbeelden.

Het Landrecht van Selwerd 1673 IV 22 zegt „soo de verkoper alsdan" (na aanmaning) „nog weigerachtig blijft" (om de stoklegging, d. i. de vormlijke overdracht te doen) „sal het gericht den kooper de stok leggen".

Dat van Drente van 1614 III 29 luidt: „soo den verkoper den uutganck offte cessie als voorschreven verweygerde te doen, soo mach den kooper hem met rechte daar toe dringen, offte hem den uitganck by den gerichte laten doen" [1]).

Eveneens het Landrecht van Overijssel 1630 II 8 a. 9: „Indien die vercoper weigerde den coper opdragt te doen, so mag die coper denselven met recht daertoe holden ende sich na bevindinge by den gerichte opdragt ende transport doen laten". [2])

Het Tielsche Stadrecht van 1659 I, XXI a. 1 zegt: „De verkooper.... mach by weygeringe daertoe (n.l. tot opdracht) met recht gedwongen, ende by voordere nalatigeydt opdracht van den gerichte in plaets van den weygerigen versocht worden".

En eindelijk een laatste voorbeeld.

Het Harderwijksche Stadrecht van 1734 III 9 a. 3 houdt in, dat „ymant gecondemneert synde om opdragt te doen, ende sulcks weygerende, de magistraat deselve van des heeren wegen doet in syne plaatse".

In al die gevallen is na de handeling van den rechter de kooper ook tegenover derden rechthebbende geworden.

Om den dogmatischen grond voor dit recht van reëele executie op te sporen, dienen wij ons af te vragen, welke

---

[1]) Vgl. Concept Oostendorp (Drentsche rbr. 209), Cost. en Ord. § 51, Landr. 1712 III 63.

[2]) Vgl. Zwolle 1794 III 12 a. 28.

Germaansch-rechtelijk de beteekenis is van den verkoop en van de opdracht. Hiertoe moeten wij tot de vroege middeleeuwen teruggaan.

In de oudste Germaansche maatschappij, dit is bekend en erkend, kwam geen koop als bindend contract op tijd voor, maar slechts eene overdrachtsovereenkomst a contant. Dit spreekt nog duidelijk uit oorkonden, formulieren en wetten uit den Merovingschen tijd, toen stellig het standpunt in werkelijkheid reeds ten deele was overwonnen, maar de daarbij passende vormen voortleefden.

Wij zien het o. a. voor ons in eene formule van Marculfus van omstreeks 700 [1]): „Licet empti vindetique *contractus sola precii adnumeratione et rei ipsius traditione consistat*, ac tabolarum, aliorumque documentorum ad hoc tantum interponatur instructio, ut fides rei facti et juris ratio comprobetur: idcirco vindedisse me tibi constat et ita vindedi.... et accepi a vobis in precio tantum, et memorata villa vobis presentialiter tradedi possedenda".

Eveneens in Cartae Senonicae 2 [2]) van vóór 775: „Ratio et consuetudo exposcit, ut inter emitore et vinditore scriptura confirmat.... Idcirco.... accepto vero pretium, constat me vindidisse vel tradidisse.... et suprascriptas res per hunc vinditione publice tibi ad die presente tradidi ad possidendum". Het komt dus hierop neer, wie schriftelijk een koopcontract wil constateeren, vermeldt de betaling en de levering, waarin de koop bestaat.

En niet minder duidelijk in twee capita van de lex Ribuariorum, die vermoedelijk uit de 6de eeuw dagteekenen. Zij handelen beide over bewijs van het koopcontract. C. 59 § 1: „Si.... emtor *testamentum emtionis* accipere voluerit, in mallo hoc facere debet et pretium in praesente tradat et rem accipiat et testamentum conscribatur". En c. 60 het geval behande-

---

[1]) II. 19 (Zeumer I. 89).

[2]) Zeumer I. 186.

lende, dat de kooper zich geen schriftelijk bewijs kan verschaffen, geeft het volgende voorschrift: „Cum..... testibus ...... ad locum traditionis accedat et sic eis praesentibus pretium tradat et possessionem accipiat".

Intusschen, reeds in Merovingschen tijd begint men in de terminologie *venditio* en *traditio* te scheiden. En de bronnen, die ons dit leeren, zeggen ons tevens wat de *traditio* naar haar aard is, n.l. het overgeven, het stellen in de macht.

Zij heeft plaats „per ostio vel anaticula (deurscharnier) de ipsa casa, per herba vel terra" [1]), „per hostium de ipsos domus et cispite de illa terra seu vitis de ipsas vineas et ramas de illas arbores" [2]). De traditio was dus eene zichtbare uiterlijke handeling, verricht voor getuigen, „testes qui ipsam traditionem *viderunt*" [3]). Zij had blijkens de symbolen aanvankelijk plaats op het over te dragen erf, en had ongetwijfeld ten doel den eigendomsovergang duidelijk te maken voor allen. Nog een capitulare van 809 c. 26 [4]) zegt: de traditionibus ut *in abscondito* non fiant propter contentiones diversos".

Naast de traditio staat reeds in deze periode — het zij volledigheidshalve meegedeeld — eene tweede handeling, die noodig is, om den eigendomsovergang te voltooien. De traditio brengt den *kooper in* het goed; noodig is nog, dat de *verkooper er uit* gaat, of later onder het wegwerpen eener festuca *zegt er uit te gaan.*

Om een enkel voorbeeld te geven, Carta Senon. 34 [5]): „per ipso hostio de ipsa casa et per ipsa herba et cespite, sicut lex est, ipsius misso ad parte sancto illo vel ipsa abbatissa visus est tradidisset, et per sua fistuca.... se exita.... esse dixit" [6]).

---

[1]) Carta Senon. 8 (Zeumer 188). Zij noemt zich Tradituria de venditione.

[2]) Form. Turon. App. 3 (Zeumer 164).

[3]) Form. Salzburg. 4 (Zeumer 441).

[4]) Boret. I 151.

[5]) Zeumer I 200.

[6]) De zin van dat exire, exitum facere, dicere, is niet slechts, het er uit gaan te symboliseeren, het vestigt ook eene verbintenis om er

De *traditio*, het is van groot belang, het op te merken, en wij moeten Haiss dankbaar zijn, dat hij het heeft aangetoond [1]), is dezelfde handeling, die later veelal *vestitura* heet. Het volgt al uit vele beschrijvingen der laatste. Men verricht ook de investituur „per postem et superliminarem" [2]), „abscisso.... arboris ramo et.... in manus Wagonis (den verkrijger) tradito" [3]), „cum ramo et cespite" [4]), „per quatuor angulos campi, aut designatis terminis per haec verba tollat de ipsa terra,... vel de herbis, aut ramis" [5]).

Nog in 1464 wordt eene investituur voor den drost van het Land van Berg aldus vermeld, dat de verkoopers hebben opgedragen „mit torve ende twige.... ind hebben dair voirt op vertegen mit hande, halm ind monde" [6]).

Hier vinden wij dus het „tradere" en het „exire" nog uitdrukkelijk gescheiden. Ja zelfs in eene Ravesteinsche akte van 1711 is dit nog het geval, zij het zonder vermelding der traditie-symbolen. De verkooper verklaart daar „vercocht te hebben... diensvolgens te vesten... ende op te dragen"..., en heeft daarna „met handt, halm ende mondt op den eigendom.... gerenuncieert [7]).

Maar dergelijke *uitdrukkelijke* vermelding van de twee bestanddeelen der investituur, het overgeven en het verlaten van de zaak, komt in later tijd niet altijd voor. Eene enkele maal zijn zij misschien nog herkenbaar in het „*assignare*" en „*resignare*", dat wordt genoemd, maar meestal wordt slechts het „*resignare*", „*renuntiare*", „*effestucare*" vermeld [8]).

---

uit te blijven. Eene oorkonde van 771 (Dronke Cod. dipl. Fuld. 26 n°. 41) vermeldt de gewone effestucatio in deze woorden, projecta festuca ut mos est, promisit, se ulterius non intromissurum.

1) In zijn boekje „Traditio u. Investitura" München 1876.

2) Meichelbeck Hist. Frising. n°. 368.

3) Ald. 492.

4) Miraeus Dipl. Belg. n°. 22 (285/86), Sloet Oorkb. 112.

5) Pertz M. G. LL. III. 337.

6) Nijhoff Ged. III. 341.

7) Hermans Chart. en besch. II. 344.

8) Dit wordt intusschen weer somtijds een „resignare in manus emtoris" en bevat dan zoo — kan men zeggen — weer de „assignatio"

Welke is nu, in den tijd dat verkoop en investituur naast elkaar staan, de juridische beteekenis van den eersten?

Ik antwoord: hij is niet louter eene verbintenis-scheppende, maar veeleer eene overdrachtshandeling — zij het met beperkt gevolg.

Ik zou dit durven afleiden, vooreerst uit de terminologie. Terwijl in Germaansche taal de beide handelingen „sala" en „gewerida" heeten, worden zij in het Latijn van den tijd aangeduid als „*traditio*" en „investitura". Hoe zou men nu ooit de „sala" als „*traditio*" zijn gaan aanduiden, als zij geene overdracht, geen overgeven was.

Een ander bewijs ligt m. i. hierin, dat de tweede handeling tallooze malen wordt bestempeld als eene „firmatio", „confirmatio" van de eerste. Haiss geeft hiervan eene menigte voorbeelden [1]. Er wordt gesproken van „fidejussores ad *vestituram* seu *firmitatem* hujus traditionis perficiendam"; nadat eene traditio is vermeld, zegt de verkooper „ob quam causam *confirmandam*, direxi missum meum... quod Hittonem Epis-

in zich. Zeer dikwijls volgt op die overdracht, die investituur of effestucatie een „ferdban" een in- en uitbannen door den rechter. Men zie daarover Wessels Boer, Bijdrage tot de kennis van de ontwikkeling der eigendomsoverdracht van onroerend goed in Nederland 77, 293 vlg. en mijn opstel in het Rechtsgel. Mag. II 554. Nog een paar voorbeelden. Naar de rechten van Thorn van 1295 (?) a. 43 (Publ. Soc. Limb. VIII. 231) moet de overdrager „voor den rechten hove daer datt erffgoet te recht gehoeret, *mit halm ende mit monde* daerop vertyen" en de nieuwe verkrijger zal dan „voer synen rechten hoff.... *hem daerin doen richten*, ehr hy syn handt aen datt selve goett slaen.... sall." In 1303 worden ten overstaan van schepenen van Ameide goederen in Schoonhoven overgedragen, en de akte vervolgt" ...predicta resignatio seu quita clamatio coram domino terre.... super premissis et de premissis bonis fuit *rata* et rationabiliter atque durabiliter in perpetuum judiciali sententia judicata". (Cartul. Mariënweerd bl. 88). In 1332 wordt onroerend goed overgedragen voor het gerecht te Naaldwijk en lezen wij, dat de verkrijger „dede heren Jacob vorseit (den overdrager) uut bannen ende hem daerin" (Ald. 251).

[1]) T. a. p. 87 vlg. Wij zullen in het vervolg zien, dat die opvatting hier te lande ook later is blijven voortbestaan.

copum *vestiret*." Zoo kan men alleen spreken, als de verkoop en de investituur van karakter hetzelfde waren, n. l. overdrachtshandelingen.

Intusschen — ik zeide het reeds — de eerste had eene meer beperkte werking.

De verkoop bewerkte n. l. den eigendomsovergang ten aanzien van den verkooper; eerst de investituur, de effestucatie, of hoe de handeling later heette, deed dit tegenover derden [1]).

Dat ten aanzien van den verkooper door de „sala" de eigendom overging, dat dus *te zijnen aanzien* de vestitura geene verandering bewerkte, valt ook m. i. met zekerheid af te leiden uit Cap. 818/819 c. 6.... „traditionem faciat, et fidejussores [2]) vestiturae donet.... Et postquam haec traditio

[1]) Dit is ook de opvatting b.v. van R. Sohm en van Richard Schröder.

Sohm, Zur Gesch. d. Auflassung, 98 zegt „vor geschehener Investitur ist der bis dahin nur erklärte, nicht aber vollzogene Vertragswille (die Sale) ohne dingliche Wirkung, d. h. ohne Wirkung gegen Dritte", eene uitspraak, die te duidelijker is, omdat de Schr. bl. 97 de Sale „das allein relevante Rechtsgeschäft der Eigenthumsübertragung" noemt.

Richard Schröder, Lehrb. d. D. Rgesch., 4e uitg. 282 merkt op, dat reeds uit de woorden van Cap. 818—819 c. 6 volgt, „dasz man mit der Sale die Idee der relativen Eigentumsübertragung gegenüber dem Veräusserer und seinen Erben verband; nur die Wirksamkeit derselben gegenüber Dritten war durch die Investitur bedingt."

[2]) Boretius I. 282. Het schijnt mij twijfelachtig, welke de juridische beteekenis der fidejussores hier is. Dr. A. Schultze spatieert (Die Langobardische Treuhand und die Umbildung zur Testamentsvollstreckung bl. 42) de woorden „fidejussores vestiturae donet" en „insuper et ipse per se fidemjussionem faciat eiusdem vestiturae", en zegt dan „Also nichts von einem die Tradition vermittelnden Salmann, sondern direkte Tradition vom Veräusserer an den Destinatär". Zoo eenvoudig is dunkt mij de zaak niet. Het geven van een fidejussor had in den loop der tijden rechtens eene verschillende beteekenis. De borg was oorspronkelijk een losbare gijzelaar, door het geven van welken de schuldenaar aan zijne verplichting had voldaan. De gijzelaar kon zich lossen; *hij* kon rechtsmiddelen tegen den oorspronkelijken schuldenaar hebben, om hem tot lossing te noodzaken, maar de oorspronkelijke schuldeischer had zulk een middel niet.

Bedrieg ik mij niet, dan is uit dit recht het latere ontstaan, waarin *de borg* en *deze alleen* tegenover den schuldeischer aansprakelijk is,

ita facta fuerit, heres illius nullam de praedictis rebus [1]) valeat facere repetitionem" [2]). Dus te zijnen opzichte is de overdracht al geschied.

En verschillende plaatsen uit onze eigene rechtslitteratuur doen op verrassende wijze blijken, dat dit de opvatting is gebleven.

Vooreerst eene uitlating van Matthyssen in zijn rechtsboek van den Briel. [3]) Bij de behandeling der naasting stelt hij de vraag, kunnen, indien zich een naaster opdoet, kooper en verkooper den koop te niet doen, zoodat de laatste eigenaar blijft? En hij antwoordt: neen, want is eenmaal de godspenning gegeven, en de lijfkoop gedronken „so is die vercooper die vortste (d. i. verste) van der erven". Men voelt de kracht van deze argumentatie.

Niet minder duidelijk is Kroeser in zijn ontwerp van een Stadrecht voor Kampen, [4]) waaruit meermalen een scherp en juist inzicht in de Germaansche dogmatiek blijkt. Hij zegt daar: „besit van onbeweechlicker guederen ghaet niet civiliter van den enen op den anderen, dan als die besitter dat voer den richter, daeronder sulcx gelegen is, den anderen.... overgift. [5]) Anders word he des guedts niet weerloess, *toe weten tot ymants anders achterdeel dan syn ende syner erffgenamen*".

---

terwijl het executierecht tegen den oorspronkelijken schuldenaar reeds bij de borgstelling is overgegaan op den borg (zie R. Schröder Lehrb. d. D. Rgesch. 4e uitg. 289 vlg. H. Brunner Grundzüge d. D. Rgesch. 184).

Bij deze opvatting zouden voor ons geval stellig de borgen de tot investituur gehoudenen zijn geworden.

[1]) Dat dit carta en symbolen zouden zijn, zooals R. Schröder meent, kan ik niet aannemen; daarvan is niet gesproken, en zij kunnen dus nooit „praedictae res" heeten.

[2]) De Frankische tekst luidt „inde vara hin sachune sineru salunge gedue, inde burigun theru geuueri geue.... Inde ahter thiu sala so getan vurthit, geaneruo sin selves neicina vone then vora gequetanen sachun mugi geduan irvangida". (Boret I. 380).

[3]) Bl. 268.

[4]) Bl. 179 (tweede helft der 16de eeuw).

[5]) Dat is de investituurvorm van den tijd.

Dus „tot syn eygen achterdeel" is hij „des guedts al weerloess" door den verkoop alleen.

Eindelijk mag ik hier noemen, eene 18e eeuwsche aanteekening in een mij behoorend handschrift op de „Ordonnantie van de Vierschare der Stede van der Goude [1]) volgens welke „zoo draa de koop voltrokken is, de verkooper geen regt meer heeft op het verkogte, maar alleen op de uitgeloofde cooppenningen". [2])

Bovendien — en dit schijnt mij van niet geringe beteekenis — al is er na den verkoop nagenoeg overal eene tweede handeling noodig om den kooper het volle recht op de zaak te geven, deze gaat lang niet altijd uit van den verkooper. Meermalen is het *de kooper* zelf, die, soms buiten alle medewerking van den verkooper, de voorgeschreven maatregelen van publicatie neemt, aldus derden met de overdrachtshandeling in kennis stelt en zoo aan die handeling *tegenover hen* kracht geeft. Enkele voorbeelden. Kenmerkend is reeds de bepaling van het Zutphensche Stadrecht van 1615 XXIII a. 8 „soo yemandt eenige huysinge, ingeldt of eenigherhande erff verkocht, daervan sal *den kooper nemen* vertichnisse voer schepenen...." Hier is het casu quo de verkooper, die de vertichting doet, dit zal wel geen twijfel lijden, maar dat de *kooper* hier als de actieve persoon wordt voorgesteld, die het initiatief neemt, teekent de rollen.

Sterker spreken nog andere bronnen. Vooreerst vele Friesche ferdbanbrieven. Deze zeggen ons, dat na den verkoop de *kooper*, en deze alleen, de bekendmakingen, oproepingen tot

---

[1]) Rubr. XXIII a. 17.

[2]) Eene aardige toepassing van datzelfde beginsel op de overdracht van roerend goed vinden wij in het Stadrecht van Tiel van 1659 VI. 2 en in het Landrecht der Bovenambten van het Nijmeegsche kwartier van 1686 XXI a. 10. Naar beide mag men bij zijn leven roerend goed wegschenken zonder het over te geven, met dien verstande echter, dat de gift van volkomen kracht is tegenover den schenker en zijn erfgenamen, *niet* tegenover de schuldeischers.

Twee andere voorbeelden gaf ik in mijne verhandeling over „Verwapening" (Versl. en Meded. der Kon. Akad. v. Wetensch. Afd. Letterk. 3de R. Deel X bl. 93, 94).

tegenspraak doet, en dat hierop te *zijnen* verzoeke de rechter hem in het goed bant, hem vrede bant — vandaar de naam ferdbanbrief. De verkooper heeft naar die brieven na den verkoop niets meer te doen [1]).

In een aantal rechtskringen, waar de *registratie* der koopakte deze kracht gaf tegen derden, was het de *kooper*, die zonder medewerking van den verkooper deed registreeren [2]).

Bovendien hebben wij ook uit latere eeuwen overtuigende blijken, dat men toen de investituur niet als iets *anders* beschouwde dan den verkoop, maar veeleer òf als een verkoop — c. q. dus als eene herhaling van den verkoop — in een vorm, die er voldoende bekendheid aan gaf, òf enkel als eene publicatie van het eenmaal gesloten contract.

In Friesland is de volgorde der rechtshandelingen deze: de verkoop, de bekendmakingen, de handeling ter terechtzitting, waardoor de eigendomsoverdracht haar beslag krijgt. De verplichting tot de bekendmakingen wordt in het privilege van 1398 voor Oostergo en Westergo opgelegd in deze woorden: „So en sel nyement lant *copen* ten si drie sondaghe over die kerspilkercke, daer dat lant gelegen is, opgheboden [3]).

In de Friesche Stadrechten heet de handeling van den rechter, het geven van den ferdban „gaer wijsa", — d. i. dus, partijen samen wijzen, vereenigd, verbonden verklaren, of „foerd ende machtich wijsa" d. i. dus, de handeling, het contract rechtsgeldig verklaren [4]).

In de 15[de] en volgende eeuwen is of wordt meer en meer de investituurvorm: het verrichten der handeling voor den magistraat.

---

[1]) Wessels Boer t.a.p. 79, 82. Het is waar, er zijn andere Friesche bronnen, volgens welke de *verkooper* doet proclameeren, ald. bl. 72—74, maar voor mijn betoog is het voldoende aan te toonen, dat het hier niet eene handeling geldt, die door den verkooper-eigenaar *moet* worden verricht. De kooper alleen vraagt den ferdban ook op Terschelling. Ord. 1537 a. 59 (Versl. rbr. IV. 590).

[2]) Landr. 4 Bovenampten v. h. Nijm. quart. 1686 XXIX a. 19; Geld. Statenresolutie 1696 a. 2 (Gr. Geld. Pl. II 632).

[3]) Ch. v. Friesl. I. 285, Wessels Boer t. a. p. 72.

[4]) Wessels Boer t. a. p. 73, 83.

Welnu, men lette op de woorden, waarin deze bij herhaling wordt voorgeschreven, — ik kies hier en daar een voorbeeld.

In den eersten Landbrief van David van Bourgondië aan Overyssel (1457) lezen wij, dat niemand goed mag „overgeven, verkoepen ofte weerloesz werden", dan met richtersbrieven [1]). De drie handelingen worden blijkbaar genoemd als van hetzelfde effect. Ook Winhoff spreekt in dit verband van „transporteeren, bestetigen unde bevestigen" van het contract [2]).

Eveneens wordt in het Algemeen plakkaat van Karel V van 1529 verboden, onroerende goederen te verkoopen, transporteeren of vervreemden, anders dan voor den rechter [3]), en lezen wij in de keur van Putten van 1587 a. 31 § 1 „men sal egeen onroerlycke goeden mogen *verkoopen*, *gheven*, *belasten ofte bezwaren*, dan voer de gerechten van den ban daar 't selve goedt gelegen is, mits dat de clerck van denselven ban van alsulcke verkoopingen, belastingen ende gifte goet register houden sal" [4]).

Weer niet anders te Middelburg. Naar de Costumen dier stad VIII a. 1 mag niemand „by eenige contracten verkrijgen eigendom aen eenige onroerende goederen, gelegen binnen Middelburg, of jurisdictie van dien, tenzij *zoodanig contract* gepasseerd zij voor schepenen" [5]).

In Vlissingen hetzelfde voorschrift [6]).

Naar het Leidsche keurboek van 1450 I. 3 had er voor overgang van den eigendom niets anders te geschieden, dan dat verkooper en kooper den verkoop bekend maakten en ver-

[1]) Racer Ov. Ged. III. 129 a. 2.

[2]) Winhoff-Chalmot 388.

[3]) Gr. Placb. I. 374.

[4]) Gifte is hier blijkbaar schenking.

[5]) De Timmerman en Versluys zeggen in hunne aanteekening op dit artikel, dat in de praktijk niet het *contract* voor schepenen werd gepasseerd, maar het *transport* voor hen verledên. Wij zullen wel niet hebben te twijfelen, of deze praktijk stond onder den invloed van praktizijns, die het Germaansche stelsel niet meer vatten.

[6]) Cost. v. Vlissingen VII. 3.

leden voor schepenen. Volgens akten uit de 14de, 15de en 16de eeuw had dit plaats in dezen vorm, dat de verkooper voor schepenen kwam verklaren, *dat hij verkocht had.* In de 17de eeuw worden de akten wat breedsprakiger, en vermelden zij des verkoopers verklaring, dat hij verkocht heeft, en opdraagt. Maar er ligt tusschen deze akten van afwijkenden vorm geene wijziging der stellige bepalingen, die het onderwerp beheerschen. Wij mogen dus aannemen, dat er in het wezen der zaak niets is veranderd, en dat men de gebezigde uitdrukkingen beschouwde als van dezelfde strekking, dat de opdracht niets was, dan de bekendmaking van den verkoop.

In een handvest van Nieuwpoort (uit de 14de eeuw?) komt al weder het voorschrift voor in dezen vorm, dat men onroerend goed „koopt en verkoopt" voor schepenen [1]).

Het Stadrecht van Ommen zegt „we dat huze, of hoef, of enighe erffenisse *copet* in onser stad vryhede, daer sal de stad aver zeghelen, of men salt laten tekenen inder stad regyster, of de *coep* en sal van gheenre werde wesen." [2])

Te Groningen gold hetzelfde. Hier was het de „belyenge" van den koop en verkoop voor den magistraat die de overdracht voltooide [3]). Zij was niet dan eene *bevestiging* van den koop evenals de stoklegging te Ruinen, waar partijen, nog in eene akte van 1783 zeggen, ze te doen „tot waerheits vestenisse" [4]).

Dat zulk eene *bevestiging* van het gesloten, en voor partijen reeds rechtskrachtige contract, naar de voorstelling van den wetgever, die ze vorderde, moeilijk in de verhouding van kooper en verkooper tot de zaak eenige wijziging kan hebben gebracht, dit is, dunkt mij, duidelijk.

---

[1]) V. d. Bergh Oorkb. II 401.

[2]) Uitg. Overijss. Vereen. bl. 37.

[3]) Corpus d. Gron R. XVIII (Wessels Boer 98 vgl. 106, 111). Deze „belyenge" is de, ook in tal van andere rechtskringen geeischte protocollatie van het verkoopcontract, het constateeren, of zooals het soms heet, het bevestigen hiervan bij authentieke akte.

[4]) Magnin Best. III n. 271.

Maar *voor derden* maakte zij *door hare werkelijke, of althans beoogde publiciteit*, het contract van eigendomsoverdracht rechtskrachtig [1]).

Want inderdaad, de handeling verkreeg voor hen kracht, *omdat* zij er mede bekend werden — of althans *geacht werden* er kennis van te krijgen. Dit spreekt uit de bepalingen, die den voorrang van verschillende koopers regelen. De telkens terugkeerende regel is, dat van meer koopers voorgaat degeen wien het eerst is opgedragen" [2]). Maar op dezen regel komen uitzonderingen voor, in tweeërlei richting. *Hier* eischte men *meer* dan de opdracht, *elders* vorderde men de opdracht *niet tegenover iedereen.*

Wat het eerste betreft, men vertrouwde niet overal, dat de opdrachtshandeling den verkoop ter algemeene kennis zou brengen en men eischte hierom somtijds, dat *ook* verandering van den bezitstoestand den eigendomsovergang zou doen blijken. Om een voorbeeld te noemen, wij lezen in het Stadrecht van Harderwijk van 1734 III 9 a. 11: „die syn ongereed...... opdraagt, zal de possessie desselfs oock absolutelick aan den kooper overgeven en het goed ruymen ende een volkomen

---

[1]) Te Maastricht wordt dit in het Recueil der recessen van 1665 XL 1. kenmerkend aldus uitgedrukt: geen verbintenissen, alienatiën, permutatiën en opereren *realiteit*, tensy deselve aende hooge gerichten en syn geïnsinueert ende daervoor gepasseert... De alienatie is er dus vóór de insinuatie. Zij is er, zij heeft dus — mogen wij wel zeggen — effect; maar zij geeft geen realiteit. Wat kan eene alienatie zonder realiteit anders beteekenen, dan eene vervreemding, die nog alleen van kracht is tegenover den vervreemder?

[2]) Zie Groningen Ord. 1701 Rubr. van koop a. 10; Oldambt 1618 IV. 84; Selwerd 1673 IV. 23; Cost. en Ord. Drente § 52; Landrecht v. Drente 1614 III 30, 1712 III 64; in een ordel van 1472, Ordelb. bl. 94, dat het tegendeel schijnt te zeggen, zal wel foutief *eer* staan voor *end* of *und* —; Overijss. Landr. 1630 II 8 a. 10, Zwolle 1794 II. 12 a. 29; Vier Bovenambten d. Nijm. quart. 1686 XXIX a. 18. 19, Tieler- en Bommeler waard 1721 XXXIII a. 17 en 18, Bommel 1721 XXXI 17, 18, Tiel 1659 XXI a. 5; Boel-Loenius Dec. 80 bl. 529.

jaar, ses weecken en drie dagen daaruyt blijven" [1]).

En wat het tweede betreft, in verschillende steden en rechtsdistricten hechtte men aan het ontbreken der opdracht geen gewicht, indien maar door bezitsoverdracht of op andere wijze de verkoop ter kennis was gekomen van hem, die een vroegeren kooper zijn recht wilde betwisten. Bij herhaling wordt gezegd, dat de eerste kooper, aan wien nog niet is opgedragen, gaat boven den tweeden, aan wien wel is opgedragen, indien de eerste de zaak reeds had in bezit genomen [2]). Blijkbaar veronderstelde men, dat daardoor de tweede kooper gewaarschuwd was. Te Leiden kon naar eene keur van 1568 [3]) de opdracht (het „inne brengen" van den koop) zelfs geheel achterwege blijven „zoe wanneer de vercofte goeden den cooper zijn gelevert ende hij daervan in possessie es" en ook als de verkoop in het openbaar had plaats gehad.

Zoo ver ging men niet in Gelderland, maar men nam er toch aan — en hierom is het te doen — dat een tweede kooper, al was hem opgedragen, moest achterstaan bij den eersten, indien hem de eerste koop was bekend geweest. De drie eerst aangehaalde Geldersche rechten [4]) zeggen: bij verkoop van een onroerend goed achtereenvolgens aan meer personen, wordt *hij* eigenaar, die daarop het eerst met recht procedeert, of het zich heeft doen opdragen, „ende syne procceduiren of opdracht ten prothocolle doen registreren, al waer het schoon, dat een ander kooper te vooren d'actueele possessie hadde aengevaert, *ten waere den tweeden kooper van de eerste*

[1]) Naar het Landrecht der 4 Bovenampten van het Nijmeegsche kwartier van 1686 XX 7 moesten de opdrachten van onroerende goederen plaats hebben voor rechter en schepenen of gerechtslieden. Maar naar art. 12 hebben zij tegen derden eerst kracht, nadat zij zijn geregistreerd. Hier is dus de kracht en beteekenis der opdracht op zich zelve veranderd, maar gebleven is het Germaansche beginsel, dat de overdracht zakelijke werking krijgt eerst tegen den overdrager alleen, daarna — zooals wij zagen door eene handeling van wege den kooper — tegen derden (zie boven blz. 278).

[2]) Landr. van Overijssel 1630 II. 8 a. 10, Zwolle 1794 II. 12 a. 29.

[3]) Keurb. 1545 I. 3 a. 24.

[4]) Hiervóór bl. 281 noot 2.

koop kennisse hadde gehadt, in welcken val den eersten sal wesen gepraefereert". En eveneens het aangehaalde stadrecht van Tiel, volgens hetwelk de kooper die het eerst opdracht krijgt, voorgaat, „ten ware, dat hij te vooren kennisse had gehadt van de voorgaende verkoopinghe ende alsoo te quader trouwen ghehandelt".

Ook bij Boel-Loenius lezen wij [1]), dat de tweede kooper de zaak, zoo zij aan hem is geleverd, mag behouden, tenzij hij *te kwader trouw* was.

Het geheele stelsel, dunkt mij, ligt hier voor ons. De verkoop heeft zakelijke werking tegenover allen aan wie hij bekend is, of geacht wordt bekend te zijn, en tegenover dezen alleen. Aan den verkooper is hij terstond bekend, en tegenover dezen heeft hij dan ook die zakelijke werking onmiddellijk.

In deze Germaansche constructie — ik kan niet nalaten het terloops op te merken — is de overgang van het gevaar, de risico op den kooper juridisch volkomen verklaard, terwijl zij bij de Romanistische constructie m. i. eene inelegantie blijft.

Het stelsel, dat ik hierboven uiteen zette, is, voor zoover ik weet, niet met zoovele woorden gehuldigd in uitspraken van een der hoogste rechtscollegiën, maar de Hooge Raad van Holland en Zeeland erkende dan toch in een arrest van 23 November 1593, dat de voorgeschreven transportvormen *alleen tegenover derden* noodzakelijk waren [2]).

En het stelsel doet — hiermede kom ik op mijn punt van uitgang terug — zijne werking gevoelen in verschillende uitvoerige regelingen van het executierecht en in de beste geschriften over dat onderwerp.

Als type der regeling noem ik die in de Ordonnantie op het stuk van de Justitie in de steden en ten platten lande van Holland van 1 April 1580 a. 23 vlg.

Daarin wordt onderscheiden tusschen drieërlei actiën en

---

[1]) Dec. 50 bl. 529.

[2]) Neostadius Dec. Supr. cur. Dec. 70, vgl. S. v. Leeuwen R. H. R. II 7 § 4.

vonnissen, ieder met eene eigene executie. Het zijn 1° de personeele actiën tot voldoening van geldschulden, 2° de reëele actiën, 3° de actiën om een feit te praesteeren.

Onder welke behoort nu de actie van den kooper, tot levering van de zaak?

Niet onder de eerste — de actiën uit *geldschuld* — natuurlijk.

Evenmin — en hierop druk ik — onder de derde. Een feit praesteeren is hier het nakomen van eene verbintenis om te *doen*, dit lijdt geen twijfel. Hoogerbeets noemt die derde categorie de „condemnationes ad factum" [1]). Als Willem de Groot de verschillende vormen van executie uiteenzet, behandelt hij eerst die in reëele actiën, dan die in personalibus, hieronder allereerst die voor geldschulden en eindelijk die „in obligationibus faciendi", de veroordeelingen „die in feyten bestaen" [2]).

En tot de „obligationes faciendi" rekende men in het oude Nederland die om te leveren *niet*. Deze waren verbintenissen om te *geven*, niet om te *doen*. H. de Groot maakt in zijne Inleiding III. 1 § 13 de tegenstelling aldus: Somtijds strekt eene inschuld „om van iemand den eigendom ofte vrij bezit af te vorderen, ende werd alsdan de schuld genoemt verbintenis *van geven*. Bij wijlen ziet de inschuld op geene zaak als in verbintenisse *om iet te doen, of te wege te brengen*. S. van Leeuwen zegt, [3]) dat in „handelinge" mogen komen allerhande zaken.... „sowel toesegging van iets te *doen*, of gedaan te werden, als van iets... te *leveren*, dat in saken bestaat". En eindelijk J. van der Linden [4]) onderscheidt aldus: „het onder-

---

[1]) Van het aenleggen ende volvoeren der processen voor de resp. Hoven van Justitie in Holland VIII.

[2]) Isagoge ad praxin fori Batavici II, 8.

[3]) R. Holl. r. IV. 2 §§ 12 en 13.

[4]) Pract. en koopm. handb. I. 14 § 6 zie aldaar III 1. 9 §§ 7—15 en Jud. Pract. II bl. 81 vlg. Van der Linden zegt — en dit stemt met de woorden der ordonnantie overeen, dat de bepaling over de executie in reëele actiën met den sterken arm slechts slaat op onroerende goederen. Hij voegt er bij, dat ten aanzien van roerende goederen slechts bij

werp eener verbintenis kan zijn, of eene eigenlijk gezegde *zaak* („res”), welke de schuldenaar zig verpligt te *geven*, of eene *daad* („factum”), welke de schuldenaar zig verpligt al of niet te *doen*.”

De actiën tot levering vallen dus noch onder de eerste, noch onder de derde categorie. Zij moeten dan wel behooren onder de tweede „de reëele actiën”. Zij *mogen* hieronder behooren omdat — naar wij zagen — *tusschen kooper en verkooper* de koopovereenkomst terstond zakelijke werking heeft, omdat de eerste tegenover den tweede *eigenaar* is, of — wil men deze uitdrukking niet — omdat dan toch de kooper beter recht op de zaak heeft, dan de verkooper.

Laband heeft er in zijn voortreffelijk werk „die Vermögensrechtlichen Klagen” [1]) op gewezen, dat het Germaansche actiënstelsel een ander is dan het Romeinsche. Hij heeft betoogd, dat „die Klage um Gut des Deutschen Rechtes sowohl obligatorische als Dingliche Ausprüche umfasst und in bewusstem Gegensatz zur Klage um Geld oder Schuld gesetzt wird, also nur darauf sich bezieht, dass eine individuell bestimmte Sache den Gegenstand des Klage-Antrages bildet”.

Mij dunkt, deze stelling is onbetwistbaar. De vorm, waarin de vorderingen om goed worden ingesteld, past — naar de Romeinsche terminologie — zoowel voor die, welke op een zakelijk recht, als voor die, welke op eene obligatie gegrond zijn. „Tu tenes mihi malo ordine”, zoo luidt de formule in het Liber Papiensis [2]). En, alsof er geen eeuwen tusschen lagen, zegt de eischer naar de Dingtaal van Waterland „hier spreeck ick an dit stucke lants en noem dese man tot een voorhouder” [3]); en naar de Westfriesche Dingtaal „dat hij”

---

gijzeling wordt geprocedeerd. Dit hangt dan ongetwijfeld samen met de gemakkelijkheid van het verbergen en verduisteren van roerende goederen, waarop ik reeds wees. In geen geval raakt dit onze vraag. Een gelijk executiemiddel voor zekere vonnissen in persoonlijke en in zakelijke actiën heft niet het verschil in karakter tusschen deze op.

[1]) Bl. 54.

[2]) O. a. op Liutprand 87 (Padelletti Fontes Jur. Ital. I. 238).

[3]) N. Bijdr. v. R. en W. 1877 bl. 328.

(de gedaagde) „hem heeft verspaert een stucke erfs ende lants" [1]); en eindelijk naar de Delftsche Dingtaal „dat hij veronrecht is van een huyse ende enen erve dat.... beseten heeft Jan Lam, ende claghet U over dien Jan Lam" [2]). Steeds hetzelfde en steeds geheel in het karakter der Germaansche actie. Deze is altijd eene *beschuldiging*, tegen den gedaagde gericht. Vandaar dat de eed, casu quo door den gedaagde tot zijne verdediging gezworen, altijd een *onschuldseed* is, dat de gedaagde op de aanklacht antwoordt: des ben ik onschuldig. Hier luidt de beschuldiging: gij onthoudt mij ten onrechte dit of dat goed. Dit kan de kooper zoo goed zeggen tot den verkooper, die niet wil leveren, als de eigenaar tot dengeen die hem uit zijn bezit heeft ontzet.

Dat de Germaansche theorie het onderscheid tusschen zakelijke en persoonlijke rechten niet kende, mag uit het zooveel omvattende begrip van *klachten om goed* niet worden afgeleid [3]).

Maar wel moet men in de ruimte van dat begrip eene aanwijzing te meer zien hiervoor, dat reeds door het sluiten van een overdrachtscontract de nieuwe verkrijger zakelijk gerechtigd werd tegenover den overdrager. Daarom kan de kooper tegen den verkooper evenzoo spreken, als de eigenaar tegen den indringer.

Ten slotte nog twee opmerkingen. Ik heb in deze geheele verhandeling niet gesproken van het verband dat bestaat tusschen de verplichtingen van kooper en verkooper eenerzijds, en de werking van het koopcontract tegen den laatste anderzijds. Dit verband kan niet aan het oog ontgaan.

Is b. v. gelijktijdige praestatie bedoeld, dan ontstaat het effect van het contract ten bate van den kooper niet dan tegen betaling. Het beginsel is, dat de wilsverklaring voor de partij zelve onmiddellijk zakelijke werking heeft, en dat de

---

[1]) Ald. 1878 bl. 40.
[2]) Ald. 1878 bl. 197.
[3]) Zie hierover Heusler Instit. II 376.

openbaarmaking alleen tegenover derden van beteekenis is.

Dat de wilsverklaringen van partijen ook tusschen hen zelven geen ander, geen eerder, geen ruimer effect kunnen hebben, dan haar volle inhoud medebrengt, behoeft geen betoog.

En ten slotte. Men is zeker te lichter bij de Germaansche opvatting gebleven, omdat, naar het schijnt, de laat-Romeinsche praktijk reeds langs een anderen weg in één opzicht tot hetzelfde resultaat gevoerd had.

In de Romeinsche koopcontracten uit later tijd toch, is regel de verklaring van den verkooper, dat hij voortaan voor den kooper bezit. Wij lezen in een aantal formulieren, door den uitgever aan Irnerius toegeschreven, telkens: „(Venditores) dederunt licentiam eorum auctoritate in possessionem intrandi *et se nomine emptorum possidere constituerunt*", of „et se dictam rem *nomine emptorum de cetero possidere constituit*", of „vendo ac trado.... quam rem *me tuo nomine possidere constituo* donec in possessionem intraveris corporaliter in quam intrandi licentiam tibi tua auctoritate concedo" [1]).

Zulk eene Romeinsche praktijk gaf inderdaad aan het koopcontract onmiddellijk volle zakelijke werking. En althans van hen die haar kenden, was geen aanval te duchten op den Germaanschen regel, die het onmiddellijk zakelijke werking gaf tegenover den verkooper.

---

1) De hier aangehaalde uitdrukkingen komen voor in „Yrnerii formularium tabellionum saeculo XIII ineunte in novam formam redactum" (Bibliotheca juridica medii aevi. c. Gaudenzi I 205, 204; ook in de nieuwe uitgave van G. B. Palmieri. Appunti e documenti per la storia dei glossatori I. Il formularium tabellionum 25, 22, 16). Gelijke uitdrukkingen komen voor in tal van andere middeleeuwsche formulieren b.v. Bibl. Jurid. II 41, 69, 71, III 285, 286, 288, 353.

HET WOORD *MATAPAN* ALS NAAM VAN EENE VENETIAANSCHE MUNT.

BIJDRAGE VAN DEN HEER

A. KLUYVER.

Eenige jaren geleden heb ik in eene vergadering van deze Academie [1]) eenige opmerkingen gemaakt over het Italiaansche woord *marzapane*, waaruit, door tusschenkomst van het Fransch, het Nederlandsche woord *marsepein* is ontstaan. Ik hoop toen met eenige waarschijnlijkheid te hebben aangetoond: 1°. dat *marzapane* niet oorspronkelijk de naam is van de aldus genoemde lekkernij; 2°. dat deze zoo genoemd is, omdat de kistjes, waarin zij verzonden werd, zoo heetten, en dat wel reeds in de 14de eeuw; 3°. dat in den Italiaanschen vorm *marzapane* eene *r* moet zijn ingevoegd, niet voorkomende in den Provençaalschen vorm *massapan*, die vanouds een kistje heeft beteekend, en ook nu nog een dergelijk voorwerp aanduidt. Daarbij heb ik vermeld, dat *marzapane* in de 14de eeuw ook de naam was van eene korenmaat te Lajazzo, de hoofdstad van het koninkrijk Klein-Armenië, en waar de handel natuurlijk grootendeels gedreven werd door kooplieden van Romaansche nationaliteit. Bij deze opmerkingen moest ik het laten, want het was mij niet mogelijk dien vorm als naam van een kistje of eene maat te verklaren, en de etymologie van het woord is tot heden toe, voor zoover ik weet, onbekend gebleven.

---

[1]) Zie *Verslagen en Mededeelingen* 4e R., 2, 37 vlgg.

Voor dit onderzoek had ik voornamelijk gebruik gemaakt van het werk van den Florentijn Francesco Balducci Pegolotti, *La pratica della mercatura*, geschreven omstreeks 1343, en uitgegeven in 1766. Misschien zou het overdreven zijn dit boek onwaardeerbaar te noemen, maar de waarheid is toch, dat het reeds groote diensten aan de historici heeft bewezen, terwijl de inhoud zoo rijk is, dat er stellig nog meer partij van is te trekken. Die rijkdom bestaat grootendeels in eene menigte vergelijkende tabellen van munten, gewichten en maten, in gebruik bij verschillende handeldrijvende volken, en het is vooral het handelsverkeer in den Levant in de 14[de] eeuw, waaraan Pegolotti zijne aandacht heeft besteed. Zeer gaarne zou ik aan mijne vroeger gemaakte opmerkingen eenige andere toevoegen, die ik voor een deel althans wederom aan het werk van Pegolotti heb te danken.

Pegolotti is als agent van de Compagnia de' Bardi werkzaam geweest op Cyprus, en vandaar dat zijne inlichtingen over den handel op Cyprus bijzonder uitvoerig zijn. In mijn vorig opstel heb ik vermeld, dat hij nauwkeurig opgeeft hoe aldaar de marsepein in houten doozen of kistjes wordt verpakt. Hij noemt deze alleen *scatole di legno*, maar zooals ik heb opgemerkt, moeten zij ongeveer datgene zijn geweest wat men in het Italiaansch *marzapane* en in het Provençaalsch *massapan* heeft genoemd: „boîte ou petite caisse faite de bois léger, dans laquelle on met ordinairement ou des confitures ou des choses précieuses". Nu was in het vlak bij Cyprus gelegen Klein-Armenië de *marzapane* in gebruik als inhoudsmaat van $^1/_{10}$ moggio, en ik heb mij de vraag gesteld: zou wellicht niet ook op Cyprus diezelfde term eens bekend zijn geweest voor het tiende deel van den dáár gebruikten moggio, en zou niet ook daar een kistje, dat *marzapane* heette, oorspronkelijk $^1/_{10}$ moggio inhoud hebben gehad? In den tijd van Pegolotti werd de marsepein op Cyprus verzonden in kistjes wier inhoud een gewicht had van 1 ruotolo. Voor die kistjes paste de naam *marzapane*: zou zulk een kistje nog in den tijd

van Pegolotti een volume hebben gehad van $^1/_{10}$ moggio? Men zou het volgende kunnen antwoorden. Op Cyprus werd de moggio volgens hem verdeeld in 8 cafissi (zie blz. 80, waar hij opgeeft 2 moggia = 16 cafissi), $^1/_{10}$ daarvan zou zijn $^4/_5$ cafisso. Woog deze hoeveelheid 1 ruotolo, dan zou 1 cafisso moeten wegen $1^1/_4$ ruotolo, dat is 1 ruotolo en 3 occhie. Misschien was het gewicht van 1 cafisso marsepein iets meer; want hij vermeldt ergens (blz. 309), dat 1 cafisso Arabische gom weegt 1 ruotolo en $4^1/_2$ occhie, en dus zal de marsepein, die voor een deel bestaat uit suiker, waarvan het soortelijk gewicht iets meer is dan dat van gom, ook misschien wat zwaarder zijn geweest. Het voornaamste bestanddeel is echter een deeg van amandelen, en van amandelen zonder schil is het gewicht van 1 cafisso volgens Pegolotti slechts 1 ruotolo en $^1/_2$ occhia. Ik meen daarom gerust te mogen aannemen, dat in geen geval het gewicht van 1 cafisso marsepein iets anders zal zijn geweest dan 1 ruotolo en enkele occhie. En daaruit volgt, dat de kistjes waarin volgens Pegolotti eene hoeveelheid van 1 ruotolo werd verzonden, ook in zijn tijd niet zoo heel veel van $^4/_5$ cafisso of $^1/_{10}$ moggio hebben kunnen verschillen. Ik acht het daarom waarschijnlijk, dat zulke kistjes oorspronkelijk daarom *marzapane* hebben geheeten, omdat hun inhoud was $^1/_{10}$ moggio. Intusschen was een moggio volstrekt niet overal even groot als op Cyprus. Want Pegolotti zegt (blz. 79): „cafissi 3. e un terzo di biado alla misura di Cipri fanno in Lajazzo uno marzapane di 10. marzapani per 1. moggio di Lajazzo". Derhalve 1 marzapane te Lajazzo is $3^1/_3$ cafissi op Cyprus, 1 Armenische moggio is dus zooveel als $33^1/_3$ cafissi, terwijl 1 moggio te Famagosta slechts 8 cafissi bevat: de ééne moggio is dus ruim 4 maal zoo groot als de andere, en kan $^1/_{10}$ van beide *marzapane* heeten, dan moet die gelijke naam daaruit worden verklaard, dat aan het woord *marzapane* eenigszins het begrip was verbonden van *tiende deel*. Ik zal trachten voor die opvatting nog eenigen steun te vinden.

In het boek van Heyd over den handel in den Levant tijdens

de middeleeuwen komt ééne plaats voor, waar *marzapanus* iets geheel anders schijnt te beteekenen. Sprekende over de kleine stad Bathrûn in Syrië, die in 1202 werd geregeerd door iemand die uit Pisa afkomstig was, zegt hij, dat deze heer verschillende privilegies gaf aan kooplieden uit zijn vaderland, o. a. vrijdom van verschillende rechten. Enkele echter bleven van kracht, en dan leest men in de Fransche editie: „Etait aussi maintenu le droit d'un *Marzapanus* par bateau apportant à Batroun un chargement de blé pour l'y vendre" (1, 321). In het register wordt geen verklaring gegeven, alleen wordt *marzapanus* aangeduid als eene munt. Hij vermeldt, uit welke collectie van stukken hij die bepaling heeft overgenomen [1]), doch het is mij niet mogelijk geweest dien oorspronkelijken tekst te raadplegen. Gaarne zou ik hem hebben ingezien, want die bepaling klinkt, in den door Heyd medegedeelden vorm, eenigszins vreemd. Er is hier sprake van een invoerrecht op graan, dat te Bathrûn werd geheven en dat ook tegenover kooplieden uit Pisa van kracht bleef. Dat recht bedroeg volgens hem 1 marzapanus „par bateau": maar zou dan van iedere lading, hoe groot of hoe klein, dezelfde som zijn betaald? In het oorspronkelijke Duitsche werk van Heyd wordt die bepaling aldus aangeduid: „Auch soll aufrecht erhalten bleiben die Abgabe von Einem Marzapanus für jedes Schiff welches Frucht nach Batrun bringt und dort verkauft." Hier zou men de woorden „für jedes Schiff" zoo kunnen opvatten, dat er geene uitzondering werd gemaakt voor schepen van welke natie ook, en dan zou de Fransche vertaling „un marzapanus par bateau" minder juist zijn. Maar ook wanneer men blijft bij den Duitschen tekst, dan nog schijnt de uitdrukking onvolledig, daar men in het onzekere blijft voor welke hoeveelheid 1 marzapanus aan de douane

---

[1]) *Documenti sulle relazioni delle città toscane coll' oriente cristiano e coi Turchi fino all' anno* 1531, *raccolte ed annotate da* Gius. Muller (1879), p. 83.

moest worden betaald. Dat dit onverschillig zou zijn geweest, kan ik moeilijk gelooven. Eene kleine, desnoods altijd gelijke som als belasting zou men zich nog kunnen denken voor het geval dat het graan niet daar ter plaatse werd verkocht, hoewel men ook dan gewoonlijk eene percentage vindt opgegeven. Zoo vermeldt Pegolotti (blz. 71) voor Cyprus: „se discarichi mercanzia in terra, e sanza venderla la vogli trarre fuori di Cipri, paghi per la entrata 2 per cento e niente uscendo." Maar iets dergelijks is hier niet het geval: er wordt uitdrukkelijk gesproken van graan dat te Bathrûn gelost en verkocht wordt. Dit had plaats in de „funda", eene soort van beurs of bazar, en de daarbij geheven rechten waren een gewichtig deel van de publieke inkomsten; het bedrag der te koop gepresenteerde ladingen kan daarbij niet onverschillig zijn geweest.

Ik zou dus denken, dat men de woorden van Heyd op de eene of andere wijze moet aanvullen, ook omdat ik bij een andere dergelijke uitdrukking wel in staat ben hem te controleeren. Ergens anders nl. (1, 338) vermeldt hij, dat in het koninkrijk Jerusalem uitvoerrechten werden betaald voor koopwaren die men in het aangrenzende gebied der Saracenen wilde verkoopen, en dan zegt hij: „et ce droit était fixé pour les Byzantins à une carouble, soit $^1/_{24}$ de besant." Hier heeft men dezelfde moeilijkheid: immers het is toch onwaarschijnlijk, dat men voor iedere lading goederen altijd hetzelfde zou bebetalen. Zoekt men die bepaling op in de door Beugnot uitgegeven *Assises de Jérusalem*, dan vindt men (2, 175): „De toutes les choses c'on trait par terre por porter en Païnime, si coumande la raison c'on det prendre de dreiture, dou besant, une carouble". Die $^1/_{24}$ besant moest dus betaald worden van *iederen besant*, het was dus een recht van $4^1/_6$ %, en de uitdrukking bij Heyd is onvolledig. De Venetianen, die uitgebreide privilegies bezaten, beklaagden zich er over dat die bepaling ook op hen werd toegepast, althans vindt men dit beklag, dat de Venetiaansche „bajulus" in Syrië kort na 1240 aan zijne regeering zond: „faciunt iniusticiam, quod, si aliquis de mercatoribus de Venecia velit ire per terram

Damascum vel in aliqua civitate Sarracenorum, si merces aliquas velit secum portare extra Accon, in quantum fuerint extimate, pro quolibet Bisanzio extimato cogit eum soluere caratum unum": [1]) ook hier dus 1 carato, dat hetzelfde is als een carouble, voor elken besant. Op dezelfde bladzijde wordt een dergelijk uitvoerrecht aan de westelijke grens aldus omschreven: „soluat pro centenario Bis. 4 et Kar. 4", dat is dus weer $4^1/_6$ besant per honderd besanten. Hetzelfde bedrag wordt nu eens percentsgewijze uitgedrukt, dan weer door een bepaald onderdeel te noemen van de munteenheid. Er is nog eene derde manier, waarvan men o. a. bij Pegolotti een aantal voorbeelden vindt: men geeft op wat betaald moet worden van een bepaald gewicht of van eene bepaalde maat, dus zóóveel bisanti of zóóveel carati per cantaro, per sacco, per pezza, per cassa, enz.

Beschouwt men nu de door Heyd meegedeelde tariefbepaling, dan moet men wel gissen dat zij niet letterlijk is op te vatten. Wie te Bathrûn komt met eene lading koren om die daar ter plaatse te verkoopen, van hem wordt een recht geheven van één *marzapanus*, — men moet dan aanvullen: 1 marzapanus van elke eenheid, waarvan de marzapanus een onderdeel was. Nu zou de vraag zijn: het hoeveelste deel is hij van de munt die als eenheid werd gebruikt? Weet men dit niet rechtstreeks, en ik voor mij weet althans niets van de munt te Bathrûn in 1202, dan zou men kunnen vragen: hoe hoog is dat recht waarschijnlijk geweest; kan men de percentage daarvan ook van elders weten? Nu is inderdaad een recht van 10% op den verkoop van graan zonder twijfel niet ongewoon geweest. Zoo geeft Beugnot (2, 177) voor Jerusalem: „bien sachés que la raison coumande c'on dée prendre dreiture dou blé, le disme"; en voor Acre (2, 179): „de tous ceaus qui vendent en la ville, à la fonde, fourment, soit Franc soit Surien, si coumande la raison c'on dée prendre de la

---

[1]) Tafel en Thomas, *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig* 2, 398.

vente, le disme". Op zich zelf genomen is het zeker niet onwaarschijnlijk, dat ook te Bathrûn, dat in diezelfde streek lag, de belasting even groot zal zijn geweest. Mocht men dus ook hier dat recht van 1 *marzapanus* om de zooeven genoemde reden opvatten als een recht van 10 %, dan zou daaruit volgen, dat een *marzapane* te Bathrûn het tiende deel was van de daar gebruikelijke munt, en zou dus wederom bevestigd worden, dat in het woord *marzapane*, waarop ook toegepast, het begrip ligt van *tiende deel*.

Mag men eenmaal aannemen, dat *marzapane* in 1202 de naam was van eene munt in eene streek waar Italianen meester waren, dan moet men van zelf er aan denken, dat omstreeks dien zelfden tijd te Venetië eene munt werd geslagen die den naam droeg van *matapan*; het was tijdens de regeering van Enrico Dandolo, en dus niet lang voordat de zoogenaamde vierde kruistocht werd ondernomen [1]). De etymologie van dit woord is onbekend, althans de Directeur van het Penningkabinet te 's-Gravenhage, de heer de Dompierre de Chaufepié, heeft mij verzekerd, dat het jongste werk over Venetiaansche munten (uitgegeven te Venetië in 1893) van dien naam geen verklaring weet te geven; men vindt er ook geene verklaring van in het Venetiaansche woordenboek van Boërio. In een ouder werk (van 1818) [2]), vind ik de gissing, dat die munt geslagen zal zijn toen de Venetianen in 1204 op weg waren naar Constantinopel, en dat zij genoemd is naar de Grieksche kaap *Matapan*, „dal luogo ove fu battuta per le occorrenze della truppa". Mij dunkt, dit klinkt vreemd: zouden dan de Venetianen hun zeetocht even hebben afgebroken, en zouden zij aan die zeker niet bijzonder herbergzame kaap even aan land zijn gegaan om een nieuwe munt te vervaardigen? Maar zelfs wanneer men wilde aannemen dat die munt, door welke oorzaken dan ook, naar de kaap is genoemd, dan zou

[1]) In de kroniek van Andrea Dandolo (Muratori, *Rer. Ital. Script.* 12, 316) wordt het slaan dezer munt vermeld op het jaar 1193.

[2]) *Delle monete de' veneziani dal principio al fine della loro repubblica.* Parte prima, p. 85.

men eerst moeten weten, dat die kaap in 1204 reeds haar tegenwoordigen naam droeg. Was die naam afkomstig uit de oudheid, dan zou men zekerheid hebben. Maar de classieke naam was *Taenarum*, en de heer Hesseling, die te mijnen behoeve ook nog een van zijne Grieksche vakgenooten raadpleegde, heeft mij gezegd, dat men omtrent de afkomst van den lateren naam *Matapan* niets weet: men acht het niet onwaarschijnlijk dat hij komt van de Venetianen. Grieken en Venetianen doen dus hetzelfde: beiden willen het woord uit elkanders taal afleiden, geen van beiden kan het in zijne eigen taal verklaren. Bij Lelewel, in zijne *Géographie du moyen âge*, heb ik op eene afbeelding der zoogenaamde Tabula Catalana van 1375 den naam gevonden, toen bestond hij dus waarschijnlijk, maar bij Edrîsî komt, althans in de vertaling van Jaubert, geen naam voor die genoegzaam op *Matapan* gelijkt [1]), en voor de 12de eeuw blijft men dus in het onzekere. Het eenige wat zou doen denken aan een Griekschen oorsprong van den naam der Venetiaansche munt is dit, dat de beeldenaar volgens de deskundigen gevolgd is naar een Byzantijnsch model, zooals trouwens reeds door Du Cange is opgemerkt, maar ook dit kan niet verklaren waarom men den naam van die kaap op de munt zou hebben toegepast.

Misschien is het van eenig belang op de waarde der munt te letten, want deze is bekend. De lira te Venetië werd verdeeld in 20 soldi, en de *matapan* had eene waarde van 2 soldi, dat is dus $^1/_{10}$ lira. [2]) Hij heette ook *grosso*, en wanneer zeker schrijver hem noemt *octonis taxatum*, dan beteekent dit dat hij gelijkstond met 8 quartaroli, een toen gebruikelijk muntje van $^1/_4$ van een soldo. Nu is gebleken dat het woord *marzapane* bij Italianen waarschijnlijk een *tiende deel* heeft kunnen aanduiden, o. a. eene munt die $^1/_{10}$ is van de eenheid.

---

[1]) Zie Jaubert 2, 124: het daar voorkomende *Maïtha* houdt Jaubert voor eene fout en hij wil lezen *Maïna*.

[2]) Questa moneta... valutata per 2 soldi, *Delle Mon. Venez.* (a°. 1818), p. 85. Le gros ou matapane d'Henri Dandolo.... Dix gros formaient la lire de gros, Molmenti, *La vie privée à Venise*, 1, 97.

Wanneer men nu te Venetië den *matapan* vindt, die juist $^1/_{10}$ lira waard is, moet men dan niet vragen of *matapan* en *marzapane* geen verschillende vormen van hetzelfde woord kunnen zijn? En daar ik vroeger heb trachten aan te toonen dat de vorm *massapan* in nauw verband staat met den vorm *marzapane*, kan men de quaestie aldus formuleeren: Is het mogelijk deze drie woorden uit één zelfde woord te verklaren zóó dat daardoor de beteekenis van *tiende deel* wordt opgehelderd? Alle drie waren zij in gebruik bij Romanen, doch in het Romaansch zelf weet men er niets mee te beginnen. Zij zijn stellig het eerst voorgekomen onder die Italianen en Provençalen die handel dreven op den Levant, en onwillekeurig zal men den oorsprong er van zoeken in West-Azië. Het allereenvoudigst zou de zaak worden opgelost, wanneer een van drieën in verband was te brengen met een woord voor *tien* of *tiende deel*, maar voor zoover ik mij waag aan een oordeel daarover, is dat onmogelijk, en met name in de Semitische talen hebben de woorden van die beteekenis een geheel anderen vorm. Kan geen der drie vormen nu oorspronkelijk een tiende van iets aanduiden, dan moet de oorspronkelijke vorm een woord zijn dat door min of meer toevallige omstandigheden die beteekenis heeft gekregen, evenals *carato* b. v. een term is geworden voor $^1/_{24}$ deel, zonder dat het in oorsprong iets met een woord voor 24 heeft te maken.

Ik zou nu aldus willen redeneeren. Te Venetië is de naam *matapan* gegeven aan eene munt, die omstreeks 1193 is geslagen. Die naam moet reeds vroeger hebben bestaan, want hoe zouden de Venetianen er anders in eens aan zijn gekomen? Waarschijnlijk was *matapan* bij hen reeds een naam voor een andere soort van munten, naar wier model de hunne werd gemaakt. Dat model vonden zij zonder twijfel in sommige Byzantijnsche stukken, op wier eenen kant eene afbeelding voorkwam van Christus, zittende op een troon met het Evangelie in de hand. Du Cange spreekt uitvoerig over die munten in zijne verhandeling *De inferioris aevi numismatibus*: „in aliis nummis Christus in cathedra vel sella sedens effingitur,

dextra... benedictionem impartiens, altera Evangelium tenens... Neque tantum in Graecanicis, sed et in Venetorum ducum nummis, ita expressum Christum licet intueri, cum adscriptis solitis Graecis characteribus IC. XC." Inderdaad ziet men op den Venetiaanschen *matapan* niet alleen Christus op een troon of zetel, maar ook de legende in Grieksche letters zooals die op de Byzantijnsche stukken voorkomt. Aan de navolging is dus niet te twijfelen, en niemand twijfelt er ook aan. De Venetianen waren trouwens niet de eenige navolgers, ook in andere staten, b.v. in het koninkrijk Cyprus, werden in dien tijd stukken geslagen met geheel dezelfde voorstelling [1]).

Dat die munt van de Byzantijnen werd overgenomen laat zich ten volle verklaren uit haar veelvuldig voorkomen. Raadpleegt men b.v. het werk van de Saulcy, getiteld *Numismatique byzantine*, met de daarbij gevoegde afbeeldingen, dan ziet men dien zittenden Christus herhaaldelijk, althans sinds de helft der 9[de] eeuw, tot aan het einde van het Grieksche Keizerrijk in 1453 toe, in de oudere periode meestal met het bijschrift *IHS XRS Rex Regnantium*, later alleen met den naam *IC XC*, of met eene Grieksche bijvoeging als b.v. *κύριε βοήθει*; de Saulcy meent, dat ook een enkele Latijnsche keizer van Constantinopel zulk een munt heeft geslagen. In elk geval was er voor de volken die met de Byzantijnen handel dreven, eene overvloedige gelegenheid om dergelijke munten te leeren kennen, zoowel vóór als tijdens de kruistochten. In den Levant zullen deze munten bekend zijn geweest onder een naam, die in het Venetiaansch kon worden *matapan*, en daar die naam noch uit het Romaansch noch uit het Grieksch kan worden verklaard, ligt het voor de hand eene Semitische afkomst te onderstellen.

Het verschil tusschen de drie Romaansche vormen is in de tweede consonant. Wellicht zou dit zijn te verklaren, indien men als oorspronkelijken klank mocht aannemen arab. *th*. [2])

---

[1]) Zie F. de Saulcy, *Numismatique des croisades*, Pl. X, 2, 8, 9.
[2]) Met *th* is hier bedoeld de harde dentale spirant in eng. *thing*.

In het vulgaire Arabisch is de meest gewone verandering van *th* die in *t*, en men zou zich dus zeer goed kunnen voorstellen dat de Venetiaansche vorm *matapan* eene dergelijke *t* bezat. Maar niet zelden wordt *th* ook tot *s* (in sommige dialecten ook tot *ts*). Dat de Arabische *sîn* voor de Romanen evenwel eenigszins anders moet hebben geklonken dan hunne eigen *s*, kan men leeren bij Dozy: immers, behoudens uitzondering in bepaalde gevallen, wordt arab. *s* in het Spaansch niet *s*, maar *z*.[1]) En in het Italiaansch ontstaan uit arab. *sukkar* en *sikka* niet woorden met *s*, maar *zucchero* en *zecca*. Nu had het Italiaansch blijkbaar de neiging midden in een woord eene *r* in te voegen vóór een sisklank die ongeveer met sp. *z* overeenkwam: in mijn vorig opstel heb ik herinnerd aan den vorm *marsamutinus* uit een stuk, te Rome opgesteld, een vorm die moet ontstaan zijn uit sp. *mazmodina*, en aan het Italiaansche woord *marzacotto*, glasuur, waarschijnlijk ontleend aan sp. *mazacote*, waarnaast men bij Du Cange vindt *massacuma*, en waarmede men wellicht ook fr. *massicot* mag vergelijken. Bij *marzapane* kan iets dergelijks zijn gebeurd, de *rz* kan ook hier zijn ontstaan uit een vreemden *s*-klank, die hier arab. *th* kan hebben vertegenwoordigd.

De vormen *marzapane* en *matapan* zouden dus een Arabisch woord met *th* doen onderstellen, en daarbij zou ook provenç. *massapan* zich gemakkelijk laten verklaren. De *p* zou natuurlijk vreemd zijn in een woord van Arabische afkomst, maar hier kan de volksetymologie eenigen invloed hebben gehad. Want indien de oorspronkelijke vorm uitging op *-bân*, dan konden allerlei Romanen in de verzoeking komen die lettergreep te identificeeren met hun woord voor *brood*, en dat wel door eene uiterst kleine verandering, het vervangen van de *b* door *p*. Iets dergelijks is bij het pasklaar maken van woorden uit vreemde talen zeer gewoon. Verder is bij de twee *a*'s van *mata-* en *marza-*, die geen van beide het hoofdaccent hadden, eene kleine assimilatie niet onmogelijk. Dit wordt bewezen

[1]) Verg. bijv. sp. *alaroza*, *almotacen*, *azote*, *azucar* en zeer vele andere woorden.

door een in Venetiaansche stukken voorkomenden vorm *matasep*, eene soort van marktmeester, die ontstaan is uit arab. *mohtasib*, [1]) waaruit bovendien nog eene gutturaal is verdwenen. Ondersteld men dus dat de oudere vorm van *matapan* niet begon met *ma-*, maar met *mo-*, en neemt men daarbij in aanmerking dat in de vulgaire taal *mô-* ontstaat uit *mau-*, dan komt men vanzelf tot de constructie van een arab. woord *mauthabân*, dat als afleiding van den wortel *wathaba* inderdaad in het Zuidarabisch voorkomt.

Volgens zijne afleiding beteekent dit woord „een man die maar blijft zitten, die maar niet van zijn stoel komt"; het wordt opgegeven als een spotnaam voor een koning die werkeloos blijft en geen oorlog voert, bij Lane wordt het vertaald met „a king who sits still, and does not undertake military expeditions". Dat dit woord inderdaad een dialectische vorm is geweest blijkt hieruit, dat de stam *wathaba* hier *zitten* beteekent, terwijl hij in het gewone Arabisch beteekent *opspringen*. De geschiedenis van den handel leert intusschen, dat ook in dezen tijd van de kruistochten de Arabieren in het zuiden, met name de kooplieden te Aden, de bemiddelaars waren in den handel tusschen Indië en den Levant: door hunne zorg werden de koopwaren die uit Indië werden aangevoerd, naar de havens aan de Middellandsche Zee overgebracht, [2]) en het zal wel niet onmogelijk zijn geweest dat eene populaire uitdrukking uit hunne taal ook in noordelijker streken doordrong. Prof. de Goeje deelde mij mede, dat de wortel waarvan *mauthabân* is afgeleid, ook in het Syrisch de beteekenis heeft van *zitten*. Ik ben niet bij machte na te gaan of een Syrisch woord, met arab. *mauthabân* overeenkomende, in eenig dialect heeft bestaan; in den *Thesaurus* van Payne Smith heb ik het niet gevonden. [3])

---

[1]) Thomas en Tafel, l.l. 2, 359: „*Matasep*, qui nostra lingua vocatur *iusticiarius*."

[2]) Zie Heyd, *Commerce du Levant au moyen âge* 1, 379.

[3]) Na de voordracht van dit opstel herinnerde prof. de Goeje aan de vestiging van verschillende Jemenitische stammen in Syrië: ook dit feit kan mijne gissing steunen.

Indien ik mocht blijven bij den Arabischen term, dan zou ik mij de geschiedenis van het woord aldus voorstellen. Toen de kruistochten begonnen, waren er in den Levant sinds lang allerlei Byzantijnsche munten in omloop waarvan de beeldenaar aan de eene zijde Christus vertoonde, zittende op een stoel. De Saracenen noemden die figuur en ook de munt spottend *mauthabân*, d. i. een koning die maar op zijn troon blijft zitten en zijne vijanden niet aandurft. Omstreeks 1100 leerden de Romanen dien naam kennen en vervormden hem naar hun taaleigen op de hierboven genoemde wijze. De Venetianen noemden die munten *matapan*, en toen zij zelf in 1193 eene dergelijke munt sloegen naar Byzantijnsch model, werd ook daaraan door het volk diezelfde naam gegeven. Al of niet naar het voorbeeld van Venetië werden ook in het Oosten door Italiaansche heeren zulke munten uitgegeven. Zoo b. v. was er in 1202 te Bathrûn, dat een Pisaanschen heer had, een *marzapane* in gebruik, daarin met den Venetiaanschen *matapan* overeenkomende, dat ook hij een tiende deel waard was van de munteenheid. Dit $^1/_{10}$ gedeelte was, zooals ik heb gezegd, een gewone term voor 10 % die op verschillende plaatsen als invoerrecht werd betaald. Maar indien gezegd werd: als invoerrecht moet 1 *marzapane* worden opgebracht, d. i. „le disme", zooals de term luidde, dan kon dit ook *zóó* worden beschouwd, alsof men $^1/_{10}$ van elke eenheid van maat moest afstaan, alsof dus de koopman op elk mud koren als het ware één schepel verloor, en slechts op den verkoopprijs van 9 schepels kon rekenen. Vandaar de mogelijkheid dat *marzapane* ook een naam werd voor $^1/_{10}$ van eene inhoudsmaat, gelijk te Lajazzo de moggio dan ook in 10 *marzapani* verdeeld werd. Even goed kon die naam worden toegepast op $^1/_{10}$ van eene maat die gewoonlijk anders werd verdeeld, zoodat naar ik meen op Cyprus een *marzapane* de naam werd voor een kistje van $^1/_{10}$ moggio inhoud, hoewel in het gewone bedrijf de moggio daar was verdeeld in 8 cafissi. Indien die toepassing van *marzapane* op eene inhoudsmaat of kistje plaats had in den loop der 13de eeuw, dan kon de term zeer goed in de 14^de^

eeuw, den tijd van Pegolotti, een naam zijn geworden voor datgene wat in zulk een kistje verpakt werd, en waarover ik in mijn vorig artikel heb gesproken. De verschillende beteekenissen zijn — indien mijne gissing eenige waarde mocht hebben — zóó nauw met elkaar verbonden dat men hier geene woorden behoeft te onderstellen die etymologisch zouden verschillen. *Marzapane* als munt zal hetzelfde woord zijn als *matapan*, en aan den anderen kant is *marzapane* als $^1/_{10}$ van de munteenheid moeilijk te scheiden van het gelijkluidende woord dat $^1/_{10}$ van de inhoudsmaat aanduidt, noch dit laatste van dienzelfden term in den zin van een *kistje* dat als inhoud heeft $^1/_{10}$ van de gewone maat, en dit begrip staat weer zeer dicht bij dat van den stoffelijken inhoud.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 15en FEBRUARI 1904.

Tegenwoordig de heeren: KERN, Voorzitter, NABER, ROGGE, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, DE GOEJE, ASSER, SYMONS, S. MULLER FZN., FOCKEMA ANDREAE, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, SPEYER, HAMAKER, HOUTSMA, VAN LEEUWEN, VALETON, POLAK, KLUYVER, BLOK, J. J. M. DE GROOT, HOLWERDA, VAN HELTEN, DE SAVORNIN LOHMAN, CALAND, WILDEBOER, BOISSEVAIN, HEYMANS, WARREN, CONRAT, HESSELING, WOLTJER, OPPENHEIM, D'AULNIS DE BOUROUILL, HARTMAN, J. V. DE GROOT en KARSTEN, Secretaris; voorts de Correspondent JONKER.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Hierna vraagt de Onder-Voorzitter, Prof. Naber, het woord om den Voorzitter uit naam van alle leden, die zijn woorden ongetwijfeld zullen beamen, geluk te wenschen met zijn herstel uit een langdurige ongesteldheid en hem een hartelijk welkom toe te roepen.

De Voorzitter, Prof Kern, zegt den spreker dank voor zijn vriendelijke toespraak en den leden voor hun warm applaus,

en drukt zijn vreugde uit dat hij zijn Voorzitterschap niet, zooals hij een tijdlang gevreesd had, behoefde neder te leggen, maar thans weder in goeden welstand durft te aanvaarden.

Ingekomen is een uitnoodiging van de Universiteit te Wisconsin aan de Kon. Akad. om zich bij het 50-jarig feest dier Universiteit te doen vertegenwoordigen. Daar niemand zich hiertoe aanbiedt zal een gelukwensch worden gezonden.

Hierna erlangt de heer Hesseling het woord voor zijn mededeeling „over Griekse dialecten in Zuid-Italië”.

Van de mengeldialekten die in de Oudheid op de grenzen van Hellas moeten zijn ontstaan, en van tal van eigenaardigheden der oude streekspraken weten wij door het officiële karakter der meeste inskripties (onze hoofdbronnen) zoo goed als niets; dientengevolge blijft de rekonstruktie van een taal die hooger opklimt dan de geschreven monumenten uiterst bezwaarlijk. Voor de kennis van de Griekse taal, zoo als die na de klassieke periode en in de Middeleeuwen gesproken werd, verkeeren wij, dank zij de thans bestaande Nieuw-Griekse dialekten, in gunstiger toestand. Ten bewijze kunnen de Griekse dialekten van Zuid-Italië strekken. De vraag is in welke tijd die ontstaan zijn. Staan zij in eenig verband tot het Dories van Magna Graecia? Deze hypothese moet spreker na beschouwing van de historiese en linguistiese argumenten, het laatste door Hatzidakis aangevoerd, verwerpen. Hij komt tot het besluit dat in de 8ste, 9de en 10de eeuw van onze jaartelling de Byzantijnen, die onder 't Macedoonse huis een tijd van krachtige koloniale expansie beleefden, deze volkplantingen over de themata Longobardia en Calabria hebben verbreid. De voortbrenselen van Byzantijnse kunst, gevonden in de grotten en gravine van Apulië en de Terra d'Otranto bevestigen deze meening; evenzeer de talrijke notariële bescheiden die, in twee talen opgesteld, overal in Zuid-Italië zijn gevonden en uit de 9de tot de 14de eeuw afkomstig zijn.

Een overzicht wordt gegeven van de woorden en grammatikale vormen die de Zuid-Italiaanse dialekten gemeen hebben met het Oud-Griekse, terwijl zij in de gemeenlandse taal

van Nieuw-Griekenland ontbreken. Spreker gaat na hoe men die oude elementen kan gebruiken tot vermeerdering van onze kennis der oudere taalperiode, zonder in de fout te vervallen van Dieterich die de theorie von Gröber omtrent het ontstaan der Romaanse talen op het Grieks heeft willen toepassen.

De Grieken van Zuid-Ialië hebben hun taal behouden, doch zijn naar hun geloof, hun volksoverleveringen en den inhoud van hun volksliteratuur geheel en al Italianen geworden, een nieuw bewijs dat nationaliteit op gemeenschap van traditie berust en niet door trouw aan de moedertaal alleen gehandhaafd kon worden.

Ter toelichting van den aard dier dialekten verklaart spreker het volgende klaaglied.

DIALEKT VAN MARTANO. (Naar Morosi, *Studi sui dialetti grecci della terra d'Otranto*, bl. 10).	VERTALING IN DE TEGENWOORDIGE *κοινή*.
Arte pu s'chosa, checcia mu,	*Τώρα ποῦ σ' ἔθαψα, μικρή μου,*
Tis su stronni o crovattaci?	*ποιὸς σοῦ στρώνει τὸ κρεββατάκι;*
— Mu to stronni o mavro tanato	*— Μοῦ τὸ στρώνει ὁ μαῦρος θάνατος*
Ja mia nifta poddi mali.	*γιὰ μιὰ νύχτα πολὺ μεγάλη.*
— Tis su ftiazi a capetalia,	*— Ποιὸς σοῦ φτειάνει τὰ μαξιλλάρια,*
Na hi na plosi trifera?	*νἄχῃς νὰ πλαγιάσῃς τρυφερά;*
— Mu ta ftiazi o mavro tanato	*— Μοῦ τὰ φτειάνει ὁ μαῦρος θάνατος*
Me a lisaria ta fsera.	*μὲ τὰ λιθάρια τὰ ξερά.*
Ehi na me clafsi, checcia mu,	*Ἔχεις νὰ μὲ κλάψῃς, μικρή μου,*
Ehi na me nomatisi:	*ἔχεις νὰ μὲ φωνάξῃς·*
Sta besogna su esu m'itele	*στὶς πίκρες σου μὲ ἤθελες*
Tu sto petto mu na cumbisi.	*στὸν κόρφο μου νἀκκουμπίσῃς.*
Hiateredda mu, hiateredda mu,	*Κορούλα μου, κορούλα μου,*
Tosson oria jenomeni,	*ποῦ εἶχες γίνει τόσο ὡραία,*
Ti cardia pu canni e manna su,	*τί καρδιὰ νὰ κάνῃ ἡ μάννα σου,*
Na se di apesammeni?	*ποῦ σὲ βλέπει πεθαμένη;*

De verhandeling is niet bestemd voor de Verslagen en Mededeelingen.

Met den spreker treden in debat de heeren Blok, naar aanleiding van een rede des heeren Jay op het historisch congres

te Rome, waaruit zou blijken het lange voortduren der bestuursvormen en bestuurstaal der Byzantijnen in Zuid-Italië. De heer Hesseling acht die bewering niet juist. Verder door de heeren Polak, Naber en Speyer, die over speciale punten inlichting vragen en bekomen en door den Voorzitter.

Bij de rondvraag deelt de Secretaris mede dat zijn ingekomen de volgende boeken, bestemd ter voorlichting van de gedelegeerden naar de Association Internationale des Académies: „Plan eines Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit'' en „Promemorie ü./d. Plan einer kritischen Ausgabe der Mahabhārata.

Prof. J. J. M. de Groot biedt aan voor de bibliotheek twee plaatwerken getiteld: Franz Heger, Alte Metalltrommeln aus Südost-Asiën. Leipzig 1902. Text met Atlas. A. B. Meijer und W. Foy, Bronzpauken aus Südost-Asiën. Dresden 1897. fol. en de aflevering van een Japansch tijdschrift „Mengelingen op het gebied van historie-studie 1903 deel III aflev. 3—5 waarin is opgenomen een vertaling van zijn stuk over „Keteltrommen in den O.-I. Archipel en op het Vasteland van Z.-O.-Azië".

Prof. Völter biedt aan voor de bibliotheek een exemplaar van zijn werk: „die apostolische Väter neu untersucht. I Clemens, Hermas, Barnabas".

Hierna wordt de vergadering gesloten.

DE PATRIARCHEN DES OUDEN VERBONDS

EN

DE WETGEVING VAN HAMMOERABI.

BIJDRAGE VAN DEN HEER

G. WILDEBOER.

Omtrent de schoone verhalen over de aartsvaders in ons Oude Testament zijn de deskundigen het altijd nog niet eens. Verschillende methoden van verklaring zijn op deze oude documenten toegepast, doch geene heeft zich nog mogen verheugen in algemeene toejuiching.

Voor de meesten schijnt wel aantrekkelijk de in hoofdzaak ethnologische opvatting. En zeker is er geen Oud-Testamentisch geleerde van naam, die haar niet in eenig opzicht zijn hulde bewijst. Conservatieve mannen als b. v. Prof. Ed. König te Bonn en Prof. S. Oettli in Greifswald hebben een groot deel van waarheid daarin erkend. Als Abraham toch in hoogen ouderdom, na den dood van Sara, met Ketura huwt, wier naam „wierook'' beteekent en wier kinderen bij Abraham later aan de wierookkust, zooals ook de Grieken die noemden, wonen, dan zal dit toch wel niet anders beteekenen, dan dat in een genealogische sage is vastgelegd de overtuiging, dat de bedoelde stammen van oudsher met Israël's voorvaderen verwant geacht zijn. En om nog één uit de zeer vele argumenten te noemen: de getallen 12 en 70, symboliek bij uitnemendheid, komen in de groepeeringen ook van niet-Israëlietische volken zóó geregeld en telkens weêr zóó systematisch onder-

verdeeld voor, dat de conclusie voor de hand ligt: hier hebben wij met systemen te doen en niet met traditie omtrent personen. [1])

Sinds lang zoekt men dan ook, en vooral Prof. B. Stade heeft dien weg bewandeld, in die verhalen de bronnen voor de voorgeschiedenis van Israël als volk. Nog niet lang geleden heeft Carl Steuernagel in zijn „*Die Einwanderung der israëlitischen Stämme in Kanaan* (*Berlin*, 1901) zoo systematisch mogelijk al het systematische in die poëtische stukken gebruikt, om een geheele voorgeschiedenis van Israël daaruit op te bouwen. Ik denk er thans niet aan om deze „historisch-kritische Untersuchungen" aan een nader onderzoek te onderwerpen. Ik constateer alleen zijn bedoeling: hij wil positie nemen tegen de mythologische verklaring en, in zekeren zin conservatief, aantoonen, dat belangrijke traditie, hoewel in anderen zin dan velen willen, ons daarin bewaard is.

Ziet de ethnologische opvatting in de figuren der aartsvadersgeschiedenis geheel, of bij meer conservatieve neiging, op 't voetspoor van H. Ewald, gedeeltelijk heroes eponymi — de mythologische lost ze geheel op in godengestalten. Nadat in de 18e eeuw reeds enkelen de vraag, of er in het Oude Testament mythen gevonden worden, bevestigend hadden beantwoord, hebben in de 19e eeuw in meerdere of mindere mate mannen als Ewald, Tuch, Nöldeke, Tiele vele verhalen als zoodanig aangewezen. In 1876 deed Ignaz Goldziher dit het eerst stelselmatig en samenvattend in *Der Mythos bei den Hebraeern*. [2]) Deze verdienstelijke oriëntalist, op Steinthal steunende, grondde zijn beweren vooral op etymologieën, door Matthes ten onzent te recht een te zwakke basis geacht om

---

[1]) Zie Gen. 46: 8—27. De 70 zonen Israël's worden aldus verdeeld: Lea 32, haar slavin Zilpa de helft, 16, Rachel 14 en Bilha de helft, 7 = 69 + Jakob zelf = 70. Verg. ter oriënteering het nog altijd lezenswaardige opstel van Kuenen in *Theol. Tijdschr.* 1871, *bl.* 255—312, en voorts H. Guthe, *Gesch. d. Volkes Israël*, 1899, *S.* 4. *f.*

[2]) Zie daarover J. C. Matthes in *Theol. Tijdschr.* 1877, *bl.* 188 *vv.* en 241 *vv.*

zóóveel te dragen. Stucken in zijn werk *Astralmythen der Hebräer, Babylonier und Aegypter* beriep zich voor de mythische opvatting der figuren van Abraham, Lot, Jakob en Ezau op parallelen bij andere volkeren. De Assyrioloog Hugo Winckler sloeg nog een anderen weg in. Vooral de getallen in de patriarchengeschiedenis verrieden hem het geheim, dat er achter lag. Zelfs de oude naam van Hebron, Abraham's hoofdverblijf „*Kirjath-Arba*', d. i. *Vierstad*, wees op de vier phasen van de maan en bevestigde de onderstelling, dat Abraham eigenlijk een maangod geweest is. [1]) Aan het slot van het 2e deel zijner *Geschichte Israels* geeft hij in een hoofdstuk, getiteld *das System* (S. 275 ff.) een klare uitéénzetting van zijn denkbeelden. Hij herinnert er aan, hoe in Babel uit den makrokosmos gelezen werd wat in den mikrokosmos moest gebeuren. En „wenn in den Sternen stand, was geschehen musste, so konnte man aus ihnen auch entnehmen was geschehen war, und so die Lücken der Ueberlieferung ausfüllen, das Dunkel der Anfänge der Volksgeschichte beseitigen". De sterrenkaart is dus de meest vertrouwbare gids door de doolpaden der praehistorie.

Hermann Gunkel heeft in zijn veelszins voortreffelijken commentaar op *Genesis* geoordeeld, dat de grondslagen voor een mythologische verklaring der aloude verhalen van ons eerste Bijbelboek tot dusverre te zwak zijn om op voort te bouwen, al meent hij, dat toch in die richting verder gezocht moet worden.

Ik kan er niet aan denken thans op dit gewichtig probleem verder in te gaan. Alleen wil ik ter oriënteering in het vraagstuk, dat ons op dit oogenblik bezig houdt, in het kort mededeelen, op welk standpunt ik meen mij te moeten plaatsen. Nog altijd ben ik het met H. Ewald onder de ouderen en o. a. met T. K. Cheyne [2]) onder de meest geavanceerde nieuweren eens, als zij volhouden, dat er veel persoonlijke

---

[1]) *Gesch. Israëls*, II, 1900.

[2]) Zie b. v. zijn artikel *Joseph* in de *Encycl. Biblica.*

geschiedenis achter onze treffend schoone verhalen van Genesis ligt. En is het niet opmerkelijk, dat — sinds men door de nieuwste ontdekkingen meer in de toestanden van het aloude Babylonische rijk tehuis raakt — zelfs Winckler zijn mythologische exegese schijnt te vergeten en thans geneigd is Abraham bijna voor een historische figuur te houden? Ja, hij weet thans zelfs nauwkeurig waarom volgens den Bijbelschrijver „de vader der geloovigen" Ur der Chaldaeën verliet. Abraham wordt gedacht zich te hebben teruggetrokken voor de „Dynastie van Babylonië", die uit Arabië gekomen was, waartoe ook Hammoerabi behoorde. Hij wilde niet aannemen den door deze dynastie ingevoerden godsdienst van Marduk als den reddenden Lentegod. Hij vertegenwoordigt de oudere, zuivere leer, zooals deze in Ur en Haran, de steden van den ouden maancultus geleerd werd. En toen men ook hier de oude leer voor de nieuwe inruilde, trok Abraham daarheen, waar de macht der toenmalige meesters van Babel ophield: naar Kanaän. [1]) Deze fantasie, geheel in strijd met 't bijbelsch verhaal in Gen. 12, is niet hooger aan te slaan dan die van Hommel die aanneemt, dat juist deze Arabische dynastie een zuiverder religie meebracht uit de woestijn, en dat Abraham, toen deze zuiverder leer in Mesopotamië door polytheisme verontreinigd werd, haar gered heeft door zijn vertrek naar Kanaän.

Doch genoeg. Om tal van thans niet te noemen redenen houd ik aan het persoonlijke element in de patriarchenhistorie vast. Doch daarnevens meen ik, dat in veel grooter mate dan b. v. König wil toegeven, de ethnologische verklaring moet toegepast worden. En eindelijk erken ik een belangrijk waarheidselement zelfs in de mythologische opvatting. Winckler toch heeft gelijk, als hij vollen nadruk legt op het feit, dat tot op Copernicus de astrologie *het* systeem van wereldverklaring

---

[1]) *Abraham als Babylonier*, *Joseph als Aegypter*, *Leipzig* 1903. — Eerst in het priesterlijke geschrift en enkele daarvan afhankelijke redactioneele plaatsen komt Ur der Chaldaeën als oorspronkelijke woonplaats van Abram voor. De oudere bronnen noemen Aram, verg. Deut. 26 : 5.

geweest is. Alleen, ik geloof, dat men veel meer dan hij gedaan heeft, aan de traditie moet toekennen in Israël's geschiedenis. Doch Winckler heeft eens geestig opgemerkt: waar er in die overlevering gapingen waren, hebben de oude historiografen met even groote vrijmoedigheid als waarmede sommige nieuwere geschiedschrijvers tot de evolutietheorie hun toevlucht nemen, uit de astrologie aangevuld wat de traditie had opengelaten. En voorts hebben zij wezenlijke overlevering met mythologische trekken versierd. Deze trekken zijn vaak niet meer dan dichterlijke beelden, doch hebben ook dikwijls de historische stof troebel gemaakt.

Nog ééne opmerking. Onze Assyriologen willen te veel met één sleutel alle sloten openen. Zij vergeten, dat na den invloed van Babel in „het Westerland", Egypte, zelfs nog onder de Ramessiden, eeuwen over Kanaän heeft geheerscht. En hoe men ook oordeele over de mythologische parallelen, die ons medelid Völter [1]) tusschen de bijbelsche voorgeschiedenis en de Egyptische godenleer getrokken heeft — het blijft zijn verdienste, dat hij de Oud-Testamentische geleerden voor gevaarlijke eenzijdigheid gewaarschuwd heeft.

Ik heb genoeg medegedeeld om te doen vermoeden van welk gewicht een onderzoek is, als wij thans gaan instellen. Als het eens bleek, dat volgens het boek Genesis de aartsvaders geleefd hadden onder het recht van Hammoerabi, dan zou men daaruit toch wel moeten concludeeren dat de traditiestof in onze verhalen veel aanzienlijker was dan de mythologische uitleggers willen, ja, dat het persoonlijk element daarin veel sterker moet geponeerd worden, dan de ethnologische exegese wil toegeven.

Om de casuspositie goed te begrijpen, moet evenwel nog eerst iets worden herinnerd van het kritisch vraagstuk. Naar

---

[1]) *Aegypten und die Bibel*, *Leiden*, 1903.

de overtuiging van verreweg de meeste onderzoekers behooren die oude geschiedenissen tot de vóór-Deuteronomische of profetische bestanddeelen van den Pentateuch. D. w. z. toen in 621 vóór Chr. Deuteronomium aan het licht trad, dat zelf weêr 't begin werd van een gansch nieuw litterarisch en historiografisch leven, bestonden deze verhalen in hoofdzaak. In twee geschriften reeds waren zij aanwezig. De Jahvist, waarvan de alleroudste bestanddeelen tot de 9e eeuw wellicht opklimmen, sloot zich 't nauwst aan bij de mondelinge traditie en komt ook 't meest overeen met de voorstelling der praehistorie, welke de profeten der 8e eeuw zich gevormd hebben. Den profetischen Elohist stelt men ongeveer een halve eeuw later. Hij vertoont meer theologisch nadenken, als hij vóór Mozes slechts den naam *Elohim* (= God) voor 't Opperwezen gebruikt. Hij mist ook de menschvormige theophanieën en laat God, minder anthropomorphistisch, zich openbaren in den droom. Hij schrijft — om een modern woord te gebruiken, dat men niet misversta! — op meer wetenschappelijke wijze de geschiedenis hetgeen b. v. hierin uitkomt, dat hij Jozef en Mozes, meer nauwkeurig nog dan zijn voorganger, teekent in het Egyptisch milieu, waarin zij behooren.

De Deuteronomist heeft in Deut. 1—4 slechts een kort historisch overzicht van den woestijntocht der kinderen Israël's gegeven. Doch het blijkt een man uit zijn school te zijn geweest, die de eerste combinatie der oudste geschriften, van den Jahvist en den oudsten Elohist, heeft tot stand gebracht. Maar belangrijk heeft hij niet ingegrepen. De oude stof heeft hij nagenoeg onveranderd overgeleverd.

Blijft nog over iets te zeggen van den na-Deuteronomischen of priesterlijken auteur. Het werk van dezen jongeren Elohist heeft men dikwijls de Priesterwet of den Priestercodex genoemd. En inderdaad, de Wet is voor hem 't voornaamste. Hij zinspeelt reeds in zijn eerste hoofdstuk, ons eerste Bijbelhoofdstuk, in 't verhaal van de schepping, dat hij in hoodzaak van een ouder auteur overnam, op de instelling van den sabbath. De geschiedenis is voor hem niet meer dan het kader, waarin hij

de wetten plaatst. Van de aloude verhalen over de oudvaders vóór den Zondvloed en de patriarchen is zeer weinig overgebleven, soms niet meer dan genealogieën. In 't algemeen kan gezegd worden, dat hij van statistiek en getallen houdt. Hij geeft die alle nauwkeurig aan. Maar het volle, rijke leven, waarvan de profetische verhalen zoo tintelen, is verdwenen. Alles loopt hier gelijkmatig en deftig. Van strijd tusschen Izaäk en Ismaël, tusschen Jakob en Ezau geen sprake meer. De broeders blijven bij elkaâr tot huns vaders dood en gaan dan vreedzaam uit elkander, omdat de aanwas der familie dit noodzakelijk maakt. Blijkbaar staat deze auteur zeer verre af van het verhaal, zooals het eenmaal leefde in den mond des volks. Deze auteur wordt alleen uitvoerig als hij een wet heeft in te scherpen, b. v. in Gen. 17, in het verhaal over de besnijdenis van Izaäk door Abraham. Dat geheele stuk doet dan ook duidelijk zien, dat de hoofdzaak is een wet te geven, aangaande de besnijdenis, die hij te recht voor vóór-Mozaïsch hield.

Elf tot dertien eeuwen staat o. i. deze auteur van het einde van den patriarchalen tijd af. Doch ook de vóór-Deuteronomische schrijvers staan acht à tien eeuwen van Jakob's uiteinde en dus nog verder van Abraham af. En al wilde men zich op het standpunt stellen, dat Mozes al deze heterogene stoffen verzameld heeft, dan zal men op grond van den Pentateuch zelf toch zes eeuwen tusschen Abraham en den grooten wetgever moeten aannemen. [1])

De stand van ons vraagstuk is dus deze. Is Mozes — zooals de vader der Pentateuchkritiek, Jean Astruc, wilde, tot welk gezichtspunt nu langzamerhand de handhavers der traditioneele opvatting gaan naderen [2]) — is Mozes de verzamelaar

---

[1]) Wij stellen den uittocht uit Egypte ± 1265 en den intocht der zonen Israël's in Kanaän ± 1225 vóór Chr. Verg. Guthe *Gesch. d. Volkes Israel, S.* 37 *flg.* Anderen nemen het midden der 15e eeuw aan.

[2]) Zoo b. v. Joseph Kley, *Die Pentateuchfrage, ihre Geschichte und ihre Systeme, München i. W.* 1903. Verg. daarover *Museum, Maart* 1904; *col.* 216—218.

geweest der verschillende opteekeningen van patriarchale verhalen, dan zal er van een invloed der Mozaïsche wetten op die histories geen sprake zijn. Dateert de oudste opteekening eerst uit de 8e eeuw of iets daarvóór, dan is die invloed, voornamelijk van de oudste codificatie der Mozaïsche wetten, wel waarschijnlijk. Alle historiografie toch in Israël is in meerdere of mindere mate anachronistisch.

En nu verschijnt Hammoerabi met zijn wetgeving. Sommigen zijn aanstonds met hun conclusie gereed. „Die Patriarchengeschichte. . enthält die durch die Geschichte glänzend bestätigte Reminiscenz, dass schon zur zeit Hammurabis Babylonien mit dem Westland, d. h. Syrien, in Berührung gekommen ist. Es darf uns darum nicht Wunder nehmen, dass auch die Patriarchengeschichte in Sitte und Anschauung merkwürdig oft an C. H. erinnert." Zoo Dr. Joh. Jeremias. [1]) „De rechtsbepalingen in Hammurabi's wetgeving stemmen geheel overeen met hetgeen de Schrift aangaande de rechtsverhoudingen in het familieleven der patriarchen ons meedefeelt." Zoo nog krasser de aftredende Rector Magnificus van de Vrije Universiteit, Dr. H. H. Kuyper in zijn redevoering *Evolutie of Revelatie*, 1903, *bl.* 23. Anderen vinden de zaak zóó eenvoudig niet. Zij onderstellen ook andere mogelijkheden. [2]) En bovendien achten zij een nauwkeurig onderzoek zeer gewenscht. Daartoe zetten wij ons in dit oogenblik. De stof is niet zoo rijk, als wij wel bezouden wenschen. En enkele vermeende parallelen met de bepalingen van Hammoerabi vallen al dadelijk weg.

Wij beginnen met de laatstgenoemde. In Gen. 23 wordt ons uitvoerig beschreven de koop van de spelonk Machpela met het bijbehoorend stuk grond door Abraham van Efron den Hethiet. Uit archaeologisch oogpunt een allerbelangrijkst caput. Het leert ons duidelijk de wijze van handelen in het Oosten

[1]) *Moses und Hammurabi*, *Leipzig* 1903, *S.* 36 *f.*

[2]) Zoo schrijver dezes in het *Tijdschrift voor Strafrecht*, *deel XVI*, 1904, *bl.* 91 *v.*

kennen, zooals die tot op den huidigen dag nog plaats heeft. Wie deze gebruiken niet kent, zou meenen, dat de Hethieten, en ook Efron zelf, den akker met de spelonk aan Abraham als geschenk willen opdringen. Maar de aartsvader weet wel beter. En als hij op koop aandringt, noemt Efron in 't voorbijgaan den prijs, altijd zich nog voordoende, alsof hij geen geld verlangt: „Och mijnheer, luister naar mij! Een stuk land van 400 sikkelen zilver, wat beteekent dat onder mannen als ik en gij? Begraaf uwe doode slechts." (vs. 14 v.) Het eind is natuurlijk dat Abraham betaalt en Efron het geld opstrijkt.

Voor dit verhaal verwijst men ons naar Art. 7 van den codex-Hammoerabi. [1]) Daar staat: „Wanneer een mensch (iemand) zilver of goud, een slaaf, een slavin, een rund, een schaap, een ezel of wat ook uit de hand van iemands zoon of van iemands slaaf zonder getuigen of contracten koopt of als depositum aanneemt, deze man is een dief en moet sterven.".

Ik voor mij ben niet in staat iets te ontdekken van beteekenis in deze parallel. Art. 7 handelt over roerend goed, dat gekocht is van iemand, die er geen beschikking over had, zonder getuigen of contract. Gen. 23 heeft het over den koop van onroerend goed ten aanhoore van getuigen. Op dat laatste wordt in vs. 18 de nadruk gelegd, dat Abraham de 400 sikkelen zilver afwoog „ten aanschouwen der Hethieten, zoovelen in de poort zijner stad kwamen." De eenige overeenkomst is dus, dat er voor een wettigen koop en verkoop in eenigszins gewichtige zaken getuigen noodig zijn. Nu, dat zal in Hammoerabi's tijd zoo wel geweest zijn, en dat is in het Oosten (en ook in 't Westen) nog zoo. Deze eenige overeenkomst behoeft dus ook niet te leiden tot een herziening van de kritische meening, welke Gen. 23 rekent te behooren tot de jongste laag der historiographie, tot de priesterlijke bestanddeelen van den Pentateuch.

---

[1]) Wij volgen in de vertaling der wet van Hammoerabi meestal *Hammurabis Gesetz*, *I*, van Kohler en Peiser, *Leipzig* 1904.

Men heeft ook een parallel gezocht tusschen Gen. 47 : 16 en Art. 108 van den codex Hammoerabi. Waarom? Alleen omdat er van ruilhandel in beide plaatsen sprake is. De wet van Babel heeft het over betaling in koren aan de waardin van een herberg. Wanneer deze de betaling in naturalia weigert en geld eischt tot een hooger bedrag dan de waarde der genoten dranken uitmaakt, moet zij in het water geworpen worden. En in Gen. 47? Daar komen de Egyptenaren in den hongersnood, als het geld op is, tot Jozef met de vraag: „geef ons brood! Waarom zouden wij voor uwe oogen sterven? Want het geld is op." Daarop stelt Jozef voor, dat ze dan met hun vee zullen betalen. Door den nood gedrongen doen ze dit, evenals zij in het daarop volgend jaar zich zelf en hun akkers aan hem verkoopen. Men gevoelt: de parallel is zeer onbeduidend. Zulke ruilhandel, als waarvan de Jozefsgeschiedenis gewaagt, is iets gansch buitengewoons. Maar zelfs, als er in de voorgeschiedenis van Israël meer van ruilhandel sprake ware, zou dit toch niet op een leven onder Hammoerabi's wet behoeven te wijzen. In een zeker stadium der beschavingsgeschiedenis treft men dezen handel overal aan, en hij houdt zich lang staande nevens de betaling in geld, zooals dat blijkbaar ook in Babel het geval was.

Het gaat ook te ver, als men uit Gen. 47 : 19, waar vermeld wordt, hoe de Egyptenaren zich als slaven aan den Farao verkochten, opmaakt, dat Art. 117 Cod. Hamm. hier den doorslag geeft. Zich zelf, of zijn vrouw en kinderen voor schuld verkoopen, is in het Oosten helaas aan de orde van den dag geweest. De Babylonische wet bepaalt, dat zulk een slaaf of slavin na drie jaren vrijgelaten moet worden. De Mozaïsche wet eischt in haar oudste codificatie 6 jaren diensttijd (Ex. 21 : 2), en wel alleen voor den Hebreeuwschen slaaf; eerst in de wet van Deuteronomium wordt voorgeschreven, dat ook de Hebreeuwsche slavin na 6 dienstjaren vrij is (Deut. 15 : 12 v.). Doch van dit alles is in Gen. 47 geen sprake. Blijkbaar is het den verhaler te doen om *Egyptische* toestanden te verklaren, in dit geval, hoe de *fellahin* in dat land in zulk een diep afhankelijke positie gekomen zijn.

Omdat Art. 6 Cod. Hamm. den tempeleigendom afzonderlijk onder de hoede der wet plaatst, heeft men ook al gemeend, dat Gen. 47 : 22 een parallel oplevert. Doch hier wordt verklaard, hoe het komt, dat in Egypte de landerijen der priesters vrij van belasting zijn. De Bijbelschrijver wil dus ook hier Egyptische toestanden, welke hij op dit punt — het zij in 't voorbijgaan opgemerkt — te veel generaliseert, verklaren als ingesteld door een man van zijn volk. En overal in de oudheid heeft de priesterstand een min of meer bevoorrechte positie ingenomen. Ook deze parallel behoeft dus niet in aanmerking genomen te worden.

En zoo is het ook met wat ons in het 24e vers van Gen. 47 wordt meegedeeld. Voortaan zullen de Egyptenaren een vijfde van de opbrengst des lands aan den Farao moeten geven, terwijl vier vijfden het eigendom blijft van de Egyptenaren, die nu van eigenaars pachters geworden zijn. Art. 46 Cod. Hamm. kent ook een pacht, waarbij een deel, de helft of een derde van de opbrengst, moet betaald worden aan den eigenaar. In dat geval komt den eigenaar de helft of het derde van de werkelijke opbrengst toe. Daarnaast kent Art. 45 een verpachting tegen vasten prijs, en in dat geval heeft bij mislukking van den oogst de pachter alle schade te dragen. Men ziet: zoo heel barmhartig, als men het wel eens voorgesteld heeft, was Hammoerabi niet, en wat ons onderzoek aangaat: met de Egyptische toestanden, welke ons bijbelsch bericht wil verklaren, heeft de wet van Babel eigenlijk niets te maken.

Iets meer indruk zou op ons kunnen maken hetgeen voorkomt in Gen. 44 : 9. Wanneer de broeders van Jozef voor de tweede maal naar Egypte met Benjamin gekomen zijn, en op de terugreis „de man, die over Jozef's huis gesteld was" hen achterna reist, om den zilveren beker van zijn heer terug te vorderen, zeggen de broeders: „Waarom spreekt mijn heer aldus? God beware uwe dienaren, zoo iets te doen! Wij hebben immers het geld, dat wij boven in onze korven gevonden hadden, u uit het land Kanaän teruggebracht, en zouden wij dan uit het huis van uwen heer zilver of goud stelen? Hij, bij wien het

gevonden wordt, mag sterven, en bovendien zullen de overigen van ons slaven van mijn heer zijn."

Het Mozaïsche recht eischt alleen voor menschenroof de doodstraf (Ex. 21 : 16), voor diefstal van andere levende wezens of van levenlooze voorwerpen slechts vergoeding in verschillende mate, Ex. 22 : 2 en par. pll. Doch Art. 8 Cod. Hamm. eischt voor elken diefstal den dood. Ziet ge nu wel, zoo zegt men: in den patriarchalen tijd leefde men blijkbaar onder het recht van Hammoerabi. Hier hebben wij werkelijke overlevering uit dien overouden tijd ongeschonden voor ons.

Mij wil het voorkomen, dat er nog verschillende andere mogelijkheden bij de verklaring van deze plaats in aanmerking komen. 1° zijn de broeders in dit geval sterk geneigd te overdrijven. Ze zijn heilig overtuigd van hun onschuld. En zelfs in gevallen, waarin zonen van Israël uit lateren tijd daarvan niet overtuigd zijn, is het ons allen bekend, hoe gemakkelijk zij over zich zelf het oordeel des doods inroepen. Ja, zal men zeggen, maar hier roept men het dan toch over een ander in, overtuigd als ieder voor zich zelf is onschuldig te zijn. Wie deze opmerking mocht maken, vergeet, dat eigenlijk al de broeders het ieder voor zich zelf zeggen. 2° Er is echter ook een andere mogelijkheid. Het is zoo, de Mozaïsche wet eischt geen doodstraf voor diefstal, d. w. z. noch in het Verbondsboek, noch in de jongere codificaties wordt die geëischt. Maar de oudste opteekening van het Mozaïsche recht, in het Verbondsboek, heeft, blijkens het gebruik, dat de Deuteronomist daarvan maakt, nooit officiëel gezag genoten. Het is blijkbaar een opteekening voor privaatgebruik geweest, ten dienste van hen, die de rechtspraktijk uitoefenden. In een ander heiligdom, dan waar dit boek is samengesteld, werd misschien wel geleerd, dat op diefstal de doodstraf stond. En Deuteronomium moge een staatswet zijn geweest, door Koning Jozia gepromulgeerd, verschillende zijner bepalingen zijn *pia vota* gebleven. Uit de wet op de wedervergelding weten we, dat de priestercolleges het oude *jus talionis* bleven handhaven, ook waar Deuterono-

mium dit — evenals in Hammoerabi's wet — slechts tot het geven van valsch getuigenis had willen beperken. [1])

Ten laatste — en hiermede stappen we van de Jozefsgeschiedenis af — men wil Art. 185 Cod. Hamm. herkennen in hetgeen geschied is volgens Gen. 48 : 5. Daar zegt Jakob, in Egypte gekomen, tot Jozef: „Uwe twee zonen, die u in Egypte geboren zijn voordat ik tot u in Egypte kwam, zijn de mijne: Efraïm en Manasse — als Ruben en Simeon zullen zij mij gelden." Omdat het genoemde artikel uit de oude wet van Babel ook over het geval handelt van adoptie van een minderjarig kind ten overstaan van getuigen, meent men, dat krachtens dit gebod vader Jakob hier handelde. [2])

Doch men vergeet, dat in het bijbelsch verhaal geen sprake is van het als kind aannemen van een vreemde. Dat komt nergens in het Oude Testament voor. Jakob verheft zijn twee kleinzonen tot den rang van zijn eigen kinderen. En blijkbaar is het doel van den verhaler den zooveel grooteren rijkdom van Manasse en Efraïm te verklaren. Door hen van kleinkinderen tot zonen te verheffen kwam hun vader Jozef als 't ware in den rang van eerstgeborene, die volgens Deut. 21 : 17 een dubbele portie erfde. Men gevoelt: ook deze parallel heeft inderdaad niet veel te beteekenen.

Er zijn in de aartsvadersgeschiedenis ook voorvallen, die werkelijk sterker aan de wet van Hammoerabi doen denken. Zoo wanneer Sarai haar Egyptische dienstmaagd Hagar aan Abram geeft, opdat hij bij haar een zoon verwekke (Gen. 16 : 1 w.), evenals Bilha aan Jakob wordt afgestaan, omdat Rachel onvruchtbaar bleef. (Gen. 30 : 4). [3]) Toch houdt eigenlijk hierbij de overeenkomst op. En wie de antieke Oostersche maatschappij kent, zal deze overeenstemming toch niet karakteristiek genoeg vinden om van een „leven der patriarchen

---

[1]) Ex. 21 : 18—22 : 15, Deut. 19 : 16—21, Lev. 24 : 19, Num. 35 : 12.
[2]) D. H. Müller, *Die Gesetze Hammurabis*, *Wien*, 1903, *S.* 146.
[3]) D. H. Müller, *o. c.*, *S.* 139 *f.*

onder de wet van Hammoerabi" te gewagen. Zien we wat die oude Babylonische wet daarover voorschrijft. In Art. 144 wordt bevolen, dat wanneer een vrouw haren man een slavin heeft geschonken, hij er dan ook geen bijwijf op na mag houden, tenzij die slavin kinderloos bleef. De bedoeling der vrouw is dus geweest te voorkomen, dat de familie zou uitsterven. Art. 145 voegt er aan toe: blijft de vrouw kinderloos, dan mag de man een bijwijf nemen, doch deze heeft geen gelijke rechten met de eerste echtgenoot. Het verhaal van Hagar en Bilha wordt dus alleen door Art. 144, niet door Art. 145, verklaard. Doch de Mozaïsche wet kent de gevallen ook, dat een slavin moeder der kinderen van haren meester wordt. Het schijnt zelfs, dat — althans in de oudste codificatie — in veel ruimer zin ondersteld wordt, dat de slavin concubine is, dan in het geval van onvruchtbaarheid der vrouw. En als we goed toezien in de patriarchengeschiedenis, komt in dit punt het verhaal meer met de Mozaïsche wet dan met die van Hammoerabi overeen. Want niet alleen Abram neemt Hagar en Jakob Bilha, omdat Sarai en Rachel kinderloos bleven, maar Jakob nam nevens zijn andere vrouw Lea, ook nog haar slavin Zilpa. Twee afwijkingen dus voor één van het recht van Babel. Jakob heeft een vrouw, die hem kinderen schonk, Lea, en mag er toch ook Rachel bij hebben, en heeft voorts kinderen verwekt bij beider slavinnen, Zilpa en Bilha. Volgens de bepaling van Lev. 18 : 18 mocht hij geen twee zusters te gelijk tot vrouw hebben. Doch dit verbod wordt eerst in de Priesterwet gevonden. De verhaler der 8e eeuw zag er blijkbaar niets verkeerds in. En de oudste twee codificaties van het Mozaïsche recht hebben dit verbod dan ook niet.

Men gaat verder. Art. 146 zou geheel verklaren wat Sarai in haren naijver zich tegenover Hagar veroorloofde. Toen de slavin zich zwanger wist, minachtte zij haar meesteres om de weldaad, die Jahve haar bewezen had. Sarai beklaagt zich daarover bij haren man. En deze zegt: „Welnu, uwe slavin is in uwe macht, doe met haar wat u goeddunkt. Hierop kwelde Sarai Hagar, en deze vluchtte van haar weg." (Gen. 16 : 5, 6).

Nu verordent Art. 146 Cod. Hamm., dat wanneer een slavin, die kinderen gebaard heeft, zich met de vrouw gelijk wil stellen, de vrouw haar, omdat zij kinderen bij haren man heeft, niet mag verkoopen, maar haar boeien aan mag leggen, of — zooals Winckler wil — haar, evenals de Romeinen op die wijze hun slaven straften, naar een slavenhuis mocht zenden bij de andere gewone slavinnen

Of dit nu geheel hetzelfde is als de Israëlietische verhaler voor oogen heeft? Dit is niet met zekerheid te zeggen. Het woord, dat hij gebruikt (*'ana*), beteekent *kwellen*, desnoods *vernederen*. Het kan dus bestaan hebben in iets als Art. 146 Cod. Hamm. bedoelt, doch uitgemaakt is het niet. Het kan ook bestaan hebben in die ontelbaar vele kleine plagerijen, waardoor sommige leden van het vrouwelijk geslacht maar al te berucht zijn. Maar is nu, vooral bij al het afwijkende, dat we reeds geconstateerd hebben, deze mogelijke overeenkomst inderdaad in staat ons te dwingen tot de aanname: Sarai heeft geheel volgens Art. 146 der wet van Babel gehandeld? Kan een verhaler in de 8e eeuw niet dergelijke gevallen vaak van nabij rondom zich gezien hebben? Aangenomen zelfs, dat de harde behandeling eener oproerige dienstmaagd in zoo'n geval steunde op de oude Babylonische wet, kan die praktijk dan niet zijn blijven bestaan tot in de 8e eeuw, waarin volgens ons deze verhalen zijn geboekstaafd?

Onze aandacht wordt thans gevraagd voor Gen. 38, het noodhuwelijk van Juda's schoondochter Thamar. In deze geschiedenis komt één trek voor, die ons zeer zeker aan de wet van Hammoerabi herinnert. Doch laten wij eerst het merkwaardige verhaal ons in 't kort voor oogen stellen.

Juda heeft bij een Kanaänietische vrouw Sjoea drie zonen: 'Er, Onan en Sjela. Aan zijn oudsten zoon 'Er gaf hij een vrouw, met name Thamar. Doch 'Er sterft kinderloos. Nu wordt Thamar de vrouw van Onan. Doch deze, wetende, dat de kinderen, die geboren zouden worden, niet hem zouden

behooren, maar als van zijn gestorven broeder 'Er gerekend moesten worden, voorkwam de bevruchting. Toen Jahve als straf daarvoor ook hem doodde, werd Thamar opnieuw weduwe, en wel wederom kinderloos. Toen zond Juda haar naar haars vaders huis terug, totdat zijn derde zoon, Sjela, groot zou geworden zijn.

Intusschen sterft Juda's vrouw, Sjoea. Toen de rouwtijd verstreken was, ging Juda op zekeren dag naar het vroolijke feest van het schaapscheren bij zijn vriend Hira uit Adullam. Thamar, dit vernemende, bedenkt een list. Zij verkleedt zich als hierodule en gaat aan den weg zitten, bij den ingang van 'Enaim. Juda spreekt haar aan, over 't loon worden zij 't eens, en Thamar wordt van hem zwanger. Het loon zou bestaan in een bokje, dat hij natuurlijk niet bij zich heeft. Daarom eischt zij een pand. Juda geeft als zoodanig zijn zegelring, zijn ketting (waarschijnlijk met amuletten) en zijn staf. Doch als hij het bokje zendt ten einde de panden terug te krijgen, is de kedésja verdwenen, en niemand weet waar zij is.

Drie maanden later wordt aan Juda bericht, dat Thamar zwanger is en op welke wijze zij 't was geworden. Al is zij in 't huis van haar eigen vader, zij staat nog onder de jurisdictie van haar schoonvader. Deze beveelt, dat zij weggevoerd en verbrand moet worden. Doch nu openbaart zij haar geheim. En Juda erkent: zij is in haar recht. Waarom heb ik haar niet aan mijnen zoon Sjela gegeven? Evenwel — zegt de verhaler — had hij geen verderen omgang met haar. Op den gezetten tijd baart zij twee zonen, Peres en Zerach.

Zietdaar in het kort den gang der geschiedenis. Verreweg de meeste uitleggers houden dit verhaal voor een genealogische sage, verklarende de vereeniging van den stam Juda met eenige kleine Kanaänietische geslachten, Sjoea en Thamar, en hoe daaruit de Judeesche geslachten 'Er, Onan, Sjela, Peres en Zerach ontstaan waren. De figuur van Thamar is levendig geschilderd, de teekening van Juda is mat. Hoogstwaarschijnlijk is dit het gevolg van een apologetische tendentie, die den stamvader zooveel mogelijk sparen wilde. De profeet Hozea

schijnt het verhaal nog meer onbesnoeid gekend te hebben. En het verhaal, zooals wij het thans hebben, wijst daar eigenlijk ook nog op. Immers, Thamar schijnt het levensgedrag van haar schoonvader te kennen en wel te weten, dat zij slechts haar weduwekleed heeft af te leggen en aan den weg als hierodule te gaan zitten, om haar doel te bereiken. Doch Hozea weet nog iets ergers van hem, als hij zegt: „Juda heeft omgang met kedesjim" (d. z. mannelijke prostitué's). [1])

Er zou nog veel interessants omtrent het plaatsvervangend en zwagerhuwelijk naar aanleiding van dit caput kunnen gezegd worden. In het Mozaïsche recht is dit blijkbaar steeds meer beperkt. Oorspronkelijk schijnt de naaste verwant er toe verplicht te zijn geweest als de weduwe kinderloos was. Deuteronomium (Cap. 25 : 5—10) beperkt het tot den samenwonenden broeder, en als deze weigert, mag de teleurgestelde weduwe ten aanschouwen van de oudsten der stad hem den schoen van den voet trekken, in 't aangezicht spuwen en tot hem zeggen: „Aldus doet men den man, die zijns broeders huis niet wil bouwen! Zijn naam zal dan in Israël luiden: het huis des ontschoeiden." Maar hiermede moet de zaak volgens den wetgever dan ook uit zijn. [2])

Nu leert ons Gen. 38, dat *vóór* de invoering der wet van Deuteronomium zelfs de schoonvader verplicht kon worden voor de nakomelingschap van zijn zoon te zorgen. En het boek Ruth, dat zeker na-Deuteronomisch is, leert, dat de ruimere opvatting de heerschende gebleven is. Overoud behoeft Gen. 38 dus om deze reden niet te zijn. Toch is het dat wel, om de onbeschroomde wijze, waarop over de kedesja gesproken wordt. Het profetisch stempel staat niet op 't verhaal. Het moet dus tot een kring van volksverhalen behooren, ouder dan de oudste opteekening door den Jahvist.

---

[1]) Hozea 12 : 1, verg. de Leidsche vertaling.

[2]) De Priesterwet laat er zich niet over uit, tenzij zij in Lev. 18:16 de zaak geheel als bloedschande verbiedt. Maar de wetgever kan daar 't oog hebben op overspel. Beslist verbiedt hij wat Juda in Gen. 38 goedkeurt, in vs. 15.

Doch nu meenen sommigen, dat vs. 24 ook een argument is voor den zeer hoogen ouderdom. Juda beveelt, dat zijn schoondochter *verbrand* moet worden, terwijl de Mozaïsche wet slechts *steeniging* eischte. Alleen in twee gevallen wordt daarin de vuurdood geëischt: wanneer een man moeder en dochter te gelijk gehuwd heeft, dan is dit zulk een schanddaad, dat de man met de beide vrouwen verbrand moet worden. (Lev. 20 : 14). En verder wordt voor priesterdochters in geval van ontucht in Lev. 21 : 9 de dood door verbranding geëischt. Maar voor alle andere vrouwelijke ontuchtigen eischt Deut. 22 : 23 v. (verg. Ezech. 16 : 40) den dood door steeniging. Trouwens smadelijk genoeg: de vrouw wordt tegenover haar boeleerder naakt uitgekleed (Ez. 16 : 37, 38, verg. Hoz. 2 : 5, 12), de geheele gemeente is er bij met haar smaad en spot (Ez. 16 : 38 vv.). Doch in elk geval, er is verschil: volgens Gen. 38 : 24 is de straf, die op het misdrijf van Thamar staat, de vuurdood, volgens de wet van Mozes, Deut. 22 : 23 v., de steeniging.

En dus in Gen. 38 daarom vóór-Mozaïsch? Maar wie zoo concludeert gaat reeds van te voren uit van de hypothese, dat Mozes Deut. 22 : 23 vv. heeft neêrgeschreven. Quod est demonstrandum! Daarbij komt nog iets. Art. 110 Cod. Hamm., waarop men zich beroept, is eigenlijk hier niet van toepassing. Ja, het spreekt ook van den vuurdood. Doch niet van een weduwe, die hoererij pleegt, maar van een gewijde, die een herberg opent of daarin gaat om te drinken en — zoo wordt blijkbaar ondersteld — zich daar aan de mannen prijs te geven.

Maar Thamar is geen kedesja, zij geeft er zich slechts voor uit. En het verhaal doet onderstellen, dat de hierodule zich aan den weg placht te stellen om mannen te lokken. Dus daarin lag geen wetsovertreding. De parallel gaat dus niet op.

Waarschijnlijk is de gang der geschiedenis van deze strafbepaling de volgende geweest. Overspel, echtbreuk en andere onzedelijkheid der vrouw werd zeer streng gestraft. En volgens Hammoerabi èn volgens de Mozaïsche wet, ja tot op den huidigen dag wordt die zonde het zwakkere geslacht veel meer aangerekend dan het mannelijke. Men ruimde zulke ongelukkigen

uit den weg door het vuur, of door ze te verdrinken, of door ze dood te steenigen. In 't eene heiligdom gaf men de voorkeur aan de eene, in het andere aan de andere wijze van straffen. De vuurdood werd zeker vooral in verband met de voorstellingen omtrent het leven na den dood, de ergste geacht. Van daar, dat bij verzachting der zeden deze meer en meer verdwijnt en door steenigen vervangen wordt. Alleen blijft hij voor een zeer ergerlijk geval, wanneer een man moeder en dochter te gelijk gehuwd heeft en voor het geval, dat de dochter van een priester, tot hoogere reinheid geroepen, zich komt te ontgaan.

Onze conclusie is dus: Gen. 38, dat om andere redenen reeds zeer oud blijkt te zijn, is ook om vs. 24 vóór-Deuteronomisch. Dit resultaat is pover, omdat reeds op andere gronden vaststaat, dat het zelfs vóór-profetisch is. Doch dat Juda daar geacht wordt te handelen volgens de wet van Hammoerabi is onbewezen.

Een vrij ingewikkelde zaak blijft nog 't laatst ter bespreking over. Het betreft de geldzaken der vrouw in 't huwelijk. Deze zijn bij Hammoerabi zeer zorgvuldig geregeld, en wij zien er uit, dat de vrouw niet zoo geheel als koopwaar beschouwd werd, als men oppervlakkig beschouwd al licht zou meenen.

Nu wordt ons vrij uitvoerig geschilderd in Gen. 24, hoe Rebekka Izaäk ter vrouw werd; en in Gen. 31 laten Jakob's vrouwen zich over haar finantiëele belangen vrij duidelijk uit. Laat ons zien, of op dit punt de patriarchale familie onder het recht van Hammoerabi voorgesteld wordt te leven, in afwijking van het Mozaïsche.

Dat de vader een bruid voor zijn zoon zoekt en Abraham dus zijn vertrouwden dienstknecht Eliëzer uitzendt naar zijn verwanten (Gen. 24 : 4), zal toch wel niets bijzonders zijn, al onderstelt Art. 155 Cod. Hamm. deze wijze van doen evenzeer. Nog heden is het aandeel der ouders in 't sluiten van huwelijken hunner kinderen in echt-Joodsche familiën zeer groot.

Dat de *mohar*, d. i. de prijs, waarvoor de vrouw eigenlijk gekocht wordt, den vader der bruid toekomt, Gen. 31 : 15 en Art. 159 Cod. Hamm. [1]), levert ook niets op, daar deze zelfde onderstelling ook in de Mozaïsche wet wordt aangetroffen.

Maar men kan meenen, dat de geschenken, welke Rebekka uit het ouderlijke huis medenœmt, kameelen en dienstmaagden, toch speciaal naar de Babylonische wet heenwijzen, omdat de Mozaïsche wet daarvan zwijgt. Ook leert Gen 31 : 16 in overeenstemming met Hammoerabi's artikelen 162, 167, 171, dat het door de vrouwen ten huwelijk meegebrachte aan vrouwen en kinderen behoort. Een dergelijke stringente bepaling kent het recht van Mozes niet.

Wat het laatste betreft, geloof ik, dat men in het zoeken van parallelen ook hier te ver gaat. In vs. 15 zeggen Jakob's vrouwen: „Zijn wij niet door hem [n. l. door Laban] als vreemden beschouwd? Hij heeft ons immers verkocht en zelfs geleefd van wat wij opgebracht hebben?" Hieruit blijkt wel, dat volgens den verhaler een fatsoenlijk vader den bruidsprijs niet voor zich zelf hield, maar aan zijn dochter als uitzet meêgaf. Doch deze vriendelijke gewoonte wijkt niet alleen van 't Israëlietische maar evenzeer van het Babylonische *geschreven* recht af. Als de vader den mohar behouden wilde, stond dit hem zoowel in Babel, als in Israël vrij. En nu verklaren Lea en Rachel in vs. 16: „Al de rijkdom, dien God onzen vader ontnomen heeft, behoort ons en onzen zonen." D. w. z. door den wonderlijken aanwas van gespikkeld en geplekt vee, waardoor Jakob's rijkdom zoo was toegenomen, heeft God zelf ons toegekend en geschonken wat onze vader, als hij minder zelfzuchtig geweest ware, ons gegeven zou hebben.

Het eerstgenoemde geval eischt een nadere toelichting. Alleen met de bepalingen der *geschreven* wet voor zich zou men kunnen meenen, dat bij een huwelijk de bruidegom of diens vader den *mohar* betaalt en daarvoor de bruid krijgt zonder meer. Doch Gen. 31 vs. 16 leerde ons reeds, dat het gebruik vaak veel

---

[1]) In 't Babylonisch heet de mohar *tirḫatu*.

milder en vriendelijker pleegde te zijn. En dat schijnt ook nog in een ander opzicht zoo geweest te zijn. Wat Gen. 24 : 57 vv. vermeldt behoeft geen afwijking van 't Mozaïsche recht te zijn, die op een leven onder het recht van Babel wijst. Volgens Art. 171 Cod. Hamm. kan een gehuwde vrouw tweeërlei goed bezitten: wat zij ten huwelijk heeft meêgebracht (*sjeriqtu*) en wat zij van haren man gekregen heeft (*nudunu*). Dit laatste woord komt hoogstwaarschijnlijk ook in ons Oude Testament voor, n. l. in Ezech. 16 : 33 De Leidsche vertaling zet daar *nedanim* over door *geschenken*. Nu is Babylonisch *nadánu* geheel gelijk aan het Hebreeuwsche *nathan* (geven). Doch Friedr. Delitzsch heeft reeds in 1884 dit woord beter verklaard als *nudunu* in de specifieke beteekenis door ons reeds genoemd. [1]) En dan wordt de zin van Ezech. 16 : 33 ook veel treffender: „aan elke hoer *geeft* men geschenken; maar gij gaaft zelve uwe *nudunu* [d. i. het huwelijksgoed van uw man, d. i. Jahve, gekregen] aan uw boeleerders en boodt hun geschenken aan, opdat zij van alle kanten tot u zouden komen in uwe hoererijen."

Nu kan men onderstellen, dat de profeet Ezechiël, in Babel levende, Babylonische toestanden voor oogen heeft. Dit is mogelijk. Maar het verwijt is gericht tot het vóór-exielische Israël, en daarvan zou het verwijt in dien vorm toch niet hebben kunnen gelden, als de gehuwde vrouwen vóór de Ballingschap geen *nudunu* gehad hadden. Het wil mij voorkomen, dat uit deze plaats blijkt, dat in Israël de gehuwde vrouw ook iets bezitten kon, als de man het haar schonk. Evenwel, de wet regelde de zaak niet, ten minste, wij vinden er geen bepaling over in de Thora.

Ik ga verder. Ik geloof ook, dat de *mohar* meestal aan de dochter werd meêgegeven, en dat deze met andere geschenken van een liefhebbend vader de *sjeriqtu* uitmaakte, ook van de gehuwde Israëlietische vrouw. Ik heb elders uiteen gezet, hoe

---

[1]) *Specimen Glossarii Ezechielico-Babylonici*, p. XIV der editie-Baer van *Ezechiël*, Lipsiae 1884, Tauchnitz. Tegenwoordig noemen de Joden *nedan* de huwelijksgift, die een vader zijn dochter meêgeeft.

alleen bij een dergelijke onderstelling de moeielijke plaats uit Ps. 16 vs. 3 wordt opgehelderd. Doch dit te herhalen zou ons te verre van ons eigenlijk onderwerp afvoeren. [1])

Wij maken onze conclusie op: Ofschoon het in Gen. 24 : 57 vv. en 31 : 16 medegedeelde nog 't meest den schijn heeft, alsof de patriarchale familiën wel onder het recht van Hammoerabi worden voorgesteld te leven en niet onder het Mozaïsche, blijkt toch bij nadere beschouwing van andere Oud-Testamentische plaatsen, dat deze onderstelling volstrekt niet noodzakelijk is.

Eindelijk behoef ik niet veel woorden te verspillen aan nog enkele ondersteldе parallelen, die ik niet genoemd heb. Zoo verklaart Jakob tegenover Laban, dat degene, bij wie hij de door hem vermiste godenbeelden zal vinden, sterven moet. (Gen. 31 : 32). Men verwijst ons naar Art. 6 Cod. Hamm., waar diefstal uit den tempel of 't paleis met den dood gestraft wordt. Aldaar ook dezelfde straf voor heling van zulk gestolen goed. [2]) Hier geldt hetzelfde wat we bij Jozef's broeders opmerkten: Jakob wist niet, dat Rachel ze verborgen had, en daarom spreekt hij zoo bout. De verhaler zelf voegt er deze opmerking bij. Voorts geldt hier evenzeer wat wij in de geschiedenis van Jozef's broeders opmerkten.

Ook Gen. 27 : 37 en Art. 165 Cod. Hamm. maakt men ten onrechte tot parallelen. [3]) Immers, in de geschiedenis van Jakob en Ezau is sprake van 't eerstgeboorterecht, dat Jakob zich door list weet te verwerven. Het aangehaalde artikel uit de wet van Babel heeft het over extra-geschenken van den vader aan een zoon, dien hij boven anderen liefheeft. En Jakob is wel Rebekka's, maar niet Izaäk's lieveling.

Ten slotte. Jakob huwt met Lea en komt bij zijn schoonvader inwonen. Misschien nog een reste van matriarchaat (Gen.

---

[1]) *De eerste vier verzen van den Zestienden Psalm* in den *Feestbundel* aan Prof. de Goeje, 1891. Zie voorts *Theol. Tijdschr.* 1893, bl. 610 vv. hetgeen men eenigszins wijzige naar het hierboven medegedeelde.

[2]) D. H. Müller, *o. c., S.* 79.

[3]) D. H. Müller, *o. c., S.* 135 *f.*

29 : 30). Men wijst ons op Art. 130 Cod. Hamm. Dit bedreigt met doodstraf den man, die een gehuwde vrouw verkracht, welke nog bij haren vader tehuis is. De vrouw wordt niet gestraft. Doch deze laatste bepaling doet zien, dat wij hier iets geheel anders hebben. Blijkbaar ziet dit op een geval van kinderhuwelijk. Het meisje is uitgehuwelijkt, maar nog niet aan den man overgegeven. Daarom is zij, als onmondig, ook niet strafbaar.

Wij eindigen dus, gelijk we begonnen zijn, met parallelen, die eigenlijk niet in aanmerking kunnen komen. En de overigen? Ik laat gerust het oordeel over aan ieder, die eenigszins grondig de vergelijking tusschen de aartsvadersverhalen en Mozes' wet wil instellen. Omdat niet alles in die oude geschiedenissen precies strookt met de *geschreven* Mozaïsche wet, is het te begrijpen, dat men aan het leven onder een andere wet aanstonds denkt. Vooral apologetische neigingen versterken dien indruk. Ik erken gaarne, dat ook bij mij die indruk, hoewel veel minder absoluut dan bij den auteur van *Evolutie of Revelatie* en anderen, aanvankelijk aanwezig was. Doch nader onderzoek en scherper toezien hebben het onhoudbare er van doen blijken. Als wij niet aanstonds concludeeren, maar rustig onderzoeken, als wij door geen apriorisme ons laten leiden, maar het getuigenis der Oude Testamentische Schrift zelf stellen boven onze theorieën over haar en haar ontstaan, dan zullen wij verplicht zijn te erkennen, dat de aartsvaders ons niet worden voorgesteld geleefd te hebben onder een recht als dat van Hammoerabi. De kritische onderstellingen zijn geboren uit een nauwlettende exegese des Ouden Testaments. Het staat voor ons vast, dat een nauwkeurige uitlegging der patriarchenverhalen die onderstellingen nog altijd noodig heeft. En ik meen thans te hebben aangetoond, dat de vondst van Hammoerabi's wet de meest gangbare hypothesen in de scholen der geleerden omtrent den ouderdom der aartsvadersgeschiedenissen in 't minst niet heeft aan 't wankelen gebracht.

Groningen, 5 *Jan.* 1904.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 14den MAART 1904.

Tegenwoordig de heeren: KERN, voorzitter, MATTHES, VAN BONEVAL FAURE, NABER, ROGGE, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, DE GOEJE, QUACK, ASSER, VERDAM, PIERSON, DE LOUTER, SYMONS, S. MULLER FZN., FOCKEMA ANDREAE, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, VAN RIEMSDIJK, SPEYER, HAMAKER, HOUTSMA, VAN LEEUWEN, VALETON, SILLEM, KLUYVER, BLOK, J. J. M. DE GROOT, HOLWERDA, RÖELL, DE SAVORNIN LOHMAN, CALAND, WILDEBOER, BOISSEVAIN, VÖLTER, VAN DER HOEVEN, HEYMANS, WARREN, CONRAT, HESSELING, WOLTJER, OPPENHEIM, J. V. DE GROOT en KARSTEN, secretaris; voorts de correspondent JONKER.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen is een stuk van de Association des Académies, dat in de buitengewone vergadering ter sprake zal komen.

Hierna wordt het woord gegeven aan Prof. van Leeuwen, rapporteur der Commissie voor den wedstrijd in latijnsche poëzie.

De volgende gedichten zijn ingekomen en beoordeeld:

1. *De telegrapho acrocodilo ad Wilh. Marconium.* Motto: *Labor omnia vincit improbus.*
2. *Toujours, toujours tourne la terre où moi je cours.* Motto: *Hetzelfde.*
3. *Cimbri.* Motto: *Tu regere imperio populos, Romane, memento.*
4. *De balnearum ad mare deliciis.* Motto: *Multa tulit fecitque puer.*
5. *Cornelius Gallus Parthenio.* Motto: *Flumina amem silvasque inglorius.*
6. *Nausicaa.* Motto: *Q. N.*
7. *Licas seu de quibusdam lacunis siccandis.* Motto: *Licas.*
8. *Ad Franciam.* Motto: *Gesta Dei per Francos.*
9. *Paedagogium.* Motto: *Et dixit ad me „Vade”.*
10. *Duo Signa.* Motto: *Ubi solitudinem faciunt, pacem appellant.*
11. *De nece pulcherrimae romanae virginis.* Motto: *Idem.*
12. *Jeanne d'Arc.* Motto: *Per ardua virtus.*
13. *De insulis Tuanotu inundatione vastatis.* Motto: *Quanti montes volvuntur aquarum.*
14. *Polus.* Motto: *Hyperboreus glacies.*
15. *Proserpina.* Motto: *Triumphat amor.*

De gouden medaille wordt toegekend aan het gedicht *Paedagogium*, terwijl eervol vermeld en, als de schrijvers hun namen opgeven, ook gedrukt zullen worden de vier gedichten *Cornelius Gallus Parthenio*, *Duo Signa*, *De telegrapho acrocodilo ad Wilh. Marconium* en *Ad Franciam.*

De auteur van het bekroonde prijsvers blijkt te zijn Giovanni Pascoli te Pisa.

Hierna leest Prof. Wildeboer zijn bijdrage voor over „De Patriarchen des Ouden Verbonds en de Wetgeving van Hammoerabi”.

Om de beteekenis van dit onderzoek te doen gevoelen, herinnert hij in zijn inleiding aan de ethnologische en de

mythologische verklaring van de verhalen over de aartsvaders. Wie met spreker, op 't voetspoor van H. Ewald, blijven vasthouden aan het persoonlijk element in deze geschiedenissen, moeten er wel belang in stellen te weten te komen, of inderdaad de patriarchen voorgesteld worden onder de wet van Hammoerabi geleefd te hebben.

Volgens de meening van verreweg de meeste Oud-Testamentische geleerden dagteekenen onze schoonste en uitvoerigste aartsvadersverhalen in hun tegenwoordigen vorm uit de 8e eeuw vóór Chr., dus uit een periode 4 à 6 eeuwen na Mozes. Zij zullen dus het standpunt verraden der oudste codificatiën van het Mozaïsch recht. Mocht het nu blijken, dat dit standpunt dat van Hammoerabi's wet, en niet van de Mozaïsche is, dan zou er een belangrijk argument gevonden zijn voor de vóór-Mozaïsche overlevering dezer stukken.

Spreker onderwerpt nu de verschillende parallelen aan een nader onderzoek. Enkele overeenkomsten, b. v. in de Jozefsgeschiedenis vallen aanstonds weg. Uitvoerig staat hij stil bij de geschiedenis van Saraï, Hagar, Abram, bij het huwelijk van Rebekka met Izaäk, van Jacob met Lea en Rachel en de slavinnen dezer beiden. Voorts bij het noodhuwelijk van Thamar (Gen. 38). Zoowel het verwanten- en zwagerhuwelijk als de financieele zaken der vrouw in het huwelijk worden zooveel mogelijk uit het recht van Babel en uit het Oude Testament toegelicht.

Het resultaat, waartoe Prof. Wildeboer komt, is dit: Omdat niet alles in die oude geschiedenissen klopt op de *geschreven* Mozaïsche wet, is het te begrijpen, dat men aan een leven der aartsvaders onder een andere wet aanstonds denkt. Vooral apologetische neigingen versterken dien indruk. Gaarne erkent hij, dat ook bij hem, hoewel veel minder absoluut dan bij anderen, die indruk aanvankelijk aanwezig was. Doch nader onderzoek en scherper toezien hebben het onhoudbare er van doen blijken. De huwelijken van Jakob b. v. zijn beslist strijdig met Artt. 144, 145 van Hammoerabi's wet. En de overeenkomsten, die er zijn, kunnen evenzeer òf uit het geschreven

Mozaïsche recht verklaard worden, òf uit een ruimere opvatting van dat recht, die het Oude Testament zelf aan de hand doet.

De vondst van Hammoerabi's wet heeft de meest gangbare hypothesen der kritische school omtrent den ouderdom der patriarchenverhalen in 't minst niet aan 't wankelen gebracht.

De bijdrage zal opgenomen worden in de Verslagen en Mededeelingen en geeft aanleiding tot een woord van hulde van den heer Chantepie de la Saussaye en enkele opmerkingen, die door den spreker beantwoord worden.

Na rondvraag wordt de Vergadering gesloten.

BERICHT

OVER DEN

WEDSTRIJD IN LATIJNSCHE POËZIE VAN HET JAAR 1904.

M. H.

Als naar gewoonte komt uwe commissie in de zitting van Maart verslag uitbrengen omtrent de voor het Legatum Hoeufftianum ingezonden gedichten. Hare taak was ditmaal niet bijzonder zwaar, want aantal en omvang der prijsverzen bleven binnen matige grenzen beperkt.

Vijftien carmina kwamen in, en geen daarvan verdiende la mort sans phrase. Toch werd een *zestal* al spoedig als minder bevredigend ter zijde gelegd. Het waren de volgende:

n°. 3, in Sapphische strophen, welks motto *Toujours, toujours Tourne la terre, où moi je cours* tevens als titel dienst doet; het is aan den wandelenden Jood gewijd;

n°. 4, *Cimbri,* een bescheiden gedichtje in senarii;

en vier carmina in hexameters. Twee hiervan, namelijk n°. 14 *de nece Verginiae* en n°. 7 *Nausicaa,* behandelen bekende onderwerpen; de inhoud van n°. 5, *de balnearum ad mare deliciis,* blijkt uit den titel, indien tenminste *balneae* van zeebaden kan worden gezegd; en n°. 9, *Polus,* geeft in ongeveer driehonderd regels een en ander omtrent walvischvangst enzoovoorts ten beste.

Hoewel in elk van deze gedichten verdiensten vielen op te merken, konden zij toch voor bekroning of eervolle vermelding niet in aanmerking komen.

Hooger werd een viertal gesteld, en in opklimmende volgorde aldus gerangschikt: n°. 13, 15, 8, 1.

In n°. 13 wordt *Jeanne d'Arc* bezongen, wel zonder veel warmte of verheffing, maar toch ook zonder dat er aanleiding is tot ernstige bedenkingen, en hier en daar met lofwaardige soberheid.

N°. 15 heeft tot onderwerp den welbekenden, om niet te zeggen overbekenden roof van *Proserpina*; deze wordt in een tweehonderdtal meerendeels voortreffelijke versregels beschreven.

N°. 8, *Licas*, is een omvangrijk en door geoefende hand vervaardigd, maar helaas niet boeiend gedicht, waarin de omwoners van een meer, dat weldra zal worden drooggelegd, het voor en tegen van de aanstaande verandering bespreken. Was alles even goed geslaagd als de klachten van den ontevreden visscher in den aanhef, dan zou ongetwijfeld een eervolle vermelding hier op haar plaats zijn; het vervolg verloopt echter vrijwel in loci communes.

In n°. 1, *de insulis Tuamotu inundatione vastatis*, is sprake van een overstrooming. Wij willen gaarne gelooven dat die in den afgelegen Tuamotu-archipel plaats vindt, maar ook een watersnood in het Po-dal of in de Diemer-meer kon met ongeveer dezelfde woorden zijn beschreven. *Quid maris adspectu mage pulcrum* is de aanhef: hooger stijgt de golfslag van 's dichters bezieling niet. Evenwel mag niet worden verzwegen dat de verzen zeer welluidend zijn, de dictie zeer keurig en helder. Was er sprake van loffelijke vermelding, dan zou toch in elk geval beter ongedrukt blijven een voor onzen tijd wat àl te naieve passage, waar over koraalvorming wordt gesproken; doch daar uwe commissie ook aan dit gedicht geen onderscheiding wenscht toe te kennen, behoeft dit punt niet nader te worden toegelicht.

Na de *zwakke* gedichten werden de *niet onverdienstelijke* vermeld: thans kan worden overgegaan tot de *goede*, die waardig zijn in ruimer kring te worden bekend gemaakt.

Daaronder zij vooreerst genoemd n°. 10 *ad Franciam*, een ode in Alcaische strophen. In gespierde taal vraagt de dichter om een nieuwe Maagd van Orleans voor het Frankrijk onzer dagen, dat door vrijmetselaars en woekeraars wordt te gronde

gericht en de dienaars des Heeren uitdrijft. Het zal wel onnoodig zijn te herinneren dat uwe commissie de meeningen en gevoelens der inzenders voor hunne verantwoording laat; alleen lettend op dichterlijke waarde meent zij aan deze hartstochtelijke ontboezeming de eer van gedrukt en uitgegeven te worden niet te mogen ontzeggen.

Luchtiger van inhoud is n°. 2, *de Telegrapho acrocodilo*, waarin met veel vernuft en taalbeheersching het allernieuwste, de vinding van Marconi, wordt bezongen. Alleen van den titel valt noch de welluidendheid noch de duidelijkheid te roemen, en de leden uwer commissie zullen wel niet de eenigen zijn die daarbij eer aan krokodillen denken dan aan *kroké*, *weefdraad*.

De dichter van n°. 12 iubet ingentem renovare dolorem. De *duo signa* die in den titel van dit omvangrijk stuk worden bedoeld, zijn de Engelsche en de Transvaalsche vlag; stemming en onderwerp blijken voldoende uit de forsche regels:

Imperitas late totique, Britannia, ponto!
Sed nulli valeant unquam restinguere fluctus
Quam tibi legavit moriens Transvalia labem.

Men zou wellicht kunnen beweren dat deze wonde te versch is om te worden aangeroerd, dat men aan dit leed, als Frankrijk aan het verlies zijner beide provincies, „steeds denken, maar er niet over spreken moet”; uwe commissie echter was alleen geroepen een oordeel over de kunstwaarde uit te spreken, en deze is ongetwijfeld niet gering. Mag, vooral in het eerste gedeelte, niet alles even schoon zijn, er komen toch ook echt dichterlijke passages in voor, en reeds het treffende slot zou het stuk volkomen waardig maken in druk te verschijnen. Het lichaam van den boerenknaap, die met de laatste woorden van het volkslied op de lippen:

Nos gens illa sumus, vincula nostra iacent!

in den dood is gegaan, wordt in de vierkleur gewikkeld en zóó aan de aarde toevertrouwd:

Nobile vexillum forti velamina fortes
Instravere suum; sub terras ibit et ipsum
Immortale decus, tantis illustre triumphis.
Hic nunc pro patria bene cum patriaque iacebit.

Blijft nog een tweetal gedichten ter bespreking over. Had uwe commissie over twee medailles te beschikken, hare taak zou dan verder even gemakkelijk als aangenaam zijn, en zonder eenige weifeling zou zij aan elk dezer beide carmina een eerepenning toekennen. Thans viel de keus zwaar; want inderdaad, dit tweetal geeft elkander weinig toe.

N°. 6 is een brief in elegie-vorm van *Cornelius Gallus* aan zijn geleerden vriend *Parthenius*, die hem zijn „'Ερωτικὰ παθήματα" heeft toegezonden, een met noeste vlijt bijeengebrachte verzameling geschiedenisjes van ongelukkige verliefden. Met kluchtige verlegenheid ontvangt Gallus dat geschenk: „dank u hartelijk, beste vriend, maar ... verwacht gij dat ik al die akeligheden in vers zal gaan brengen? Och, verg dat niet van mij! wat zou ik van die geleerde stof terecht brengen? Ik ben ze niet waard! Te Rome zijn *docti poetae* bij de vleet: ik zal mij maar liever houden aan mijn landelijke omgeving hier in Gallië; alleen met de onderwerpen die zij mij biedt weet ik iets aan te vangen". — Met echt Gallische bonhommie en geestigheid schertst Gallus over de dichters die volgens vast bestek en als op bestelling werken; over de kunst die teert op loci communes. Naar de natuur terug! Eerst *hier*, in de frissche berglucht, ver van de beslommeringen der wereldstad, is hij zichzelf geworden; hier hoopt hij eenmaal ook verzen te zullen schrijven die dien naam verdienen:

Nescio quid nunc ipsa mihi nemora alta loquuntur,
Nescio quid narrat limpidus ille lacus;
Nescio quid leni mihi murmurat aura susurru,
Cumque mari vasto rivulus ille loquax.
Alloquor ista silens, his adridere voluptas,
His etiam lacrimas fundere summa mihi.

Voortreffelijk gezegd, gij hoort het: vloeiend en glashelder. En zoo is het geheel.

En nu het laatste gedicht, n°. 11. *Paedagogium*, de kostschool, luidt de eenvoudige titel. Even sober en eenvoudig is de stijl; maar daarbij, hoe keurig! Een welbekende muurteekening, die voor eenige jaren te Rome is ontdekt, heeft den dichter geïnspireerd tot een fijn bewerkte en zuiver afgeronde novelle in vers-vorm, ongeveer 200 hexameters lang.

Keizer Septimius Severus heeft verschillende afgelegen volksstammen bedwongen, en laat nu de zoons hunner vorsten als gijzelaars te Rome opvoeden in custodia libera. Arm troepje uit hun omgeving gerukte knapen, druk toch nog en vrolijk, dank zij hun leeftijd. Een hunner, de driftige Bergschot Kareius, zoekt op de speelplaats twist met Alexamenos, een tengeren en zachtaardigen Syriër. Tot straf wordt de ruziemaker voor dien middag opgesloten, en in zijn boosheid krast hij tot tijdverdrijf op den steenen muur van den carcer een karikatuur van zijn kameraad: een poppetje in aanbidding voor een aan het kruis geslagen gedaante met ezelskop. Daaronder schrijft hij in het Grieksch, dat hij tot zijn groote ergernis moet leeren: „Alexamenos doet zijn gebed"; — hij schrijft die woorden met een flinke schooljongensfout er in [1]). 's Avonds in de stille slaapkamer hoort de Brit zijn kameraad inderdaad zijn gebed doen; in het duister neergeknield fluistert Alexamenos ongemerkt, naar hij meent, het „Onze Vader". De jongens verzoenen zich, en Kareius verneemt voor het eerst iets naders omtrent den verboden godsdienst dien Alexamenos, zooals op school vermoed werd, in stilte belijdt. De ruwe noordsche driftkop leert eerbied koesteren voor dat geloof, dat zijn makker in staat stelt om blijmoedig en geduldig te blijven in de ballingschap, ver van alles wat hem lief is. Als vrienden slapen beiden in.

's Morgens komt de katastrophe. De ongelukkige spotteeke-

---

1) ΑΛΕΞΑΜΕΝΟΣ ΣΕΒΕΤΕ ΘΕΟΝ.

ning heeft de aandacht der school-autoriteiten getrokken; Alexamenos wordt voor den praetor geroepen en opgevorderd zich van de verdenking die op hem rust te zuiveren. De knaap weigert zijn geloof te verzaken en staat dus doodschuldig volgens het Keizerlijk edict. „Vanhier met hem!" roept de verontwaardigde ambtenaar:

„Decedas cum peste tua, dum pestifer unus."
— „Falleris: ecce alium" — exclamat Kareius et offert
Se fratri, iunctaque manu comitatur euntem.

Zoo worden dan beiden weggeleid — wij begrijpen waarheen; maar het meesterlijk sobere slot laat het slechts gissen.

Uwe commissie heeft gemeend aan dit schoone gedicht de hoogste onderscheiding niet te mogen onthouden. Zij wenscht dus daaraan de medaille toe te kennen, en noodigt uwen secretaris uit het bijbehoorende naambriefje te openen. Voorts hoopt zij zeer dat de dichter van n°. 6, den brief van *Gallus*, de hem hierbij aangeboden hoogst eervolle vermelding niet zal versmaden, maar vergunning zal verleenen ook zijn werk door den druk voor velen toegankelijk te maken. Dien zelfden wensch heeft zij ten opzichte van n°. 12, *duo signa*, en eindelijk zal zij ook gaarne de gedichten n°. 2, *de Telegrapho acrocodilo* en n°. 10, *ad Franciam* in druk laten verschijnen, indien de dichters hunne namen bekend maken.

J. VAN LEEUWEN JR.
S. A. NABER.
H. T. KARSTEN.

PROGRAMMA

CERTAMINIS POETICI

IN ACADEMIA REGIA DISCIPLINARUM NEERLANDICA EX LEGATO HOEUFFTIANO

IN ANNUM MCMV INDICTI.

Pridie Id. Mart. in consessu Ordinis litterarii iudices de XV carminibus sibi missis hunc in modum rettulerunt:

Cum plerumque in huiusmodi certamine aliquot carmina nimis exilia statim spernerentur, id hoc anno non obtinuit, nam nullum prorsus meritis vacabat.

Debiliora tamen visa sunt haec:

Toujours, toujours tourne la terre où moi je cours, *Cimbri*, *De nece pulcherrimae Romanae virginis*, *Nausicaa*, *De balnearum ad mare deliciis*, *Polus*.

His praestabant quatuor carmina per gradationem a minoribus ad maiora sic disponenda:

Jeanne d'Arc, *Proserpina* *Licas*, *De insulis Tuanotu inundatione vastatis*.

Restabant optima, e quibus praemio ornatum est *Paedagogium*, cuius schedula aperta nomen prodidit *Johannis Pascoli ex Castro Sancti Mauri*. Huic proxime accedebant *Cornelius Gallus Parthenio* [1]), dein *Duo Signa*, tandem *De telegrapho acrocodilo* et *ad Franciam*, quae impetrata auctorum venia una cum *Paedagogio* in lucem prodibunt. Iam dederunt hanc veniam scriptores carminum *Duo Signa*, *De telegrapho acrocodilo* et *ad Franciam*, quorum schedulae ostenderunt nomina

---

[1]) Huius carminis auctorem se postea professus est *Jacobus Joannes Hartman Leidensis*.

Petri Helberti Damsté Ultraiectini, Petri Rosati Bononiensis et *Francisci Xaverii Reuss Romani ex Alsacia oriundi.*

Ad novum certamen cives et peregrini invitantur his legibus ut carmina latina non ex alio sermone versa nec prius edita argumentive privati nec quinquaginta versibus breviora nitide et ignota iudicibus manu scripta sumptu suo ante Kal. Ianuarias proximi anni mittant *Hermanno Thomae Karsten*, Ordinis litterarii Academiae Ab-actis, munita sententia, item inscribenda schedulae obsignatae, quae nomen et domicilium poetae indicabit. Ceterum iudicibus gratum erit, si poetae in transscribendo portabile prelum Brittannicum (*typewriter*) adhibere velint.

Praemium victoris erit nummus aureus quadringentorum florenorum. Carmen praemio ornatum sumptibus ex legato faciendis typis describetur eique subiungentur alia laude ornata, quando schedulae aperiendae venia dabitur.

Exitus certaminis in consessu Ordinis mense Martio pronuntiabitur, quo facto schedulae carminibus non probatis additae Vulcano tradentur.

Amstelodami.
Id. April MCMIV.

H. Kern
Ordinis Praeside.

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 11den APRIL 1904.

Tegenwoordig de heeren: KERN, Voorzitter, NABER, ROGGE, VAN DE SANDE BAKHUIJZEN, VAN DER WIJCK, DE GOEJE, QUACK, ASSER, VERDAM, PIERSON, DE LOUTER, S. MULLER FZN., FOCKEMA ANDREAE, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, DE HARTOG, VAN RIEMSDIJK, SPEYER, HAMAKER, HOUTSMA, VAN LEEUWEN, VALETON, POLAK, KLUYVER, BLOK, J. J. M. DE GROOT, HOLWERDA, VAN HELTEN, ROËLL, CALAND, WILDEBOER, BOISSEVAIN, VÖLTER, HEYMANS, HESSELING, WOLTJER, D'AULNIS DE BOUROUILL, J. V. DE GROOT en KARSTEN, Secretaris; voorts de Correspondent JONKER.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen is een brief van den Minister van Binnenlandsche Zaken dd. 24 Maart jl. waarin Zijn Excellentie de Kon. Akademie vraagt om raad en bericht betreffende een verzoek der

Italiaansche regeering om, tegen het 6e eeuwfeest der geboorte van Petrarcha, opgave te ontvangen van al wat in bibliotheken en verzamelingen hier te lande gevonden wordt betrekking hebbende op Petrarcha. Er wordt besloten aan Zijn Excellentie op te geven, wat van dien aard in de Bibliotheek der K. A. voorhanden is en Z. E. verder in bescheiden overweging te geven, zich met dezelfde vraag te richten tot de Directeuren van Bibliotheken en Kunstverzamelingen hier te lande en bovendien tot de Hoogleeraren in het Nederlandsch om opgave van eventueele Nederlandsche vertalingen van Petrarcha's werken.

Een brief van Burgemeester en Wethouders van Geertruidenberg dd. 14 Maart jl., waarbij deze de aandacht der Commissie voor de overblijfselen der oude vaderlandsche kunst vestigen op onlangs blootgelegde muurschilderingen in de kerk der Ned. Hervormde gemeente aldaar, geeft den Voorzitter aanleiding om er op te wijzen dat deze Commissie, die vroeger deel uitmaakte der letterkundige afdeeling, tegenwoordig niet meer bestaat. Overigens vestigt hij de aandacht van belangstellende leden op den inhoud van dit schrijven.

Hierna erlangt de Heer Verdam het woord om zijn voordracht te houden over Maerlant's „Historie van Troyen"

Spreker behandelt allereerst den tekst van de vroegere uitgaaf van het Wissensche hs. en de bronnen. Hij toont aan hoe men den tekst van den „Roman de Troie" van Benoit de Ste. More en fragmenten in andere hss. kan gebruiken om de bedorven lezingen van het 15e eeuwsche afschrift te verbeteren. Dan beoordeelt hij Maerlant als vertaler van den oud-franschen tekst en bespreekt verschillen tusschen hem en zijn fransch voorbeeld, om te komen tot dit slotoordeel: hoewel wij erkentelijk moeten zijn voor de vermeerdering onzer kennis van Mnl. taal- en letterkunde en beschaving, die dit werk ons geeft, zoo blijkt toch Maerlants eigen aanleg en verdienste eerst in zijn latere werken, waar hij op-

treedt als leeraar en verkondiger van praktische levenswijsheid en hooge zedelijkheid.

Met den Heer Verdam treden in kort debat de HH. van Helten, Kluyver, van Leeuwen en Kern.

Het stuk wordt afgestaan voor de Verslagen en Mededeelingen.

Hierna wordt de vergadering gesloten.

OVER MAERLANT'S HISTORIE VAN TROYEN,

BIJDRAGE VAN DEN HEER

J. VERDAM.

Het is nu twee-en-dertig jaren geleden, dat ik mijne wetenschappelijke werkzaamheid op het gebied van het Middelnederlandsch aanving met de bewerking van de uitgave der Episodes uit het omvangrijke dichtwerk, aan het hoofd dezer bladzijde genoemd. Zij bevatte de uitkomsten mijner bestudeering van het in 1871 bekend geworden handschrift, het eenige waarin ons het — nagenoeg — volledige werk van Maerlant is bewaard, door den Heer Wolff uit Calcar teruggevonden in de boekerij van den Graaf von Loë, te Wissen-Weeze, tusschen Kleef en Gelder. Ik bracht op diens adellijk slot, door een aanbevelingsbrief van De Vries en de gastvrijheid van den gelukkigen eigenaar van het handschrift daartoe in staat gesteld, mijne gymnasiale Paaschvacantie van 1872 door, van den ochtend tot den avond met mijn hs. alleen, levende als een kluizenaar en zonder andere conversatie dan met de grafelijke familie aan den middagdisch. Daar ik mij toen nog met eene niet rekbare Paaschvacantie van 10 dagen moest tevreden stellen, kon ik onmogelijk een afschrift maken van den geheelen, meer dan 40,000 verzen bevattenden, tekst, gesteld dat ik daarvoor de vergunning van den Graaf had kunnen bekomen, maar moest ik mij beperken tot het doorlezen er van, het maken van aanteekeningen van letterkundigen en excerpten van taalkundigen aard, het afschrijven

van enkele gedeelten en het vergelijken van de van elders bekende fragmenten met dezen nieuwen tekst. Mijne uitgave kon dus weliswaar niet geheel het verlangen bevredigen van hen, die het belangrijke werk van Maerlant's jeugd in zijn geheel wilden leeren kennen, maar zij gaf in elk geval over den dichter en uit zijn werk het merkwaardigste, dat er voor ons uit te leeren viel. Ik behoef hierover niet uit te weiden, daar dit alles reeds sedert lang in de inleiding mijner „Episodes uit Maerlant's Historie van Troyen" is gedrukt.

Alleen wil ik hier nog aangaande deze uitgave de bekentenis afleggen, dat zij mij, wat de bewerking betreft, thans niet meer bevredigt, en dat, als ik haar nu maken moest, zij er ongetwijfeld anders zou uitzien. Ik zou dan mijne keus moeten bepalen tusschen eene diplomatische uitgave van het slordige 15de-eeuwsche afschrift van den in het Kleefsche dialect overgebrachten Westvlaamschen tekst, en eene critische, waarin de oorspronkelijke taal en taalvormen van Maerlant met behulp van onze taalkennis en de fragmenten der andere hss. zoo nauwkeurig mogelijk werden teruggebracht. Beide wijzen van handelen hebben hunne voorstanders en hunne bezwaren [1]), maar ik voor mij zou stellig de tweede kiezen en niet weder in de fout vervallen van de uitgave der Episodes, waarin ik getracht heb de beide lijnrecht tegenover elkander staande opvattingen door een compromisvorm met elkander in overeenstemming te brengen. Er ontstaat daardoor een tekst, die niemand bevredigt en waaruit niet altijd met volkomen duidelijkheid blijkt, wat er nu eigenlijk in het hs. en wat in de varianten der andere hss. te lezen staat.

Gelukkig bleef onze kennis van Maerlant's werk niet beperkt tot datgene wat ik in den korten tijd, die mij ter beschikking stond, had kunnen verzamelen; door de goede zorgen en de werkzaamheid der Kon. Vlaamsche Academie zijn wij in het

---

[1]) Zie mijne Inleiding op den *Spiegel der Sonden*, bl. XX vlgg., en de beoordeeling der uitgave van Prof. L. Scharpé in „Leuvensche Bijdragen" van 1904, bl. 351 en van Franck in „Zeitschr. f. d. Alt." 47, 70 vlgg.

bezit gekomen van den geheelen tekst; hij werd in 1889—91 in drie deelen uitgegeven door de HH. De Pauw en Gailliard. Wij behoefden het van toen af niet meer te doen met mijne uitgave, die slechts een behulp was en maar gedeelten van den tekst bevat, maar konden nu beschikken over het zoogoed als volledige werk van Maerlant — het slot ontbreekt — en hadden alle reden om de uitgave te begroeten als eene aanwinst voor onze kennis der Mnl. taal- en letterkunde. Doch tot heden is er van deze uitgave nog weinig partij getrokken en is het niet gebleken dat de „Historie van Troyen" ijverig en grondig is bestudeerd. Ook door mij zelven werd, dewijl ik een vrij volledig excerpt had gemaakt van hetgeen voor de mnl. lexicographie belangrijk kon worden geacht en dit in mijne verzameling was opgenomen, de nauwkeurige bestudeering van den tekst in de nieuwe uitgave voor allerlei andere werkzaamheden tot later verschoven. Ook is de uitgave nog niet geheel voltooid: het 5de en 6de deel, die de tafels van persoons- en plaatsnamen, de woordenlijst en de vooral onmisbare aanteekeningen zouden bevatten, laten nog steeds op zich wachten. Ik hoop in de beide gemelde redenen eene voldoende verontschuldiging te hebben, dat ik niet eerder dit werk heb ter hand genomen, hetwelk van mij meer dan van iemand anders kon worden verwacht. Eindelijk heb ik daartoe de gelegenheid gevonden, en ik behoef niet te zeggen, dat ik er thans vrij wat meer belangrijks in gezien en gevonden heb dan in de weinige dagen en met de geringere kennis van het Middelnederlandsch, waarover ik beschikte in 1872. Niet zoozeer wat de letterkundige quaesties betreft, die door de ontdekking van het hs. aan de orde kwamen; deze zijn niet met andere vermeerderd of behoeven niet op eene andere wijze te worden opgelost dan in mijne inleiding op de uitgave der „Episodes" is geschied. Slechts één punt, voor de dateering der mnl. dichtwerken niet zonder belang, mag ik hier wel even bespreken, nl. de vermelding van *Parthenopeus* in vs. 30267:

Perthenopeus die favelare
Seghet ooc al apenbare (*l.* openbare)
Van Anchise een (*l.* enc) dinc,
Dat hy was een vondelinc,
Dat die vals Capus was sijn vader.

Met het eenigszins vreemd uitgedrukte „Parthonopeus die favelare" (d. i. *sprookjesverteller*, vgl. lat. *fabulator*), dat ons aan een romanschrijver van dien naam zou doen denken, kan niets anders bedoeld zijn dan de mnl. vertaling van den bekenden roman „Parthonopeus en Melior", dien Maerlant dus had gelezen. De verzen, waarop hij hier doelt en waartegen hij opkomt, zijn ons juist in de ons overgebleven fragmenten bewaard, nl. vs. 37 vlgg.:

Die conine van Troyen heeft verheven
Eenen vondelinc ende hadde hem ghegheven
Tgherechte van al den coninerike;
Hi trockene wel gheweldelike
Boven alle sine hoghe baroene,
Des hem niet bestoet te doene;
Anchises was hi gheheten.

en 135:

Desen hadde die coninc verheven
Ende hadde hem groot ghewelt ghegheven
Ende ghewout, van I vondelinc.

Ook elders wordt door Maerlant het boek van „Portonopeuse" vermeld, alsmede de naam „Melioer van Ciefdore" [1]), maar zijne bekendheid met den inhoud blijkt eerst duidelijk uit deze plaats, waar wij wel mogen aannemen dat de mnl. bewerking wordt bedoeld van het Fransche origineel, hetwelk waarschijnlijk uit de 1e helft der 13de eeuw dagteekent. De datum der vertaling, die in het midden der 13de eeuw gesteld wordt, wint aan vastheid door deze nieuwe plaats.

Doch in andere opzichten en uit andere oogpunten is er over den tekst, waarvoor om hem bruikbaar te maken door de uitgevers

[1]) Zie Te Winkel, *Gesch. d. Mnl. Lett.* bl. 200.

niets hoegenaamd is gedaan, niet weinig nieuws te vertellen. De HH. Gailliard en De Pauw hebben er zich strikt toe bepaald het slordige 15de-eeuwsche afschrift, gemaakt door Wessel van de Loe, diplomatisch af te drukken, hetgeen, indien het met de vereischte nauwkeurigheid geschiedt, te verdedigen is en ongetwijfeld de goedkeuring zal wegdragen van verschillende taalgeleerden, voor wie iedere critische tekst uit den booze is. Men kan zich weliswaar bij de beoordeeling dezer handelwijze ook op een ander standpunt stellen, doch men moet de geldigheid erkennen der redeneering van hen, die zeggen dat zij de voorkeur geven aan een verknoeiden tekst uit een vroegeren tijd boven een — zij het met de noodige taalkennis — herstelden, waarin toch op verschillende plaatsen de zekerheid ontbreekt dat men de woorden en taalvormen van den oorspronkelijken dichter voor zich heeft.

Ik kan mij dus zeer goed voorstellen, dat de uitgevers der *Hist. van Troyen* er de voorkeur aan gegeven hebben allereerst te zorgen dat men weet wat er staat in het handschrift, hetwelk niet berust in eene openbare verzameling en dus aan het vrije gebruik is onttrokken. Doch terwijl aan den eenen kant de nauwkeurigheid, die het hoofdkenmerk van een diplomatischen afdruk moet zijn, wel het een en ander te wenschen overlaat, hebben zij aan den anderen kant iedere gelegenheid ongebruikt gelaten om door de vergelijking van de Latijnsche en Oudfransche teksten, waaruit Maerlant vertaalde, of door de mededeeling van de varianten der talrijke fragmenten den lezer voor misvatting van den tekst te vrijwaren, hem in het juist verstaan er van behulpzaam te zijn of zinstorende fouten aan te wijzen en met de genoemde hulpmiddelen te verbeteren. Het blijkt bijv. op geene enkele plaats, dat zij den ofra. tekst van Benoit de Ste. More bij hunne uitgave hebben gebruikt. Al de bekende fragmenten, zestien in getal en omstreeks het vierde gedeelte van het werk bevattende en toelichtende, hebben zij als bijlage hunner uitgave in een afzonderlijk deel doen drukken, doch zij hebben het aan den lezer overgelaten daaruit op te zoeken wat hem voor

de verklaring of de verbetering van het teksthandschrift kan dienen.

Het is mijne bedoeling voor heden niet dit in bijzonderheden te bewijzen, maar het is misschien niet ongepast, althans met een paar voorbeelden aan te toonen dat men den ofra. tekst van Benoit en de fragmenten met vrucht kan aanwenden om bedorven lezingen van het slordige afschrift terecht te brengen. In de teekening van het portret van Hector, die evenals de andere bekendste mannen en vrouwen aan de zijde der Grieken en Trojanen voor Dares Phrygius hebben geposeerd, komen voor de volgende regels (6806):

Natuer had hem ghegeven
Al dat sy der werelt gonste:
Aen hem leid sy haer conste;
Scoenre mocht sy en hebben ghemaect,
Mer niet veel bet gheraect;
Wast dat hem yet missat,
Sijn grote doghet deckten dat:
Weet dat *Paris* van vromicheden
Belet dat woert van lelicheden.

Men zou zich nutteloos aftobben met de beantwoording der vraag wat Paris hier toch te maken heeft en hoe men zijne onverwachte verschijning alhier zal verklaren. Dat er iets haperen moet is zonneklaar. De bedoeling van den dichter kan geene andere zijn dan deze: „een edele en roemrijke naam doet een niet in alle opzichten schoon uiterlijk vergeten." Dit zegt ook Benoit, vs. 5305:

Ço savez bien qu'altre proesce
Abesse (*vermindert*) molt (*zeer*) cri de ledece.

Het spreekt dus vanzelf dat men op *Paris* de kunstbewerking moet toepassen van het raadseltje uit onze kindsheid, en lezen *prijs*, d. i. „roem". Dit is ook de lezing van een ander hs., waarvan een fragment is bewaard, hetwelk is uitgegeven door Gallée in *Tijdschr.* 2; zie de varianten in dl. 4 van Gailliard en De Pauw bl. 115, vs. 373. De herhaalde

malen verbonden rijmklank *Parijs: prijs* (2799, 3836, 3891) schijnt den afschrijver hier op een dwaalspoor te hebben gebracht. Voor de beteekenis die *woert* hier heeft, nl. *naam*, *roep*, fra. *cri*, zal het voldoende zijn te verwijzen naar *Troyen* 18387: „hem (*Cygnus*) en halp *woert* noch stoutheit"; en 33960: „dat sijn vader was eens snachs vermoert van Dyomedes, dies had *woert*" [1]).

De andere plaats ontleen ik aan de romantische episode, waar Achilles, door liefde voor Polyxena gedreven, pogingen doet om de Trojaansche vorstenfamilie gunstig voor zich te stemmen. Hij zendt met dat doel een bode tot Hecuba (vs. 21010), tot wien hij zegt:

„Tot Ecuba der vrouwen goet
Des rijcken Pryans wijf," sprâc hy,
„Gaet ende segghet haer van my
Groet saluyt van mijnre syden
Ende dat ic waer herde blyde,
Had sy *sommich dinc* van my ontfaen:
Ic heb seer teghen haer misdaen
Grotelicke mit dollen rade."

De kleurlooze woorden *sommich dinc* wekken argwaan; men verwacht een woord als „genoegdoening" of „een middel om tot verzoening te geraken." Dit wordt bevestigd door het Ofra. vs. 17724:

A Ecuba, fet il, la sage
La feme al riche rei Priant
Diras tot ço que gie li mant (*meld*):
Salue la de meie part
Et di que molt me sereit tart (*ik er zeer naar verlang*),
Qu 'o (*met*) lui eusse *accordement*.

---

[1]) Vgl. ook *Wap. M.* I, 400: „Onwerden lof vlie.. die menighen.. vinc die dat *woort* begaerde ende dat weldoen spaerde (*de deugd naliet*), en Stoke IV, 318: Haerre gheen (*Gijsbr. v. Amstel en Herman van Woerden*) quam te worde (*had den naam; zoo ook* mhd. *ze worte, in wort komen*) dat si den bisscop (*Jan van Nassau*) iet ontsaghen.

Door welk mnl. woord, waaruit „sommich dinc" zou kunnen zijn ontstaan, kan dit begrip worden uitgedrukt? Het antwoord is niet moeilijk: het is het gewone mnl. *soendinc*, dat de beteekenis heeft zoowel van „de verzoening zelve" als van „datgene wat men als middel ter verzoening aanbiedt."

De beide beteekenissen vindt men vereenigd op eene plaats in *Rein.* (I, 187): „here Isengrijn, wildi anegaen *soendinc* ende dat ontfaen, daertoe willic helpen gherne." Het bewijs dat de afschrijver het woord niet begreep en verhaspelde, levert ons eene andere plaats, nl. vs. 15422 vlgg.

My en sach noyt man daer te rade,
Hier noch elder te gheenre stede,
Daer men lachterlic *sullic dinc* dede.
My waer liever by mijnre wet
Dat men my aftoghe elc let
Van den anderen, dan wy daden
Enich dinc, der ons af quam scade
Of laster by mijnre scout.

Voor *sullic dinc* en *enich dinc*, die hier evenmin passen als boven *somich dinc*, heeft de var., op bl. 89 en 99, tweemalen *soendinc*, evenals eenige regels vroeger (vs. 15415) *soene* voor *boet* van den afschrijver. En dat *soendinc* voor *sommich dinc* werkelijk de oorspronkelijke lezing is, bewijst een andere plaats, nl. vs. 15388, waar de var. (bl. 88, vs. 850) heeft: „in dat si die *soene* anevaen", waar het ths. te lezen geeft: „indien dat sy die *somme* avegaen" (*l.* anegaen). De afschrijver stond blijkbaar met het woord op een gespannen voet, hetgeen vreemd is daar het in het Oostmnl. (veelal in den vorm *swoene* en *swoenen*) en in het Nederrijnsch (*Teuth.* op *soyne*) evengoed als in het Westmnl. bekend is: in het rijm laat hij het dan ook staan in vs. 15399: „dat wy aengingen al sulcke *soen*, des ons niet eerlic en waer te doen," ja zelfs leest men het in het ths. op ééne plaats, nl. 15804: „wij sullen se aen haren danc matten ende *soenen* doen," waar de varianten een ander woord hebben (bl. 110), nl. „matten ende *tonder* doen." Benoit is hier niet te vergelijken, zoodat

onzeker blijft, welke der beide lezingen de ware is: die der var. past beter in den samenhang.

Ook voor het uiterlijk van den tekst hebben de uitgevers zoogoed als niets gedaan. Daar waar blijkens het ofra. origineel of de fragmenten een of meer regels, eene enkele maal bedraagt dit een veertigtal [1]), ontbreken, hebben zij dit niet door eene waarschuwing of het aanbrengen van stippellijnen duidelijk gemaakt; evenmin is dit overal geschied waar eene der beide rijmregels ontbreekt [2]). Ook hebben zij blijkens de vroeger door mij gemaakte excerpten het handschrift niet overal goed gelezen. Nu wil ik onmiddellijk toegeven, dat het volstrekt niet met eene duidelijke hand is geschreven en dat er dus voor vergissingen aanleiding bestaat: ik zelf heb ook niet altijd het juiste getroffen, daar waar ik op een mij onbekend woord stuitte; als voorbeeld noem ik twee in het Mnl. Wdb. opgenomen woorden, die op verkeerde lezing berusten, nl. *bomer* en *ingevaerlinge*. Voor het eerste leze men met de uitgevers vs. 37461, *bouier* (*bovier*), van fra. *bouvier*, opzichter over vee, den naam van het bedrijf van Thyrrus bij Virgilius [3]); voor het tweede, vs. 11201, moet gelezen worden *ingebaerlinge* [4]), d. i. *ingeboorlinge*, ingeborenen.

Maar het aantal malen, dat de uitgevers zich, ook bij bekende mnl. woorden, in de eenigszins op elkander gelijkende

---

[1]) Tusschen vs. 18591 en 92. Vgl. Blommaert, *Oel. Ged.* dl. 1, bl. 28, vs. 2320—59, en dl. 4 der uitgave van De Pauw en Gailliard, bl. 174 vlg. vs. 75—114.

[2]) Zoo b.v. bij vs. 977, 998, 4297, 5393, 27106, 36184, 36397, 40792.

[3]) De regels luiden (VII, 485):

Tyrrhusque pater cui regia parent
Armenta et late custodia credita campi.

[4]) In het *Mnl. Wdb.* is *ingevaerlinge* verklaard als „aankomeling, vreemdeling," lat. advena (mnl. *incomelinc*). Doch de vergelijking met het Fransch vs. 9754 „cil de la terre" doet de juiste lezing aan de hand. Vgl. 12518 bij Maerlant: „die van den lande waren gheboren", waar *B.* 10995 eveneens heeft „cels de la terre." De uitgave heeft hier ook eene verkeerde lezing, nl. *Nigevaerlinghe* (vs. 11201).

letterteekens hebben vergist, is wel wat heel groot; blijkbaar hebben zij zich geen moeite genoeg gegeven om voor zich zelf tot de zekerheid te geraken, wat de dichter in een bepaald geval wilde, wat hij in een ander moest zeggen. Misschien hebben zij het voornemen dit alles en nog veel meer, o. a. over de verhouding van de vertaling tot de bronnen, mede te deelen in het nog niet verschenen vijfde deel, dat de „aanmerkingen" zal bevatten. Doch daar het onzeker is, wanneer en of dit zal verschijnen, zoo zal ik maar niet wachten met het mededeelen mijner opmerkingen, waardoor ongetwijfeld de uitgave in bruikbaarheid zal winnen: hetgeen den bewerkers geschikt voorkomt, kunnen zij c. q. in hunne aanteekeningen opnemen.

De Historie van Troyen is, het is bekend, door Maerlant naar Latijnsche en Oudfransche bronnen bewerkt. Van de Latijnsche dichters gebruikte hij Papinius Statius voor de beschrijving der jeugd van Achilles (4779—5362 en 5440—6506), Virgilius voor het verhaal der lotgevallen van Aeneas na Troje's val (35613—40881) en Ovidius voor de schildering van verschillende episoden, het gevecht tusschen Lapithen en Centauren (27054—27731), den strijd tusschen Ajax en Ulyxes over de wapenen van Achilles (25712—27054), en den tweekamp tusschen Achilles en den onkwetsbaren Cycnus (18153—18489). Ook op verschillende andere plaatsen beroept hij zich op Ovidius en Virgilius, waar hij zich met de voorstelling van Benoit niet kan vereenigen [1]) of het geschiedverhaal van den Franschen dichter met wetenswaardige bijzonderheden wil aanvullen of uitwerken. Daarbij wordt echter wel eens de naam van Ovidius als zegsman genoemd van hetgeen aan een ander was ontleend, en dit behoeft ons niet te verwonderen, daar men uit het hoofd aanhaalde, en zich daarin evengoed vergissen kon als dit in den tegenwoordigen tijd den beste gebeuren kan. Zoo worden bv. in de *Dietsce Doctrinale* de woorden: „Soo waer dat es hoverde daer sijn twiste ende on-

---

[1]) Vgl. *Inl.* op de „Episodes", bl. 24 vlgg.

werde (*nijd, kwaadwilligheid*)" in II, 560 toegeschreven aan „Jezus Sidrac" (*d. i.* Jezus Sirach) [1]), in III, 403 daarentegen aan Salomo [2]). In *Troyen* vinden wij eene dergelijke vergissing in vs. 18465 vlgg., welke tevens een nieuw bewijs geeft van Maerlant's groote belezenheid [3]). Bij eene uitwisseling van geschenken tusschen Hector en Ajax ontvangt de eerste een gordel, waarvan de schoone eigenschappen en de herkomst beschreven worden in deze woorden:

Dat is een gordel van syden,
Ic en sach nye beter in mynen tyden;
Het maecten die scoen Arpale,
Die teghen die Gezes liep altemale,
Die haeren vader had ghevaen
Dien sy verlóesten weder saen,
Omdat sy alle die man
Mit haeren lopen verwan.

In Ovidius is niets te vinden dat hieraan herinnert, maar ons medelid Hartman, die voor mij aan het zoeken is gegaan, heeft in Servius' commentaar op *Aeneïs* I, 317, een verhaal gevonden, dat Maerlant voor oogen kan hebben gestaan, nl. „Harpalyce haec est quae patrem senem captum a Getis multitudine collecta liberavit celerius quam de femina potest credi."

In de woorden *die Gezes* zullen wij wel gerechtigd zijn eene herinnering te zien aan de Geten, die Harpalyce's vader hadden gevangen genomen, terwijl *celerius*, dat Maerlant in het hoofd had kunnen blijven hangen, voor hem de aanleiding kan geweest zijn om Harpalyce tot eene derde Atalante te

---

[1]) Over *Sidrac* (niet *Jesus Sirach*) zie o. a. Gaston Paris, *La littér. franç. au moyen age* § 101; De Vries in *T. en Lettb.* 3, 64 vlgg.; Te Winkel, *Mnl. Lett.* bl. 396 noot; Boendale's *Leekensp.* IV, 1.

[2]) De vergissing kan hier ook voortspruiten uit verwarring der twee bijbelboeken *Ecclesiastes* en *Ecclesiasticus*.

[3]) Zie voor M.'s belezenheid op het gebied der middeleeuwsche romantiek de aant. van Franck op *Alex.* VIII, 103—122.

maken. Aan Latijnsche bronnen zijn verder ontleend eene uitweiding over de Centauroene of Sagittaren (vs. 13770—13826), uit de aan Hieronymus toegeschreven „Vitae Patrum", en de geographische excurs (28316—29344), door Maerlant uit den *Alexander* overgenomen, en althans voor een deel terug te vinden in de „Imago mundi" van Honorius van Augustodunum [1]).

Over de verhouding van Maerlant's werk tot de Aeneïs van Virgilius heb ik reeds in mijne inleiding op de „Episodes" blz. 27 vlg., gesproken. Hij vlecht den hoofdzakelijken inhoud van het Latijnsche gedicht in zijn werk in, te beginnen met het 3de boek, doch vluchtig en beknopt. Te voren had hij reeds gelegenheid gevonden om een groot deel van het tweede boek in zijn verhaal in te lasschen (31503—31556 en 31585—32402) nl. de geschiedenis van het Trojaansche paard, het verraad van Sinon en den val van Troje. Doch ik sta voor ditmaal niet langer stil bij de Latijnsche bronnen, die tot de mnl. dichtwerken altijd in eene eenigszins andere verhouding staan dan de aan het Oudfransch ontleende; deze laatste leenen zich door taal, stijl, versbouw en de talrijke daaraan eigene woorden, die in het Mnl. waren opgenomen of er in konden opgenomen worden, veel meer tot eene letterlijke of op den voet gevolgde vertaling dan de navolgingen of bewerkingen van Latijnsche voorbeelden. Ik weet wel dat het begrip „vertaling" een anderen inhoud had dan tegenwoordig, dat eene letterlijke vertaling even zeldzaam voorkomt als een letterlijk afschrift van een letterkundig gewrocht, maar een Oudfransch origineel staat in den regel toch dichter bij de mnl. vertaling dan een Latijnsch. Bij de eerste kan over het algemeen *één* regel van het oorspronkelijk in *één* vers der vertaling worden weergegeven, hetgeen met den Latijnschen hexameter veel moeielijker is: daardoor krijgt de geheele wijze van werken een ander karakter. De „Historie van Troyen" is een zeer geschikte tekst voor het instellen van een vergelijkend onder-

---

1) Zie de uitvoerige bespreking der bronnen bij Franck, *Inl.* op *Alex.* bl. XXXVI vlgg., en vgl. *Alex.* VII, 837—1776.

zoek aangaande de verschillen, die men in de verhouding van een mnl. tekst tot zijne Latijnsche en Fransche bronnen kan opmerken en vaststellen, omdat men ze hier beide in hetzelfde werk door denzelfden schrijver gebruikt vindt. Daar een aanzienlijk deel der mnl. letterkunde bestaat uit vertalingen van werken, in eene der beide genoemde talen geschreven, is het verkrijgen en het verscherpen van het inzicht in de wijze waarop men vertaalde voor de beoordeeling en de kennis van de mnl. letterkunde niet zonder belang. Nog onlangs is in het Tijdschrift door Dr. Salverda de Grave uit dit oogpunt een nog onuitgegeven mnl. prozawerk besproken, nl. de „Pelgrimage van der mensceliker Creaturen", en vroeger was hetzelfde gedaan voor den „Parthonopeus" door Dr. A. van Berkum in zijn Akademisch Proefschrift. Het is mijn voornemen heden, de vergelijking der behandeling van de Latijnsche en Fransche werken latende rusten, uit een zelfde oogpunt te bespreken dat gedeelte van Maerlant's werk dat hij ontleend heeft aan het ofra. gedicht van Benoit de Ste. More uit Touraine, dagteekenende van omstreeks 1160; het kan mijne bedoeling niet zijn hier den geheelen tekst van Benoit, die meer dan 30,000 verzen telt, aan een nauwgezet onderzoek te onderwerpen; ik wenschte alleen in algemeene trekken en met duidelijk sprekende voorbeelden aan te geven, waarop hij, die dit doorloopend onderzoek voor den geheelen tekst instelt, heeft te letten en de gronden aan te voeren waarop een juist en billijk oordeel kan worden gebouwd aangaande de wijze waarop Maerlant zich van zijne taak heeft gekweten.

Het verwondert ons niet, dat Maerlant het denkbeeld opgevat heeft om dit werk voor zijne landgenooten toegankelijk te maken, want na Alexander was er geene stof uit de oudheid, die meer bekend was dan de Trojaansche oorlog, en al konden ook de heldendaden voor Troje verricht niet halen bij die van den beroemden Macedoniër [1]), zoo was deze geschiedenis toch

[1]) Vgl. *Alex.* I, 47:

Dat van Troyen dats maer een wint
Jeghen dat men van desen vint.

zeker eene geschikter stof dan die welke hij in zijn *Merlijn* en zijn *Torec*, zich op een voor zijn talent ongeschikt gebied begevende, had bewerkt. Hier vond zijn practische, echt Nederlandsche, d. i. nuchtere, geest eene stof, die hem gelegenheid gaf de historische kennis van zijn volk te vermeerderen. En des te eer moest hij daartoe overhellen, nu deze geschiedenis der oudheid op zulk eene aantrekkelijke wijze en met zooveel dramatisch en plastisch talent pasklaar gemaakt was voor den middeleeuwschen smaak, door den Oudfranschen dichter, die ook het thema „de liefde" niet verwaarloosd had; die Achilles doet lijden door zijne liefde voor Polyxena, en de wufte dochter van Calchas, Briseïs, de latere Crescida, in Troje laat coquetteeren met Troïlus en bij de Grieken met Diomedes. Hoe hoog deze roman in de middeleeuwen stond aangeschreven, blijkt uit niets duidelijker dan uit het buitengewoon groote aantal handschriften, waarin de ofra. tekst is bewaard, en waarvan er door den Heer L. Constans, Professor aan de Universiteit te Aix in een aan Gaston Paris toegewijd opstel [1]) over „Les manuscrits du Roman de Troie", behalve de fragmenten van 4, niet minder dan 27 worden opgesomd, daaronder 15 alleen te Parijs. Naar een dier hss., n°. 2181 van de Bibliothèque nationale, doch nagenoeg zonder opgave van varianten is de tekst van Benoit's roman in 1870 met eene uitvoerige, later met een tweede stuk vermeerderde, inleiding uitgegeven door A. Joly, Hoogleeraar te Caen. Op dit oogenblik is Prof. Constans bezig met de bewerking eener nieuwe, critische uitgave, en als voorstudie heeft hij in het genoemde opstel en naar aanleiding van een paar passages eene classificatie beproefd van de verschillende hss., die hij in twee families verdeelt, ieder met twee groepen. Het zal bij de ingewikkelde verhouding der ofra. hss. wel nooit mogelijk zijn het handschrift aan te wijzen, waarnaar Maerlant zijn tekst

---

Een wint staat hier in de bet. van hd. *luft*. Vgl. *Tijdschr*. 22, 303 noot.

[1]) Etudes Romanes dédiées à Gaston Paris (Parijs, 1891), bl. 195 vlgg.

heeft bewerkt, gesteld dat het nog bestaat en na het gebruik, door den mnl. dichter er van gemaakt, in Frankrijk is teruggekomen. Maar wèl bestaat de mogelijkheid om vast te stellen, met welke groep van ofra. teksten die van Maerlant de nauwste verwantschap vertoont.

Om alvast, in afwachting der uitgave van den Heer Constans, in dezen eenige zekerheid te krijgen, heeft mijn vriend Salverda de Grave zich op mijn verzoek tot den Franschen geleerde gewend om inlichtingen, die door hem met de grootste bereidwilligheid zijn gegeven. Uit een hem toegezonden lijstje met kenmerkende verschillen tusschen den tekst van Maerlant en dien van Joly, en van leemten in ieder der beide teksten is gebleken dat het Mnl. moet behooren bij de 1e groep der 1e familie. Immers na vs. 12199 (dl. 1, bl. 354) heeft Maerlant 50 verzen, die in de beide groepen der 2e familie ontbreken, en vs. 11268 („sijnre, nl. Hectors, broederen seventiene quamen mit hem") bewijst dat zijn tekst niet tot de 2de groep der 1e familie behoort, daar deze de 30 bastaards van Priamus verdeelt in twee onderdeelen van 12 en 18, in plaats van 13 en 17. Hiermede is weliswaar nog niet veel gewonnen, en de Heer Constans zelf noemt zijne rangschikking der hss. slechts voorloopig (bl. 227), maar het kan geen kwaad, nu reeds te wijzen op de wenschelijkheid van het instellen van een onderzoek in dezen geest, wanneer wij de critische uitgave van Prof. Constans zullen bezitten.

Er zal dan natuurlijk moeten worden gelet op de gedeelten die bij Maerlant worden gevonden en bij Benoit ontbreken, op de passages die het mnl. niet heeft in tegenstelling met den ofra. tekst, en op de afwijkingen in de vertaling, de plaatsen waar het Mnl. en het Ofra. grootere of kleinere verschillen vertoonen.

Ik begin met het laatste, en wijs allereerst op eenige verschillen tusschen de beide teksten. Deze zijn van veelsoortigen aard; zij kunnen òf een gevolg zijn van het feit dat de vertaler een ander hs. voor zich heeft gehad dan dat waarin ons het oorspronkelijk bekend is, òf van eene opzettelijke verandering

van de zijde van den mnl. bewerker. Alleen de laatste zijn voor ons doel van belang, maar het is niet mogelijk overal nauwkeurig de eerste van de tweede soort te onderkennen, vooral niet wanneer ons de varianten der andere hss. onbekend zijn. Ik bespreek daarom eenige verschillen tusschen de beide teksten in het algemeen. Vooreerst komen zij voor bij eigennamen en getallen. Eene lange reeks van voorbeelden zou daarvan kunnen worden aangehaald: ik deel er ettelijke mede in eene noot, omdat die plaatsen kunnen dienen bij de beantwoording der vraag aangaande verwantschap van den mnl. tekst en het eene of andere ofra. handschrift [1]); slechts een enkel bespreek ik iets meer uitvoerig. Bij Benoit wordt de sarcophaag van Paris (vs. 22976), gelijk men ook verwacht, gedragen door IIII leeuwen, bij Maerlant (vs. 28243) door niet minder dan LVI. Dit getal is ongewijfeld uit IIII verknoeid, maar dat Maerlant een ander getal dan dit in zijn tekst moet gelezen hebben, blijkt daaruit dat de geheele versregel luidt: „LVI scoene lyoen(e)”, waarin uit het oogpunt der metriek verandering van LVI in IIII onmogelijk is.

Goede voorbeelden, hoe men gewoon was met getallen om te springen, geven vs. 2874: „daer stonden scoen(e) toorne al om (*om Troje*) wel XXX dusent teenre som” (Benoit noemt in het geheel geen getal) en 31254 vlgg., waar tusschen Anthenor en Eneas aan den eenen en Diomedes en Ulixes aan

[1]) Vgl. Maerl. 9764 XXVII groter scaren. Ben. 8279 trente batailles; M. 30405 II werf dertich B. 24440 L reis; M. 9828 Sy dusent B. 8342 XM; M. 9529 Twe lioene rampant B. 8031 n'ot c'un lion; M. 19923 een maent B. 16565 deus meis. Zie over gehaspel met getallen in den ofra. tekst „Etudes Romanes dédiées à Gaston Paris, bl. 215. — Voor verwarringen met eigennamen vgl. M. 2812 Creusa B. 2938 Andromacha; M. 12874 Fenix B. 11343 Philithoas; M. 8267 Philiste B. 6759 Boece; M. 20091 Lotiste B. 16785 Boetes; M. 9875 Ydomeus B. 8389 Diomedes; M. 9879 die lude van Creten B. 8391 ço sont Grezeis; M. 9319 Pretermissus ende sijn ghesellc Crepeus B. 7828 Pertemisus et li filz Menalus; M. 12581 Hector B. 11062 Paris; M. 27865 Dyomedes B. 22549 li dus d'Athenes; M. 11794 Junons tempel B. 10349 le temple Veneris; ook M. 12657 vlgg. en B. 11145—52; 20090 vlgg. en B. 16781 vlgg.; 30411 vlgg. en 24445 vlgg.; enz.

den anderen kant onderhandeld wordt over den prijs, waarvoor Troje den vijand in handen zal worden gespeeld. In den ofr. tekst bestaat die uit (vs. 25362):

> V^M besans d'or esmeré (*fijn, zuiver*)
> Et X^M d'argent sanz leis (*bedrog*)
> Bien esmeré et a buen peis (*gewicht*)
> Et par X ans tot ensement (*bovendien*)
> X^M charges de froment.

Deze voorwaarden zijn althans voor uitvoering vatbaar, doch de vertaler (of de afschrijver?) overschrijdt hierbij de grenzen der mogelijkheid of zelfs der waarschijnlijkheid. In zijn tekst zijn ze uitgedijd tot

> Hondert dusent bisante van goude
> Ellic dumen (*l.* duums *of* dumaels) dicke, palmen breet,
> Ende also menich silverijn, Gotweet,
> X^M jaer [1]) te hulpen [te] haeren scaden
> Ende C^M kerren gheladen
> Mit ghesteynte, mit anderen goede.

Van den willekeur, waarmede men eigennamen behandelde, haal ik als bewijs aan Ben. 27174, waar wordt medegedeeld hoe de Grieken, vertoornd op Agamemnon en Menelaus, hun den naam Atriden onwaardig keuren en besluiten hen voortaan Plistheniden te noemen („Plestenidas furent nomé, c'est naient (*volstrekt niet*) nobles en Grezies"). Bij Maerlant staat, in plaats daarvan (33264):

> Dat sy van Atreus ghesclachte,
> Niet en sullen ghenoemt sijn:
> Haer vader, seiden sy, was *Philistijn*,
> Daer nie doghet en quam af.

Vgl. 5784, waar Ulyxes tot Licomedes op Scyros zegt:

> Ic waen ghy hebt ghehoort noemen
> Die heren die hem te hulpen comen,
> Des conincks kinder Phylixtimis.

---

[1]) De M zal wel op eene vergissing van een afschrijver berusten.

(*l.* Phylixtijns: mijns), waar waarschijnlijk *Plisthenes* is bedoeld, hoewel Statius hier *Atrides* heeft.

Op eene andere plaats komen de Philistijnen ook voor bij Ben., nl. 15306: „Fortins, qui sires iert des Filistins"; hier heeft het hs. „die heer was Philisteüs", doch de eene var. (dl. 4, bl. 177): „die heer was van Philisteüs" en de andere (bl. 176), geheel in overeenstemming met Ben.: „die here was van den Philistine".

Dat uit „Thelamonius Aïax" (bij Ben. 10069) bij Maerlant twee personen zijn gegroeid (M. 11522: „Ayax ende Thelamon," behoeft ons niet al te zeer te verbazen; er zijn verwonderlijker dingen op het gebied der namen gebeurd. Onder de merkwaardigste behoort zeker wel het feit, waaraan voor jaren ons medelid Van de Sande Bakhuyzen heeft herinnerd, dat in „Der Naturen Bloeme" door het misverstaan van den Latijnschen tekst uit een Romeinsch schrijver, Trebius Niger, een visch gegroeid is van een half voet lang en vijf voet dik [1]).

Eenige verschillen van een anderen aard voeg ik aan de genoemde toe. Bij Ben. 7990 wordt verhaald dat Hector zijn paard Galateye had gekregen van de fee Morgane, de zuster van Artur en kweekeling van Merlijn [2]); Maerlant vindt deze voorstelling bij een historisch persoon, als Hector voor hem was, zeker al te wonderlijk, en maakt daarom Penthesilea tot de schenkster. Terwijl bij Ben. 7562 de troepen der Grieken samenkomen „lez lo rivage en une plaiugne", zegt M. 9066: „op een ryvier, hiet Sancti, deedse Agamennon comen al". Als B. 22321 van Nestor zegt: „car molt est vielz", werkt Maerl. dit uit tot: „twe hondert ende vijftich hadde hi der jaer" (25627). Waar Paris bij B. treurt „por son neveu qui morz esteit" (7934), geeft M. aan den neef een naam, en wel dien van „Sictamoer" (9426), die elders bij Ben. (7441) genoemd wordt als „cousin Mennon".

---

[1]) *Tijdschr.* 1, 279.

[2]) Vgl. *fata-morgana*, athmospherische straalbreking, luchtspiegeling, den naam van het natuurverschijnsel, dat schepelingen misleidt.

Van zuiver literairen aard zijn de beide volgende wijzigingen, die werkelijke verbeteringen kunnen genoemd. Wanneer Benoit de dichtheid der pijlen en werpschichten in een gevecht vergelijkt bij meel dat door eene zeef valt (18876), kiest Maerlant een ander en minder huishoudelijk beeld in vs. 22133 vlgg., en zegt:

Reghen, haghel ende snee
En valt te winter nummermee
Nerghent alsoo ghedichte
Als die quarelen ende die scichte. [1])

En in de schildering der houding van Medea, die als eene schuchtere maagd de zaal binnentreedt, waar zij Jason en andere vreemde heeren ziet, en Benoit (1238) dit aldus uitdrukt:

La chiere (*hoofd*) tint alques (*een weinig*) en bas,
Plus fine et fresche et coloree
Que la rose quand elle est nee,

brengt Maerlant in den laatsten regel eene gelukkige wijziging aan (1150):

Medea quam al door den sale
Thoeft een deel gheslaghen te dale
Alse die rose recht ghedaen
Die den douwe heft ontfaen.

In de tweede plaats wijs ik kortelijk op eenige plaatsen, waar Benoit verzen heeft die bij Maerlant ontbreken. Hiertoe behooren vooral die gedeelten, waarbij hij zich met de zienswijze of de voorstelling van hem ook van elders — nl. uit de klassieken — bekende gebeurtenissen niet kan vereenigen. Dit is niet zelden het geval, vooral op het einde der geschiedenis van het beleg van Troje, o. a. ten opzichte van den roof van het Palladium, en het aan sommige Trojanen, bv. aan Anchises en Eneas, toegeschreven verraad. Doch deze

[1]) Hetzelfde beeld vindt men ook elders, b.v. vs. 40300.

passages, waarin dus natuurlijk sommige gedeelten van Benoit zijn overgeslagen. zijn door Maerlant zelf nauwgezet aangewezen, en in mijne Inleiding op de „Episodes" besproken. Ik behoef er dus hier niet op terug te komen. Bij andere gedeelten, waar er voor Maerlant geene aanleiding bestond om Benoit niet te volgen of te vertrouwen, moet hetzelfde voorbehoud gemaakt worden als boven, nl. dat hetgeen oogenschijnlijk eene leemte is in Maerlant's tekst, in werkelijkheid er éene is van het teksthandschrift, welke in andere betere hss. niet wordt aangetroffen. Zekerheid kunnen wij in dezen verkrijgen door eene vergelijking van het ths. der Historie van Troyen met de overige hss., waarvan ons slechts fragmenten zijn bewaard. Wij vinden bv. in de fragmenten (uit Segher Dieregodgaf) tusschen vs. 18592 en 18503 zeven-en-dertig verzen bij Benoit (15233—15269), die in het ths. worden gemist. Eene andere lacune merken wij op bij vs. 20056, waar wij in de vertaling de verzen 16702—16750 missen van den tekst van Benoit. Weliswaar is het gedeelte van het hs., waartoe het fragment M (bij De Pauw en Gailliard, dl. 4, bl 214 vlgg.) behoort, evenmin ongeschonden bewaard, maar wij vinden er althans een zevental verzen in, waarvan de 4 eerste overeenkomen met de bij Maerlant niet voorkomende verzen 16731 vlgg. van Benoit, de 3 laatste met 16744 aldaar. Er staat dus in dit hs. meer dan in het ths., en er is geen reden om te onderstellen, dat niet het geheele in het ths. ontbrekende deel van Benoit in vertaling er in zal zijn aanwezig geweest.

Andere leemten in Maerlant's tekst of teksthandschrift (deze onzekerheid kan alleen door het vinden van een nieuw hs. worden weggenomen) vinden wij na 2439, waar in een gevecht van Castor en Pollux tegen de Trojanen de verzen 2573—2586 van Benoit ontbreken. Maerlant is in zijne vertaling, van vs. 2573: „bien deit Castor estre entrepris" overgesprongen op vs. 2587: „Castor est pris et retenuz"; het kan eene vergissing zijn, doch ook eene door de overeenkomst dezer regels in de hand gewerkte verkorting van een der vele gevechten,

die alle min of meer op elkander geleken en onmogelijk tot Maerlant's gemoed konden spreken: dat hij, hetzij bij vergissing hetzij met opzet, de verzen niet zal vertaald hebben, wordt waarschijnlijk door het feit, dat ze ook niet in een ander hs. (bij De Pauw en Gailliard, dl. 4, bl. 39 vlg.) voorkomen, Na vs. 12580:

Datter III dusent doot bleef....
Die nummermeer na ghenen tijt
Aen den hals scilt en dede

ontbreekt Ben. 11056:

Li plus sages se tint por fol
Car par male acheson (*aanleiding*) s'ocient.
Les genz de Perse se ralient
Le poindre (mnl. *pongijs*) ont pris, les arz tenduz.
Là ot assez des abatus
Et des navrez et des ocis,

waarop bij Ben. volgt:

Merveilles l'ot bien fet *Paris*,

en bij Maerlant:

So toonden *Hector* sijn vromichede.

Mogelijk is dat de beide verzen op *-ede* oorspronkelijk niet op elkaar hebben gerijmd, doch ook dat het ontbrekende door M. is overgeslagen omdat het wel kon worden gemist; misschien staat hiermede in verband het feit dat Paris van Benoit is vervangen door Hector, die ook in het voorafgaande (bij Ben. en Maerl.) wordt genoemd. Zoo kan ook bij 22178 de mnl. dichter de verzen 18925—28 van Ben., die gevoeglijk kunnen worden gemist, opzettelijk onvertaald hebben gelaten, en bij 21851, waar Ben. 18583—95 ontbreekt, de afschrijver op een gelijk rijmwoord zijn overgesprongen. Voor andere bij M. ontbrekende gedeelten vgl. men 25385, waar eene herinnering aan de geschiedenis van Leander ontbreekt of onvertaald is gebleven (Ben. 22064—74); 30526, waar Ben. 24557—61 ontbreekt, terwijl omgekeerd de daarop

volgende verzen van M. 30527—59 bij B. worden gemist, en 31386, waar 70 regels van den franschen tekst ontbreken (B. 25503—73).

Men heeft in dit geval dus te denken òf aan slordigheid van den vertaler of aan de zucht om door bekortingen zijne taak te verlichten, maar meer of nauwkeuriger gegevens kunnen wij hier voor ons doel niet verzamelen. Hoogstens zou men uit uitlatingen nog besluiten kunnen trekken aangaande des dichters smaak en wellicht enkele meeningen of overtuigingen, maar in een historisch werk als Troyen is er voor het laatste maar weinig plaats. Ik ga dus liever over tot het derde deel, en behandel, omdat daaraan beschouwingen en mededeelingen van meer algemeen belang kunnen worden vastgeknoopt, wat uitvoeriger eenige plaatsen die bij Maerlant worden gevonden en in den tekst van Benoit ontbreken. Ook dit kan van de beide boven reeds genoemde oorzaken het gevolg wezen. Het kan zijn dat de leemte of het glop [1]), zooals Hooft zou gezegd hebben, te wijten is aan het ofra. hs., dat wij uit de uitgave kennen, en dat in andere hss. de met het Mnl. overeenkomende verzen wèl worden aangetroffen. Als voorbeeld haal ik eene boven reeds aangeduide plaats aan, waar de mnl. tekst na vs. 12199 vijftig verzen heeft, de beschrijving bevattende van een gevecht van Hector met een paar Grieksche aanvoerders, Boteus en zijn verwant Archilogus, die in het ths. van Joly ontbreken, doch niet in die der andere familie. Zoo zullen zonder twijfel aan den gebrekkigen staat van het fransche hs. moeten worden toegeschreven de lacunes van Benoit, na vs. 11216, waar Maerlant 8 verzen meer heeft (12724—31); na 11232, waar in den mnl. tekst volgt een strijd tusschen Troïlus en Santipus van Caladone (12748—63) en na 19277, waar de inhoud van vs. 22505—18 van Maerlant niet voorkomt. Toevallig of misschien ook niet (dit zal eerst door de vergelijking der ofra. hss. kunnen worden uitgemaakt) ontbreekt hier ook in den tekst van Joly een versregel,

---

[1]) Zie *Ndl. Wdb.* op glop.

door den uitgever met eene stippellijn aangeduid. Opmerkelijk is, dat ook op eene andere plaats het ontbreken van een vers bij Joly samenvalt met eene afwijking in den mnl. tekst, nl. vs. 18958, waarop bij Maerlant volgen vs. 22213—320, terwijl deze in den ofra. tekst eerst gevonden worden na vs. 19167. Het schijnt dat ze eerder thuis hooren op de plaats, waar Maerlant ze heeft dan daar waar ze bij Joly worden gevonden.

Van een ander en wel een aanmerkelijk deel der kleinere en grootere passages, die alleen in den mnl. tekst worden aangetroffen, zal het blijken dat het toevoegselen zijn van Maerlant, zooals het voor enkele, den Heer Constans ter vergelijking gezonden, reeds gebleken is. De middeleeuwsche vertalers, hetgeen voor een goed deel hetzelfde is als „de middeleeuwsche dichters", waren ander soort menschen en werkten anders dan zij die men thans met dien naam bestempelt. Zij beschouwden zich niet als slaven van het oorspronkelijk, maar plaatsten zich zelfstandig er tegenover, zooals ook de afschrijvers tegenover hun tekst. Zij waren meer bewerkers dan vertalers, dat wil niet zeggen dat men niet nu en dan gedeelten vindt, die woordelijk zijn gevolgd, maar daarnaast treft men andere aan, waar de bewerker aanleiding vond of het wenschelijk achtte om door eene toevoeging den tekst vollediger, schooner of boeiender te maken, of door eene aangebrachte wijziging hem meer in overeenstemming te brengen met zijne eigene historische beschouwingen of aesthetische opvattingen. Soms zal hij hem bekende geschiedkundige bijzonderheden invlechten, elders zal hij een toetsje aanbrengen, waardoor de levendigheid wordt verhoogd of eene mededeeling, die hij in het oorspronkelijk vindt, uitwerken. Zoo deed ook Maerlant hier. Aan Laomedoen dicht hij een zoon Vulcoen (2481, 2607) toe, die in den fra. tekst niet voorkomt; deze dankt wellicht zijne geboorte aan des dichters door den rijmdwang bevruchte verbeelding; den naam [1]) ontleende hij waarschijnlijk aan den oor-

[1]) Vgl. A. Heinze, Die deutschen Familiën-namen (1882), bl. 123 vlg.

spronkelijk Germaanschen, van *volc* afgeleiden, naam Fulco, die in de middeleeuwen door verschillende bekende mannen werd gedragen. Deze Fulco is een waardige tegenhanger van een Trojaansch hoofdman uit later dagen, nl. *Vranc* (vs. 32390 en 40377), die bij Maerlant de stichter is van de dynastie der Fransche koningen en aan Frankrijk zijn naam geeft [1]). Bij de beschrijving van het begin van den oorlog met Troje lascht hij (na B. 5942) de geschiedenis in van Iphigenia (7441—56 en 7469—7501); aan Penthesilea geeft hij een minnaar, nl. Polites, een zoon van Priamus, die bij Benoit nergens voorkomt, doch dien hij aan Virgilius (II, 526; V, 564) ontleent. Deze Polites speelt een vrij belangrijke rol in Maerlant's verhaal, waarvan allerlei aanvullingen en wijzigingen van Benoits tekst het gevolg zijn [2]). Bij vs. 24563, waar een hartstochtelijk gesprek gehouden wordt tusschen voor- en tegenstanders van den vrede onder de Trojanen, en van Eneas in het ofra. gedicht slechts gezegd wordt:

Vers lui s'irest (*maakte zich boos*) molt Eneas

houdt hij bij Maerlant eene — het moet erkend worden — niet zeer klemmende redevoering, waarin hij zijn „vredelust" verdedigt door eene herinnering aan den oorlog van Minos en Athene en de geschiedenis van Theseus en den Minotaurus (30527—58). En ter verhooging van den lof der moedermaagd, dien Benoit (vs. 13431 vlgg.) toevoegt aan eene minder

---

[1]) Vgl. *Clerc* bl. 7: „een coninck der Vrancken die Dagobertus hiete ende was gecomen van Vranck van Troyen", en 8: „die edel Vranck van Troyen, die tlant biden Rijn eerst begreep (ende) na hem noemde." Ook liet hij wijnstokken uit Troje komen en aan den Rijn overplanten (bl. 9). Zie verder over dezen Francio, een zoon van Hector, *Cod. Dipl. U.* 6, bl. 4, vs. 77, en Blöte, *Das Aufkommen der Sage von Brabon Silvius* bl. 40 vlg. (in „Werken der Kon. Akad." 1904).

[2]) Bij Maerlant, vs. 29437; 29440—52; 29589—627; 30037 vlgg. herhaaldelijk (*Episodes*, vs. 8121 en vervolgens). Ook later (na B. 25246) vlecht hij eene herinnering aan Polites en Pentesilea in (M. 31208—20); vgl. ook 30397 vlg., 30449 e. e.

gunstige beoordeeling der vrouw in het algemeen en die zijn vertaler in eene lyrische stemming brengt, getuige de strophenvorm der bekende tusschen de gewone epische rijmparen in staande verzen:

Nye en droech vrouwe
Gestadighen rouwe,
Noch nummer en doet,
Haer ketsen, haer jaghen,
Haer mynne draghen
Is saen te voet [1]),

werkt hij dien nog nader uit door Maria te vergelijken met Agnes en Katharina, heilige maagden als zij, doch die met den maagdelijken staat niet de moedervreugde hadden vereenigd.

Van de kleinere historische toevoegselen noem ik de beschrijving van het schilderwerk in Agamemnons tent, voorstellende den tragischen dood van Hercules (8012—15 na Ben. 6490); eene herinnering aan Philoctetes (7511—15 na Ben. 5978), en de toevoeging van een strijdmakker aan Serpedoen, nl. Glaucoen (9171 vlg. na B. 7665), die waarschijnlijk zijn aanzijn dankt aan soortgelijke oorzaken als boven Vulcoen.

Litteraire versierselen, door Maerlant aangebracht, zijn o. a. de volgende. Bij de beschrijving van den hofstaat van Medea voegt hij aan den ofra. tekst eenige verzen toe, waardoor de schoonheid van de beruchte koningsdochter des te sterker uitkomt (1141—48 na Ben. 1237):

Met haer (waren) XX joffrouwen,
Die scoonste die men mochte scouwen,
En had Medea ghedaen,
Mer als gout moet by silver staen
Of die rose by ander bloemen,
So en machere gheen ghelijc comen [2]);
Alst tscoen (*var.* tscone) biden scone
(*var.* sconen) leghet,
So is den enen den prijs ontseghet.

---

[1]) In den Eersten Martijn, waar de dichter zichzelf kan zijn, spreekt hij heel anders over de vrouwen dan hier, waar hij niet zelfstandig genoeg Benoit volgt. In Martijn geeft hij zelfs de schuld van hare wuftheid aan de mannen, die haar hoofd op hol brengen.

[2]) *Var.* Sone magere gelijc en comen; vgl. *Episodes*, vs. 299.

Als Hecuba (vs. 13290 vlg.; bij B. 11758) wijst op de wisselvalligheden van den oorlog en zegt:

Por Dé, si en prenez grant cure,
Car tost avient mesaventure,

dan bepaalt Maerlant er zich niet toe deze regels weer te geven met:

Daerom sijt in hoeden al,
Schier so coemt een ongheval,

„een ongeluk ligt in een klein hoekje," maar hij voegt er aan toe:

Ende daert ooc begint te gaen,
En mach mens niet wael wederstaen.

Het is de vraag, of de tekst wel wint bij deze onnoodige uitwerking. En op eene andere plaats vlecht hij eenige regels in op het niet ongemeene thema van het „rad van aventure" (vs. 22492 vlgg.):

Daer speelden haer speel die aventure,
Haer ende daer, voort ende weder:
Die baven was hy was saen neder,
Die neder was hy was saen op
Men scloech daer menghen opten cop (*l.* top),
Dat hy schier was weder onder.
Dus en ist anders niet dan wonder
Dattet rat der aventueren doet:
Den enen ghevet goeden spoet,
Den anderen dat ongheval so groot
Dat hem liever waer die doot,
Dat (*omdat*) hem sijn lijf wort so (*l.* te) suere;
Dus wandel is die aventuere.

Men kan niet zeggen dat de ontboezeming bijzonder gepast is bij de beschrijving der afwisselende kansen in een gevecht. Even weinig wint de tekst van Maerlant er bij, wanneer hij (na vs. 13072; Ben. 11544) naar aanleiding van den schrik, dien Hector verspreidt, aan den ofra. tekst toevoegt:

Ic waen dat sy hem meer ontsien
Dan Luciferre ende sijn ghesellen,
Die meisterscap heeft in der hellen.

Geheel misplaatst zijn de beide volgende toevoegselen, nl. eene na vs. 10030, waar Hector strijdt met Minestheus („le dus d'Athenes"), die Patroclus komt wreken en den Trojaan eene diepe wonde toebrengt, zoodat hij geheel van kleederen en wapenrusting moet verwisselen, en waar wij midden in de beschrijving stuiten op de verzen (11478—83):

Tot dien waendhy al apenbaer,
Dat Achilles selve waer
Ende die halsberch waer mede,
Die voer (*te voren*) Thetis maken dede,
Want hy Achilles teiken ane
Ten stryde bracht ende sijn vane.

Op nog bedenkelijker wijze wordt de samenhang gestoord op de andere plaats, nl. 13308—14 (na Ben. 11774). Aldaar is Hecuba aan het woord, die de Trojaansche aanvoerders aanvuurt tot volhardende plichtsbetrachting. Voor dat het antwoord volgt, dat in den ofra. tekst op naam staat van allen (vs. 11775: „Dame, Dame, ço dient cil"), in den mnl. gegeven wordt door Polidamas, volgen bij Maerlant deze verzen:

Polidamas sat by Helenen
Die hem thertte deed wenen
Ende die hem buten in die oghen
Deed lachen ende blijtscap toghen,
Ende Troylus ende Bryseida,
Mennoen ende Polixina.
Doe sprac aldus Polidamas.

Zij verplaatsen ons plotseling in het Proyeel van Troyen, den Trojaanschen lusthof, waarin Segher Dieregodgaf voor afwisseling de Trojaansche helden en dames in alle eer en deugd een deuntje laat vrijen. Maerlant heeft deze door Segher aan den tekst van Benoit toegevoegde episode — het is bekend — in den zijnen ingelascht, en zij kon hem dus voor den geest staan, maar het oogenblik voor eene herinnering daaraan schijnt hier al bijzon-

der ongelukkig gekozen, en wij zullen wèl doen het er voorloopig voor te houden dat de verzen van hunne plaats geraakt en hierheen verdwaald zijn. Doch de laatste regel: „doe sprac aldus Polidamas" is in elk geval voor het rijm en de verbinding met het volgende onontbeerlijk [1]).

Nog één plaats, waar wij eene uitweiding vinden van Maerlant [2]) breng ik ter sprake, omdat zij mij aanleiding geeft tot enkele opmerkingen over hetgeen men gewoon is aan te duiden met den term „locale kleur".

Aan den regel van Ben. (18517):

Cil crie et brait qui la mort sent

die, als de oorspronkelijke lezing is bewaard, uitgedijd is tot drie, nl. (21783—5):

Sulc riep als hy ghevuelde die doot,
Recht aldaer die parse (*gedrang*) was groot;
Die hem deed anxt groot [3]),

---

[1]) Niet minder vreemd staat eene passage in een ander hs. F. Vgl. Gallée in *T. en Lettb.* 2, 118 vlgg., waar op vs. 15820 „elck bleef voirt op sijn hoede" (ths. „elc sciet van den anderen gram ende elc keerden danen hy quam (nl. *Hector en Achilles*) mit herden groten avermoede: Hector (voer) henen als die vroede"; *vgl.* Ben. 13196: de overeenkomst is hier niet groot) volgt de schildering der portretten van sommige Grieksche en Trojaansche helden, overeenkomende (doch niet woordelijk) met vs. 6578—6583; 6801—5; 6638, 6639—54 (over Achilles, hier kunnen de woorden als varianten dienen van het ths.), 6801—6820, (van Hector, ook hier is de overeenkomst grooter). Daarna breekt het fragment af: wij kunnen niet zeggen wat er op de portretten zou gevolgd zijn en ook geen gissing maken aangaande de oorzaak der verwarring.

[2]) Zooals met het werk van Benoit handelt de dichter met dat van Segher. De in diens werk voorkomende weeklacht over Hector's dood is door Segher aan den Franschen tekst toegevoegd. Deze loopt tot vs. 19534 van den tekst. De daarop volgende verzen 19535—42 zijn eene uitwerking van het thema door Maerlant.

[3]) Het vierregelig rijm wekt achterdocht (vgl. *Tijdschr.* 23, 167 vlgg.); niet onmogelijk is dat de beide middelste regels niet tot den oorspronkelijken tekst van Maerlant behooren.

voegt Maerlant er een toe, die bij Benoit niet wordt teruggevonden:

„Helpt ons, Mamet, uyt deser noot!"

Men meene niet, dat de fransche dichter tegen het begaan van een dergelijk anachronisme of zonde tegen de locale kleur zou hebben opgezien, gesteld dat men aldus bestempelen mag het gebruiken van den naam van *Mahomet*, die in de middeleeuwen de uitdrukking was geworden voor „eene heidensche godheid" in het algemeen [1]), en dus desnoods ook voor vroegere eeuwen kon dienst doen. Doch al moet men in dezen strenger oordeelen, ook dan mag men verwachten dat Benoit evenmin bezwaar zou gemaakt hebben als Maerlant. Immers, hij laat Medea spreken van „Oteviens de Rome" (vs. 1684); hij gewaagt van „le renne de Baviere" (27191), van „l'empire de France" (3010) en van „Cartage" (27485); en laat zijne helden rijden nu eens op een „cheval d'Alemaigne" (7437), dan weder „d'Espaigne" (7438) of de Nubië (10605). En is niet bij alle middeleeuwsche dichters en schilders in meer of minder sterke mate dezelfde eigenaardigheid op te merken?" [2]).

Dat Maerlant in dezen geen uitzondering maakte, blijkt uit een aantal plaatsen in zijn *Troyen*. Meestal neemt hij het anachronisme van Benoit over; ook hij laat zijne strijders zitten op paarden uit Nubië (12048) of Arragoen (10128) en strijden met Grieksch vuur (Epis. bl. 36); spreekt als hij van „greve ende markyse" in het gevolg van Paris (4027; Ben. 4157); van „al sconincs maghe van Vrancrijc" (2886), en als Benoit van een der Grieksche schipbreukelingen na Troje's val zegt (27485):

Que n'i a cel si coveitox (*vurig*),
Qui, o perdant un membre ou dox,
Ne volsist estre a Cartage,

---

[1]) Vgl. *Mnl. Wdb.* op Mamet.
[2]) Vgl. mijne opmerkingen over hetzelfde onderwerp naar aanleiding van plaatsen uit *Van den Levene ons Heren* in Versl. en Med. Kon. Akad. 1901, bl. 382.

ziet hij er geen bezwaar in dit te vertalen met:

Daer en was gheen so groten heer,
Hy en wilde thuys sijn op sijn bedde,
Ende daer en lyt (*lid*) bleve te wedde
Ja in al *Noerthomberlant*.

Eene enkele maal laat hij het anachronisme onvertaald, b.v. waar Medea het heeft over Octavianus, doch daartegenover staan verscheidene plaatsen, waar hij op eigen verantwoordelijkheid in dezelfde eigenaardigheid vervalt. Hij spreekt herhaaldelijk van „radebraken" als van eene in Troje bekende straf (13182, 34111, 34167), en laat door hare speelnooten de kreten van Deidamia in den laten nacht houden voor het „metten singen" bij gelegenheid van het Bacchusfeest (vs. 5678). Hij ziet er evenmin bezwaar in aan den „sacerdos Umbro" uit de *Aeneïs* (VII, 750) den titel van „bisscop" toe te kennen (*Troyen* 39095, 46163 e. a.) en hem, als ware hij een middeleeuwsch geestelijke, een vrij belangrijke rol te laten spelen in de geschiedenis der vestiging van het rijk van Aeneas in Italië. Het verst gaat hij, wanneer hij (vs. 9441) de wapenrusting van Paris beschrijvende, hem „een scilt van goud" geeft, waaraan, als ware hij een galant ridder uit de Britsche romans en het oorbeeld [1]) van den „Ridder mitter mouwen" uit den Lanceloot, „Helenen mouwe" was „gheset" [2]).

[1]) D. i. „prototype". Zie voorbeelden (uit de 19de eeuw) van het woord (ook één van „*oorbeeldig*, typisch) in het *Ndl. Wdb.* 11, 56. Dergelijke, naar het voorbeeld van hd. *ur*- gemaakte nieuwe vormingen zijn er meer (t. a. p.): het schijnt niet geraden ze onvoorwaardelijk te verwerpen.

[2]) Voor „*daerin* Helenen mouwe gheset," moet gelezen worden *daeran*. Zulke losse mouwen der dames werden aan den helm, het schild enz. gehecht of verbonden. Zie *Mnl. Wdb.* op mouwe. Vgl. eene andere plaats van *Troyen*, waar hetzelfde anachronisme voorkomt, in de geschiedenis van Troïlus en Briseïs, vs. 18298:

Troylus hielt sijn scop
Om (*var.* op) Dyomedes, die voer hem vloe
Ende seid: „maect u henen alsoo
Ende rust in uwer amyen scoet
Die u huden die mouwe roet
So vroech tenen ponioen gaf!"

Op een paar plaatsen is het slechts schijn, dat Maerlant zich uitdrukt in vergelijkingen aan zijn eigen tijd ontleend; op de eene ligt het aan den afschrijver, op de andere aan de uitgevers. De eerste (vs. 14563) luidt:

Die Troyene seiden dat Calcas
Argar (*l.* Arger) dan een *Jode* was.

Uit het Fransch, dat hier heeft (vs. 12967):

Calcas blamerent Troïen,
Dient (*zeggen*) que plus est vil d'un *cien*,

blijkt met zekerheid, dat voor *Jode* moet gelezen worden *rode*, ndl. „reu", het in de middeleeuwen zeer gewone scheldwoord voor iemand die alle schaamtegevoel heeft afgelegd." Vgl. *Epis.* bl. 161. Op de andere houdt „Minne" een lange aanspraak tegen Achilles, om hem te betoogen dat hij niet moet voortgaan met aan den strijd tegen Troje deel te nemen, als hij het voorwerp zijner genegenheid, Polyxena, wil deelachtig worden. Die aanspraak begint aldus (vs. 24066):

Mynne sprac: Wat saldy vromen (*baten*)?
Hoe waenstu te hoofde comen
Dattu wanes hebben die scone?
Sy en dienen my dus niet die ic lone,
Mijn manne (*leen-*, *dienstmannen*)
ende mijn late (*hoorigen*):
Du tones my Judinnen ghelate
Alsofstu van my wouts vaeren.

Het woord *Judinnen* in den voorlaatsten regel wordt in de uitgave met een hoofdletter geschreven, en het vermoeden ligt dus voor de hand, dat de uitgevers het woord als „Jodin" hebben opgevat; maar nog daargelaten, dat alsdan de verbogen nv. *ghelate* onverklaarbaar zou zijn, overschrijdt de vergelijking van Achilles met eene Jodin de grenzen van het geloofelijke. In het hs. staat dan ook iets anders, nl.:

Du tones my *in dynen* ghelate,
Als ofstu van my wouts vaeren:

Deze lezing stemt volkomen overeen met Ben. 20606:

Tu as mostré et fait senblant
Que tu te vels partir de mei.

Misschien staat in het hs. *dyunen* voor *dyuen* (hoewel ik blijkens mijn excerpt het niet gelezen heb), evenals 28208: „laet my doch cussen *dyunen* mont" (vgl. *sinnen* voor *sinen* *Ann. Em.* 18, 23, ± 1500; zie de plaats bij pardike in het *Mnl. Wdb.*), maar overigens zal men wel niet aan mijne opvatting der woorden en der lezing van het hs. twijfelen.

De belangrijkste met dit onderwerp in verband staande plaats heb ik voor het laatst bewaard, nl. vs. 21303 vlgg., waar Maerlants zelfstandigheid en verstand duidelijk uitkomen. Achilles, die verliefd is op Polyxena en om harentwil een verrader van zijn vaderland dreigt te worden, houdt aldaar bespiegelingen over de macht der liefde. Daarbij moeten bij Benoit de gewone, aan het Oude Testament ontleende, voorbeelden dienst doen, nl. Simson, David, Salomo. Wij lezen bij hem (vs. 18020):

Qui est qui contre Amor est sages?
Ço ne fu pas fortins (*sterke*) Sansons,
David li reis ne Salemons,
Cil qui de sens fu souverains
Sor toz altres homes humains.

Maerlant, die zich in zijn Tweeden Martijn voor zijn daar gevoerd bekend betoog er van bedient en ze ook in zijn Spiegel Hist. (III [1], 39, 23) uit Hieronymus overneemt, kan tegen de voorbeelden zelve natuurlijk geen bezwaar hebben, maar een Achilles die aan den bijbel ontleende vergelijkingen gebruikt, is hem te kras. In plaats van deze namen vinden wij in zijne bewerking andere aan de klassieke wereld ontleend (vs. 21302):

Wie is teghen die mynne wijs!
Dat en was nie(t) die starcke Theseus
Noch die vroede Promotheus,
Die van wijsheden had te voren
Voer alle die ye waeren gheboren.

Men zal het met mij eens zijn dat het eene gelukkige greep mag worden genoemd voor den sterken Simsom den sterken Theseus als bewijs voor de macht der liefde aan te voeren. En dat hij voor den wijzen Salomo den wijzen Prometheus in de plaats stelt is begrijpelijk, al is ook de voorstelling der verhouding van Prometheus en Pandora onjuist. Een weinig later, als de ofra. dichter zelf aan het woord is, en opnieuw Salomo als afschrikkend voorbeeld laat dienst doen (vs. 18430 vlgg.) in de verzen:

Qui est qui contre Amors est sage!
Ço n'est il (*Achilles*) pas n'il le puet estre:
En Amor a trop grevos (*harde*, *strenge*) mestre;
Trop par (*zeer*) li lit grevose leçon;
Ço parut bien a Salemon:
Poi (*weinig*) li valut trestot (*al*) sis sens,

vindt Maerlant te recht geen reden om zijn voorbeeld te wijzigen, en luidt zijne vertaling in overeenstemming met den ofra. tekst (vs. 21702):

Het is seer swaer der mynnen pleghen:
Der mynnen cracht is al te swaer:
Salamon proevet al apenbaer,
Synen syn en mocht hem niet duden.

Minder noodig, doch niet ongepast, is eene wijziging die de dichter op eene andere plaats heeft aangebracht met betrekking tot den bijbel, nl. vs. 31491 vlg., waar gesproken wordt over het gedenkteeken of praalgraf, dat opgericht werd ter eere van de Amazonen-koningin Pentesilea. Hij zegt daarvan:

Ic waen u niet en volscreve tdoen
Selve die wyse Salamoen,

terwijl Benoit heeft (vs. 25690 vlgg.):

Sepolture ot et monument,
Taut que se Plenius fust vis (*levend*)
Ou cil qui fist Apocalis,
Nel vos sauroient il retraire.

Ik vermoed dat hier vooral eischen van maat en rijm de oorzaak der wijziging zullen wezen; doch het moet erkend worden, een beroep op Plinius en de Apocalypse klinkt vreemd in dit verband; en al is ook Salomo niet de aangewezen persoon om hier te komen getuigen, hij staat in elk geval in tijd dichter bij de gebeurtenissen die hier worden beschreven.

Indien Maerlant steeds met zooveel oordeel vertaald had als op de laatstgenoemde plaatsen, dan zouden wij niets dan lof voor hem hebben als vertaler, maar dit is niet het geval. Wat ons vooral treft in zijn werk, dat is zijne ongelijkmatigheid. Op de eene plaats zal hij eene ofra. uitdrukking zeer juist, op eene andere dezelfde geheel verkeerd, vertalen. Een goed staaltje daarvan is de wijze, waarop hij met het ofra. *jaient*, d. i. *géant*, te werk gaat. Dat hij het woord kende, blijkt uit vs. 9260: „Sy gheleken bet *gyganten*," de onberispelijke vertaling van Ben. 7766: „Assez senbloent mielz *jaiant*", en 24309: „also groot was hy als een *gigant*" (Ben. 20946: qui esteit maires que *jaianz*), terwijl hij van vs. 15301 vlg.:

Et Cupesus, li forz li grant
Qui esteit graindre de *jaianz*,

d. i. „die grooter dan een reus was," niets te recht brengt. Zijne vertaling aldaar luidt (vs. 18621):

Jagheus heiten syne marcke:

hij ziet *jaianz* voor een plaatsnaam aan, en maakt van *graindre* (d. i. *grandior*) een woord met de bet. „heer" of „meester". Ook de var. heeft in hoofdzaak dezelfde lezing" (dl. 4, bl. 176). Het ofra. *engigniere* of *engigneor*, hetzelfde woord als fra. ndl. *ingenieur*, geeft de dichter zeer goed weer door *werckliede* (25646, Ben. 22343), zoo ook vs. 816: („Argus, die was der be(e)sten *waerstman* (l. *wercmanne* [1]) een, die noch ye die sonne bescheen"; vgl. Ben. 881: *engignieres*).

[1]) Het Mnl. kent een woord *waertsman*, „verkenner, verspieder. eclaireur" (ook mhd. en mnd.) en *waersman*, schotvanger (*Inform.*

Men ziet dus niet, welke reden er voor hem kon bestaan, om vs. 21781 van Benoit:

Prianz li reis appareilla
Et fist a ses engingneors
Et a ses plus mestres doctors
Fere a chascun son monement,

weer te geven door (25107 vlgg.):

Prian die coninc die gheboot
Sijn *vroede baroenen*, twaeren,
Die vroet van allen rade waeren
Te maken een graft wel duere.

Het ofra. *enor*, eer, verstaat hij, blijkens vs. 25269:

Dat weet (*l.* weetsi) sekerlicke wale,
Dat ghy sult staen om haer eer
Ende om haer vrome tallen keer;

vertaling van Ben. 21949:

Que porchacereiz (*bevorderen*) lors (*hun*) lor bien
Et lor *enor* sor tote rien.

En toch, wanneer hij het woord ontmoet in eene eenigszins afwijkende beteekenis, nl. die van *leen*, maakt hij van *l'enor* één woord, en neemt hij *Lenor* in zijn tekst op, als ware het de naam van een land. Zoo doet hij vs. 20265 en 7103 („van Bote ende van *Lenor*"; Ben. 5593: „de Boece de *l'enor*); daarentegen schrijft hij *Lonoere* in vs. 7171 („si brachten der viertich van *Lonoere*; Ben. 5668: „de la terre et de *l'enor* d'Arges").

Het zou niet moeilijk vallen ook uit eene reeks verkeerde

Gloss.), maar in den zin van *werkman* is een mnl. *waerstman* onbekend. Het Nederrijnsche *waerst(man)* is wellicht uit één grondvorm gesproken met *wrecht* (in *dijcwrecht*, *Mnl. Wdb.*) of liever *wrechte* (vgl. E. Müller op w r i g h t, voor de ogerm. vormen), ook *wrochte* (in *dachwrochte*, *Sassensp.* 2, 169), in jongeren vorm *wrechter* (*Sassensp.* 2, 174). Het vertoont groote overeenkomst in suffix met het got. *waurstw*, werk.

vertalingen het bewijs te leveren dat Maerlant niet altijd met de noodige zorg zijn werk als vertaler heeft verricht [1]), maar dit is uit de aangehaalde plaatsen reeds duidelijk genoeg gebleken. Doch tegenover deze minder gelukkige gedeelten staat een zeer groot aantal bladzijden in het lijvige werk, waarop geene aanmerkingen van belang te maken zijn, en al tast hij nu en dan mis in de beteekenis van een woord of een zin van een zijner voorbeelden, over het geheel toont hij eene zeer bevredigende kennis van het Latijn en het Fransch, en eene groote belezenheid. Zijn werk staat achter bij het oorspronkelijk van Benoit, maar dit is ook de schepping van een meester, die zijne hoogste triomfen vierde in de romantiek, terwijl Maerlant nog was aan het zoeken van het gebied, dat het meest met zijn aanleg overeenkwam en waar hij met de meeste vrucht zou kunnen arbeiden. Hij was nog niet de man, die onbekende bronnen van nuttige kennis voor zijne landgenooten zou doen vloeien, lessen van practische levenswijsheid verkondigen en een hoog ideaal van zedelijkheid prediken zou. Als hij gevorderd zou zijn in zelfkennis en gerijpt in ervaring; als zijn levensdoel hem helderder voor oogen zou staan, dan zou hij zich wijden aan eene taak, waaraan hij zijn geheele hart en al zijne krachten geven zou. Dit was met zijne bewerking der Historie van Troyen nog niet het geval: dit toonde hij eerst bij het dichten der Martijns, in zijn Rijmbijbel, in het ondernemen en voor een groot deel volvoeren der reusachtige taak van de bewerking van zijn Spiegel Historiael. Doch al staat zijn Troyen ook verre bij deze werken achter; al beantwoordt hij daarin niet geheel aan de eischen, die men aan een vertaler mag stellen, wij zijn in elk geval den dichter dank verschuldigd, dat hij ons den tekst der Historie van Troyen heeft nagelaten, waardoor in verschillende opzichten onze kennis der mnl. taal, letterkunde en beschaving belangrijk is vermeerderd.

---

[1]) Zie *Epis.* bl. 33 vlg. en vgl. nog M. 21595 *baroen* met B. 18326 *baston;* M. 14294 *bonder* B. 12706 *demi pie;* M. 12382 *duvel* B. 10894 *vassal.*

GEWONE VERGADERING

DER

AFDEELING
TAAL-, LETTER-, GESCHIEDKUNDIGE EN WIJSGEERIGE
WETENSCHAPPEN,

GEHOUDEN DEN 9en MEI 1904.

Tegenwoordig de heeren: KERN, Voorzitter, VAN BONEVAL FAURE, NABER, ROGGE, VAN DE SANDE BAKHUYZEN, VAN DER WIJCK, DE GOEJE, ASSER, VERDAM, DE LOUTER, SYMONS, S. MULLER FZN., FOCKEMA ANDREAE, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, SPEYER, HAMAKER, HOUTSMA, VAN LEEUWEN, J. M. J. VALETON, POLAK, SILLEM, KLUYVER, BLOK, J. J. M. DE GROOT, VAN HELTEN, DE BEAUFORT, DE SAVORNIN LOHMAN, CALAND, WILDEBOER, BOISSEVAIN, VAN DER HOEVEN, HEYMANS, CONRAT, HESSELING, WOLTJER, D'AULNIS DE BOUROUILL, HARTMAN, OPPENHEIM, J. V. DE GROOT, J. J. P. VALETON JR., BREDIUS, KUIPER, UHLENBECK en KARSTEN, Secretaris; voorts van de Natuurkundige Afdeeling de Heer LOBRY DE BRUYN.

De notulen der vorige vergadering worden gelezen en goedgekeurd.

Ingekomen zijn:

Een brief van Z. Exc. den Minister van Binn. Zaken d.d. 30 April, inhoudende bericht dat de benoemingen van de heeren Kern tot Voorzitter en Naber tot Onder-Voorzitter dezer Afdeeling der Kon. Akad. door de Koningin zijn bekrachtigd.

Idem van denzelfden datum dat de benoemingen van de heeren J. J. P. Valeton Jr., A. Bredius, K. Kuiper, C. C. Uhlenbeck tot gewone leden en van de heeren Henri Pirenne te Gent en Franz Bücheler te Bonn tot buitenlandsche leden door de Koningin zijn bekrachtigd.

Voorst zes brieven van de genoemde binnen- en buitenlandsche nieuw benoemde leden, waarbij zij onder dankzegging die benoemingen verklaren aan te nemen.

Nadat de vier nieuw benoemde gewone leden zijn binnengeleid, worden zij door den Voorzitter verwelkomd, die op grond van hun verleden meent te mogen verwachten dat zij den bloei der Akademie zullen bevorderen en hoopt dat zij geneigd zullen bevonden worden om de vruchten hunner studiën te gelegener tijd hier ten beste te geven.

Nadat de familie is binnengeleid leest Prof. van der Wijck het levensbericht voor van wijlen ons medelid en Secretaris dezer Afdeeling C. B. Spruyt.

De Voorzitter brengt hulde aan de wijze waarop de heer van der Wijck den verdienstelijken en diepbetreurden man heeft herdacht.

Op verzoek van den Voorzitter deelt Prof. de Goeje mede welke punten op de vergadering der Association internationale des Académies te Londen in stemming zullen komen.

1°. Zal steun en volmacht gevraagd worden om voort te zetten de voorbereiding der uitgaaf van Leibnitz werken.

2°. Om het materiaal op te sporen voor uitgaven van een *Corpus medicorum antiquorum*, welk voorstel van Berlijn en Kopenhagen is uitgegaan.

3°. Om in overweging te nemen de uitgaaf van een *Thesaurus linguae Graecae*, noodig geworden door de talrijke inscripties en monumenten in de laatste decenniën gevonden.

4°. Om in overweging te nemen de uitgaaf van een *Pali* woordenboek.

5°. Evenzoo van een kritische uitgaaf der *Mahabhârata*.

De heer de Goeje zal als afgevaardigde deze voorstellen steunen.

Bij de rondvraag biedt de heer de Beaufort aan voor de Bibliotheek een exemplaar van zijn „Staatkundige opstellen" en de heer Conrat het handschrift van een werk getiteld: Römisches Recht im frühen mittelälterlichen Italien in systematischer Darstellung; het wordt in handen gesteld van de Commissie van Redactie, die over de uitgaaf zal rapporteeren.

De Secretaris deelt mede dat door den heer G. M. Slothouwer te Wageningen ter uitgave in de werken der Akademie toegezonden is eene verhandeling getiteld: De militaire gebeurtenissen in Noord-Frankrijk in 1711.

Hierna wordt de vergadering gesloten.